

รายงานผลการวิจัย
โครงการวิจัยเพื่อประมวลองค์ความรู้
เรื่อง
ระบบการสื่อสารเพื่อชุมชน

โดย

รศ.ดร.กาญจนา แก้วเทพ	หัวหน้าโครงการ
นายกัณฐกร หดุษฎี	นักวิจัย
นางสาวรุจิรา สุภา	นักวิจัย
นายวีรพงษ์ พลนิกรกิจ	นักวิจัย

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

พฤษภาคม 2542

สารบัญ

	หน้า
บทที่ 1 บทนำ	1
: ความเป็นมาและความสำคัญของเรื่อง	1
: วัตถุประสงค์	9
: ขอบเขตการวิจัย	10
: นิยามศัพท์	10
: ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	11
บทที่ 2 แนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง	12
: พัฒนาการของแนวคิดเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนา	12
: แนวคิดเรื่องการสื่อสารเพื่อชุมชน	34
บทที่ 3 ระเบียบวิธีวิจัย	53
บทที่ 4 ประสบการณ์ แนวคิด และงานวิจัยจากต่างประเทศ	57
บทที่ 5 การศึกษาสื่อรวมทุกประเภทเพื่อการพัฒนาชนบท	98
: การศึกษาสื่อรวมทุกประเภทโดยทั่วไป	98
: การศึกษารวมทุกประเภทกับประเด็นต่าง ๆ (เกษตร/การเมือง/สาธารณสุข/การศึกษา/สิ่งแวดล้อม)	103
บทที่ 6 สื่อบุคคลและการสื่อสารระหว่างบุคคล	146
: สื่อบุคคลที่เป็นบุคคลภายนอก	146
: สื่อบุคคลที่เป็นคนในชุมชนเอง	154
บทที่ 7 การศึกษาสื่อมวลชนเพื่อการพัฒนาชนบท	166
: การศึกษาสื่อมวลชนรวมทุกประเภท	166
: การศึกษาสื่อมวลชนแต่ละประเภท (สิ่งพิมพ์/วิทยุ/โทรทัศน์)	193
บทที่ 8 การศึกษาสื่อเฉพาะกิจและสื่อพื้นบ้านเพื่อการพัฒนา	237
: การศึกษาสื่อเฉพาะกิจเพื่อการพัฒนา (สิ่งพิมพ์/เทปบันทึกเสียง/หอกระจายข่าว/วิดีโอ)	237
: การศึกษาสื่อพื้นบ้านเพื่อการพัฒนา	261
บทที่ 9 สรุป อภิปราย และข้อเสนอแนะ	271

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของเรื่อง

เราไม่สามารถปฏิเสธได้ว่า "การสื่อสารเป็นส่วนหนึ่งในสังคม" เพราะคนในสังคมจำเป็นต้องอาศัยสื่อในการติดต่อสื่อสารกันอยู่ตลอดเวลา การสื่อสารเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ในการดำรงชีวิตประจำวัน การสื่อสารเป็นสิ่งที่ช่วยให้คนในสังคมสามารถติดต่อสื่อสารกันได้อย่างมีประสิทธิภาพ การสื่อสารเป็นสิ่งที่ช่วยให้คนในสังคมสามารถติดต่อสื่อสารกันได้อย่างมีประสิทธิภาพ การสื่อสารเป็นสิ่งที่ช่วยให้คนในสังคมสามารถติดต่อสื่อสารกันได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ในมิติของความสัมพันธ์ระหว่างการสื่อสารกับสังคม จากการศึกษาพบว่า การสื่อสารกับสังคมมีความสัมพันธ์กันอย่างแยกไม่ออก กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ลักษณะการสื่อสารในสังคมจะเป็นไปตามสภาพของสังคมนั้น ๆ กล่าวคือ เมื่อสภาพสังคมไทยมีลักษณะสังคมเป็นลำดับชั้น วัฒนธรรมของการสื่อสารแบบไทยก็มีลักษณะของการสื่อสารแบบบนลงล่าง (top-down communication) ตามลำดับชั้นของสังคมเช่นกัน ตัวอย่างเช่น วัฒนธรรมการรับคำสั่ง การสั่งการ การเชื่อถือผู้หลักผู้ใหญ่ การรับฟังโดยไม่ออกความคิดเห็น เหล่านี้เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าลักษณะการสื่อสารรูปแบบหลักของไทยจะมีลักษณะเป็นการสื่อสารที่มีลำดับชั้น (hierarchical-vertical communication) ดังกล่าว แต่มิได้หมายความว่าในสังคมไทยมีรูปแบบการสื่อสารเช่นนี้เพียงรูปแบบเดียว เพราะในเวลาเดียวกัน สังคมยังมีรูปแบบการสื่อสารตามแนวนอน (horizontal communication) ที่เป็นการสื่อสารระหว่างบุคคลในลำดับชั้นเดียวกัน เกี่ยวข้องไปกับการสื่อสารตามแนวดิ่งเช่น การพูดคุยระหว่างเพื่อนฝูง การปรึกษาหารือกันในหมู่คนทำงาน เป็นต้น

ในทศวรรษ 1950 สังคมโลกได้เริ่มรู้จักกับแนวคิดเรื่อง "การพัฒนาสังคม" ซึ่งเป็นบทสรุปมาจากการปฏิสังขรณ์ฟื้นฟูประเทศที่ได้รับความเสียหายจากสงครามโลกเช่นประเทศเยอรมัน บทเรียนดังกล่าวถูกส่งผ่านมายังบรรดาประเทศโลกที่สามที่เพิ่งปลดแอกจากการเป็นอาณานิคมหรือบรรดาประเทศที่ถูกขนานนามว่าเป็น "ประเทศด้อยพัฒนา" ในแนวคิดการพัฒนาสังคมของยุคสมัย

นับจากนี้ไป คำว่า "คณะผู้วิจัย" จะหมายถึงทีมผู้วิจัยในโครงการวิจัยเพื่อประมวลองค์ความรู้เรื่อง "ระบบการสื่อสารเพื่อชุมชน"

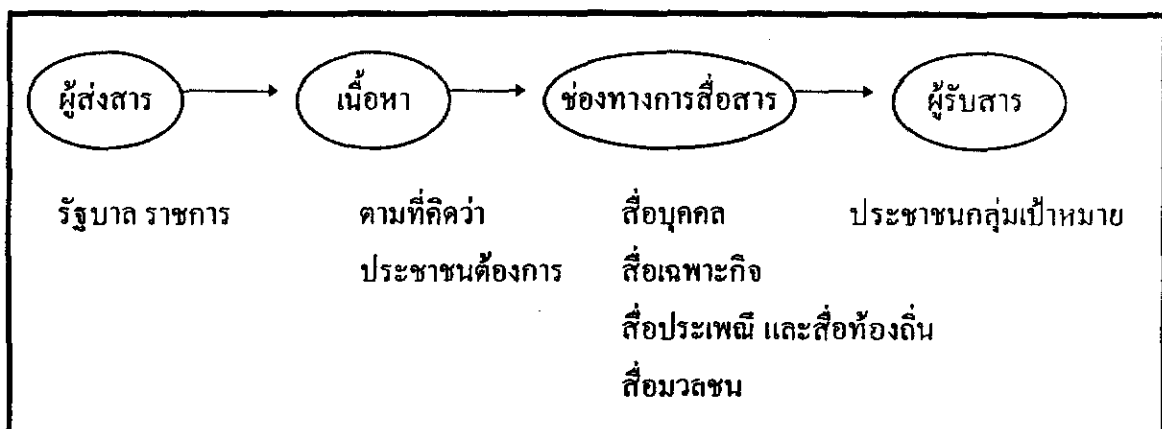
ส่วนคำว่า "ผู้วิจัย" จะใช้แทนชื่อของนักวิจัยในงานวิจัยเรื่องต่าง ๆ ที่ได้นำมารวบรวมที่ได้กล่าวถึงมาก่อน

แรกนี้ที่เรียกว่า "กระบวนทัศน์การทำให้ทันสมัย" (Modernistic Paradigm) รัฐได้รับมอบหมายให้มีบทบาทเป็นผู้นำในการพัฒนา โดยมีหน้าที่เผยแพร่แนวคิดเรื่องการพัฒนาถ่ายทอดไปยังประชาชนกลุ่มต่าง ๆ โดยเฉพาะประชาชนที่อยู่ในภาคชนบทที่ล้าหลัง พร้อมกับเป็นผู้ริเริ่มในการปฏิบัติด้วยการนำเอาโครงการพัฒนาไปดำเนินการให้เกิดผลอย่างจริงจัง

จากแนวคิดการพัฒนาดังกล่าว การสื่อสารเองโดยเฉพาะระบบการสื่อสารมวลชนสมัยใหม่ถูกมอบหมายภารกิจให้มีหน้าที่เป็นเครื่องมือสำคัญในการช่วยเหลือให้การพัฒนาดำเนินการไปอย่างลุล่วง ในแวดวงวิชาการสื่อสาร จึงมีความสนใจทุ่มเทในเรื่องดังกล่าวเป็นพิเศษที่รู้จักกันในสาขาวิชา "การสื่อสารเพื่อการพัฒนา" (Development communication)

เนื่องจาก Modernistic Paradigm เป็นแนวคิดการพัฒนามีทิศทางจากบนลงล่าง (Top-down Approach) ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ฉะนั้นการสื่อสารที่ถูกนำมาใช้เป็นเครื่องมือช่วยจึงมีลักษณะ "จากบนลงล่าง" ตามไปด้วย ในภาคปฏิบัติแนวทางการสื่อสารเพื่อการพัฒนา จึงมีทิศทางที่เริ่มจากผู้ส่งสาร (Sender) อันได้แก่เจ้าหน้าที่หรือนักพัฒนาจากภาครัฐจะเป็นผู้กำหนดเรื่องราวเนื้อหา (Message) ของการพัฒนาไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการเกษตรแผนใหม่ การทำหมันคุมกำเนิด การใช้ส้วม การปลูกพืชเศรษฐกิจชนิดใหม่ ฯลฯ แล้วถ่ายทอดเนื้อหาการพัฒนาเหล่านี้ไปยังประชาชนกลุ่มต่าง ๆ (receiver) ที่ถูกมองว่าเป็น "ผู้ที่ว่างเปล่าในเรื่องการพัฒนา" โดยผ่านช่องทางการสื่อสารที่หลากหลาย (channel) เช่น สื่อบุคคล อันได้แก่ ผู้นำความคิด (opinion leader) เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน พระ ครู สื่อเฉพาะกิจ เช่น โปสเตอร์ หอกระจายข่าว สื่อมวลชน เช่น วิทยุ โทรทัศน์ หนังสือพิมพ์ สื่อประเพณีและสื่อท้องถิ่น เช่น หมอลำ หนังตะลุง เหล่านี้เป็นต้น ตามภาพที่ 1

ภาพแสดง การสื่อสารแบบบนลงล่าง (top-down communication)

จากกรอบแนวคิดดังกล่าวเบื้องต้น ได้เกิดข้อถกเถียงและคำถามที่ตามมาอย่างมากมาย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คำถามที่ว่า การสื่อสารแบบดังกล่าว เป็นการสื่อสารที่ช่วยให้เกิดการพัฒนาดังกล่าวได้อย่างแท้จริงหรือไม่ ยิ่งกว่านั้นก็ยังเกิดปรากฏการณ์ว่า "ยิ่งส่งสารยิ่งสื่อสารก็ยิ่งไม่เกิดผล" ตัวอย่างที่เห็นได้เด่นชัดคือ ขณะที่กระทรวงสาธารณสุขและบรรดาผู้เกี่ยวข้องต่างพาให้ความรู้เรื่องโรคเอดส์กับประชาชนผ่านสื่อมากมาย แต่ยังมีคนจำนวนไม่น้อยที่คิดว่าเรื่องเอดส์เป็นเรื่องไกลตัวเป็นเรื่องที่สร้างขึ้นเพื่อบู๊ตกลั่นจนมีคำกล่าวที่ว่า "กลัวอควิดกว่ากลัวเอดส์" และรวมถึงจำนวนผู้ป่วยก็เพิ่มขึ้น

เมื่อผลพวงจากการพัฒนาในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา (1950-1970) ไม่เป็นไปตามที่กระบวนทัศน์กระแสหลักคาดการณ์เอาไว้ในหลายประเทศ แม้ตัวเลขรายได้ประชาชาติต่อหัว (GNP) จะสูงขึ้น แต่ช่องว่างระหว่างคนรวยกับคนจนกลับยิ่งขยายกว้างมากขึ้น ในกรณีของประเทศไทยมีข้อวิจารณ์ว่า แม้จะเกิด "ความทันสมัย" ขึ้นมาบ้างในบางส่วน แต่สถาบันต่าง ๆ ของสังคมก็ไม่ได้มี "การพัฒนา" ขึ้นมาเลย (Modern without development) ในหลายกรณีบรรดาโครงการพัฒนาต่าง ๆ ที่อัดฉีดเข้าไปในชนบทได้ผลเพียงระยะสั้น แต่ในระยะยาวประชาชนมิได้รู้สึกเป็นเจ้าของที่จะธำรงรักษาโครงการเหล่านั้นให้ยั่งยืนต่อไป

ในทศวรรษ 1970 จึงเป็นช่วงเวลาของการวิพากษ์วิจารณ์แนวคิดการพัฒนาแบบ Modernistic Paradigm เช่น กระบวนทัศน์ Dependency Paradigm ได้นำเสนอว่า การที่ประเทศด้อยพัฒนาทั้งหลายมีความเสื่อมทรุดทั้งด้านเศรษฐกิจ-การเมือง-สังคม และสภาพแวดล้อมตามธรรมชาติที่ยิ่งเสื่อมโทรมลงไปก็เนื่องมาจากการพัฒนาแนวกระแสหลักนี้เอง ทั้งนี้เพราะเนื้อแท้และเบื้องหลังของการพัฒนาก็คือ วิธีการเอารัดเอาเปรียบและขูดรีดที่ประเทศที่เจริญแล้วกระทำต่อประเทศโลกที่สาม การพัฒนาจึงเป็นกลไกที่ทำให้สังคมประเทศโลกที่สามต้องไปขึ้นต่อประเทศที่พัฒนาแล้ว ฉะนั้นการพัฒนาก็เป็นเพียงกระบวนการพัฒนา "ความด้อยพัฒนา" นั่นเอง

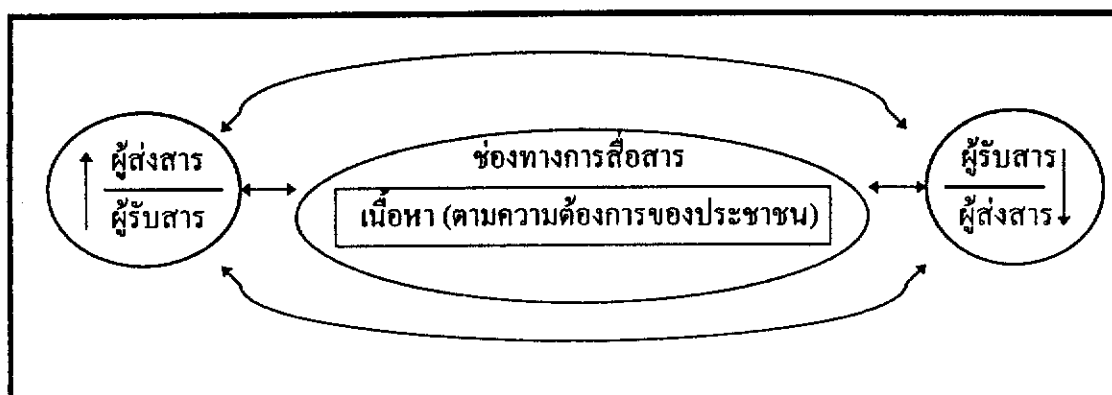
อีกกระแสกระบวนทัศน์หนึ่งที่เริ่มก่อตัวในทศวรรษที่ 1980 ที่มีชื่อเรียกหลายชื่อ เช่น Another Development Paradigm/Alternative Development/Multiplicity Paradigm จุดร่วมของกระบวนทัศน์กระแสนี้คือ การวิจารณ์แนวคิดการพัฒนากระแสหลักว่า การที่การพัฒนาไม่ประสบความสำเร็จนั้น น่าจะเนื่องมาจากขาดการมีส่วนร่วมของประชาชน (People Participation) หรืออาจจะเนื่องมาจากการพัฒนาแบบที่มีใช้สิ่งที่ประชาชนต้องการ (People Need) ดังนั้นจึงจำเป็นต้องแสวงหาแนวคิดพัฒนาในทัศนะใหม่ที่เป็นของประชาชน เพื่อประชาชน และโดยประชาชนอย่างแท้จริง

เมื่อความคิดการพัฒนาซึ่งเป็นเสมือนฝ่าฝืนผู้ที่ถูกวิจารณ์ แนวคิดเรื่อง "การสื่อสารเพื่อการพัฒนา" ซึ่งเปรียบเสมือนฝ่าฝืนผู้บังคับก็ต้องรับผลสะท้อนตามไปด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อมีการนำเสนอกระบวนทัศน์ของการพัฒนาที่เน้นการมีส่วนร่วมของประชาชน จึงเกิดข้อเรียกร้องให้มีการ

แสวงหากระบวนการที่ "การสื่อสารเพื่อการพัฒนา" ที่จะสอดคล้องกับการพัฒนาแนวใหม่ ตัวอย่างเช่น เอกสารของยูเนสโก (1979) ที่ชื่อ "Community Communications" หรือแนวทางเรื่องการสื่อสารแบบมีส่วนร่วม (Participatory communication) หรือการสื่อสารแบบทางเลือก (Alternative communication)

ความพยายามในการแสวงหากระบวนการใหม่ของการสื่อสารเพื่อพัฒนานี้ล้วนมีเป้าหมายที่จะค้นหาคำตอบว่าหน้าตาของการสื่อสารที่จะเป็นเส้นทางนำไปสู่การพัฒนาที่แท้จริงนั้นจะต้องมีคุณลักษณะอย่างไรบ้าง ในขั้นตอนของการปฏิบัติจะมีกลวิธีในการแปรแนวคิดแบบใหม่ออกมาเป็นวิธีการปฏิบัติได้อย่างไร แนวทางการสื่อสารดังกล่าวเริ่มพิจารณาถึงกระบวนการสื่อสารแบบสองทาง (two-way communication) ซึ่งผู้ส่งสารและผู้รับสารสามารถมีปฏิริยาโต้ตอบ (interactive) ทั้งเป็นทางการหรือไม่เป็นทางการกันอยู่ตลอดเวลา ด้วยเหตุนี้ลักษณะการไหลของข่าวสาร (flow of information) จึงมีทั้งจากบนลงล่าง ล่างขึ้นบน (bottom-up) และแบบแนวนอน (horizontal) ดังภาพที่ 2

ภาพแสดงถึงการสื่อสารแบบ 2 ทาง

ควบคู่ไปกับความพยายามในแวดวงวิชาการในการบุกเบิกแสวงหากรอบแนวคิดในเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนา บรรดาประเทศโลกที่สามจำนวนมากที่ต้องเผชิญหน้าอยู่กับสภาพเป็นจริงของผลลัพธ์ที่ล้มเหลวของการพัฒนาและการสื่อสารเพื่อการพัฒนาตามแนวกระแสหลัก ในหลายแห่งได้มีการลงมือนำเอาแนวคิดใหม่ ๆ เหล่านี้ไปทดลองปฏิบัติในพื้นที่ของตน ดังที่ปรากฏอยู่ในหนังสือของ Juan E. Diaz Bordenave (1977) *Communication and Rural Development* ที่ได้รวบรวมกรณีศึกษาจากประเทศต่าง ๆ ในทวีปอเมริกาใต้ (เช่น โคลัมเบีย บราซิล) ทวีปเอเชีย (เช่น อินเดีย ฟิลิปปินส์) ทวีปแอฟริกา (เช่น แทนซาเนีย เซเนกัล) แม้แต่ในบางประเทศที่อาจถือได้ว่าพัฒนาแล้ว เช่น แคนาดา เป็นต้น

ตัวอย่างจากกรณีศึกษาเหล่านี้ นอกจากจะครอบคลุมกรณีของการดำเนินงานพัฒนาในสภาพความเป็นจริงที่แตกต่างกัน ด้วยงานโครงการพัฒนาในด้านต่าง ๆ ที่แตกต่างกันเช่น ด้านการศึกษา สาธารณสุข เกษตร การเมือง ฯลฯ ในแง่ของเรื่องการสื่อสาร กรณีศึกษาเหล่านี้ยังแสดงให้เห็นถึงความพยายามที่จะใช้ประเภทของสื่อและเนื้อหาของสารแบบต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นสื่อประเพณีของชุมชน (เช่น วาียงในอินโดนีเซีย หนังสือของชาวไทย) สื่อเฉพาะกิจ (เช่น ดลิบทับบันทึกเสียง หอกระจายข่าว ฯลฯ) สื่อบุคคล (เช่น พระภิกษุสงฆ์ หมอตำแย ผู้นำชุมชน) รวมทั้งสื่อมวลชนประเภทต่าง ๆ (หนังสือพิมพ์ นิตยสาร ภาพยนตร์ วิทยุ โทรทัศน์) เพื่อจะค้นคว้าหาช่องทางที่จะนำเอาสื่อทุกประเภทของสังคมมาใช้เพื่อเอื้ออำนวยประโยชน์ต่อแนวความคิดการพัฒนาแบบมีส่วนร่วม แบบพึ่งตนเอง และแบบถือเอาประชาชนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา (Human-Centered Development)

สำหรับบรรยากาศการพัฒนาในสังคมไทยก็คงเป็นไปตามกระแสของการพัฒนาของสากลเช่นกัน สังคมไทยเริ่มต้นด้วยการรับเอาแนวคิด Modernistic Paradigm และการสื่อสารเพื่อการพัฒนาแบบ Top-down Approach มาใช้อย่างเต็มที่ในทศวรรษที่ 1950-1970 ดังนั้น หัวข้องานวิจัยค้นคว้าส่วนใหญ่ในด้านนิเทศศาสตร์เพื่อการพัฒนาของไทยในช่วงเวลาดังกล่าวจึงมุ่งเน้นที่จะศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปริมาณการเปิดรับข่าวสาร (Media Exposure) กับมิติความทันสมัยในด้านต่าง ๆ ของประชาชนในชนบท อย่างไรก็ตาม นับตั้งแต่ทศวรรษ 1980 จนถึงปัจจุบันสังคมไทยก็เริ่มได้ทำความรู้จักกับกระแสการก่อตัวของกระบวนทัศน์ใหม่เพื่อการพัฒนา เช่น แนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชนในงานพัฒนา การพัฒนาที่เริ่มจากความต้องการของชุมชนแทนความต้องการของหน่วยงานรัฐ หลายสิ่งหลายอย่างเริ่มกลับหัวกลับหาง (Turn upside-down) แทนที่เจ้าหน้าที่รัฐจะเป็นผู้นำแนวคิดเรื่องการเกษตรแผนใหม่ไปให้ชาวบ้านก็กลับกลายเป็นเจ้าหน้าที่เกษตรของรัฐต้องไปดูงานการทำไร่นาสวนผสมของผู้นำชาวบ้าน แม้แต่แนวคิดเรื่องเศรษฐกิจพอเพียงก็เป็นแนวคิดที่ก่อตัวมาจากกลุ่มปราชญ์ชาวบ้าน กระบวนทัศน์การพัฒนาแบบใหม่นี้เริ่มต้นจากจุดเล็ก ๆ แล้วขยายตัวต่อมาจนกระทั่งในปัจจุบันได้ยกระดับมาถึงขั้นเป็นนโยบาย โดยถูกบรรจุเป็นแนวทางของแผนพัฒนาเศรษฐกิจของชาติในแผนที่ 8

ในส่วนของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาก็ได้เริ่มมีการแสวงหาแนวความคิดใหม่ ๆ เช่น เดียวกัน ตัวอย่างเช่น งานวิจัยด้านนิเทศศาสตร์พัฒนาการบางชิ้น เช่น กรรณิการ์ โอมูณ (2526) เรื่อง "บทบาทของพระสงฆ์ต่อการพัฒนาท้องถิ่น: ศึกษาเฉพาะกรณีโครงการสหบาลข้าว หมู่บ้านท่าสว่าง อ.เมือง จ.สุรินทร์" และพรณิภา วงษ์มิตร (2540) เรื่อง "บทบาทของพระสงฆ์ในการพัฒนากับการมีส่วนร่วมของประชาชนในโครงการธรรมรักษานิเวศน์" แม้ว่าจะงานวิจัยในกระแสทัศน์ใหม่นี้จะยังมีอยู่เป็นปริมาณน้อย แต่ก็เป็นที่ประจักษ์พยานว่า แนวคิดเรื่องการสื่อสารเพื่อชุมชนได้เริ่มต้นขึ้นแล้ว

ปัจจุบันนี้บริบททางสังคมของประเทศไทยได้โน้มนำไปในทางที่เอื้อต่อการพัฒนาแบบประชาธิปไตยที่เปิดโอกาสให้ประชาชนได้มีส่วนร่วมมากยิ่งขึ้นทุกที ดังเช่นปรากฏการณ์การร่างรัฐธรรมนูญฉบับปี 2540 ซึ่งเป็นรัฐธรรมนูญที่ประชาชนมีส่วนร่วมอย่างกว้างขวางอย่างไม่เคยมีมาก่อน ในแวดวงการพัฒนา แนวคิดที่ให้ความสำคัญกับองค์กรชุมชนรวมทั้งการตระหนักถึงคุณค่าของภูมิปัญญาชาวบ้านก็เป็นสัญญาณที่เด่นชัด เช่นเดียวกับบรรยากาศของการสื่อสารของสังคมที่มีลักษณะเปิดเผย โปร่งใส และเอื้อต่อการตรวจสอบมากขึ้นกว่าในอดีต การทำประชาพิจารณ์ โครงการต่าง ๆ ของรัฐ การรู้จักแสวงหาข่าวสารเพื่อรักษาสิทธิของประชาชนกลุ่มต่าง ๆ ล้วนเป็นนิมิตรหมายที่ดีของการใช้การสื่อสารเพื่อการพัฒนาสังคมให้ก้าวไปสู่การเป็นสังคมที่มีความสะอาด บริสุทธิ์ มีความยุติธรรมและมีสันติสุขมากขึ้น

เพื่อที่จะส่งเสริมให้ค้นคว้าทางวิชาการมีบทบาทในการหนุนช่วยกระแสการพัฒนาเปลี่ยนแปลงทางสังคมในทางที่พึงปรารถนา คณะผู้วิจัยในโครงการวิจัยเพื่อประมวลองค์ความรู้เรื่อง "ระบบการสื่อสารเพื่อชุมชน" จึงมองเห็นความจำเป็นที่จะต้องทำการ "ย้อนหันกลับมา" ทบทวนเพื่อรู้จักตนเองในแง่มุมของเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่มีมาในสังคมไทยของเราเพื่อประเมินสถานภาพ ปัญหา และบทเรียนต่าง ๆ ของตัวเราเอง พร้อมกันนั้นก็ควรที่จะ "มองไปข้าง ๆ และมองไปข้างหน้า" ด้วยการขยายฐานความรู้ของเราโดยการเรียนรู้บทเรียนการสื่อสารเพื่อชุมชนจากกรณีศึกษาในประเทศอื่น ๆ ที่ได้เดินทางไปล่วงหน้าก่อนเรา เพื่อนำมาผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของข้อเสนอที่จะช่วยกันพิจารณาในประชาคมวิชาการของไทยต่อไป

เอกลักษณ์ของงานวิจัย และกรอบแนวคิด

เอกลักษณ์สำคัญของงานวิจัย "การสื่อสารเพื่อชุมชน" นี้คือการเป็นการวิจัยในระดับที่สอง กล่าวคือ เป็นการประมวลและสังเคราะห์ผลการศึกษาวิจัยขั้นแรกที่เกี่ยวข้องกับ "การสื่อสารเพื่อการพัฒนา" ที่มีพัฒนาการมาในช่วงยุคสมัยต่าง ๆ ของสังคมไทย โดยคณะผู้วิจัยจะเลือกตัวอย่างงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการสื่อสารเพื่อการพัฒนาตั้งแต่ช่วงทศวรรษ 2520-2540 มาจัดระบบเพื่อสร้างเป็นภาพรวมโดยอาศัยกรอบแนวคิดทฤษฎีด้านนิเทศศาสตร์ 3 แนวคิดสำคัญ ๆ คือ

- (ก) แนวคิดเรื่องผลกระทบของสื่อมวลชนที่มีต่อสังคม
- (ข) แนวคิดเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนา
- (ค) แนวคิดเรื่อง "การใช้สื่อแบบมีส่วนร่วม"

(ก) แนวคิดเรื่องผลกระทบของสื่อมวลชนที่มีต่อสังคม (Media Effect Study) ในพัฒนาการของแนวคิดทฤษฎีด้านนิเทศศาสตร์ ได้มีการตั้งคำถามว่า สื่อมวลชนนั้นมีอิทธิพลในการเปลี่ยนแปลงปัจเจกบุคคลและสังคมในด้านต่าง ๆ มากน้อยเพียงใด คำตอบต่อคำถามดังกล่าวแปรเปลี่ยนไปตามยุคสมัย ซึ่งอาจแบ่งได้เป็น 3 ยุคสมัยใหญ่ ๆ คือ

- ยุคสมัยแรก (1920-1950): ทฤษฎีที่เชื่อในพลังอำนาจอันมหาศาลของสื่อ (Powerful Media) ในยุคสมัยนี้ จะมีความเชื่อว่า บรรดาสื่อมวลชนสมัยใหม่มีพลังอำนาจที่จะเปลี่ยนแปลงความรู้ ทัศนคติ และการกระทำของบุคคลและสังคม ดังนั้น หากบุคคลยังมีการเปิดรับสื่อมากเท่าใด (Media exposure) ก็จะมีความคิดและการกระทำไปในทิศทางเดียวกับที่สื่อได้โน้มน้าวชักนำเอาไว้ บรรดาทฤษฎีการสื่อสารเพื่อการพัฒนาในยุคแรกก็คือ ภาวปฏิบัติการของทฤษฎี Powerful Media นี้เอง

- ยุคสมัยที่ 2 (1950-1970) : ทฤษฎีสื่อมีอิทธิพลอันจำกัด (Limited Effect paradigm) เนื่องจากบริบททางสังคมของทฤษฎียุคแรกนั้นมีเงื่อนไขพิเศษ เช่น เป็นช่วงยุคสงคราม และตัวสื่อประเภทภาพยนตร์-วิทยุ ก็เป็นสื่อที่เพิ่งเกิดมาใหม่ ดังนั้น เมื่อเงื่อนไขดังกล่าวเปลี่ยนแปลงไป เช่น เป็นช่วงเวลาปกติ และผู้คนก็เริ่มคุ้นเคยกับสื่อบ้างแล้ว จึงได้มีการทดสอบประสิทธิภาพของสื่อมวลชนซ้ำอีก และพบว่า สื่อมิได้ทรงพลังอย่างที่คิด หากทว่ามีอิทธิพลอันจำกัด เนื่องจากผู้รับสารนั้นมีลักษณะเลือกใช้สื่อ นี่จึงเป็นที่มาของแนวคิดใหม่เรื่อง Uses & Gratifications Approach นอกจากนั้นในงานวิจัยหลายชิ้น ยังได้พบตัวละครใหม่ (แต่ได้แสดงมานานแล้ว) คือสื่อบุคคล ด้วยเหตุนี้จึงได้มีการปรับปรุงทฤษฎีผลกระทบของสื่อเสียใหม่ เช่น ทฤษฎีการไหล 2 จังหวะของข่าวสาร (Two-step Flow of Information) อิทธิพลของแนวคิดนี้มาปรากฏในทฤษฎีการสื่อสารเพื่อการพัฒนาโดยเฉพาะเรื่องการเผยแพร่นวัตกรรมไปสู่สังคมชนบท

- ยุคสมัยที่ 3 (1970-ปัจจุบัน) ยุคสมัยนี้เป็นยุคที่สื่อโทรทัศน์กำลังขยายตัว สื่อโทรทัศน์เป็นสื่อที่มีลักษณะพิเศษกว่าสื่อชนิดอื่น ๆ เช่น มีทั้งภาพที่เคลื่อนไหวและเสียง จึงดูสมจริงสมจังมากจนสามารถโน้มน้าวได้โดยง่าย เป็นสื่อที่ใช้อยู่ในบ้าน (domestic media) เป็นสื่อที่ไม่ต้องจ่ายสตางค์โดยตรง ด้วยเหตุนี้โทรทัศน์จึงมีอิทธิพลในการโน้มน้าวอย่างมหาศาล ความแพร่หลายของโทรทัศน์ทำให้นักวิชาการด้านนิเทศศาสตร์ต้องหันกลับมาปรับปรุงทฤษฎีผลกระทบการสื่อสารอีกครั้งหนึ่ง และในยุคสมัยนี้ได้เกิดแนวทางใหญ่ ๆ ในการศึกษาผลกระทบของสื่อมวลชนที่แบ่งได้เป็น 2 แนวทางคือ

(3.1) **Powerful Media Recovered** นักทฤษฎีกลุ่มนี้ได้หันไปรื้อฟื้นแนวคิดเรื่องอำนาจอิทธิพลของสื่ออีกครั้งหนึ่ง โดยให้ข้อสรุปว่า ถึงแม้สื่ออาจจะไม่ทรงพลังภาพเท่าที่เคย

กล่าวไว้ในยุคแรก แต่ทว่าสื่อมวลชนก็มีอำนาจในด้านต่าง ๆ ต่อสังคมอยู่ไม่น้อย เช่น สื่อสามารถเป็นผู้กำหนดวาระสนใจให้แก่สังคม (Agenda Setting) สื่อสามารถสร้างสถานภาพให้แก่บุคคล (status conferral) สื่อสามารถสร้างภาพลักษณ์ให้แก่บุคคล องค์กรและสถาบันต่าง ๆ (Image Building) เป็นต้น

(3.2) Cultural Approach นักทฤษฎีกลุ่มนี้มีความเห็นว่าอิทธิพลของของสื่อนั้นมีอิทธิพลอย่างฉับพลันในระยะสั้น เช่นความเชื่อในยุคแรก หากแต่อิทธิพลของสื่อเป็นอิทธิพลในระยะยาว มีลักษณะแบบค่อยเป็นค่อยไป ทำหน้าที่อบรมบ่มเพาะบุคคล และที่สำคัญคือสื่อเป็นตัวการสร้างโลกแห่งความเป็นจริงทางสังคมรอบล้อมตัวบุคคลเอาไว้ สื่อจึงเป็นกลไกทางวัฒนธรรม ที่สำคัญที่สุดในโลกสมัยใหม่ หากผู้ใดได้ครอบงำสื่อ ผู้นั้นก็เท่ากับเป็นผู้สร้างสรรพความเป็นจริงและวัฒนธรรมของสังคมนั้นเอง สื่อจึงเท่ากับเป็นเครื่องมือในการเสริมสร้างพลังของคนแต่ละกลุ่ม (Empowerment)

(ข) แนวคิดเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนา (ดูรายละเอียดในบทที่ 2)

แนวคิดนี้จะกล่าวถึงพัฒนาการของ 3 แนวคิดที่เกี่ยวข้องกับการสื่อสารเพื่อการพัฒนา คือ

(i) แนวคิดเรื่อง "การพัฒนา" ที่มีพัฒนาการมาใน 3 ยุคสมัย เริ่มต้นจากแนวคิดเรื่องการพัฒนาดังเดิมให้ทันสมัย ค่อยด้วยแนวคิดเรื่องการพัฒนาเพื่อการพึ่งพา และจบท้ายด้วยแนวคิดเรื่องการพัฒนาอีกแบบหนึ่งที่ถือเอาประชาชนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนาและเน้นการมีส่วนร่วมของประชาชน

(ii) แนวคิดเรื่อง "การสื่อสาร" ที่มีพัฒนาการ 3 ยุคเช่นเดียวกัน (ดังที่กล่าวไปแล้วในข้อ ก) คือ การเชื่อในศักยภาพของการสื่อสาร การไม่เชื่อถือในอำนาจของการสื่อสาร จนกระทั่งมาถึงยุคการทบทวนพลังอำนาจใหม่ของการสื่อสารและแนวคิดเรื่องประชาชนสามารถใช้สื่อเพื่อเสริมพลังตนเอง (empowerment)

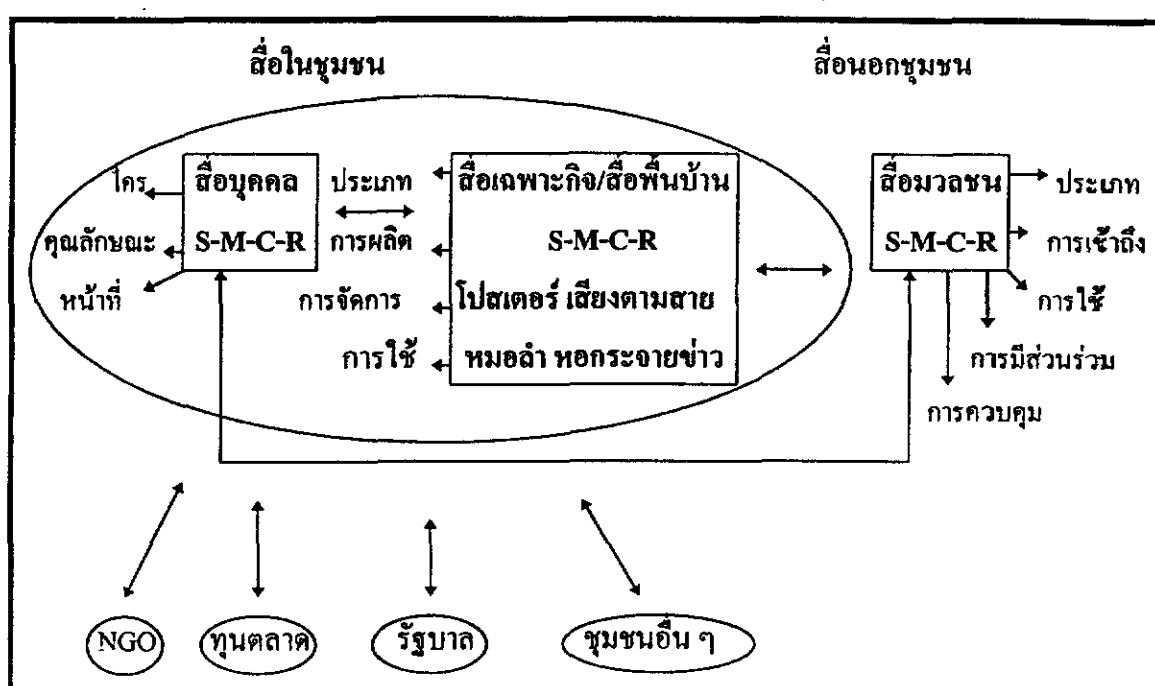
(iii) แนวคิดเรื่อง "การสื่อสารเพื่อการพัฒนา" แนวคิดนี้เป็นการประสมประสานระหว่าง 2 แนวคิดที่กล่าวมา ดังนั้น แนวคิดเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนาในระยะแรกจึงมุ่งเน้นที่จะนำเอาสื่อมวลชนมาใช้เพื่อเปลี่ยนแปลงปัจเจกบุคคลให้ทันสมัย ในยุคที่สองก็เป็นเรื่องการใช้สื่อประเภทต่าง ๆ โดยประชาชนเป็นผู้เลือกใช้เอง ส่วนในยุคสุดท้ายก็จบลงด้วยแนวคิดเรื่องการใช้สื่อแบบมีส่วนร่วม

(ก) แนวคิดเรื่อง "การใช้สื่อแบบมีส่วนร่วม" (Participatory Media) (ดูรายละเอียดในบทที่ 2) เนื่องจากคณะผู้วิจัยมีความเชื่อว่า "การสื่อสารเพื่อชุมชน" นั้น หมายถึงการสื่อสารที่ดำเนินการตามหลักการประชาธิปไตย กล่าวคือ "เป็นการสื่อสารของชุมชน โดยชุมชน และเพื่อชุมชน" ดังนั้น

การสื่อสารดังกล่าวจะต้องเป็นการสื่อสารแบบที่ประชาชนมีส่วนร่วมอย่างเต็มที่ในรูปแบบที่หลากหลายไม่ว่าจะเป็นระบบการสื่อสารประเภทใดก็ตาม (สื่อมวลชน สื่อบุคคล สื่อเฉพาะกิจ สื่อพื้นบ้าน)

จากกรอบแนวคิดทั้ง 3 แนวนี้ ผู้วิจัยได้นำแนวคิดดังกล่าวมาเรียบเรียงขึ้นเป็นกรอบการวิจัยดังนี้

ภาพแสดงถึงกรอบความคิดในการศึกษาระบบการสื่อสารเพื่อชุมชน

วัตถุประสงค์

1. ประมวลผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการสื่อสารเพื่อการพัฒนาชุมชนชนบทของไทย จากอดีตจนถึงปัจจุบัน

2. แสวงหากรอบความคิดใหม่ในด้านการสื่อสารเพื่อการพัฒนา โดยมุ่งเน้นประชาชนเป็นหลัก อันเป็นการสื่อสารจากล่างขึ้นบน (bottom-up communication) หรือการสื่อสารแบบมีส่วนร่วม (participatory communication)

3. เสนอแนะหัวข้อประเด็นเรื่องการสื่อสารเพื่อชุมชนที่ควรทำวิจัยต่อไปในอนาคต

ขอบเขตการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ได้รวบรวมตัวอย่างผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการสื่อสารเพื่อการพัฒนาเน้นหนักชุมชนชนบททั้งที่เป็นงานวิจัยของคณาจารย์และงานวิทยานิพนธ์ของนักศึกษาระดับปริญญาโทจากสถาบันการศึกษาและหน่วยงานวิจัยในประเทศไทย ที่ครอบคลุมช่วงเวลาตั้งแต่ประมาณปี พ.ศ.2520-2540

สำหรับคำว่า “ชุมชนชนบท” ที่คณะผู้วิจัยใช้เป็นเกณฑ์ในการคัดเลือกผลงานวิจัยมาศึกษานั้น ในที่นี้คณะผู้วิจัยได้ใช้ในความหมายเชิงกายภาพเท่านั้น กล่าวคือเป็นพื้นที่ที่อยู่นอกบริเวณเขตกรุงเทพมหานครออกไป

นิยามศัพท์

การสื่อสารเพื่อชุมชน ระบบการสื่อสารที่อาจจะใช้สื่อประเภทใดก็ได้ หากทว่าได้ดำเนินการไปตามหลักการที่ว่า เป็นการสื่อสารของชุมชน โดยชุมชน และ เพื่อชุมชน หนึ่งคำว่า “ชุมชน” ในที่นี้จะหมายถึง “ชุมชนในชนบท” เป็นหลัก

สื่อบุคคล (Personal Media) หมายถึง ตัวบุคคลที่ทำหน้าที่เป็นผู้ส่งสารอยู่ในระบบการสื่อสารระหว่างบุคคลและการสื่อสารระดับกลุ่ม สื่อบุคคลอาจจะประกอบด้วยตัวบุคคลที่เป็นคนของชุมชน เช่น เจ้าหน้าที่รัฐ นักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชน อาสาสมัคร และตัวบุคคลที่เป็นคนในชุมชน เช่น ผู้ใหญ่บ้าน กำนัน พระภิกษุ ครุ เป็นต้น

สื่อเฉพาะกิจ (Specific Media) หมายถึง สื่อที่ถูกผลิตขึ้นมาโดยมีเนื้อหาเฉพาะเจาะจง และมีจุดมุ่งหมายหลักอยู่ที่ผู้รับสารเฉพาะกลุ่ม สื่อเฉพาะกิจประกอบด้วย

(1) สื่อสิ่งพิมพ์ (Printed Media) ได้แก่ โบปถิว แผ่นพับ หนังสือเผยแพร่เล่มเล็ก เอกสารแนะนำประกอบ แผนโฆษณา จดหมายข่าว ภาพพลิก จุลสาร วารสาร เป็นต้น

(2) สื่ออิเล็กทรอนิกส์ (Electronic Media) คือสื่อเฉพาะกิจที่ผลิตออกมาในรูปแบบแสงและเสียง เช่น เทปบันทึกเสียง วิทยุทัศน์ ภาพยนตร์ ทีวีโฮมวิดีโอ หอกระจายข่าว เป็นต้น

(3) สื่อกิจกรรม ได้แก่ การจัดแสดงนิทรรศการ การจัดประกวด การจัดขบวนแห่ การจัดรถเคลื่อนที่ การจัดถนนตากุ้ง เป็นต้น

สื่อมวลชน หมายถึง ช่องทางที่สามารถสื่อสารให้เข้าถึงคนจำนวนมากที่มีความหลากหลาย

(Mass Media)	หลายได้อย่างรวดเร็ว ภายในเวลาเดียวกัน หรือใกล้เคียงกัน ในที่นี้หมายถึง วิทยุกระจายเสียง วิทยุโทรทัศน์ หนังสือพิมพ์ นิตยสาร
สื่อพื้นบ้าน (Folk Media)	หมายถึงสื่อที่อาจเป็นบุคคล คณะบุคคล ตลอดจนเครื่องมือ อุปกรณ์ที่เกี่ยวข้องกับการแสดง กิจกรรม และวัฒนธรรมการดำรงอยู่ทุกประเภท โดยเป็นสื่อที่ชาวบ้านสร้างสรรค์ขึ้นและยึดถือปฏิบัติสืบเนื่องกันมาแต่โบราณกาล อาทิ เพลง ระบาย ละคร การละเล่น กีฬา ตลอดจนประเพณี และพิธีกรรมต่าง ๆ

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

การวิจัยในลักษณะของการรวบรวมองค์ความรู้ที่น่าจะให้ประโยชน์ได้ใน 3 ทางคือ

(1) ได้มองเห็นภาพรวมของทิศทางการวิจัยด้านการสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่มีมาในอดีตจนถึงปัจจุบัน รวมทั้งได้วิเคราะห์อุปการและข้อจำกัดของงานวิจัยดังกล่าว

(2) เพื่อให้ข้อเสนอแนะในเรื่องทิศทางและหัวข้อการวิจัยในเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนาต่อไปในอนาคต

(3) เพื่อกระตุ้นให้เกิดความสนใจในการแสวงหากระบวนการค้นคว้าเรื่อง "การสื่อสารเพื่อชุมชน" ที่สามารถจะรองรับการเปลี่ยนแปลงด้านการสื่อสารในสังคมไทย เช่น แนวคิดใหม่ในมาตรา 40 ของรัฐธรรมนูญฉบับปีพ.ศ.2540 หรือพรบ.ข้อมูลข่าวสารที่เริ่มใช้ตั้งแต่ปีพ.ศ.2540 เป็นต้น

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

สำหรับเนื้อหาในบทที่ 2 นี้ จะประกอบด้วยแนวคิดหลัก ๆ 2 ส่วน คือ

ส่วนที่ (1) : พัฒนาการของแนวคิดเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนา

(1.1) Dominant/Modernistic Paradigm

- (i) คุณลักษณะของการพัฒนา
- (ii) บทบาทของการสื่อสารต่อการพัฒนา
- (iii) ข้อวิจารณ์

(1.2) Dependency Paradigm

- (i) แนวคิดเรื่องการพัฒนา
- (ii) บทบาทของการสื่อสารต่อการพัฒนา
- (iii) ข้อวิจารณ์

(1.3) Alternative/Multiplicity Paradigm

- (i) การปรับเปลี่ยนความหมายของ “การพัฒนา”
- (ii) คำนิยามใหม่และบทบาทของการสื่อสารในงานพัฒนา
- (iii) ข้อวิจารณ์

ส่วนที่ (2) : แนวคิดเรื่องการสื่อสารเพื่อชุมชน

- (2.1) เมื่อการพัฒนาเปลี่ยน การสื่อสารเพื่อการพัฒนาก็ต้องปรับเปลี่ยน
- (2.2) คุณลักษณะของการสื่อสารชุมชน
- (2.3) การสื่อสารแบบมีส่วนร่วม (Participatory communication)
- (2.4) เงื่อนไขและอุปสรรคของการสื่อสารชุมชน

ส่วนที่ 1 : พัฒนาการของแนวคิดเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนา

หากเราพิจารณาพัฒนาการแนวคิดและแนวทางปฏิบัติของเรื่อง “การพัฒนา” ที่เริ่มต้นตั้งแต่ราวทศวรรษ 1960 เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบันนี้ เราอาจแบ่งยุคสมัยของพัฒนาการดังกล่าวออกได้เป็น 3 ยุคใหญ่ๆ ตามลักษณะของกระบวนทัศน์ (Paradigm) คือ

1. **Dominant / Modernization Paradigm** ได้แก่วัฒนธรรม 1960-1970 ที่เน้นเรื่องการพัฒนาประเทศโลกที่สามให้มีความทันสมัยแบบตะวันตก

2. **Dependency Paradigm** เป็นกระบวนทัศน์ที่ได้แย้งกระบวนทัศน์แรก โดยมีแนวคิดหลักว่า การพัฒนาความทันสมัยนั้นเป็นกระบวนการนำเอาประเทศโลกที่สามไปพึ่งพาขึ้นต่อประเทศตะวันตกที่พัฒนาแล้ว

3. **Alternative / Another Development / Multiplicity Paradigm** นับตั้งแต่ทศวรรษ 1980 มาจนถึงปัจจุบัน ได้เกิดกระบวนทัศน์ใหม่ในการพัฒนาที่อาจจะมีชื่อเรียกหลายๆชื่อ แต่ทว่าจุดร่วมของกระบวนทัศน์ใหม่ก็คือ มิใช่เพียงการปฏิเสธกระบวนทัศน์หลัก (Dominant Paradigm) จากแบบขาวเป็นดำเช่นที่ Dependency Paradigm กระทำเท่านั้น หากแต่เป็นการนำเสนอให้มีการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่รากฐานและค่านิยมของการพัฒนากันเลยทีเดียว รวมทั้งยังได้นำเสนอทัศนะใหม่ที่ท้าทายว่า การพัฒนาไม่จำเป็นต้องมีเพียงกระบวนทัศน์เดียวที่ใช้กันอย่างเป็นสากลทั่วโลก หากทว่าในแต่ละที่แต่ละแห่งอาจจะมีกระบวนทัศน์เฉพาะของตนเอง (จึงเรียกว่า Multiplicity Paradigm)

เนื่องจากแนวคิดเรื่อง “การพัฒนา” มิได้มีฐานะเป็นเพียง “แนวคิด” อย่างหนึ่งเท่านั้น หากทว่ายังเป็น “แนวคิดที่มีวิธีการนำไปสู่การปฏิบัติ” อีกด้วย และในการปฏิบัตินั้น ต้องการเงื่อนไขและกลไกทางสังคมหลายชนิดเข้าไปเกี่ยวข้อง ณ จุดนี้เองที่การสื่อสารรูปแบบต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นการสื่อสารระหว่างบุคคลหรือการสื่อสารมวลชนได้ถูกคาดหวังให้เข้ามามีบทบาทมีส่วนร่วมกับการพัฒนา ดังเช่นแนวคิดที่รู้จักกันดีในนามของ “การสื่อสารเพื่อการพัฒนา” (Development communication) ซึ่งอาจถือได้ว่าเป็นแนวคิดลูกผสมระหว่าง “การสื่อสาร” กับ “การพัฒนา”

และดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า ในปริบทของเรื่อง “การพัฒนา” นั้น ได้มีการเปลี่ยนแปลงกระบวนทัศน์มาอยู่ตลอดเวลา นี่จึงส่งผลสะท้อนมาถึงกระบวนทัศน์เรื่อง “การสื่อสารเพื่อการพัฒนา” ที่จำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย ดังนั้น จากปัญหาการค้นคว้าวิจัยของแนวคิดเรื่อง “การสื่อสารเพื่อการพัฒนา” ในกระบวนทัศน์แรกๆที่มุ่งความสนใจอยู่ที่ที่จะพัฒนาประสิทธิภาพและศักยภาพของการสื่อสารสมัยใหม่ให้เอื้ออำนวยประโยชน์ต่อโครงการพัฒนาต่างๆ ในกระบวนทัศน์ชุดหลังๆก็เริ่มที่ดั่งคำถามนำการศึกษาแบบใหม่ว่า การสื่อสารเพื่อพัฒนานั้น เป็นการพัฒนาเพื่อผลประโยชน์ของใคร และเป็นการสื่อสารโดยใครถึงใคร เป็นต้น

สำหรับแนวคิดเรื่อง “การสื่อสารเพื่อชุมชน” นั้น จัดเป็นแนวคิดปลีกย่อยแนวคิดหนึ่งของเรื่อง “การสื่อสารเพื่อการพัฒนา” หากทว่าเป็นแนวคิดที่มีพัฒนาการการก่อตัวขึ้นมาในชั้นหลัง ดังนั้นเพื่อทำความเข้าใจกับแนวคิดนี้ จึงจำเป็นต้องทบทวนแนวคิดการสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่เคยมีมาก่อนในระยะแรกๆ

ในที่นี้จะกล่าวถึงคุณลักษณะสำคัญของแต่ละกระบวนทัศน์ การมอบหมายบทบาทของการสื่อสารในแต่ละกระบวนทัศน์ รวมทั้งข้อวิจารณ์กระบวนทัศน์แต่ละแบบในรายละเอียด

(1.1) Dominant / Modernistic Paradigm

(i) คุณลักษณะของการพัฒนา

J.Servaes (1983,1996) ได้ประมวลคุณลักษณะหลายประการที่ประกอบกันเป็นความเชื่ออยู่ในกระบวนทัศน์การพัฒนาความทันสมัยให้แก่สังคมที่ถูกใช้เป็นกระบวนทัศน์หลักเกือบทั่วโลกนับแต่ ค.ศ.1960 เป็นต้นมา

คุณลักษณะต่างๆ มีดังนี้

(1) การพัฒนาเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นในแต่ละสังคมอย่างเป็นเส้นตรงก้าวหน้าแบบขึ้นบันได (unilinear) เมื่อเกิดแล้วมีแต่ก้าวรุดไปข้างหน้า ไม่มีกระบวนการย้อนกลับ (irreversible)

(2) การพัฒนาหมายถึงการเปลี่ยนแปลงโครงสร้าง (Structural Differentiation) และการทำหน้าที่ใหม่ๆ ของสถาบันสังคม (Functional Specialization)

(3) การพัฒนาเป็นกระบวนการที่มีเป้าหมายเพื่อสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ (Economic Growth) ด้วยการใช้เทคโนโลยีที่ลงทุนสูง (Capital-intensive technology)

(4) การวางแผนดำเนินการพัฒนานั้นต้องอาศัยการวางแผนจากส่วนกลาง (Centralized planning) และกระบวนการพัฒนาทั้งหมดสามารถแบ่งออกได้เป็นขั้นๆ อย่างชัดเจน ประเทศที่กำลังพัฒนาแต่ละประเทศจะมีตัวชี้วัด (indicators) ที่บ่งบอกขั้นตอนความก้าวหน้าของการพัฒนา(ความก้าวหน้าด้านการสื่อสารก็เป็นตัวชี้วัดตัวหนึ่ง)

(5) สาเหตุของความด้อยพัฒนานั้นเกิดจากปัจจัยภายใน (Endogenous factors) เช่น การขาดเงินทุนในประเทศ ทักษะความสามารถของแรงงาน เทคโนโลยีทางการผลิตต่ำลง ฯลฯ ดังนั้นในการพัฒนาจำเป็นต้องนำเอาปัจจัยจากภายนอก (เช่น เงินลงทุน เทคโนโลยี) เข้ามาช่วยสนับสนุนสังคมส่วนที่ก้าวหน้าของสังคม (Modern Sectors) และสร้างความทันสมัยให้แก่สังคมส่วนที่ยังล้าหลังอยู่ (modernized traditional sectors)

(ii) บทบาทของการสื่อสารต่อการพัฒนา

จากแนวคิด “การพัฒนา” ที่ได้กล่าวมาข้างต้น กระบวนการพัฒนาสังคมใดสังคมหนึ่ง จึงเริ่มต้นด้วยการที่แนวคิดใหม่ๆ (ที่ยังไม่เคยมีมาก่อนในสังคมนั้น) จะถูกนำเข้าไปในสังคมประเพณี โดยมีเป้าหมายที่จะเพิ่มขยายระดับรายได้ของบุคคล (GNP) หรือเพื่อยกมาตรฐานการดำรงชีพของคนในสังคม โดยผ่านวิธีการผลิตที่ทันสมัยและการพัฒนาปรับปรุงองค์กรสังคมต่างๆ ตัวอย่างรูปธรรม ก็คือ การเปลี่ยนแปลงวิธีการทำนาของชาวนาไทยจากที่เคยใช้ควายไถนาใช้ควาย

หลัก การเปลี่ยนแปลงจากการใช้ปฏิตระชาดมาใช้ปฏิตระเคมี การเปลี่ยนแปลงพันธุชาจากพันธุพื้นเมืองมาเป็นพันธุชาแบบใหม่ที่ให้ผลผลิตต่อไร่สูงกว่า เป็นต้น

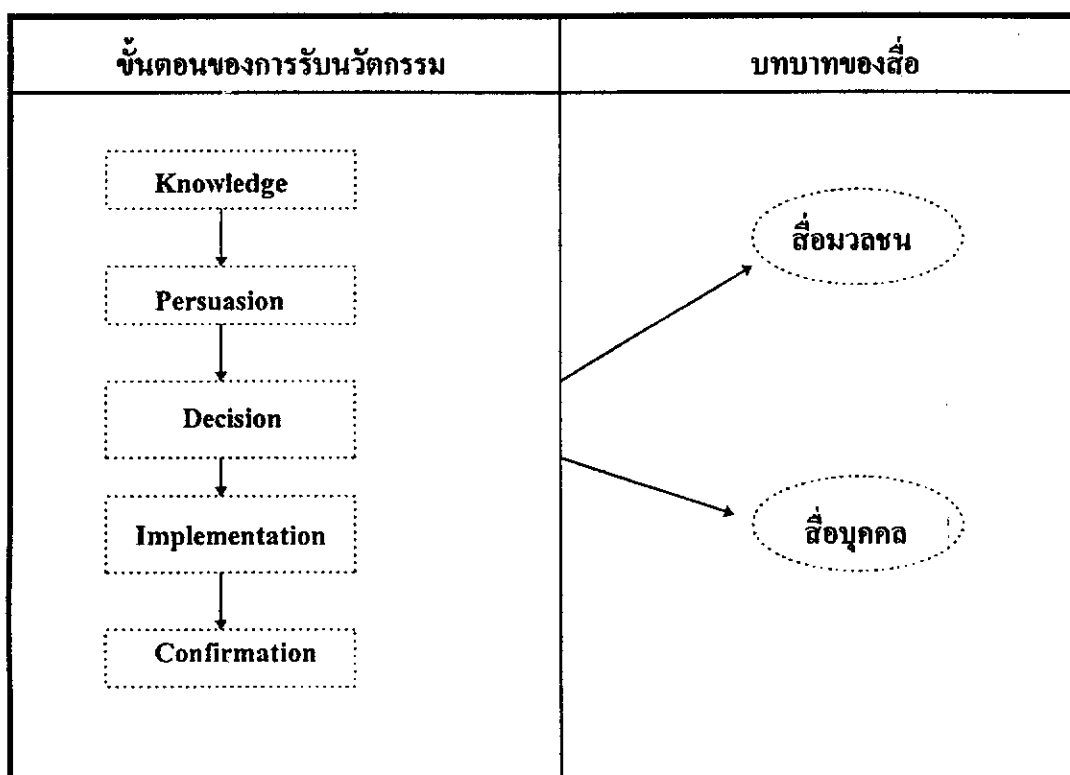
ในกระบวนการนี้ การสื่อสารจะมีบทบาทเป็นทั้งตัวบ่งชี้ระดับขั้นตอนความทันสมัยพัฒนาของสังคม (ตัวอย่างเช่น สังคมยังพัฒนา ก็ยังมีจำนวนการใช้สื่อมวลชนประเภทต่างๆ มากขึ้น) และเป็นเครื่องมือในการพัฒนา (Tool of social change) และเนื่องจากแนวคิดเรื่อง “การพัฒนา” จาก Dominant Paradigm นี้ มีความเชื่อว่า ความรู้ความเข้าใจเรื่องการพัฒนาจะมีอยู่ในหมู่ข้าราชการหรือนักวิชาการด้านการพัฒนาเท่านั้น บุคคลเหล่านี้จึงจำเป็นต้องถ่ายทอดเผยแพร่ความรู้ดังกล่าวไปให้แก่ประชาชนในชนบทที่ยังขาดความรู้ความเข้าใจดังกล่าว ดังนั้นแบบจำลองของการสื่อสารที่นำมาใช้จึงเป็นแบบจำลองที่เรียกว่า Transmission Model อันเป็นแบบจำลองของการสื่อสารที่เน้นการไหลของข่าวสารจากผู้ส่งสารไปยังผู้รับสารเพียงทางเดียว (one-way) โดยผู้ส่งสารมีความตั้งใจจะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในฝ่ายผู้รับสาร (Cause-effect) แต่เพียงฝ่ายเดียว (linear) ประสิทธิภาพของการสื่อสารแบบนี้ขึ้นอยู่กับปริมาณการเปิดรับข่าวสาร (Media Exposure) ของฝ่ายผู้รับสาร หากมีการเปิดรับข่าวสารบ่อยครั้ง แนวคิดใหม่ๆ ที่เกี่ยวกับการพัฒนามักจะถูกถ่ายทอดจากเจ้าหน้าที่การพัฒนาของรัฐไปยังประชาชน

มีตัวอย่างนักวิชาการด้านนิเทศศาสตร์ 3 ท่านที่เป็นตัวแทนแนวความคิดของการสื่อสารเพื่อการพัฒนากระแสหลัก เช่น Daniel Lerner (1958) ในหนังสือที่เป็นคู่มือของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาของเขาชื่อ *The Passing of The Traditional Society* มิตินี้ Lerner เน้นหนักเป็นพิเศษคือ ค่านิยมของสังคมและทัศนคติของบุคคล Lerner อธิบายว่า ในท้ายที่สุดแล้ว บรรดาสังคมประเพณี อันได้แก่ สังคมด้อยพัฒนาทั้งหลายก็จำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงมาเป็นสังคมสมัยใหม่ (Modern Society) อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ โดยอาศัยเส้นทางที่สังคมที่พัฒนาแล้วทั้งหลายได้เคยเดินผ่านมา ในกระบวนการเปลี่ยนแปลงจากสังคมประเพณีมาเป็นสังคมทันสมัยนี้ ปัจเจกบุคคลก็ต้องเปลี่ยนแปลงทัศนคติและค่านิยมมาเป็นคนที่ทันสมัยด้วย (มีคุณลักษณะหลายประการที่บ่งบอกความเป็นคนทันสมัย เช่น มีความคิดกว้างขวาง มีวิถีคิดแบบเป็นเหตุเป็นผลอย่างเป็นวิทยาศาสตร์ รู้จักคิดในบทบาทของคนอื่นได้ที่เรียกว่ามี empathic understanding ฯลฯ)

Lerner ได้ระบุตัวแปรต่างๆ ที่จะเข้ามาเกี่ยวข้องกับกระบวนการเปลี่ยนแปลงของบุคคลและสังคมดังกล่าว และในบรรดาตัวแปรเหล่านี้ การเปิดรับสื่อมวลชน (Media Exposure) ก็เป็นตัวแปรสำคัญตัวหนึ่งท่ามกลางตัวแปรอื่นๆ เช่น การเปลี่ยนแปลงไปเป็นสังคมเมือง (Urbanization) อัตราการรู้หนังสือ (Literacy) รายได้ต่อหัวเพิ่มขึ้น และการมีส่วนร่วมทางการเมืองด้วยเหตุนี้บรรดางานวิจัยด้านการสื่อสารเพื่อการพัฒนาในยุคแรกๆ จึงมุ่งเน้นการหาความสัมพันธ์

และบทบาทของการสื่อสารที่มีต่อคัมเปรเหล่านี้ เช่น บทบาทของการเปิดรับข่าวสารจากสื่อมวลชนกับการเพิ่มอัตราการรู้หนังสือ เป็นต้น

สำหรับนักวิชาการท่านที่สองคือ E.M.Rogers ที่ยังคงสนใจค้นคว้าและพัฒนาแนวคิดเรื่อง การสื่อสารเพื่อการพัฒนาอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน Rogers มีความสนใจในแนวคิดที่เรียกว่า “นวัตกรรม” (Innovation) อันอาจจะหมายถึงทั้งสิ่งที่เป็นรูปธรรม เช่น วัสดุอุปกรณ์แบบใหม่ๆ หรือสิ่งที่เป็นนามธรรม เช่น แนวคิดใหม่ๆ ซึ่งเขาสนใจว่า กระบวนการแพร่กระจายนวัตกรรมเหล่านี้ เข้าไปในสังคมหนึ่งๆ เป็นไปได้อย่างไร ในหนังสือ Diffusion of Innovations (1962) Rogers เสนอว่า ลำพังการถ่ายทอดแนวคิดใหม่ๆ จากสื่อมวลชนตรงไปยังประชาชนนั้นไม่สามารถจะรับประกันผลสำเร็จได้หากจำเป็นต้องใช้แบบจำลองสองจังหวะ (Two – Step Flow of Information) กล่าวคือ ต้องจัดให้ข่าวสารไหลจากสื่อมวลชนไปยังกลุ่มผู้นำความคิดในชุมชน (Opinion Leaders) เป็นจังหวะแรก จากนั้นจึงเป็นการไหลจังหวะที่สองจากกลุ่มผู้นำความคิดไปยังมวลชนอีกทอดหนึ่ง ความจำเป็นที่ต้องใช้แหล่งข่าวสาร 2 ชนิดนั้น ก็เนื่องจากแหล่งข่าวสารแต่ละอย่างต่างทำหน้าที่ได้เฉพาะตัว เช่น สื่อมวลชนจะทำหน้าที่ได้เพียงถ่ายทอดและโน้มน้าวด้วยข้อมูลเท่านั้น หากทว่าในขั้นตอนของการตัดสินใจลงมือปฏิบัติหรือการใช้นวัตกรรมนั้นต้องเนื่องไปอย่างถาวรยาวนานจำเป็นต้องอาศัยคำแนะนำและการสนับสนุนจากสื่อบุคคลที่เป็นกลุ่มผู้นำในท้องถิ่นเอง ดังแผนภาพข้างล่างนี้

แม้ว่าในแบบจำลองของ E.Rogers จะผนวกเอาส่วนประกอบของท้องถิ่น เช่น กลุ่มผู้นำชุมชนเข้ามาอยู่ในแบบจำลองการสื่อสาร แต่ทว่าลักษณะโดยพื้นฐานของแนวคิดของ Rogers ที่มีต่อการสื่อสารนั้น ยังไม่เปลี่ยนแปลงไป กล่าวคือยังเน้นการวางแผนการพัฒนาจากเจ้าหน้าที่รัฐที่อยู่เบื้องบน (Top-down, hierarchy) ที่นั่งวางแผนจากส่วนกลาง (centralised planning) แล้วถ่ายทอดแนวคิดดังกล่าวลงไปยังประชาชนผู้รับสาร

ส่วนนักวิชาการด้านนิเทศศาสตร์การพัฒนาอีกท่านหนึ่งคือ Wilbur Schramm ได้นำเสนอบทบาทของการสื่อสารมวลชนที่มีต่อการพัฒนาประเทศเอาไว้อย่างชัดเจนในหนังสือชื่อ *Mass Media and National Development* (1964) เช่นเดียวกับนักคิดกระแสหลักที่มองว่า การพัฒนาคือกระบวนการเปลี่ยนแปลงสังคมที่ต้องริเริ่มจากเบื้องบนเป็นอันดับแรก (อันได้แก่ บุคคลที่อยู่ในหน่วยงานรัฐ) แล้วจึงค่อยๆ เลื่อนไหลไปสู่ประชาชนข้างล่าง (Top-down approach) กระแสการไหลของแนวคิดการพัฒนานี้มีทิศทางเดียวเท่านั้น (Uni-directional) นอกจากนั้น Schramm ก็ยังใช้ทัศนะแบบสังคมศาสตร์กระแสหลักที่เชื่อว่า การเปลี่ยนแปลงสังคมโดยรวมเริ่มมาจากการที่ปัจเจกบุคคลแต่ละคนและสถาบันย่อยๆ ของสังคมจะค่อยๆ เปลี่ยนแปลงตัวเองไปที่ละเล็กละน้อย เมื่อคนเกือบทั้งหมดหรือส่วนใหญ่เปลี่ยนแปลงไป สังคมโดยรวมก็เปลี่ยนแปลงตามไปด้วย แน่นอนว่าในการเปลี่ยนแปลงปัจเจกบุคคลนั้น ในสังคมสมัยใหม่นี้ กลไกทางสังคมที่มีบทบาทโดดเด่นที่สุดก็คือสื่อมวลชนนั่นเอง

แนวคิดเรื่อง “การพัฒนา” และ “การสื่อสารเพื่อการพัฒนา” ที่เป็นกระบวนการทัศน์หลักนี้ได้ถูกนำไปใช้ในการปฏิบัติในแทบจะทุกประเทศด้อยพัฒนาที่อยู่ในค่ายของโลกทุนนิยมเสรีในช่วงทศวรรษ 1950-1970 ดังนั้นควบคู่ไปกับแผนการพัฒนาประเทศด้วยการระดมสร้างโครงสร้างพื้นฐาน เช่น ถนน เขื่อน ไฟฟ้า ฯลฯ ก็มีการขยายตัวของสื่อมวลชนสมัยใหม่เช่น หนังสือพิมพ์ ภาพยนตร์ วิทยุ โทรทัศน์ ฯลฯ ตามไปด้วย สื่อสมัยใหม่เหล่านี้ได้ช่วยในการแพร่กระจายแนวคิดเรื่องการพัฒนาสังคมให้กลายเป็นสังคมที่ทันสมัย (ตัวอย่างในกรณีของไทยก็เช่น การที่หนังสือพิมพ์และวิทยุช่วยประกาศคำขวัญ “น้ำไหล ไฟสว่าง ทางดี มีงานทำ” เป็นต้น) และพร้อมๆ กับที่มีการนำเอาโครงการพัฒนาต่างๆ เข้าไปในชนบท ในแวดวงวิชาการสื่อสารมวลชนก็มีการค้นคว้าวิจัยอย่างมากมายว่า จะใช้สื่อสมัยใหม่เข้ามาหนุนช่วยโครงการพัฒนาต่างๆ ได้อย่างไร

(iii) ข้อวิจารณ์กระบวนการทัศน์หลักเรื่องการพัฒนาและการสื่อสาร

หลังจากบรรดาประเทศในโลกที่สามได้นำเอาแนวคิดของกระบวนการทัศน์ Modernistic ไปลงมือดำเนินการในภาคปฏิบัติมาได้สัก 2 ทศวรรษ ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นในความเป็นจริงก็ไม่ใช่ไปตามที่นักวิชาการด้านการพัฒนาของกระบวนการทัศน์นี้ตั้งความคาดหวังเอาไว้ การเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นมิได้ถูกแบ่งสรรกระจายอย่างยุติธรรม ทำให้ช่องว่างระหว่างคน

รวยกับคนจนขยายต่างมากขึ้น และแม้จะมี “ความทันสมัย” เกิดขึ้นในบางส่วนของสังคม เช่น มีถนนหนทาง ไฟฟ้า น้ำประปา ตึกอาคารสมัยใหม่ แต่ทว่ายังไม่มีการ “พัฒนา” สถาบันต่างๆทาง สังคมติดตามา ที่เรียกว่า “มีความทันสมัยแต่ไม่พัฒนา” (Modernization without Development) เช่นสถาบันทางการเมืองยังมีวงจรอุปาทัวของเผด็จการทหารสลับกับการเลือกตั้งเป็นระยะๆ เกิด ปัญหาสังคมใหม่ๆติดตามา เช่น ปัญหาการล่มสลายของชนบท สถาบันครอบครัวคลอนแคลน ทรัพยากรธรรมชาติเสื่อมโทรม ฯลฯ

ท่ามกลางปรากฏการณ์ที่เป็นจริงนี้ จึงเป็นข้อวิพากษ์วิจารณ์กระบวนการทัศน์ Modernistic ในหลายประเด็น ตัวอย่างเช่น

(1) แนวคิดการพัฒนาแบบ Modernistic นั้น มีลักษณะที่ถือเอากรอบข้อเท็จจริง จากชาติใดชาติหนึ่งเป็นศูนย์กลาง แล้วขยายออกไปสรุปยังประเทศอื่นๆ ที่เรียกว่ามีลักษณะ Ethnocentric ทั้งนี้เนื่องจากแบบจำลองการพัฒนาขั้นตอนการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจที่เป็นแผน ปฏิบัติของกระบวนการทัศน์นี้ ประเทศตะวันตกเคยทดลองใช้ในการฟื้นฟูเศรษฐกิจของประเทศ เยอรมันในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 และเมื่อใช้ได้ผลกับประเทศเยอรมัน ก็จัดทำขึ้นมาเป็น แบบจำลองและคาดหวังว่าจะใช้ได้กับประเทศทุกประเทศ โดยลืมความแตกต่างอย่างมหาศาล ระหว่างสังคมเยอรมันกับสังคมในโลกที่สาม

(2) การพัฒนาแบบกระแสหลักนั้น ให้ความสนใจแต่มิติเศรษฐกิจเพียงด้านเดียว โดยละเลยมิติอื่นๆของสังคม (ดังเช่นที่แผนพัฒนาแผนแรกของไทยก็มีชื่อเพียงว่า “แผนพัฒนา เศรษฐกิจ” เท่านั้น) และมิติเศรษฐกิจที่สนใจนั้นก็เพียงมิติเชิงปริมาณเท่านั้น กล่าวคือ สนใจแต่ ตัวเลขอัตราการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจและรายได้ประชาชาติ โดยไม่ได้ใส่ใจกับเรื่อง “คุณภาพ ชีวิตของประชาชน” ไม่ว่าจะเป็นคุณภาพในการพัฒนาปรับปรุงชีวิตของตนเอง เสรีภาพในการ แสดงความคิดเห็น การใช้เวลาว่าง โอกาสในการเรียนรู้ การขยายสิ่งแวดล้อมด้านสังคมและวัฒนธรรม ฯลฯ มิติที่กล่าวมานี้ไม่ได้อยู่ในสายตาของนักวางแผนการพัฒนาในยุคแรกๆเลย

(3) นอกเหนือจากการวิจารณ์แนวคิดเรื่อง “การพัฒนา” แล้ว ก็ยังมีข้อวิจารณ์มาถึง แนวคิดเรื่อง “การสื่อสารเพื่อการพัฒนา” ที่เป็นเครื่องมือของการพัฒนาในหลายแง่หลายมุม เช่น Bordenave (1977) ตั้งคำถามเกี่ยวกับเป้าหมายและความเชื่อเบื้องต้น (Basic assumption) ของกระบวนการทัศน์กระแสหลักของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาว่า แนวคิดนี้มีความเชื่อว่า การกระทำ และพฤติกรรมที่ประชาชนผู้รับสารกำลังกระทำอยู่นั้น เป็นพฤติกรรมที่ผิดและด้อยพัฒนา ดังนั้น ผู้ ส่งสารจึงต้องมีเป้าหมายที่จะใช้การสื่อสารเพื่อโน้มน้าวชักชวน (Persuasive communication) ผู้รับ สารให้เปลี่ยนพฤติกรรมและเชื่อว่าด้วยวิธีการจัดหาข่าวสารที่มีปริมาณมากพอและมีประสิทธิภาพ จะสามารถเปลี่ยนแปลงการกระทำและพฤติกรรมของผู้รับสารได้อย่างแน่นอน เพราะการโน้มน้าว ชักชวนด้วยสื่อสมัยใหม่นั้นสามารถเอาชนะบรรดาความเชื่อแบบเก่าๆ ธรรมเนียมประเพณีที่เคย

ปฏิบัติกันมาอย่างยาวนาน รวมทั้งอิทธิพลของสื่อบุคคลที่มีอยู่ในท้องถิ่นได้ ตัวอย่างที่เห็นได้อย่างชัดเจนที่สุดในกรณีของไทยก็เช่น บรรดาพฤติกรรมทางด้านสาธารณสุข เช่น ข้อห้ามมิให้ผู้หญิงหลังคลอดรับประทานอาหารอื่นๆนอกจากข้าวกับเกลือ เป็นต้น

Bordenave ให้ข้อสรุปว่าเป้าหมายและวิธีการสื่อสารแบบที่เป็นทางเดียว (One-way communication) นั้น ได้พิสูจน์ประสิทธิภาพของตัวเองแล้วว่า ในกรณีส่วนใหญ่จะประสบความสำเร็จ ความล้มเหลว เนื้อหาข่าวสารแบบใหม่ๆไม่สามารถเอาชนะความเชื่อและธรรมเนียมปฏิบัติของชาวบ้านที่เคยมีมาอย่างยาวนาน โดยเขาได้วิเคราะห์สาเหตุของความล้มเหลวเอาไว้ว่า เนื่องจากการสื่อสารเพื่อการพัฒนากระแสนั้น มิได้เปิดโอกาสให้บุคคลได้ตั้งคำถาม ได้แสดงความสงสัยข้อข้องใจของตน ดังนั้นเมื่อมีเนื้อหาข่าวสารสองระบบที่ขัดแย้งกันและจำเป็นต้องตัดสินใจเลือกเพียงอย่างเดียว ประชาชนจึงมักเลือกอยู่กับความคิดเก่าที่คุ้นเคยมาช้านานมากกว่าจะโหม่เข้าหาแนวคิดใหม่ที่แปลกหน้า(ที่แม้จะได้รับการโฆษณาโน้มน้าวอย่างหนักก็ตาม)

(4) ข้อวิจารณ์อีกประการหนึ่งก็คือ แนวคิดการสื่อสารเพื่อการพัฒนากระแสนั้นนั้นมักมีแนวโน้มร่วมกับแนวคิดการพัฒนากระแสนั้น กล่าวคือ สนใจแต่มิติในเชิงปริมาณของการสื่อสารเท่านั้น เช่น จะสนใจแค่ปริมาณของการเปิดรับสาร หากแต่มองข้ามความสำคัญของมิติเชิงคุณภาพของการเปิดรับนั้น เช่น ไม่ได้ดูคุณลักษณะของเนื้อหาที่ชาวบ้านเปิดรับชม เพราะฉะนั้นถึงแม้ประชาชนจะเปิดดูโทรทัศน์อย่างมาก แต่ทว่าเนื้อหาในโทรทัศน์นั้นแทบจะไม่มีข่าวสารเกี่ยวกับการพัฒนาเลย เช่นนี้แล้ว การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของประชาชนจะบรรลุผลได้อย่างไร ข้อวิจารณ์เกี่ยวกับคุณลักษณะของเนื้อหา ปริบทของการเปิดรับข่าวสารเหล่านี้ ได้กลายมาเป็นข้อคิดสำหรับนักวิชาการด้านนิเทศศาสตร์พัฒนาการในยุคหลังที่จะสร้างกระบวนการทัศน์ใหม่โดยให้ความสำคัญกับการออกแบบเนื้อหาข่าวสาร (Design of media messages) โดยที่ต้องมีการประเมินความต้องการของผู้รับสารอย่างเป็นระบบ และควรที่จะให้ผู้รับสารเข้ามามีส่วนร่วมในการออกแบบเนื้อหาข่าวสาร ดังจะได้กล่าวถึงต่อไป

จากข้อวิจารณ์ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องการสื่อสารที่กล่าวมา Bordenave เสนอว่า จำเป็นต้องมีการปฏิรูประบบการสื่อสารของชุมชนเสียใหม่ โดยเขาดังข้อสังเกตว่า เพราะเหตุใดการสื่อสารระหว่างบุคคล (interpersonal communication) จึงทำงานอย่างได้ผลมากกว่าการสื่อสารมวลชน ดังนั้น หากผู้ดำเนินงานพัฒนาต้องการใช้การสื่อสารเป็นเครื่องมือในการเปลี่ยนแปลงความเชื่อและการกระทำของประชาชนอย่างแท้จริงแล้ว ก็ต้องเรียนรู้และนำเอาหลักการบางอย่างจากระบบการสื่อสารระหว่างบุคคลมาใช้ในการสื่อสารเพื่อการพัฒนา โดยเริ่มแรกต้องเริ่มจากการปรับเปลี่ยนเป้าหมายของการสื่อสารที่จะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่ฝ่ายของผู้รับแต่เพียงฝ่ายเดียวตามแบบจำลอง Transmission Model มาเป็นเป้าหมายที่จะต้องมีการเปลี่ยนแปลงจากทั้งสองฝ่าย ทั้งด้านผู้ส่งสาร

และผู้รับสารจะต้องปรับเปลี่ยนเข้าหากันตามแบบจำลอง Ritualistic Model (ที่เชื่อว่าเป้าหมายของการสื่อสารคือ การสร้างความเข้าใจร่วมกัน) ในกระบวนการสื่อสารต้องมีการสร้างกลไกที่จะเอื้ออำนวยให้มีการแลกเปลี่ยนข้อมูลและความคิดเห็นอย่างต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลา นี่จะเป็นหลักการพื้นฐานสำหรับการสร้างกระบวนการทัศน์ใหม่ เรื่องการสื่อสารแบบมีส่วนร่วม (Participatory communication) ต่อไป

(1.2) Dependency Paradigm

(i) แนวคิดเรื่อง “การพัฒนา” กระบวนทัศน์ Dependency นั้น พัฒนาขึ้นมาในช่วงทศวรรษ 1960 โดยมีเนื้อหาที่ต่อต้านกระบวนทัศน์ Modernistic แนวคิดหลักของกระบวนทัศน์นี้ก็คือ แนวคิดและการพัฒนาแบบ Top-down Approach ของกระบวนทัศน์ Modernistic นั้นมิใช่อะไรเลย นอกจากเป็นกลไกในการพัฒนาความสัมพันธ์ที่พึ่งพาระหว่างประเทศที่พัฒนาแล้วกับประเทศที่ด้อยพัฒนาขึ้นมา ทั้งนี้เพื่อควบคุมเอาทรัพยากรและความมั่งคั่งจากประเทศด้อยพัฒนาไปเลี้ยงประเทศที่พัฒนาแล้วนั่นเอง ดังนั้นจึงเป็นไปได้เลยที่ประเทศที่ด้อยพัฒนาจะมีความเจริญขึ้นมาได้ด้วยการพัฒนาตามกระแสหลัก ข้อเสนอสำคัญของกระบวนทัศน์ Dependency จึงกล่าวว่า

(1) การวิเคราะห์กระบวนการพัฒนาจะต้องแยกดูความสัมพันธ์ระหว่างประเทศที่พัฒนาแล้ว ที่เรียกว่า ประเทศศูนย์กลาง และประเทศด้อยพัฒนาที่เรียกว่าประเทศรอบนอก (peripheral)

(2) อุปสรรคที่กีดขวางการพัฒนาของบรรดาประเทศรอบนอกนั้น มิได้เกิดมาจากปัจจัยภายในสังคมของประเทศที่ด้อยพัฒนาเอง หากแต่เกิดมาจากปัจจัยภายนอก อันได้แก่ ความสัมพันธ์ที่พึ่งพาและเอาเปรียบของประเทศศูนย์กลาง

(3) เนื่องจากการดูซับความมั่งคั่งจากประเทศรอบนอกไปหล่อเลี้ยงประเทศศูนย์กลาง ดังนั้นความเจริญก้าวหน้าของประเทศที่พัฒนาแล้วจึงเกิดมาจากความด้อยพัฒนาของประเทศรอบนอกนั่นเอง

(4) หากประเทศรอบนอกต้องการที่จะพัฒนาตนเองอย่างแท้จริง ก็จำเป็นต้องตัดขาดตัวเองออกจากประเทศศูนย์กลาง (Dissociation) ออกจากเศรษฐกิจระบบตลาดโลกและต้องมียุทธศาสตร์พึ่งตนเอง (Self-reliance) แทนการพึ่งพา

(ii) บทบาทของการสื่อสารในการพัฒนา

ในกระบวนทัศน์ Dependency นี้ Servaes (1991) แบ่งว่า มีสำนักอยู่ 2 สำนักที่กล่าวถึงเรื่อง บทบาทของการสื่อสารในการพัฒนา คือสำนัก Culturalist และสำนัก Political Economy จุดร่วมกันระหว่างทั้งสองสำนักนี้ก็คือ ในการวิเคราะห์เรื่องบทบาทของการสื่อสารในการพัฒนานั้น ทั้งสองกลุ่มจะให้ความสนใจกับเรื่อง “ความเสมอภาคเท่าเทียม” ในเรื่องการไหล

เวียนของข่าวสารระหว่างประเทศอุตสาหกรรมที่พัฒนาแล้วกับประเทศกำลังพัฒนา

สำหรับสำนักคิด Culturalist นั้น จะศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมการสื่อสารและอุดมการณ์ งานวิจัยของนักวิชาการสำนักนี้ เช่น Tunstall , Varis ซึ่งได้เก็บรวบรวมข้อมูลจากการไหลเวียนของข่าวสารที่มีลักษณะไม่เสมอภาคระหว่างประเทศที่อยู่ในซีกโลกทางเหนือ(ประเทศพัฒนาแล้ว) กับประเทศในซีกโลกทางใต้ (ประเทศด้อยพัฒนา) และพบว่า จะมีแค่ข่าวสารจากประเทศศูนย์กลางเท่านั้นที่ไหลไปสู่ประเทศรอบนอก และกลายเป็นอุปสรรคปิดกั้นมิให้มีการไหลเวียนของข่าวสารในระหว่างประเทศด้อยพัฒนาคู่กัน แม้ว่าจะมีเขตแดนใกล้ชิดติดกันก็ตาม ตัวอย่างเช่น ประเทศไทยและประเทศมาเลเซีย ล้วนแล้วได้รับข่าวสารเรื่องสหรัฐฯจาก CNN ด้วยกันทั้งคู่ แต่ไม่มีการแลกเปลี่ยนข่าวสารระหว่างประเทศทั้งสองนี้

ส่วนสำนัก Political Economy นั้น นักวิชาการเช่น Schiller ได้พยายามแสดงผลงานวิจัยที่พิสูจน์ให้เห็นว่า การบูคริดและเอาเปรียบทางด้านเศรษฐกิจการเมืองระหว่างประเทศนั้น แยกไม่ออกจากการครอบงำด้านการสื่อสารและวัฒนธรรม ดังนั้นประเทศศูนย์กลางจึงต้องทำให้ประเทศรอบนอกมาพึ่งพาตนเองทั้งด้านเศรษฐกิจและด้านผลผลิตของสื่อ และเนื่องจากการสื่อสารเป็นสินค้าด้านอุดมการณ์ ดังนั้นเมื่อประชาชนในโลกที่สามเปิดรับข่าวสารและความบันเทิงจากโลกตะวันตก จึงรับเอามาตรฐาน ค่านิยม และอุดมการณ์ต่างๆจากโลกตะวันตกมาด้วย ในทางกลับกัน เมื่อประชาชนในโลกที่สามตกอยู่ใต้อำนาจ อุดมการณ์ของโลกตะวันตก ก็ต้องเสียเงินใช้จ่ายซื้อสื่อที่สร้างจากโลกตะวันตกมากขึ้น

(iii) ข้อวิจารณ์กระบวนทัศน์ Dependency

ถึงแม้ว่ากระบวนทัศน์ Dependency จะถือกำเนิดขึ้นมาเพื่อต่อต้านกระบวนทัศน์ Modernistic แต่ทว่าก็มีข้อวิจารณ์กระบวนทัศน์ใหม่นี้อยู่ใน 2 ประเด็นใหญ่ๆ ประเด็นแรกก็คือ เนื่องจากกระบวนทัศน์นี้ได้กล่าวโทษว่า อุปสรรคที่สำคัญของการพัฒนาประเทศ เกิดมาจากปัจจัยภายนอกคือ การเอารัดเอาเปรียบของประเทศศูนย์กลาง ดังนั้นกระบวนทัศน์นี้ จึงมองข้ามอุปสรรคที่เกิดจากปัจจัยภายใน เช่น โครงสร้างชนชั้นภายในประเทศโลกที่สาม ปัญหาการคอร์รัปชันของเจ้าหน้าที่รัฐและนักการเมือง ความไม่มีเสถียรภาพทางการเมือง ฯลฯ

นอกจากนั้น Servaes (1989) ยังวิจารณ์ว่า แม้ว่าพิจารณาโดยผิวเผิน กระบวนทัศน์ทั้งสองจะมีลักษณะขัดแย้งกัน แต่ความจริงแล้ว เขาเห็นว่า แนวคิดที่เกี่ยวกับ “การพัฒนา” ของกระบวนทัศน์ทั้งสองนั้น แทบจะไม่แตกต่างกันเลย ทั้งสองกระบวนทัศน์ยังคงเน้นว่า การพัฒนามีคือ การสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ และยังคงใช้มิติเชิงปริมาณเป็นแนวทางหลักในการศึกษา เช่นเดียวกับแนวคิดเรื่อง”การสื่อสารเพื่อการพัฒนา”ที่ยังคงเป็นรูปแบบการสื่อสารแบบ Top-down / one-way และวางแผนจากส่วนกลางเช่น กระบวนทัศน์กระแสหลักนั่นเอง

(1.3) Alternative / Multiplicity Paradigm

(i) การปรับเปลี่ยนความหมายของ “การพัฒนา”

ในขณะที่กระบวนทัศน์ Dependency นั้น ถูกสร้างขึ้นมาเพื่อมีเป้าหมายที่จะตอบโต้วิพากษ์วิจารณ์ Modernistic Paradigm เป็นการเฉพาะ เนื้อหาของกระบวนทัศน์ Dependency จึงมีลักษณะเป็นบทกลับของกระบวนทัศน์กระแสหลักเกือบทั้งหมดแบบกลับหัวเป็นคำ ไม่ว่าจะเป็นการวิเคราะห์สาเหตุของความด้อยพัฒนา หรือวิธีการที่จะแก้ไขความด้อยพัฒนาก็ตาม ส่วน Alternative Paradigm (ที่อาจปรากฏในหลายๆชื่ออื่น) มีลักษณะการนำเสนอที่แตกต่างไปจาก Dependency Paradigm กล่าวคือ ไม่เพียงแต่จะกลับหัวเป็นคำเท่านั้น หากแต่ได้นำเสนอวิธีใหม่ทั้งหมดของแนวคิดการพัฒนา

แม้ว่า Alternative Paradigm จะประกอบด้วยแนวคิดอันหลากหลายจากนักคิดหลายท่าน แต่ทว่าจุดเริ่มต้นพื้นฐานของทุกแนวคิดในกระบวนทัศน์นี้ ก็คือ

(ก) Alternative Paradigm ไม่เชื่อว่า มีสูตรสำเร็จเพียงสูตรเดียวของการพัฒนา ที่สามารถใช้ได้ผลในทุกสังคมเช่นสองกระบวนทัศน์แรก หากทว่ากระบวนทัศน์ใหม่มีความเชื่อว่า มีแนวทางการพัฒนาที่หลากหลายซึ่งสังคมแต่ละสังคมจะสร้างสรรค์ขึ้นมา ไม่ว่าจะเป็นการตอบคำถามใน เรื่องเป้าหมายของการพัฒนาว่า “สังคม/ชุมชน/หมู่บ้านของเราจะพัฒนาสังคมของเราให้เป็นไปแบบใด เพื่ออะไร” ก็ถูกกำหนดมาจากสังคมแต่ละแห่ง ซึ่งไม่จำเป็นต้องเหมือนกัน กล่าวคือกระบวนทัศน์ใหม่นี้ได้ลดลักษณะ “ที่เป็นสากล” (Universalistic) ของแนวทางการพัฒนาให้น้อยลง และเพิ่มสัดส่วนของลักษณะ “ที่เป็นท้องถิ่น” (Localistic) ให้มากขึ้น ดังนั้นในขณะที่บางสังคมอาจจะถือเอา “ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ” เป็นเป้าหมาย บางสังคมอาจจะกำหนดเอา “เศรษฐกิจเพียงพอเพียง” เป็นเป้าหมายก็ได้

(ข) นอกเหนือจากเป้าหมายและปรัชญาของการพัฒนาแล้ว แม้แต่วิธีการที่จะบรรลุเป้าหมาย ก็จะมีลักษณะ “สูตรใครก็สูตรมัน” เช่นเดียวกัน ไม่จำเป็นว่า ทุกสังคมจะต้องใช้บันไดขึ้นตอนความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของ Rostow เป็นหนทางในการพัฒนาประเทศ เพราะแม้ว่าหลายสังคมอาจจะมีเป้าหมายการพัฒนาแบบเดียวกัน แต่ก็มีเส้นทางหลายเส้นทางที่จะเดินทางไปสู่จุดหมายปลายทางเดียวกัน และยิ่งในกรณีเป้าหมายการพัฒนาของแต่ละประเทศเป็นคนละเป้าหมายแล้ว เส้นทางที่จะนำไปสู่เป้าหมายก็ยังไม่จำเป็นต้องเป็นเส้นทางสายเดียวกัน

(ค) นอกเหนือจากการเปลี่ยนแปลงในด้านแนวคิดและแนวทางในภาคปฏิบัติของการพัฒนาแล้ว การเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ยังส่งผลสะท้อนมาถึงแวดวงวิชาการที่เป็นเสมือนทั้งกองหน้าและกองส่งกำลังบำรุงของการพัฒนา ในขณะที่นักพัฒนาภาครัฐและเอกชน รวมทั้งประชาชนกลุ่มต่างๆ กำลังแสวงหาแนวทางใหม่ๆของการพัฒนา นักวิชาการที่สนใจเรื่องการ

พัฒนาสังคมก็ได้เกาะติดศึกษาวิจัยปรากฏการณ์แบบใหม่ๆที่เกิดขึ้น เช่น วิธีการพัฒนาแบบมีส่วนร่วมของประชาชน การพัฒนาแบบจากล่างขึ้นบน (Bottom-up Approach) นักวิชาการที่สังกัดกระบวนทัศน์ใหม่พบว่า นอกจากเนื้อหาสาระทางวิชาการของการพัฒนาจะเปลี่ยนแปลงไปเป็นแบบใหม่แล้ว (เช่น เปลี่ยนจากการเน้น “ความทันสมัยก้าวหน้า” มาเป็น “การย้อนกลับไปหารากเหง้าภูมิปัญญาดั้งเดิม”) แม้แต่เครื่องมือของการศึกษา คือวิธีวิทยาในการศึกษาก็จำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงไปด้วย ดังนั้นจากการเน้นการวิจัยเชิงปริมาณ ที่สอดคล้องกับการวัดความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ การศึกษาการพัฒนาแนวใหม่ ก็เปลี่ยนมาเน้นวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ เช่น การสังเกตอย่างมีส่วนร่วม การศึกษาวัฒนธรรมชุมชน การศึกษาบทบาทของศาสนา-ประเพณีในโครงการพัฒนาด้วยวิธีการวิจัยด้านมนุษยวิทยา เป็นต้น

มีนักวิชาการหลายท่านที่ได้นำเสนอลักษณะสำคัญของกระบวนทัศน์การพัฒนาแบบใหม่ ตัวอย่างเช่น

(1) J.Servaes (1996) ได้สรุปลักษณะสำคัญของกระบวนทัศน์ใหม่ของการพัฒนาที่เขาเรียกว่า Multiplicity Paradigm เอาไว้ดังนี้

(i) เนื่องจากประเทศทั้งหลายในโลกนี้จำเป็นต้องพึ่งพากันไม่ในทางใดก็ทางหนึ่ง ดังนั้น ทั้งปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอกจึงน่าจะเป็นสาเหตุร่วมกันในการอธิบายความคืบหน้าพัฒนาของประเทศหนึ่งๆ

(ii) การศึกษาเรื่องการพัฒนาจำเป็นต้องศึกษาการพัฒนาของประเทศหนึ่งๆ ในท่ามกลางบริบทของสังคมโลก ไม่ว่าจะเป็นความสัมพันธ์ระหว่างประเทศศูนย์กลางกับประเทศรอบนอก หรือความสัมพันธ์ภายในของแต่ละประเทศ

(iii) แนวทางการศึกษาการพัฒนานั้น ควรจะให้ความสนใจกับ “เนื้อหา” ของการพัฒนาให้มากขึ้นแทนที่จะสนใจแค่ “รูปแบบ” สูตรสำเร็จของการพัฒนา

(iv) ไม่มีแบบจำลองสากลสำหรับการพัฒนา แต่ละสังคมต้องพัฒนากลยุทธ์การพัฒนาสำหรับตัวเองขึ้นมาเอง

(2) E.Rogers (1976) ได้นำเสนอคุณลักษณะสำคัญของกระบวนทัศน์ใหม่ของการพัฒนาที่ค่อนข้างคำนึงถึงมิติของการเมืองในความหมายของการจัดสรรและกระจายอำนาจที่มาจากแหล่งต่างๆของสังคม ดังนี้

(i) ต้องมีการกระจายข่าวสารข้อมูล และผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและสังคมอย่างเสมอภาคยุติธรรม

(ii) ประชาชนต้องมีส่วนร่วมอย่างเต็มที่ในการพัฒนาตนเอง ทั้งในระดับการวางแผนและการดำเนินการ

(iii) ดังนั้นการวางแผนการพัฒนาต้องมีลักษณะกระจายอำนาจ (decentralization) และต้องเน้นการนำเอาทรัพยากรจากท้องถิ่นมาใช้ในกระบวนการพัฒนา

(iv) ต้องมีการประสานวัฒนธรรม-ประเพณีเข้ากับระบบสมัยใหม่ เพราะฉะนั้น “ความทันสมัย” ต้องหมายถึงการผนวกประสานทั้งความคิดใหม่และเก่าเข้าด้วยกันโดยในแต่ละท้องถิ่นก็จะต้องมีความแตกต่างกันออกไป

เพื่อให้เห็นความแตกต่างอย่างชัดเจนระหว่างกระบวนทัศน์กระแสหลักกับกระบวนทัศน์ที่เป็นทางเลือกใหม่ เกณฑ์ต่างๆในตารางต่อไปนี้ จะแสดงให้เห็นคุณลักษณะที่แตกต่างกันระหว่างกระบวนทัศน์ทั้งสอง

Dominant Paradigm	Alternative Paradigm	ปัจจัยสนับสนุนกระบวนทัศน์ใหม่
1. ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ	1. การกระจายความเจริญอย่างยุติธรรม	1. อัตราความเจริญเติบโตที่เริ่มชะลอตัวลงจาก 1950/1960 2. แนวคิดเรื่อง “การไหลของความเจริญจากบนลงล่าง” (Trickle down effect) ไม่เกิดขึ้นจริง
2. การเน้นการใช้เทคโนโลยีที่ลงทุนสูง	1. ให้ความสนใจกับคุณภาพชีวิต 2. การประสานของใหม่และของเก่าเข้าด้วยกัน 3. เน้นการใช้เทคโนโลยีระดับกลางและเทคโนโลยีที่ใช้แรงงานคน(แก้ปัญหาการว่างงาน)	1. ปัญหาสิ่งแวดล้อมในประเทศที่พัฒนาแล้ว 2. ขีดจำกัดของความเจริญเติบโต 3. เกิดวิกฤตการณ์ด้านพลังงานในช่วงปี 1973
3. การวางแผนจากส่วนกลาง	1. การพึ่งตนเอง 2. การมีส่วนร่วมของประชาชนประชาชนในการวางแผนและดำเนินงานพัฒนาแบบกระจายอำนาจ	1. ความสำเร็จของประเทศจีนในเรื่องการวางแผนแบบกระจายอำนาจและการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนา
4. ถือว่าปัจจัยภายในสังคมเป็นสาเหตุความด้อยพัฒนา	1. ทั้งปัจจัยภายในและภายนอกเป็นสาเหตุร่วมของความด้อยพัฒนา	1. การรวมตัวของประเทศค่าน้ำมันที่เพิ่มอำนาจมากขึ้นในสังคมโลก (1973-74) 2. อำนาจของโลกที่สามเพิ่มมากขึ้นในเวทีโลก เช่น สหประชาชาติ 3. การวิจารณ์ Dominant Paradigm อย่างรุนแรงของกระบวนทัศน์ Dependency

(3) Marc Nerfin (1977) นำเสนอคุณลักษณะที่สำคัญๆของกระบวนทัศน์ใหม่ที่เขารวบรวมว่า Another Development ไว้ดังนี้

(1) Need-oriented เป็นการพัฒนาที่ตอบสนองความต้องการของประชาชนเป็นหลัก ความต้องการนี้ รวมทั้งความต้องการด้านวัตถุและที่นอกเหนือจากวัตถุ (เช่น ความอบอุ่นในครอบครัว) โดยถือว่า นอกเหนือจากปัจจัยที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิตแล้ว คนเรายังมีความต้องการความเป็นมนุษย์ที่ต้องการจะแสดงออก ต้องการความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ ต้องการความเสมอภาค มีศักดิ์ศรีและเป็นผู้กำหนดชะตากรรมตนเอง

(2) Endogenous เป็นการพัฒนาที่เกิดขึ้นจากแกนกลางของแต่ละสังคม เกิดมาจากเอกลักษณ์ ค่านิยมและวิสัยทัศน์ของสังคมนั้นๆ มิใช่เป็นการพัฒนาที่นำเข้ามาจากสังคมอื่นๆ

(3) Self-Reliance เป็นการพัฒนาที่พึ่งพาความแข็งแกร่ง และอาศัยทรัพยากร ไม่ว่าจะเป็นวัตถุ แรงงานบุคคล รวมทั้งภูมิปัญญา-วัฒนธรรมของสังคมนั้นๆ คำว่า "การพึ่งพาตนเอง" นี้ หมายถึง "การพึ่งพาแบบส่วนรวม" ที่ภาษาไทยเรียกว่า "พึ่งพาอาศัยกัน" (Collective self-reliance) ซึ่งเท่ากับเป็นการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันด้วย ในทางปฏิบัติชุมชนแต่ละแห่งสามารถจะสร้างระบบการพึ่งพาอาศัยกับระดับชาติและระดับโลก แต่ทว่าต้องมีรากฐานปึกหลักอยู่ที่ท้องถิ่นของตนเอง

(4) Ecologically sound เป็นการพัฒนาที่ใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างมีเหตุมีผล อย่างคำนึงถึงศักยภาพของชุมชนที่จะจัดการกับการพัฒนานั้น รวมทั้งต้องคำนึงถึงการใช้ทรัพยากรอย่างยั่งยืนยาวนานถึงคนรุ่นต่อไปด้วย เปิดโอกาสให้ทุกคนมีโอกาสเข้าถึงทรัพยากรอย่างเท่าเทียมกัน การพัฒนาหรือการนำเอาเทคโนโลยีมาใช้ต้องดำเนินการอย่างระมัดระวังให้สอดคล้องเหมาะสมกับสภาพสังคมและระดับวัฒนธรรมของท้องถิ่น

(5) Based on Structural Transformations เป้าหมายการพัฒนาต้องเน้นการพัฒนาที่ครอบคลุมมิติทุกด้านของสังคม ไม่ว่าจะเป็นเรื่องความสัมพันธ์ทางสังคม กิจกรรมเศรษฐกิจ การแบ่งพื้นที่ใช้สอยของสังคม รวมทั้งโครงสร้างอำนาจ โดยการจัดระบบให้ประชาชนที่ได้รับผลกระทบจากการพัฒนาเข้ามามีส่วนร่วมตัดสินใจและสามารถดำเนินการบริหารจัดการได้ด้วยตนเอง (Self-management) ตัวอย่างเช่น แนวคิดเรื่องการให้ชุมชนจัดการบริหารทรัพยากรธรรมชาติด้วยตนเอง เป็นต้น

(ii) ค่านิยมใหม่และบทบาทใหม่ของการสื่อสารในการพัฒนาที่คนใหม่

ในช่วงเวลาแห่งยุคสมัยของการแสวงหาค่านิยมใหม่และบทบาทใหม่ ๆ ของการสื่อสารในการพัฒนานี้ มีนักวิชาการมากมายหลายท่านที่ได้นำเสนอความหมายใหม่และบทบาทใหม่ดังกล่าว ในที่นี้จะยกตัวอย่างข้อเสนอแนะของนักวิชาการด้านสื่อสารสัก 5 ท่าน คือ

(ก) Singhal + Rogers

(ข) D. McQuail

(ค) Somavia

(ง) Reyes Metta

(จ) F.J. Berrigan

(ก) ทักษะของ Singhal + Rogers

Singhal + Rogers (1989) ได้กล่าวอย่างชัดเจนว่า การกำหนดบทบาทของการสื่อสารในการพัฒนานั้นจะเป็นไปอย่างไร ข้อมูขึ้นอยู่กับค่านิยมของ “การพัฒนา” นั้นเอง ดังนั้น เมื่อเราได้เห็นการเปลี่ยนแปลงค่านิยมของการพัฒนาที่อยู่ใน Dominant Paradigm ที่เน้นเรื่องปริมาณของอัตราความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ มาเป็นเรื่องคุณภาพชีวิตของประชาชน หรือการแบ่งสรรความเจริญอย่างยุติธรรมใน Alternative Paradigm บทบาทของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาจึงจำเป็นต้องปรับเปลี่ยนตามไปด้วย จากการสื่อสารแบบเดิมที่มีลักษณะจากบนสู่ล่าง เป็นการสื่อสารทางเดียว และถูกวางแผนมาจากส่วนกลางมาเป็นการสื่อสารแบบล่างขึ้นบน หรือการสื่อสารในแนวระนาบ เป็นการสื่อสารสองทาง และเป็นการสื่อสารที่วางแผนมาจากท้องถิ่นเพื่อตอบสนองความต้องการของชุมชน

(ข) ทักษะของ D. McQuail

McQuail (1983) ได้ประมวลคุณลักษณะสำคัญของการสื่อสารที่จะเข้ามามีบทบาทในการพัฒนาแนวใหม่ เช่น

- มีลักษณะหลากหลาย (Multiciplicity)
- เป็นการสื่อสารขนาดเล็ก (Smallness of Scale)
- สร้างและใช้อยู่ในท้องถิ่นเอง (Locality)
- ไม่มีลักษณะแข็งตัว ยึดหยุ่นได้ ไม่เป็นสถาบัน (Deinstitutionalisation)
- มีการแลกเปลี่ยนบทบาทระหว่างผู้ส่งสาร-ผู้รับสาร (Interchange of Sender-receiver roles)
- เน้นการสื่อสารแนวนอนในทุกระดับของสังคม (Horizontality of communication)

เป็นที่น่าสังเกตว่า แม้ว่าค่านิยม เป้าหมาย ปรัชญาและวิธีการของการพัฒนาในกระบวนทัศน์ใหม่จะเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม และมีผลทำให้บทบาทของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาจำเป็นต้องปรับเปลี่ยนตามไปด้วย อย่างไรก็ตาม ในกระบวนทัศน์ใหม่นี้ ก็มีได้ปฏิเสธความสำคัญและบทบาทของการสื่อสารที่มีต่อการพัฒนา หากทว่าอาจจะต้องเป็น “การสื่อสารอีกแบบหนึ่งที่ไม่

เหมือนเดิม" (Another communication) และการสื่อสารแบบนี้จะต้องถูกกำหนดให้มีบทบาทใหม่ที่ต่างไปจากเดิมอีกด้วย

(ค) ทักษะของ Somavia

ต่อคำถามที่ว่า "การสื่อสารอีกแบบหนึ่งที่ไม่เหมือนเดิม" นั้น ควรจะมีลักษณะเป็นอย่างไร เราอาจจะต้องเริ่มต้นตั้งแต่การปรับเปลี่ยนค่านิยมของการสื่อสารเสียใหม่เลย เช่น Somavia (1977,1981) ได้ประมวลค่านิยมใหม่ของการสื่อสารอีกแบบหนึ่งๆ เอาไว้ดังนี้

(1) การสื่อสารเป็นความต้องการอย่างหนึ่งของมนุษย์ (Communication is a human need) ในขณะที่สังคมมีความต้องการด้านต่างๆ เช่น สุขภาพ อาหาร ที่อยู่อาศัย การศึกษา งาน ฯลฯ จำเป็นต้องตระหนักว่า "การสื่อสาร" ก็เป็นความต้องการที่จำเป็นอันจะขาดเสียมิได้ของบุคคลและสังคมเช่นกัน และประชาชนจะต้องได้รับการตอบสนองความต้องการนี้ สิทธิที่จะได้รับและได้ส่งข่าวสารข้อมูล จึงเป็นสิทธิพื้นฐานประการหนึ่งของมนุษย์ทุกคน

(2) การสื่อสารเป็นสิทธิอย่างหนึ่งของชุมชน (Communication is a delegated right) สังคม/ชุมชนแต่ละแห่งต้องมีสิทธิในการจัดการระบบและงานด้านการสื่อสารภายในชุมชนให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรม การเมือง เศรษฐกิจและประวัติศาสตร์ของชุมชนและเนื่องจากชุมชนแต่ละแห่งต่างมีวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน การจัดการสื่อสารในแต่ละแห่งจึงไม่จำเป็นต้องเหมือนกัน แต่ทว่าไม่ว่าจะเป็นการสื่อสารที่ถูกจัดการในรูปแบบใดก็ตาม จุดเน้นที่สำคัญที่สุดก็คือ การมีส่วนร่วม (Participation) และ โอกาสที่จะเข้าถึง (Accessibility) การสื่อสารของชุมชน

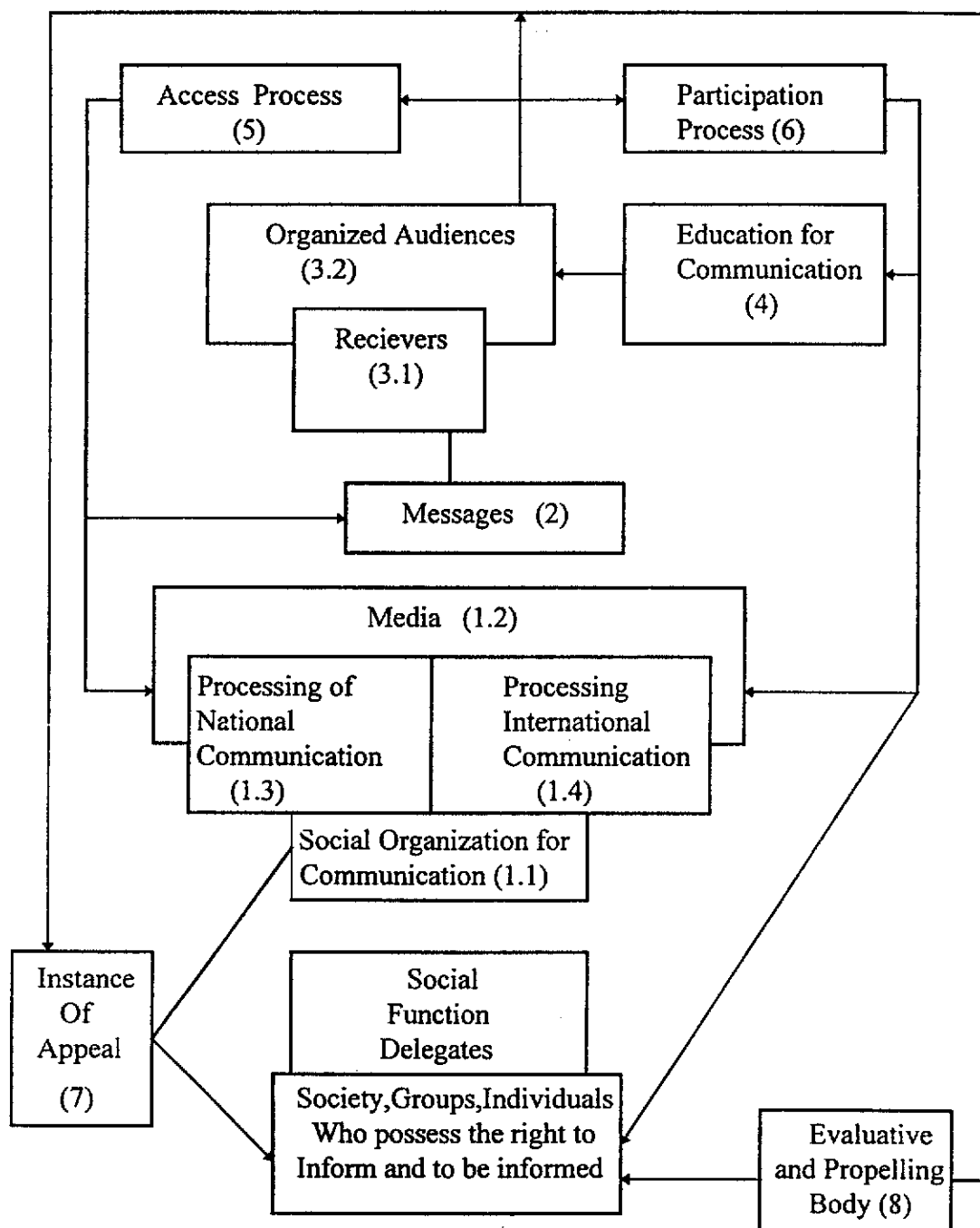
(3) การสื่อสารเป็นโฉมหน้าหนึ่งของกระบวนการศึกษา (Communication is a facet of education process) ความรับผิดชอบทางสังคมของสื่อที่มีต่องานด้านการศึกษา นั้น มีขอบเขตกว้างขวาง อันที่จริงหลังจากที่ประชาชนศึกษาจบจากระบบโรงเรียนแล้ว สื่อมวลชนก็ดูเหมือนจะเป็นสถาบันที่สำคัญที่สุดที่ทำหน้าที่ทั้งให้การศึกษาและอบรมบ่มเพาะประชาชน ประชาชนอาจจะได้รับหรือถูกปิดกั้นข่าวสารจากสื่อ นอกจากนั้นสื่อยังทำหน้าที่ตีความ โน้มน้าว ชี้แนะ และอื่นๆ อีกมากมาย ซึ่งถือเป็นอีกรูปแบบหนึ่งของการศึกษาทั้งนั้น

(4) งานการสื่อสารต้องเกี่ยวข้องกับเรื่องสิทธิและหน้าที่ที่พึงปฏิบัติ (Communication Task involves rights and obligations) เนื่องจากสื่อมีสิทธิให้บริการด้านข่าวสารต่างๆทางสังคม แต่เนื่องจากการมีสิทธินั้นจะต้องควบคู่มาด้วยหน้าที่ความรับผิดชอบอยู่เสมอ ดังนั้นการปฏิบัติงานของสื่อจึงต้องอยู่ภายใต้ขอบเขตความรับผิดชอบด้านกฎหมายและกฎเกณฑ์ของสังคม

(ง) Communicative Model with Active Social Participation ของ R. Metta

จากมิติหลายๆด้านของค่านิยมใหม่ของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่ได้กล่าวไปแล้วนั้น Reyes Metta (1977,1981) ได้แปรแนวคิดดังกล่าวให้มีลักษณะรูปธรรมเพื่อนำไปสู่แนวทางการ

ปฏิบัติได้มากยิ่งขึ้นด้วยการออกแบบในรูปของของแบบจำลองที่เรียกว่า “Communication Model with Active Social Participation” ดังนี้

องค์ประกอบสำคัญของแบบจำลองการสื่อสารใหม่นี้มีดังนี้

(1.1) การจัดระบบทางสังคมสำหรับการสื่อสาร (Social Organization for Communication) เนื่องจากการสื่อสารเป็นงานทางสังคมอย่างหนึ่ง (Social Task) ดังนั้น การดำเนินงานด้านนี้จะบรรลุเป้าหมายมากน้อยเพียงใด ย่อมขึ้นอยู่กับลักษณะโครงสร้างของสังคม/ชุมชนนั้นๆ ในทำนองเดียวกัน โครงสร้างของสังคมดังกล่าวจะเป็นตัวกำหนดธรรมชาติและขอบเขตอิทธิพลของกระบวนการสื่อสาร เพราะฉะนั้นในแต่ละชุมชน จะต้องมีการจัดการการวางแผนนโยบายเพื่อการประสานงานและการบริหารจัดการด้านการสื่อสาร

(1.2) ตัวสื่อ (Media) ได้แก่เครื่องมือต่างๆ ที่จะใช้ในการถ่ายทอดข่าวสารและการสื่อสารที่เป็นไปตามการประสานงานในข้อ (1.1)

(1.3) กระบวนการสื่อสารระดับชาติ (Processing of national communication) เนื่องจากการสื่อสารเป็นสิทธิทางสังคมที่จะต้องได้รับหลักประกันจากผู้นำของสังคม ดังนั้นจะต้องมีกลไกที่ช่วยให้องค์กรสื่อและผู้รับสารเองได้รับข้อมูลข้อเท็จจริงเกี่ยวกับภาพรวมของสถานการณ์ระดับประเทศอย่างต่อเนื่องและสม่ำเสมอ

(1.4) กระบวนการสื่อสารระดับนานาชาติ (Processing of international communication) เนื่องจากโลกปัจจุบันมีการเชื่อมโยงตั้งแต่ระดับชุมชน ระดับชาติ และระดับโลกทั้งหมด ดังนั้นจึงต้องมีองค์กรที่ทำหน้าที่เกี่ยวข้องกับการเชื่อมโยงข่าวสารและข้อมูลทั้งหลายที่ทำงานตามหลักกฎหมายของชาติและของโลก

(2) เนื้อหาสาร (Messages) เป็นข่าวสารที่เกี่ยวกับเหตุการณ์ต่างๆ ซึ่งเป็นสิทธิที่ประชาชนจะได้รับและถ่ายทอด เนื้อหาข่าวสารนั้นจะต้องเป็นความจริงที่ไม่บิดเบือน และสามารถให้ภาพการวิเคราะห์สถานการณ์ที่ถูกต้องเป็นจริง

(3.1) ผู้รับสาร (Receivers) เป็นผู้รับเนื้อหาของข่าวสารที่ต้องมีการศึกษาอย่างเพียงพอและรู้เท่าทันเนื้อหาข่าวสาร ควรมีการให้การศึกษาในเรื่องข่าวสารแก่ผู้รับสารเพื่อให้สามารถ “เป็นนาย” แทนที่จะเป็น “เหยื่อ” ของการสื่อสาร

(3.2) ผู้รับสารที่มีการรวมกลุ่มกัน (organized audiences) เพื่อให้ผู้รับสารได้เข้ามามีส่วนร่วมในการสื่อสารได้มากขึ้น การรับสารเป็นรายบุคคลอย่างโดดเดี่ยวตามลำพัง อาจจะทำให้โอกาสดังกล่าวมีน้อย ดังนั้น กลุ่มผู้รับสารที่มีการรวมตัวกันอย่างเหนียวแน่นในองค์กร/สถาบันต่างๆ เช่น กลุ่มสหภาพแรงงาน ชมรมชาวไร่ชาวนา กลุ่มครูตามโรงเรียน ชมรมผู้ปกครอง กลุ่มวัฒนธรรมต่างๆ ฯลฯ จะมีบทบาทในการมีส่วนร่วมของการสื่อสารได้มากกว่า

(4) การศึกษาเพื่อการสื่อสาร (Education for communication) เนื่องจากระบบการฝึกอบรมการสื่อสารที่เคยเป็นมานั้น มักจะมีการจัดการฝึกอบรมให้แก่ฝ่ายผู้ส่งสารเท่านั้น ไม่ว่าจะเป็น

เป็นการฝึกอบรมทักษะในการใช้เครื่องมือสื่อสาร ทักษะในการถ่ายทอดข่าวสารและโน้มน้าวชักชวนอย่างมีประสิทธิภาพ หากทว่าในฝ่ายของผู้รับสารนั้น จะไม่มีการฝึกอบรมเพื่อการรับข่าวสารเลย กระบวนการเช่นนี้ ทำให้ช่องว่างด้านความรู้ในการสื่อสารระหว่างผู้ส่ง/ผู้รับสารขยายออกกว้างและไม่เท่าเทียมกัน ดังนั้นจึงต้องเป็นความรับผิดชอบของหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับเรื่องการสื่อสารที่จะทำการฝึกอบรมให้แก่ฝ่ายผู้รับสารบ้างเพื่อให้ผู้รับสารมีความรู้ความสามารถในการนำเสนอความคิดเห็นของตนเอง สามารถจำแนกแยกแยะข้อมูลที่ได้มา และสามารถประเมินบทบาทของสื่อที่มีต่อเหตุการณ์ทางสังคมต่างๆ ได้ เช่น การรายงานภาพข่าวความรุนแรงในสื่อ จุดยืนของสื่อในขณะที่มีการเลือกตั้ง เป็นต้น

(5) กระบวนการเข้าถึง (Access Process) ไม่เพียงแค่ “การได้รับข่าวสาร” จะเป็นสิทธิขั้นต้นของประชาชนเท่านั้น แม้แต่สิทธิที่จะใช้สื่อเพื่อหาข่าวสารเพิ่มเติมต่อไปในรายละเอียด รวมทั้งสิทธิที่จะเข้าร่วมในกระบวนการสื่อสารทุกขั้นตอน (เช่น เป็นผู้ส่ง สร้างเนื้อหา ประเมินผล) ก็ยังรวมอยู่ในสิทธิด้านข่าวสารของประชาชนด้วย ดังนั้นจึงต้องมีการสร้างหลักประกันว่าประชาชนจะได้เข้าถึงและใช้สิทธิเหล่านี้ เพื่อเป็นพื้นฐานในการเข้าร่วมตัดสินใจอย่างประชาธิปไตยในกิจการสาธารณะของสังคมส่วนรวม (เช่น กรณีการขึ้นราคาค่าโดยสารรถประจำทาง ต้องมีการเผยแพร่ข้อมูลด้านการลงทุนและผลกำไรให้ประชาชนที่จะต้องเสียค่าโดยสารเพิ่มได้รับรู้)

(6) กระบวนการมีส่วนร่วม (Participation Process) หมายถึง การคิดตั้งกลไก (mechanism) ที่สาธารณะจะมีหลักประกันว่า จะสามารถเข้าถึงโครงสร้างของการวางแผนและการตัดสินใจเกี่ยวกับการดำเนินงานด้านสื่อ รวมทั้งองค์กรที่ทำหน้าที่เกี่ยวข้องกับการจัดการศึกษาด้านสื่อด้วย

(7) Instance of Appeal เป็นองค์กรด้านกฎหมายที่ก่อตั้งขึ้นเพื่อสนับสนุนการใช้สิทธิของผู้รับสารที่จะเข้าไปมีส่วนร่วมทั้งในการรับและการส่งข่าวสาร

(8) หน่วยงานประเมินผลและปรับปรุงสื่อ (Evaluative and Propelling Body) เนื่องจากการสื่อสารเป็นกระบวนการที่มีพลวัตเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ดังนั้น การประเมินผลอย่างต่อเนื่องจึงเป็นสิ่งที่ขาดเสียมิได้ และเนื่องจากการสื่อสารเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องและมีผลกระทบต่อสังคมส่วนรวม (มิใช่เรื่องของกลุ่ม/องค์กรใดองค์กรหนึ่งเท่านั้น) ดังนั้นจึงจำเป็นต้องมีการก่อตั้งองค์กรที่มีเป้าหมายในการดำเนินงานเพื่อประสิทธิผลและพัฒนาปรับปรุงการสื่อสารให้มีคุณภาพมากขึ้น

(จ) ทศนะของ F.J. Berrigan

สำหรับคำถามที่ว่า ในการดำเนินการพัฒนาตามแนวคิดของ Alternative Paradigm ซึ่งเน้นหนักการมีส่วนร่วมของประชาชนนั้น การสื่อสารจะเข้ามามีบทบาทในกระบวนการพัฒนาดังกล่าวได้อย่างไร Berrigan F.J.(1979) ได้ให้ตัวอย่างบทบาทของการสื่อสารในการพัฒนาชุมชนเอาไว้เป็นรูปธรรมดังนี้

(i) หากเริ่มต้นจากข้อเท็จจริงที่ว่า ในปัจจุบันนี้ การดำเนินงานพัฒนาของประเทศโลกที่สามส่วนใหญ่ยังอยู่ในรูปแบบของการวางแผนจากส่วนกลาง (Central Planning) ในกรณีเช่นนี้ บทบาทของการสื่อสารที่จะเข้ามาใช้ในสถานการณ์ดังกล่าวก็คือ การสื่อสารจะต้องเล่นบทบาทเป็นช่องทางถ่ายทอดข้อมูลข่าวสารทั้งหมดให้ประชาชนได้รับรู้การวางแผนงานของรัฐ ทั้งนี้เพื่อประชาชนจะได้มีโอกาสสำรวจทางเลือกแบบต่างๆที่จะมีโทษน้อยที่สุดและมีประโยชน์มากที่สุดต่อประชาชนจากทัศนะของประชาชนเอง (แทนการตัดสินใจเลือกทางเลือกที่คิดว่ามีประโยชน์ต่อประชาชนจากทัศนะของราชการ) กรณีตัวอย่างรูปธรรมก็คือ การทำประชาพิจารณ์ (Public Hearing) เมื่อเวลาจะมีโครงการก่อสร้างขนาดใหญ่ เช่น เขื่อน วางท่อแก๊ส สร้างโรงงานไฟฟ้า นิวเคลียร์ เป็นต้น

(ii) และเพื่อเป็นการคำนึงถึงให้เกิดความสมดุลระหว่างส่วนที่อยู่ข้างบนและส่วนที่อยู่ข้างล่าง การสื่อสารสามารถจะเล่นบทบาทเป็นตัวสร้างรอยเชื่อมต่อของการสื่อสารในแนวนอน (Horizontal decision-making machinery) เช่น การติดต่อสื่อสารระหว่างชุมชนหนึ่งกับอีกชุมชนหนึ่ง ตัวอย่างเช่น ในกรณีที่ชาวบ้านหมู่บ้านหนึ่งได้รับมลพิษจากโรงงานไฟฟ้านิวเคลียร์ และหากจะมีการย้ายหรือการสร้างโรงงานประเภทดังกล่าวไปอีกหมู่บ้านหนึ่ง จำเป็นต้องมีการให้ข่าวสารล่วงหน้ากับหมู่บ้านใหม่ว่าจะเกิดอะไรขึ้นเพื่อเพิ่มข้อมูลข่าวสารในการตัดสินใจอย่างดีที่สุด

(iii) ในกระบวนการพัฒนาที่ยังคงลักษณะจากบนลงล่างอยู่ ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นอยู่บ่อยครั้งจากกระบวนการพัฒนา ก็คือ การพัฒนานั้นไม่ได้ตรงกับความต้องการของประชาชน หรือการพัฒนาที่ให้ผลประโยชน์แก่คนกลุ่มหนึ่งอาจจะสร้างความเดือดร้อนให้แก่คนอีกกลุ่มหนึ่ง เช่น การส่งเสริมการเลี้ยงกุ้ง อาจจะสร้างความเดือดร้อนให้แก่ชาวบ้านชาว เป็นต้น ดังนั้นจึงจำเป็นต้องมีวิธีการแห่งการสื่อสาร (Means of communication) ที่จะเปิดรับฟังเสียงสะท้อน (Feedback) ของประชาชนกลุ่มต่างๆ

(iv) ในขณะที่การวางแผนพัฒนาและการดำเนินงานที่เกิดจากข้างบนนั้น อาจจะมีทางเลือกที่จำกัดหรือเป็นวิธีการที่ไม่เหมาะสมกับชุมชนบางแห่ง ตัวอย่างเช่น วิธีการทำธนาคารข้าว โดยให้ชาวบ้านนำเอาเงินมาสมัครเป็นค่าสมาชิกนั้น การใช้เงินอาจจะเพียงวิธีการหนึ่งเท่านั้นที่จะให้ชาวบ้านเข้ามามีส่วนร่วม แต่อาจจะใช้ไม่ได้ผลกับหมู่บ้านที่ชาวบ้านหาเงินได้ยาก ดังนั้น การ

สื่อสารจะช่วยทำหน้าที่เป็นตลาดเสรีทางความคิดเห็น (Platform) ในการเปิดรับฟังทัศนะ ทางเลือก ข้อคิดเห็นใหม่ๆจากชุมชน

(v) มักมีปัญหาอยู่เสมอในกระบวนการพัฒนาแบบที่วางแผนจากส่วนกลางว่า บรรดาความช่วยเหลือหรือวิธีการแก้ไขนั้น เป็นไปอย่างล่าช้าไม่ทันการณ์ เช่น การส่งความช่วยเหลือเพื่อแก้ไขโรคพิษระบาดไปยังหมู่บ้านต่างๆที่มักจะล่าช้าจนเสียหายไปหมดแล้ว ดังนั้นหน้าที่บทบาทอีกประการหนึ่งของการสื่อสาร จึงเป็นกลไกในการเร่งกระบวนการพบปะแสดงความคิดเห็น การรับฟังข้อเสนอแนะและกระบวนการตัดสินใจ (Speeding up)

(vi) และสำหรับในกรณีที่มีความเป็นไปได้ที่จะสร้างรูปแบบการพัฒนาแนวใหม่แบบให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมอย่างเต็มที่ รูปแบบการสื่อสารแบบใหม่ที่สอดคล้องกับวิธีการดำเนินงานพัฒนาแบบจากล่างขึ้นบนก็จะสามารถมีบทบาทหน้าที่ได้อย่างหลากหลาย เช่น

- การสื่อสารจะช่วยรวบรวมความคิดเห็นของประชาชน (Gathering people's opinions) ว่า ปัญหาใหญ่ๆของเขต,ชุมชน,หมู่บ้านที่ต้องการพัฒนาคืออะไร ปัญหาอะไรมีความสำคัญมากที่สุด และมีแหล่งทรัพยากรอะไรบ้างที่สามารถจะนำมาใช้แก้ปัญหาได้
- การสื่อสารจะเป็นสื่อกลางสำหรับการแลกเปลี่ยนทัศนะทั้งต่อเรื่องปัญหา ลำดับความสำคัญและวิธีการแก้ไขปัญหาระหว่างสมาชิกภายในชุมชนเดียวกัน ระหว่างชุมชน หรือระหว่างหมู่บ้านกับหน่วยงานรัฐ
- การสื่อสารจะเป็นช่องทางที่หน่วยงานรัฐจะให้ข้อมูลเพิ่มเติมหรือไขข้อข้องใจต่างๆให้แก่ประชาชน
- ในกรณีที่มีการนำเสนอแผนงานใหม่ๆในการพัฒนา ไม่ว่าจะมาจากกลุ่มชาวบ้านหรือองค์กรรัฐ การสื่อสารจะช่วยจัดเวทีให้แผนงานนั้นได้รับการวิเคราะห์อภิปรายจากชุมชนอื่นๆ นี่จะกลายเป็นกระบวนการที่ช่วยพัฒนาปรับปรุงแผนงานต่างๆให้ดียิ่งขึ้น

หากกล่าวโดยสรุป บทบาทของการสื่อสารใน Alternative Paradigm นี้ จะมีลักษณะที่หลากหลายกว่าและมีขอบเขตที่กว้างขวางกว่าในสองกระบวนการต้นแรกเป็นอย่างมาก เช่น ในกรณีของขอบเขตของการสื่อสารก็จะขยายจากการใช้สื่อมวลชนเพียงอย่างเดียว ออกไปถึงการสื่อสารในทุกระดับ ไม่ว่าจะเป็นการสื่อสารระหว่างบุคคล สื่อประเพณี สื่อเฉพาะกิจ และสื่อบุคคล สื่อทุกประเภทที่กล่าวมานี้จะถูกนำมาใช้ร่วมกันเพื่อตอบสนองความต้องการด้านการสื่อสารของชุมชน ในแง่เป้าหมายของการใช้การสื่อสารก็มีหลากหลายเช่นกัน จากแต่เดิมที่การสื่อสารเพื่อการพัฒนา นั้นมุ่งแต่เพียงแต่จะถ่ายทอดและโน้มน้าวประชาชนผู้รับสารให้เห็นคล้อยและปฏิบัติตามความต้องการ

การของรัฐ การสื่อสารแบบใหม่อาจมีเป้าหมายตั้งแต่เพิ่มอำนาจให้แก่ประชาชน (Empower) ใน การที่จะคิดอย่างเป็นอิสระ ตัดสินใจและดำเนินงานพัฒนาได้อย่างเป็นอิสระ นอกจากนั้น การสื่อสารยังจะช่วยส่งเสริมความเสมอภาคในชุมชน การสื่อสารเป็นยาสำคัญสำหรับการพัฒนาแบบ กระจายอำนาจ (decentralization) และเป็นตัวประสานแนวคิดต่างๆทั้งแบบเก่าและแบบใหม่ที่จะ นำมาใช้ในงานพัฒนา บทบาทของการสื่อสารแนวใหม่ก็จะเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม โดยแทนที่จะ เป็นพาหนะในการนำแนวคิดใหม่ๆจากข้างนอกเข้าไปใส่และแทนที่แนวคิดเก่าของชุมชน การสื่อสาร ไม่ว่าจะเป็นสื่อประเภทใดก็จะแสดงบทบาทเป็น “ผู้อำนวยความสะดวก” ด้านข่าวสารทุก ประเภทจากทุกแหล่งข่าวให้แก่ชุมชน” (Facilitator role)

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า เมื่อแนวคิดในการพัฒนาเปลี่ยนแปลงไป งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับ การพัฒนาก็ต้องปรับเปลี่ยนตามไปด้วย ในเรื่องของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่เช่นเดียวกัน เมื่อเป้าหมาย รูปแบบ เนื้อหา และประเภทของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาแนวใหม่ได้เปลี่ยนแปลงไปจาก เดิม หัวข้องานค้นคว้าวิจัยที่เกี่ยวกับการสื่อสารเพื่อการพัฒนาจำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย เช่นแทนที่จะสนใจปริมาณการเปิดรับข่าวสารจากสื่อมวลชนของประชาชนว่ามีผลต่อการยอมรับ นวัตกรรมใหม่ๆหรือไม่ อย่างไร หัวข้อการวิจัยแนวใหม่ก็อาจจะให้ความสนใจกับประเภทของ ความต้องการข่าวสารของชุมชน ภายใต้อสถานการณ์ต่างๆ วิธีการเข้าถึงและเข้ามามีส่วนร่วมในการ สื่อสารของชุมชน เป็นต้น นอกจากการเปลี่ยนแปลงประเด็นหัวข้อในการวิจัยแล้ว แน่นอนว่า วิธี การวิจัยก็ต้องได้รับผลกระทบเปลี่ยนแปลงตามไปด้วยเช่นกัน การค้นคว้าเรื่องการสื่อสารใน กระบวนทัศน์ใหม่นี้ มักจะใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ ซึ่งเป็นการวิจัยที่มีลักษณะเสมอภาคระหว่าง นักวิจัยกับผู้ที่ถูกวิจัยมากขึ้น และยังเป็นวิธีการวิจัยที่ให้คำตอบเรื่อง “กระบวนการ” (Process) ได้ ในขณะที่การวิจัยเชิงปริมาณมักจะให้คำตอบเรื่อง “ผลลัพธ์” (Product) มากกว่า

(iii) ข้อวิจารณ์ Alternative Paradigm

เนื่องจาก Alternative Paradigm นั้น เป็นกระบวนทัศน์น้องใหม่ล่าสุดที่กำลังอยู่ในยุค สมัยปัจจุบัน และอาจจะยังไม่มีผลสรุปที่เห็นได้อย่างชัดเจนเช่นสองกระบวนทัศน์แรก อย่างไรก็ตาม ก็มีข้อวิจารณ์ที่น่ารับฟังหลายประการเช่น

(1) ในขณะที่กระบวนทัศน์ Modernistic และ Dependency นั้น จะเป็นแนวคิดที่มีรู้ ทางในทางที่สามารถนำไปปฏิบัติได้อย่างชัดเจน หากทว่า Alternative Paradigm นั้น จะมีลักษณะ ที่ค่อนข้างเป็น “อุดมคติ แบบ Utopia” อยู่อย่างมาก ฉะนั้นจากจุดยืนของนักวางแผนและกำหนด นโยบายที่มีหน้าที่ต้องแปลงแนวคิดนามธรรม หลักการต่างๆออกไปเป็นแนวทางปฏิบัติ ก็คงจะพบ ว่าเป็นการค่อนข้างยากที่จะทำให้แนวคิดอุดมคติเช่นนี้แปรรูปออกมาเป็นแผนงานรูปธรรมได้

(2) จากลักษณะที่หลากหลายของแนวคิดเรื่องการพัฒนาและการสื่อสารเพื่อการพัฒนาของ Alternative Paradigm ทำให้ดูเหมือนว่า ในแต่ละชุมชน แต่ละท้องถิ่น จำเป็นต้องสร้างสูตรเฉพาะตัวสำหรับการพัฒนาของตนเองขึ้นมา จนแทบจะหาข้อสรุปร่วมหรือแบบแผนทั่วไปไม่ได้เลย บทสรุปหรือบทเรียนจากที่หนึ่ง จึงอาจจะไม่มีประโยชน์และใช้การไม่ได้กับที่อื่นๆ

(3) เนื่องจากแนวคิดเรื่อง “การมีส่วนร่วมของประชาชน” นั้น มีต้นกำเนิดมาจากประเทศตะวันตก ซึ่งได้มีประวัติศาสตร์การต่อสู้เรื่องประชาธิปไตย เรื่องการใช้สิทธิ หน้าที่และความรับผิดชอบของปัจเจกบุคคลมาเป็นเวลายาวนานแล้ว ดังนั้น จึงมีคำถามว่า เมื่อนำเอาแนวคิดดังกล่าวมาประยุกต์ใช้ในโลกที่สาม ซึ่งขาดประวัติศาสตร์อันยาวนานดังกล่าว ผลของการประยุกต์ใช้จะเป็นไปได้มากน้อยเพียงใด

ส่วนที่ 2 : แนวคิดเรื่อง การสื่อสารเพื่อชุมชน

(2.1) การพัฒนาเปลี่ยน การสื่อสารเพื่อพัฒนาก็เปลี่ยนไปด้วย

ในเนื้อหาของส่วนที่ 1 ได้ให้รายละเอียดของพัฒนาการการปรับเปลี่ยนแนวคิดเรื่องการพัฒนาที่สามารถแบ่งย่อยๆ ได้เป็น 3 ยุคแห่งกระบวนทัศน์ คือ Dominant/Modernistic Dependency และ Alternative/Multiplicity Paradigm ในการทำความเข้าใจกับลักษณะสำคัญของแนวคิดเรื่อง “การสื่อสารเพื่อการพัฒนา” นั้น เราจำเป็นต้องเข้าใจแนวคิดเรื่องพัฒนาเสียก่อน เพราะทั้งสองแนวคิดนั้น อุปมาอุปไมยเหมือนฝ่าฝืนผู้พี่และผู้น้อง เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงที่แนวคิดหนึ่ง ก็จะส่งผลกระทบไปสู่อีกแนวคิดหนึ่ง

สำหรับการเปลี่ยนแปลงทั้งแนวคิดเรื่อง “การพัฒนา” และเรื่อง “การสื่อสาร” นั้น J.Servaes (1996) ได้ประมวลข้อสรุปของการเปลี่ยนแปลงที่มีลักษณะค่อนข้างเป็นวิชาการดังนี้

(1) เป็นการเปลี่ยนแปลงวิธีการพิจารณาเรื่องการพัฒนาการสื่อสารแบบ Positivist-Instrumentalist (มองการพัฒนาในลักษณะเครื่องมืออย่างหนึ่ง) ซึ่งมักจะใช้ตัวบ่งชี้การพัฒนา/การสื่อสารแบบเชิงปริมาณ มาเป็นแนวทัศนะแบบมีปทัสถาน (Normative standpoint) ที่มองว่า การพัฒนาเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับการวางมาตรฐานบางอย่างให้แก่สังคมและชีวิตมนุษย์ โดยเน้นวิธีการดำเนินการและวิธีการศึกษาที่มีลักษณะเชิงคุณภาพและเชิงโครงสร้าง มิใช่แค่เป็นเครื่องมืออย่างหนึ่งเท่านั้น

(2) เป็นการเปลี่ยนแปลงวิธีการให้คำนิยามการพัฒนาที่เคยกำหนดเป้าหมายสุดท้ายของการพัฒนาเอาไว้อย่างเป็นสากล ใช้ได้กับทุกสังคม และสามารถจะคาดเดาล่วงหน้าได้ว่า จุดหมายปลายทางของแต่ละสังคมจะไปถึงตรงไหน มาสู่การให้คำนิยามใหม่ที่ว่า “การพัฒนาเป็นกระบวนการ

การที่โยงใยอย่างแยกไม่ขาดจากการเปลี่ยนแปลงสังคมแต่ละสังคม” ซึ่งมีจุดหมายปลายทางและทิศทางที่แตกต่างกันอย่างไม้อาจจะคาดเดาอนาคตได้ทั้งหมด

(3) เป็นการเปลี่ยนแปลงจากสูตรสำเร็จสูตรเดียวของการพัฒนาตามแบบอย่างตะวันตก มาเป็นแนวทางการพัฒนาที่หลากหลาย

(4) เป็นการเปลี่ยนแปลงจากการเน้นแต่เฉพาะปัจจัยภายในสังคม (Endogenism) เช่น ความล้าหลังของโลกที่สาม มาสู่การให้ความสนใจกับปัจจัยภายนอกสังคม (Exogenism) เช่น การเอาเปรียบจากประเทศที่พัฒนาแล้ว แล้วคลี่คลายมาเป็นการให้ความสนใจกับความสัมพันธ์อย่างโยงใยระหว่างปัจจัยภายในสังคมกับระดับโลก (Globalism)

(5) เป็นการเปลี่ยนแปลงหน่วยของการวิเคราะห์ที่เคยใช้หน่วยของ “ระดับชาติ” หรือ หน่วยของ “ระดับโลก” มาเป็นการผสมผสานระหว่างหลายๆหน่วยการวิเคราะห์หลายระดับ รวมทั้งเกิดหน่วยใหม่ๆในการวิเคราะห์ด้วย เช่นระดับกลุ่มในหมู่บ้าน ระดับหมู่บ้าน ระดับเครือข่ายหมู่บ้าน ฯลฯ

(6) เป็นการเปลี่ยนแปลงจากการเน้นหนักการพัฒนาในมิติเศรษฐกิจแค่เพียงมิติเดียว มาสู่มิติที่หลากหลาย รอบด้านทั้งการเมือง สังคม วัฒนธรรม ความเชื่อ คุณค่า ฯลฯ

(7) เป็นการเปลี่ยนแปลงจากการวิเคราะห์ที่มีลักษณะแยกเป็นส่วนๆ (Segmentary) มาสู่ลักษณะการวิเคราะห์แบบองค์รวมและถือเอาปัญหาของชุมชนเป็นตัวตั้ง (problem-oriented approach) เช่น เมื่อมีการนำรถไถเข้าไปในหมู่บ้าน นอกจากจะมีการเปลี่ยนแปลงในมิติเศรษฐกิจแล้ว ความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้าน (เช่นการลงแขก) ได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างไรบ้าง

(8) เป็นการเปลี่ยนแปลงจากยุทธศาสตร์การพัฒนาแบบเพิ่มพูนปริมาณหรือปฏิรูป เช่น การเพิ่มรายได้มาสู่การเปลี่ยนแปลงในเชิงโครงสร้างและเป็นระดับนโยบาย เช่น การคืนอำนาจให้ประชาชนกำหนดชะตากรรมของชุมชนเอง ซึ่งต้องใช้นโยบายการพัฒนาแบบกระจายอำนาจ (Decentralisation)

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ไม่ว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงกระบวนการทัศน์ในการพัฒนาไปในรูปแบบใดก็ตาม จุดร่วมของทุกกระบวนการทัศน์การพัฒนาดังนี้มีทำนองเดียวกันคือเรื่อง บทบาทของการสื่อสารเพื่อการพัฒนา กล่าวคือ ต่างเห็นความสำคัญและต่างไม่ปฏิเสธที่จะให้การสื่อสารนั้นเข้าไปมีส่วนร่วมในกระบวนการพัฒนา และอาจจะมีบางแนวคิดที่สรุปว่า การสื่อสารนั้นเป็นปัจจัยชี้ขาดในเรื่องความสำเร็จ/ล้มเหลวของการพัฒนาเลยทีเดียว อย่างไรก็ตาม คำถาม 2 คำถามสำคัญที่แต่ละกระบวนการทัศน์การสื่อสารเพื่อพัฒนายังต้องค้นคว้าหาคำตอบก็คือ โฉมหน้าของการสื่อสารเพื่อพัฒนานั้นควรจะเป็นอย่างไร และการสื่อสารดังกล่าวควรจะมีบทบาทอย่างไรต่อการพัฒนา

Berrigan F.J.(1979) ได้ย้อนกลับไปทบทวนโฉมหน้าและบทบาทของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาตั้งแต่ยุคสมัยกระบวนทัศน์แรกว่า สถานการณ์ของประเทศด้อยพัฒนาในสายตาของนักพัฒนาแนว Modernistic ก็คือ สภาพของสังคมส่วนใหญ่ยังเป็นสังคมชนบทที่ห่างไกลจากศูนย์กลางความเจริญและขาดแคลนบริการสาธารณะที่จำเป็นต่อชีวิต ในขณะที่ระยะทางและการคมนาคมยังเป็นอุปสรรคต่อการนำเอาความช่วยเหลือจากภายนอกเข้าไป การสื่อสารผ่านสื่อประเภทต่างๆ จึงจะเป็นวิธีการที่รวดเร็วที่สุดและเสียค่าใช้จ่ายน้อยที่สุดในการนำความคิดใหม่ๆ เข้าไปสู่ชนบทที่ยังขาดผู้เชี่ยวชาญสาขาต่างๆ

สื่อที่มีศักยภาพจะตอบสนองความต้องการการพัฒนาดังกล่าวได้อย่างดีที่สุดคือ สื่อมวลชน ซึ่ง Berrigan ได้ศึกษารูปแบบการใช้สื่อเพื่อการพัฒนาในยุคแรกพร้อมข้อสังเกตดังนี้คือ

(1) ข่าวสารนั้นจะไหลจากเมืองหลวงส่วนกลางไปสู่บริเวณชนบทรอบนอก และส่วนใหญ่มักไม่มีช่องทางที่จะให้ประชาชนแสดงความคิดเห็นป้อนกลับมา (Feedback)

(2) ทิศทางการไหลของข่าวสารจะเป็นแบบทางเดียว (one-way) คือ ไหลจากส่วนกลางไปสู่รอบนอก ไหลจากข้างบนไปสู่ข้างล่าง เช่น การประชุมของชาวบ้านกับเกษตรตำบล ก็จะมีแค่การบรรยายของเกษตรตำบลเท่านั้น

(3) ในการสร้างเนื้อหาสารนั้น มักไม่ค่อยมีการคำนึงถึงผลกระทบและทัศนคติของกลุ่มผู้รับสาร ตัวอย่างง่ายๆ ก็เช่น การห้ามชาวบ้านภาคอีสานกินอาหารดิบเพราะจะทำให้เป็นโรคพยาธิ แต่ชาวบ้านอาจจะคัดค้านในใจว่า ตั้งแต่บรรพบุรุษของชาวอีสานก็เคยกินอาหารดิบกันมาจนเป็นประเพณีแล้ว ก็ไม่เห็นจะเป็นปัญหาอะไร ความแตกต่างในเรื่องการรับรู้ปัญหาระหว่าง “เจ้าหน้าที่พัฒนาของรัฐ” กับ “ชาวบ้าน” ทำให้เนื้อหาการสื่อสารที่จะโน้มน้าวชาวบ้านให้เลิกกินอาหารดิบล้มเหลว

(4) เนื่องจากวิธีการสร้างสารถูกกำหนดจากผู้ผลิตกลุ่มเล็กๆ กลุ่มหนึ่งที่อยู่นอกชุมชนแต่ฝ่ายเดียว และด้วยวิธีการผลิตเนื้อหาสารที่ไม่ได้มีการสำรวจความต้องการว่าผู้รับสารต้องการข่าวสารแบบไหน จึงเป็นการยากที่เนื้อหาสารที่ผ่านวิธีการผลิตจากบนลงล่างเช่นนี้จะตอบสนองความต้องการของประชาชนได้

(5) สำหรับท่วงทำนองของการสื่อสารแบบกระแสหลัก จะเน้นที่การบอก/การแจ้งข่าวสารและการอบรมสั่งสอน ที่ฝ่ายผู้ส่งสารซึ่งคิดว่า “ตนเองเป็นผู้รู้ทั้งหมด” และส่งข่าวสารไปยังผู้รับสารซึ่งถูกรับรู้ว่า “ไม่รู้อะไรเลย” มิใช่ท่วงทำนองของการแลกเปลี่ยนความรู้ ข่าวสารและทัศนะระหว่างฝ่ายต่างๆ ที่ร่วมอยู่ในกระบวนการสื่อสาร

เพื่อให้เห็นภาพที่เปลี่ยนแปลงไปได้อย่างชัดเจน J.Servaes (1996) ได้เปรียบเทียบทั้งสองคัพระกอบของการพัฒนาและการสื่อสารระหว่าง Dominant และ Alternative Paradigm เอาไว้ดังนี้

เกณฑ์	Dominant Top to bottom	Alternative Bottom to Top
แหล่งข่าวสาร	กลุ่มผู้ปกครอง/กลุ่มชนชั้นสูง	คนทุกกลุ่มในสังคม
สื่อ	อยู่ภายใต้การผูกขาดเป็นเจ้าของของกลุ่มเล็กๆ ไม่ก็กลุ่ม/มือผู้รูปแบบเดียว	มีรูปแบบหลากหลาย มีลักษณะการเป็นเจ้าของหลายแบบ
โครงสร้าง	มีลำดับชั้น ทำงานแบบข้าราชการ	เป็นการสื่อสารแนวนอน มีลักษณะเสมอภาค
การผลิต	ต้องได้มาตรฐาน ทำเป็นกิจวัตร ถูกควบคุมในทุกขั้นตอนการผลิต	ผู้ผลิตมีเสรีภาพและใช้ความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ได้เต็มที่
เนื้อหาและอุดมการณ์	ถูกคัดเลือกและถูกคัดสรรจาก “ข้างบน” เนื้อหาเป็นไปในลักษณะทางเดียวกันหมด	มีเนื้อหาที่หลากหลายนานาทัศนะ และถูกคัดสรรจาก “ข้างล่าง”
ผู้รับสาร	Passive ต้องพึ่งพาข่าวสาร สามารถถูกทำให้มีทัศนคติต่างๆกันไปหมด	รับสารอย่าง Active และมีปฏิกิริยาตอบโต้ มีความแตกต่างระหว่างกลุ่มต่างๆ
ผลกระทบ	สื่อสร้างผลกระทบได้อย่างมาก และเป็นไปตามที่ผู้มีอำนาจในสังคมต้องการ	ผลกระทบมีหลายรูปแบบ ไม่แน่นอนไม่อาจคาดเดาผลกระทบที่จะเกิดได้อย่างแน่นอน

(2.2) คุณลักษณะของการสื่อสารชุมชน (Community communication)

ดังที่ได้กล่าวข้างต้นแล้วว่า กระบวนทัศน์เรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนาแบบสุดท้ายนั้น มีผู้คิดกันอย่างหลากหลาย โดยมีทัศนะของนักคิดแต่ละท่านอาจจะมีทั้งจุดร่วมและจุดต่าง หรือแต่ละแนวคิดอาจจะเน้นหนักมิติต่างๆของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาแนวใหม่ที่แตกต่างกัน เราจะพบชื่อของแนวคิดใหม่นี้ต่างกันไปเช่น Alternative communication / Participatory Media / Popular communication / Community Communication ฯลฯ ในที่นี้จะขอถือว่าแนวคิดที่หลากหลายเหล่านี้ มีจุดร่วมกันมากกว่าจุดต่าง

เพื่อทำความเข้าใจกับแนวคิดเรื่องการสื่อสารชุมชนให้ชัดเจนขึ้นในที่นี้จะนำเสนอคุณลักษณะของการสื่อสารชุมชนจากตัวอย่างทัศนะของนักคิดท่านต่างๆพอสังเขป

คุณลักษณะสำคัญๆของการสื่อสารชุมชน มีดังนี้

(1) เป็นการสื่อสารแบบสองทาง (Two-way communication) ที่ผู้ส่งสารและผู้รับสารสามารถมีปฏิริยาโต้ตอบ (interactivity) กันอยู่ตลอดเวลาทั้งในลักษณะเป็นทางการหรือไม่เป็นทางการก็ได้ ลักษณะการสื่อสารแบบสองทาง ทำให้สถานะของผู้ส่งและผู้รับไม่ตายตัว แต่จะมีการผลัดเปลี่ยนบทบาทอยู่ตลอดเวลา

(2) ทิศทางการไหลของข่าวสาร (Flow of Information) ในขณะที่กระบวนการสื่อสารเพื่อการพัฒนาแบบกระแสหลักนั้น ทิศทางการไหลของข่าวสารเป็นไปอย่างจำกัด คือมีการไหลจากเบื้องบน (เจ้าหน้าที่รัฐ) ไปสู่เบื้องล่าง (ประชาชน) เท่านั้น แต่การสื่อสารชุมชนนั้น การหลั่งไหลของข่าวสารจะมีทิศทางที่หลากหลาย มาจากทุกทิศทุกทาง ทั้งจากบนลงล่าง (Top-down) แบบล่างสู่บน (Bottom-up) และแบบแนวนอน (Horizontal) ดังนั้น ข่าวสารจึงอาจจะไหลจากนักวางแผนพัฒนาไปสู่ชาวบ้าน จากสื่อมวลชนไปสู่ผู้รับสารในชุมชน ในเวลาเดียวกัน ชาวบ้านอาจจะส่งข่าวสารขึ้นไปยังเจ้าหน้าที่ของรัฐ หรือมีการแลกเปลี่ยนติดต่อส่งข่าวสารระหว่างกลุ่มชาวบ้านด้วยกัน (ในวงการพัฒนาชุมชนของไทยในปัจจุบัน เริ่มคุ้นเคยกับแนวทางการปฏิบัติที่เรียกว่า “การสร้างเครือข่ายชุมชน” “การศึกษาดูงานจากกลุ่มชาวบ้าน” ด้วยกันเอง)

ในเรื่องทิศทางการไหลของข่าวสารนั้น นอกจากจะใช้มิติ (dimension) เรื่องทิศทางเป็นเกณฑ์พิจารณาแล้ว ยังมีนักวิชาการบางท่าน เช่น Pavelka (1978) ใช้เกณฑ์เรื่องขอบเขตของชุมชนเป็นตัวแบ่งเป็น “ขอบเขตภายในชุมชน” และ “ขอบเขตภายนอกชุมชน” จากเกณฑ์นี้ ทำให้มองเห็นทิศทางการไหลของข่าวสารใน 3 ทิศทาง คือ การไหลของข่าวสารจากสื่อภายนอกเข้ามาสู่ชุมชน การใช้สื่อเพื่อส่งสารเรื่องราวของชุมชนออกไปยังบุคคลภายนอก และการใช้การสื่อสารเพื่อกระตุ้นให้เกิดการสื่อสารภายในชุมชนกันเอง เพื่อช่วยยกระดับความตระหนักเกี่ยวกับความต้องการและการแสดงออกซึ่งความเป็นตัวของตัวเองของชุมชน

(3) เป้าหมายของการสื่อสารชุมชน

มีวิธีการและแง่มุมหลายแง่มุมที่จะกำหนดเป้าหมายของการสื่อสารเพื่อชุมชนตัวอย่างเช่น

(ก) การกำหนดเป้าหมายโดยใช้ระดับผู้ที่เกี่ยวข้องเป็นเกณฑ์

- การสื่อสารชุมชนจะมีเป้าหมายที่เกี่ยวข้องกับกลุ่มผู้เกี่ยวข้องในระดับต่างๆ ดังนี้
- : ระดับชุมชน เป็นการสื่อสารที่มีเป้าหมายเพื่อยกระดับคุณภาพชีวิตของชุมชน
 - : ระดับหน่วยงานนอกชุมชน เป็นการสื่อสารที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงองค์กรหรือหน่วยงานภายนอกที่เกี่ยวข้องกับด้านการพัฒนาและการสื่อสาร
 - : ระดับสังคมส่วนรวม เป็นการสื่อสารที่จะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในระดับกว้าง

(ข) การกำหนดเป้าหมายโดยสอดคล้องกับทิศทางการไหลของข่าวสาร

ในแง่นี้ อาจกำหนดเป็นเป้าหมายของการสื่อสารชุมชนได้เป็น 3 เป้าหมายย่อย คือ

(i) เพื่อทำการถ่ายทอดข่าวสารข้อมูลและโน้มน้าวชักจูงใจ อันมักได้แก่ ทิศทางการไหลของข่าวสารจากบนลงล่าง (อย่างไรก็ตาม ทิศทางการไหลแบบอื่นๆก็ใช้เป้าหมายนี้ได้เช่นกัน)

(ii) เพื่อเป็นช่องทางแสดงออกซึ่งตัวตนของชุมชน (Community self-expression) อันอาจจะหมายรวมถึงการแสดงออกซึ่งความต้องการของชุมชนไปจนกระทั่งถึงการแสดงออกซึ่งสิทธิ ศักดิ์ศรี ภูมิปัญญาของชุมชนด้วย

(iii) เพื่อพัฒนาความเป็นตัวเองของบุคคล (Development of the individual's self) ในหน่วยที่เล็กลงมากกว่าชุมชน การสื่อสารชุมชนจะทำหน้าที่คล้ายๆเป็นเวทีแห่งการศึกษาเรียนรู้ที่ช่วยให้ศักยภาพของปัจเจกบุคคลได้พัฒนาสร้างสรรค์อย่างเต็มที่

(4) เป็นการสื่อสารที่เกิดขึ้นและดำเนินการเพื่อตอบสนองความต้องการของประชาชน (Need-oriented) ซึ่งสอดคล้องกับคุณลักษณะประการสำคัญของกระบวนการพัฒนาแนวใหม่ แทนการพัฒนาที่แต่เดิมเคยตอบสนองความต้องการของรัฐเป็นหลัก

(5) หน้าที่ของการสื่อสาร Windahl et al (1992) ระบุว่า หน้าที่ของการสื่อสารชุมชนน่าจะประกอบด้วย

(i) หน้าที่ในการแสดงออก (Expressive Function) คือทั้งบุคคลและกลุ่มสามารถแสดงความเป็นตัวของตัวเองออกมาเพื่อที่จะสร้างเอกลักษณ์ของตนเองได้

(ii) หน้าที่ทางสังคม (Social Function) คือการเข้ามีส่วนร่วมในการสื่อสารเพื่อจะสร้างความรู้สึกร่วมเป็นชุมชนเดียวกัน

(iii) หน้าที่ในการให้ข้อมูลข่าวสาร (Information Function) อันเป็นหน้าที่พื้นฐานของการสื่อสารโดยทั่วไป หากทว่าในการสื่อสารชุมชนนั้น ทิศทางการไหลของข่าวสารต้องเป็นไปอย่างรอบด้านดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ดังนั้น ผู้เข้าร่วมกระบวนการสื่อสารทุกคนจึงได้แลกเปลี่ยนข้อมูลและความรู้เพื่อยกระดับความเข้าใจและความรู้ในเรื่องการสื่อสารและทักษะการถ่ายทอดไปยังบุคคลอื่นที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมการพัฒนาชุมชน

(iv) หน้าที่ในการควบคุมการปฏิบัติการ (Control Activation Function) การสื่อสารจะเป็นช่องทางนำไปสู่การปฏิบัติเพื่อปรับปรุงหรือแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นของบุคคลและชุมชนได้ เนื่องจากการสื่อสารชุมชนมีลักษณะเป็นการสื่อสารแบบสองทางที่มีขั้นตอนของปฏิกิริยาป้อนกลับ (Feedback)

นอกเหนือจากคุณลักษณะที่กล่าวมาแล้วนี้ Berrigan F.J.(1979) ได้เพิ่มเติมคุณสมบัติบางประการที่การสื่อสารชุมชนน่าจะมี คือ

(6) สื่อของชุมชนต้องเน้นการปรับปรุงสื่อให้เหมาะสมสำหรับประโยชน์การใช้งานของชุมชน ไม่ว่าชุมชนจะตั้งวัตถุประสงค์การใช้เอาไว้เช่นใดก็ตาม

(7) สื่อชุมชนต้องเป็นสื่อที่คนในชุมชนสามารถเข้าถึง (Access) ได้ตลอดเวลา เพื่อนำไปใช้เพื่อหาข่าวสาร เพื่อความรู้หรือเพื่อความบันเทิง

(8) สื่อชุมชนเป็นสื่อที่ชุมชนต้องเข้ามามีส่วนร่วม (Participates) ในหลายบทบาท ไม่ว่าจะเป็นผู้วางแผนการใช้สื่อ ผู้ผลิต ผู้แสดง ฯลฯ

(9) สื่อชุมชนต้องเป็นสื่อที่แสดงออกของชุมชน มิใช่เป็นสื่อเพื่อชุมชน ซึ่งหมายความว่า ตัวตนของชุมชนที่จะแสดงออกไปนั้นต้องมาจากการกำหนดของชุมชนเอง มิใช่เป็นผู้อื่นมาทำให้ชุมชน

(10) สื่อชุมชนจะปรับเปลี่ยนลักษณะของการเป็นเครื่องมือถ่ายทอดข่าวสารจากที่หนึ่งไปยังอีกที่หนึ่ง มาเป็นเวทีสำหรับแลกเปลี่ยนข่าวสารและทัศนะของคนทุกคน

ในกรณีของไทย มีนักวิชาการไทยได้รวบรวมคุณลักษณะที่สำคัญที่ครอบคลุมองค์ประกอบย่อยของการสื่อสารทั้ง 4 ลักษณะ คือ S-M-C-R ว่าควรมีลักษณะดังต่อไปนี้ คือ

(1) ระดับความยาก-ง่ายของสื่อ ต้องเหมาะสมกับระดับและความสามารถในการรับสารของชาวบ้าน โดยเฉพาะในกรณีที่เป็นสื่อสิ่งพิมพ์ ต้องคำนึงความสามารถในการอ่านของชาวบ้าน

(2) ประเภทของเนื้อหาของสื่อ ต้องเป็นเรื่องที่เน้นหนักลงไปปัญหาเร่งด่วนหรือปัญหาในชีวิตประจำวันของคนในสังคมนั้นๆ

(3) กลุ่มเป้าหมาย สื่อแต่ละชนิดควรจัดทำขึ้นสำหรับกลุ่มเป้าหมายเฉพาะ

(4) วิธีการนำเสนอ สื่อควรนำเสนอสิ่งที่เป็นปัญหา หรือสภาพที่ก่อให้เกิดปัญหา แล้วเสนอแนะหรือกระตุ้นให้ผู้รับสารช่วยกันคิดแก้ไขปัญหาดังกล่าว

(5) ความเกี่ยวข้องกับเนื้อหา เนื้อหาของสื่อควรเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับประสบการณ์และชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้าน

(6) บทบาทของสื่อ สื่อจะต้องมีส่วนช่วยผลักดันให้เกิดการแลกเปลี่ยนความคิด ประสบการณ์ และมีการทำกิจกรรมอย่างต่อเนื่อง

(7) ความน่าสนใจ สื่อต้องมีลักษณะง่ายๆ น่าสนใจ และดึงดูดความสนใจโดยอาศัยภาพและเสียง เป็นตัวดึงดูดความน่าสนใจ

(8) ความเกี่ยวข้องกับผู้รับ สื่อควรจะมีส่วนที่ช่วยให้ผู้รับสามารถประเมินตนเองได้ ตัวอย่างเช่น หลังจากที่น่าเสนอปัญหาและสาเหตุของปัญหาแล้ว อาจจะมีส่วนของเนื้อหาที่ตั้งคำถามว่า ผู้รับสารเป็นส่วนใดของสาเหตุของปัญหา เป็นต้น

(2.3) การสื่อสารแบบมีส่วนร่วม (Participatory Communication)

ในการทบทวนความล้มเหลวของการพัฒนาที่ใช้กระบวนทัศน์ Modernistic นั้น พบว่า สาเหตุประการหนึ่งที่จะเป็นสาเหตุเบื้องต้นแรกอันนำไปสู่สาเหตุอื่นๆก็คือ ในแบบจำลองการพัฒนาดังกล่าว ประชาชนผู้เป็นเป้าหมายของการพัฒนาไม่ได้เข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนา ดังนั้น ในการปรับปรุงแนวคิดเรื่องการพัฒนา แนวคิดใหม่ๆบางแนวจึงได้ชูประเด็นเรื่อง “การมีส่วนร่วม” ขึ้นมาเป็นประเด็นหลัก ที่เรียกว่า “การพัฒนาแบบประชาชนมีส่วนร่วม”

สำหรับเรื่อง “การสื่อสารเพื่อการพัฒนา” ก็จะเป็นไปในทำนองเดียวกันดังที่จะพบว่า นักวิชาการผู้นำเสนอแนวคิดใหม่ๆของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาจะชูประเด็น 2 ประเด็นที่เป็นหลักการสำคัญและมีความโยงใยกัน คือ แนวคิดเรื่อง “การมีส่วนร่วม” และ “การเข้าถึง” (Accessibility) สำหรับประเด็นแรกนั้น นักคิดบางท่านได้ถือเป็นหลักการสำคัญอย่างมากจนขนานนามการสื่อสารแบบใหม่ว่า “การสื่อสารแบบมีส่วนร่วม” (Participatory communication) ในส่วนที่เกี่ยวกับการสื่อสารชุมชนนั้น อาจกล่าวได้ว่า การสื่อสารแบบมีส่วนร่วมเป็นรูปแบบหนึ่งที่สำคัญของการสื่อสารชุมชน ในที่นี้ เราจึงจะพิจารณาแนวคิดนี้โดยละเอียด ดังนี้

(1) ที่มาของแนวคิดเรื่อง “การมีส่วนร่วม”

จากประวัติศาสตร์การมีชีวิตสาธารณะในโลกตะวันตกที่มีกตอยหลังไปเริ่มต้นในยุคสมัยของกรีก ในครั้งกระนั้น ผู้ที่เป็น “พลเมือง” (citizen) ของรัฐกรีกสามารถที่จะไปมีส่วนร่วมแบบโดยตรง (Direct participation) ในเรื่องการตัดสินใจประเด็นสาธารณะได้ทุกเรื่อง (Public issues) ด้วยการเปิดอภิปราย ชี้แจงให้ข้อมูล และตัดสินใจออกเสียงลงคะแนน ที่เรียกว่าเป็นรูปแบบ “ประชาธิปไตย” อย่างไรก็ดีตาม เมื่อสังคมสมัยใหม่มีขนาดใหญ่ขึ้น รูปแบบประชาธิปไตยแบบโดยตรงนั้นจึงเป็นไปได้ ดังนั้น จึงเกิดรูปแบบของ “ประชาธิปไตยแบบผ่านตัวแทน” (Representative Democracy) โดยที่คนส่วนใหญ่จะทำการเลือก “ตัวแทน” ของตนไปดำเนินการตัดสินใจในประเด็นสาธารณะ

ในขั้นต่อมา การใช้ประชาธิปไตยแบบผ่านตัวแทนได้ก่อให้เกิดปัญหาตามมาหลายประการ เช่น เมื่อประชาชนได้คัดเลือกตัวแทนของตนไปเพียงครั้งเดียว แต่ผู้แทนดังกล่าวจะ ไปทำการตัดสินใจในทุกเรื่องแทนประชาชนภายในช่วงระยะเวลาหนึ่งที่ตกลงกันเอาไว้ (เช่น 4 ปี 5 ปี 7 ปี) แต่ในทางปฏิบัติแล้ว บ่อยครั้งที่ผู้แทนไม่สามารถจะตัดสินใจแทนประชาชนไปได้หมดทุกเรื่อง นอกจากนั้น ประชาชนยังขาดกลไกในการควบคุมตัวแทนของตนเอง เช่น ไม่มีอำนาจบังคับให้ผู้

แทนตัดสินใจตามความต้องการของประชาชน หรือผู้แทนอยู่ห่างไกลจากชุมชน และในท้ายที่สุดเมื่อระบบการเมืองการปกครองพัฒนารูปแบบที่ซับซ้อนขึ้น เช่นการตั้งพรรคการเมือง การตัดสินใจของผู้แทนก็ต้องถูกผลักดันจากพลังแรงอื่นๆ (เช่น นโยบายพรรค) แทนที่จะโน้มไปตามความประสงค์ของประชาชน

ดังนั้น ในยุคสมัยปัจจุบัน จึงเริ่มเกิดคำถามต่อการใช้รูปแบบประชาธิปไตยแบบตัวแทน แต่เพียงรูปแบบเดียวว่า เป็นรูปแบบที่ใช้งานได้อย่างเหมาะสมหรือไม่สำหรับการปกครองระบอบประชาธิปไตย และคำตอบที่แน่ชัดแล้วก็คือ ไม่เหมาะสมและอาจจะไม่เพียงพออย่างแน่นอน ดังนั้นจึงเริ่มเกิดขบวนการประชาธิปไตยแบบทางตรงขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง เช่น การเดินขบวนประท้วงของประชาชนกลุ่มต่างๆ การรวมตัวนัดหยุดงาน การยื่นจดหมายเปิดผนึก ฯลฯ ในท่ามกลางรูปแบบอันหลากหลายของประชาธิปไตยแบบทางตรงเช่นนี้ การสื่อสารเป็นช่องทางที่สำคัญช่องทางหนึ่งที่จะเอื้ออำนวยให้เกิดประชาธิปไตยแบบทางตรงควบคู่ไปกับประชาธิปไตยผ่านตัวแทน และการสื่อสารรูปแบบที่จะทำหน้าที่ดังกล่าวได้ก็ควรจะเป็นการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมเช่นกัน

(2) เป้าหมายของการสื่อสารแบบมีส่วนร่วม

หากกล่าวเฉพาะในระดับของชุมชนแล้ว เป้าหมายของการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมน่าจะมีดังต่อไปนี้

- (i) เพื่อกระตุ้นให้ชุมชนมองเห็นคุณค่าของตนเอง เช่น การนำเอาภูมิปัญญาของชาวบ้านมาเผยแพร่ในวงกว้าง
- (ii) เพื่อสร้างความมั่นใจให้กับชาวบ้านที่เข้ามามีส่วนร่วม และเพื่อให้เห็นคุณค่าความคิดและความเชื่อของเขา ตัวอย่างเช่น เมื่อมีการนำเอาแนวคิดเรื่อง เศรษฐกิจแบบพอเพียงมาเผยแพร่ในวงกว้าง และคนทั่วไปให้การยอมรับผ่านการแสดงทัศนะผ่านสื่อ (เป็น Feedback) ก็จะทำให้ชุมชนมีความมั่นใจในคุณค่าของตนเอง
- (iii) เพื่อพิสูจน์ความเชื่อของชุมชนที่เคยคิดว่าตนเองไม่สามารถใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ที่ซับซ้อนได้ การเข้ามาร่วมฝึกฝนอบรมการผลิตสื่อ จะพิสูจน์ให้ชาวบ้านเห็นว่าพวกเขาสามารถจะใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ได้หากมีโอกาส
- (iv) เพื่อสร้างทักษะในการสร้างสื่อให้กับชุมชน เพื่อเป็นช่องทางที่ชุมชนจะส่งข่าวสารออกไปจากจุดยืน มุมมองและทัศนะของตนเอง
- (v) เพื่อให้ชุมชนได้แสดงความรู้สึก ปัญหา วิธีการวิเคราะห์ปัญหา รวมทั้งวิธีการแก้ปัญหาจากทัศนะของชุมชน
- (vi) ผลจากการสื่อสารของชุมชนที่อาจจะเกิดจากการริเริ่มของบางส่วนของชุมชน หรือจากชุมชนใดชุมชนหนึ่ง จะช่วยยกระดับความมีสติและความรับผิดชอบ

ขอให้กับทั้งชุมชนหรือชุมชนอื่นๆ เพื่อร่วมกันแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น ทั้งนี้เราต้องยอมรับว่า ผลจากการใช้กระบวนการพัฒนาแบบบนลงล่างนั้น ไม่เพียงแต่จะไม่ได้ผลตามที่คาดหวังเอาไว้เท่านั้น หากทว่ายังทิ้งร่องรอยแห่งความสูญเสียในเชิงภูมิปัญญาและวัฒนธรรมเอาไว้ด้วย กล่าวคือ ชาวบ้านจะเกิดวัฒนธรรมแห่งการพึ่งพา การรอคอยความช่วยเหลือจากภายนอก และไม่เชื่อมั่นว่าตนเองจะแก้ไขปัญหาต่างๆ ได้ด้วยความสามารถของตนเอง

- (vii) เนื่องจากเนื้อหาของการสื่อสารชุมชนนั้น จะเน้นเรื่องราวที่มีสาระประโยชน์ต่อชีวิตของชุมชนเอง ดังนั้นสื่อประเภทนี้จึงช่วยเพิ่มสัดส่วนของการสร้างสื่อที่มีสาระให้แก่ชุมชนให้มีปริมาณเพิ่มมากขึ้นเพื่อถ่วงดุลย์กับการสื่อสารที่มุ่งเน้นแต่ความบันเทิงและการหลีกเลี่ยงปัญหา (Escapist) ที่สื่อจากภายนอกอัดฉีดเข้าไปในชุมชน

(3) การมีส่วนร่วมในองค์ประกอบของการสื่อสาร

จากต้นกำเนิดแนวคิดการพัฒนาเรื่องการมีส่วนร่วมนั้น ในระยะแรกๆที่มีการนำแนวคิดนี้มาบรรจุใช้ในทางปฏิบัติ เนื่องจากการรับรู้และความเข้าใจร่วมต่อแนวคิดดังกล่าวยังไม่ชัดเจน จึงเกิดการปฏิบัติที่แตกต่างกันและถึงกับมีการปฏิบัติที่เบี่ยงเบนออกไปจากเป้าหมายเดิม เช่น มีการรณรงค์ว่า ในการทำโครงการพัฒนาชนบทนั้น ต้องให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมด้วยการนำเงินทองและแรงงานเข้ามามีส่วนร่วม แต่ในขั้นตอนอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นการวางแผน การจัดการ การดำเนินงาน การแบ่งผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นยังอยู่ในอำนาจของเจ้าหน้าที่รัฐเหมือนเดิม

สำหรับเรื่องการมีส่วนร่วมในการสื่อสารก็อาจจะมีปัญหาเช่นเดียวกัน กล่าวคือมีระดับต่างๆที่แตกต่างกันไปของการเข้ามามีส่วนร่วมของการสื่อสาร ปัจจัยที่จะเข้ามามีส่วนกำหนดระดับความมากน้อยของการมีส่วนร่วมนั้น จะเกี่ยวข้องกับองค์ประกอบของการสื่อสารดังนี้

- (i) เป้าหมายของการสื่อสาร ได้กำหนดให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในระดับใด เช่น ในระดับเข้าร่วมแสดง ระดับเป็นผู้รับสารที่คอยป้อนปฏิกิริยาย้อนกลับ (feedback) ระดับวางนโยบาย ฯลฯ
- (ii) ลักษณะสองทางและ Interactivity ของการสื่อสาร ยิ่งการสื่อสารที่เอื้ออำนวยให้มีลักษณะตอบโต้กันอยู่ตลอดเวลามากขึ้นเท่าใด โอกาสที่ชุมชนจะเข้ามามีส่วนร่วมก็ยิ่งจะมีมากขึ้นเท่านั้น
- (iii) ใครคือผู้ส่งสาร ในชุมชนเองโอกาสที่คนส่วนใหญ่จะได้เข้ามาเป็นผู้ส่งสารมีมากน้อยและทั่วถึงหรือไม่ หรือเมื่อเปรียบเทียบกับระหว่างนักสื่อสารมวลชนอาชีพ เจ้าหน้าที่

รัฐ และชาวบ้าน สักส่วนที่จะได้เป็นผู้ส่งสารเป็นอย่างไรบ้าง (ตัวอย่างในกรณีของ สื่อมวลชนก็เช่น บรรดารายการ News & Talks นั้น ตัวแทนชุมชนได้มีโอกาสเป็นผู้ส่งสารหรือเปล่า)

- (iv) **ประเภทของเนื้อหาสาร** เป็นเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับสภาพความเป็นจริงของชุมชน หรือเปล่า ตัวอย่างเช่น ปัจจุบันนี้ แม้ในโทรทัศน์จะมีรายการประเภทวิเคราะห์ข่าว และสถานการณ์ปัจจุบัน แต่ทว่า เนื้อหาทั้งหมดยังคงเป็น “วาระแห่งชาติ” เป็นส่วนใหญ่ โอกาสที่ประเด็นท้องถิ่นจะได้เข้าไปเป็นเนื้อหาในสื่อมวลชนยังมีอยู่น้อย นอกจากนั้นวิธีการนำเสนอเนื้อหา หากมีลักษณะของการสนทนาแลกเปลี่ยนทัศนะซึ่งกันและกัน (dialogue) แสวงหาความร่วมมือจากหลายฝ่าย (Collaboration) และก่อให้เกิดการตัดสินใจโดยกลุ่ม (Group decision-making) ก็จะทำให้การมีส่วนร่วมมีโอกาสมากขึ้น
- (v) **ประเภทของช่องทาง/สื่อ** โดยหลักการทั่วไปแล้ว สื่อขนาดเล็กเช่นสื่อเฉพาะกิจจะเปิดโอกาสให้ชุมชนมีส่วนร่วมได้มากกว่าสื่อมวลชน สื่อที่ชาวบ้านคุ้นเคยเช่นสื่อประเพณี ก็จะเอื้ออำนวยให้ชาวบ้านเข้าร่วมได้ง่ายกว่าสื่อสมัยใหม่ที่แปลกหน้า อย่างไรก็ตาม นี่ก็ได้หมายความว่าปิดโอกาสโดยสิ้นเชิงสำหรับสื่อสมัยใหม่หรือสื่อที่มีขนาดใหญ่เช่นสื่อมวลชน เพียงแต่มีข้อพึงตระหนักถึงความยากง่ายในการเข้ามีส่วนร่วมของสื่อประเภทต่างๆ และการกันคิดสร้างสรรค์กิจกรรมและช่องทางแบบใหม่ที่จะอำนวยความสะดวกในการเข้ามีส่วนร่วมของประชาชน
- (vi) **ผู้รับสารและการมีปฏิริยาป้อนกลับ (Feedback)** สำหรับการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมนั้นจะมีความเชื่อพื้นฐานที่เกี่ยวข้องกับผู้รับสารที่แตกต่างไปจากการสื่อสารเพื่อการพัฒนากระแสหลักโดยสิ้นเชิง กล่าวคือ กระบวนทัศน์ใหม่นี้จะเชื่อว่า ผู้รับสารนั้นมีใจผู้ที่ว่างเปล่าและไม่รู้อะไรเลยเกี่ยวกับเนื้อหาสารที่จะสื่อไป หากแต่ความรู้ที่ผู้รับสารมีนั้น อาจจะเป็นความรู้คนละชุดที่แตกต่างจากที่ผู้ส่งคาดคิดเอาไว้ ตัวอย่างเช่น แนวคิดเรื่องการพัฒนาคุณภาพชีวิตให้ดีขึ้น ในหมู่ประชาชนก็มีแนวคิดเช่นนี้อยู่ แต่อาจจะแตกต่างไปจากแนวคิดเรื่อง “ความจำเป็นขั้นพื้นฐาน” (จปฐ) ของกระทรวงสาธารณสุข และ นอกจากผู้รับสารจะมีความรู้ที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาสารแล้ว วิธีการรับสารของประชาชนก็มิได้เป็นอย่าง passive หากทว่าเป็นไปอย่าง active และประชาชนผู้รับสารมักจะมีปฏิริยาป้อนกลับ (feedback) ทั้งแบบที่เป็นทางการหรือไม่เป็นทางการ ประจักษ์พยานที่เห็นได้อย่างชัดเจนในกรณีที่เนื้อหาสื่อ่นั้นมีความผูกพันใกล้ชิดกับประชาชน เช่นการพูดคุยหลังจากคุณละครโทรทัศน์แล้ว ดังนั้น ไม่ว่าชุมชนจะเข้ามามีส่วนร่วมกับการสื่อสารในระดับ

ใดก็ตาม การจัดช่องทางสำหรับปฏิกริยาป้อนกลับก็เป็นปัจจัยที่จำเป็นอย่างขาดไม่ได้ของการสื่อสารแบบมีส่วนร่วม

(4) ระดับการมีส่วนร่วม

เนื่องจากการมีส่วนร่วมในการสื่อสารของชุมชนนั้นกระทำได้ในหลายระดับ และได้มีนักวิชาการหลายท่านจัดแบ่งระดับการมีส่วนร่วมเอาไว้หลายแบบ ในที่นี้ จะขอจัดแบ่งระดับการมีส่วนร่วมของชุมชนเอาไว้ 3 ระดับ โดยเรียงลำดับจากระดับที่น้อยที่สุดไปจนถึงมากที่สุดดังนี้

- (ก) การมีส่วนร่วมในฐานะผู้รับสาร/ผู้ใช้สาร (Audience/Receiver/Users)
- (ข) การมีส่วนร่วมในฐานะผู้ส่ง/ผู้ผลิต/ผู้ร่วมผลิต/ผู้ร่วมแสดง (Sender/Producer/Co-producer/Performance)
- (ค) การมีส่วนร่วมในฐานะผู้วางแผนและกำหนดนโยบาย (Policy Maker/Planner)

การมีส่วนร่วมในแต่ละระดับนี้จะเรียกร่องประเภทของกิจกรรมและเงื่อนไขต่างๆ แตกต่างกันดังที่จะกล่าวถึงในรายละเอียดดังนี้

(ก) การมีส่วนร่วมในฐานะผู้รับสาร/ผู้ใช้สาร

เป็นขั้นตอนของการมีส่วนร่วมในระดับล่างที่สุด กล่าวคือ ในกระบวนการสื่อสารตั้งแต่ต้นยังอยู่ในการกำหนดของผู้ส่งสาร ไม่ว่าจะเป็นการเลือกประเด็นเนื้อหา การเลือกวิธีการนำเสนอ ไปจนกระทั่งการเลือกช่องทางสื่อที่จะใช้เผยแพร่ และผู้รับสารก็ยังคงมีฐานะเป็นเพียงผู้รับสารแต่เพียงอย่างเดียว อย่างไรก็ตาม สิ่งนี้อาจจะเปลี่ยนแปลงไปสำหรับฐานะของผู้รับสารในการสื่อสารชุมชนแบบมีส่วนร่วมก็คือ

- (i) ต้องมีการขยายแนวคิดของผู้รับสารให้ตระหนักถึงสิทธิที่จะรู้ของตน (Right to know / Right to be informed) และนอกจากนั้น สิทธินี้ยังขยายไปถึงสิทธิที่จะบอกเล่าข้อมูลข่าวสารของตนต่อสาธารณะด้วย (Right to inform)
- (ii) จะต้องสร้างหลักประกันในการมีส่วนร่วมของผู้รับสารทั้งในช่วงขาเข้า (Input) และช่วงขาออก (output) เช่นในช่วงนำเข้าข้อมูล จะต้องมีการสำรวจว่ามีช่องทางข่าวสารอะไรบ้างสำหรับชุมชน โอกาสในการเข้าถึงเป็นอย่างไร เนื้อหาของข่าวสารนั้นเกี่ยวข้องกับชุมชนหรือไม่ และมีรูปแบบการนำเสนอในลักษณะอย่างไร (ตามเกณฑ์ของการสื่อสารชุมชนที่ได้กล่าวข้างต้น) ในช่วงของการส่งข้อมูลออกจากชุมชนก็เช่นกัน
- (iii) ปัจจัยสำคัญของการมีส่วนร่วมในฐานะผู้รับสาร ก็คือ ช่องทางข่าวสาร (Channel) โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบางช่วงเวลาที่เป็นช่วงระยะเวลาสำคัญของการ

ชุมชน ตัวอย่างเช่น เมื่อมีการนิรโทษกรรมหรือการทำประชาพิจารณ์ในต่างจังหวัดและมีการถ่ายทอดรายการดังกล่าวผ่านสื่อมวลชน จะต้องมีการสำรวจว่า มีช่องทางอะไรบ้างที่ประชาชนในบริเวณดังกล่าวจะได้รับ-ส่งข่าวสารอย่างทั่วถึง ในกรณีเช่นนี้ มาตรการการเพิ่มช่องทางการสื่อสาร (Addition of Channel) เป็นสิ่งที่จำเป็น

(ข) การมีส่วนร่วมในฐานะผู้ส่ง/ผู้ผลิต/ผู้ร่วมผลิต/ผู้ร่วมแสดง

เป็นขั้นตอนของการมีส่วนร่วมในระดับที่สูงขึ้นมาและจำเป็นต้องสร้างเงื่อนไขใหม่ๆเพิ่มเติมหรือต้องมีการปฏิรูปเปลี่ยนแปลงโครงสร้างเก่าๆที่มีอยู่ การเข้ามามีส่วนร่วมในฐานะผู้ผลิตหรือผู้ร่วมผลิตนั้น ยังแบ่งออกได้เป็นหลายขั้นตอนตามหลักแนวคิดของการผลิตสื่อ คือ

- (i) ขั้นตอนการผลิต (Pre-production Stage) อันได้แก่ขั้นตอนการเตรียมการก่อนการผลิตสื่อ กิจกรรมในขั้นตอนนี้จะประกอบด้วย การเลือกประเด็นหัวข้อ การเลือกแง่มุมที่จะนำเสนอ การรวบรวมข้อเท็จจริงที่จะนำมาใช้เป็นวัตถุดิบ การเขียนบทแบบต่างๆ การคัดเลือกฉากและตัวแสดง ฯลฯ
- (ii) ขั้นตอนการผลิต (Production Stage) ได้แก่ขั้นตอนของการลงมือผลิต เช่น การเข้าห้องจัดรายการในการกรณีของวิทยุ การลงมือถ่ายทำในกรณีของวิดีโอ โทรทัศน์/ภาพยนตร์ ฯลฯ
- (iii) ขั้นตอนหลังการผลิต (Post-production Stage) ได้แก่ขั้นตอนหลังการถ่ายทำเสร็จแล้ว ก็ต้องมีการตัดต่อ การอัดเสียงประกอบ การเพิ่มเติมด้านเทคนิคต่างๆ ฯลฯ

ชุมชนอาจจะเข้ามามีส่วนร่วมในการผลิตขั้นตอนใดขั้นตอนหนึ่ง ซึ่งแต่ละขั้นตอนอาจจะต้องมีการสร้างเงื่อนไขใหม่ๆ เช่น หากต้องการให้ชาวบ้านเข้ามามีส่วนร่วมในขั้นตอนการผลิต ก็จำเป็นต้องมีการอบรมให้ชาวบ้านเรียนรู้การใช้อุปกรณ์เสียก่อน อย่างไรก็ตาม จะเป็นการดีอย่างยิ่งที่จะเปิดโอกาสให้ชาวบ้านได้เข้ามามีส่วนร่วมให้มากที่สุดในลักษณะการร่วมคิด ร่วมวางแผน ร่วมดำเนินการระหว่างนักสื่อมวลชนกับชุมชน แม้ว่าชาวบ้านอาจจะไม่มีเวลาที่จะมาเรียนรู้การใช้อุปกรณ์เครื่องมือได้อย่างชำนาญจนถึงขั้นการลงมือผลิตได้ด้วยตัวเองก็ตาม อันที่จริงการใช้เครื่องมือเป็นเพียงส่วนหนึ่งเท่านั้นของการมีส่วนร่วม ซึ่งชาวบ้านอาจจะไม่จำเป็นต้องลงมือใช้เครื่องมือเอง แต่ก็สามารถจะเข้าร่วมได้อย่างเต็มที่ เช่นในขั้นตอนก่อนการผลิต การให้ชาวบ้านเป็นคนเลือกประเด็น/วิธีการที่จะนำเสนอ เลือกหาสถานที่ที่จะใช้เป็นฉากถ่ายทำ และหลังจากที่ถ่ายทำออกมาแล้ว ก็นำมาฉายให้ชาวบ้านชมก่อน เพื่อแสดงความคิดเห็นพูดคุยแลกเปลี่ยนทัศนะกัน

สำหรับในขั้นตอนหลังการผลิตนั้น ก็นับว่ามีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะการตัดต่อ เทปเสียงหรือเทปโทรทัศน์นั้นมีความสำคัญในการถ่ายทอดความหมายออกไป ในขั้นตอนนี้ อาจจะ

ใช้รูปแบบการทำงานตัดต่อร่วมกันระหว่างนักสื่อสารมวลชนกับชาวบ้าน หรือหลังจากที่นักสื่อสารมวลชนตัดต่อเสร็จเรียบร้อยแล้ว ก็นำไปให้ชาวบ้านดูเพื่อรับฟังความคิดเห็นแล้วนำมาปรับปรุงแก้ไข

นอกเหนือจากความจำเป็นในการสร้างเงื่อนไขใหม่ๆ เช่น การฝึกอบรมด้านการใช้เครื่องมือการผลิตแก่ชาวบ้านแล้ว การเปิดโอกาสให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในระดับการผลิตนี้ยังต้องมีการเปลี่ยนแปลงปฏิรูปเงื่อนไขเก่าๆ บางประการอีกด้วย เช่น การปฏิรูปองค์กรสื่อสารมวลชนและวิธีการทำงานของนักสื่อสารมวลชน

Berrigan (1979) ตั้งข้อสังเกตว่าโครงสร้างและวิธีการทำงานขององค์กรสื่อสารมวลชนนั้นจะมีลักษณะเป็นลำดับชั้น (hierarchical) คนที่อยู่ข้างบนมีอำนาจตัดสินใจ ในขณะที่คนระดับกลางและระดับล่างผู้เป็นคนลงมือทำงานจะต้องคอยฟังคำสั่งตัดสินใจจากข้างบน โครงสร้างและวิธีการทำงานเช่นนี้ขัดแย้งโดยสิ้นเชิงกับรูปแบบการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมที่กล่าวมาและหากจะมีการปรับเปลี่ยนโครงสร้างและวิธีการทำงาน พวกที่อยู่ข้างบนก็คงไม่ค่อยพอใจอย่างแน่นอน เพราะเท่ากับเป็นการบั่นทอนอำนาจของตนไปโดยปริยาย นอกจากนั้น แม้แต่ในหมู่ระดับคนทำงานเองก็อาจจะมีผลประโยชน์ส่วนตัวบางประการแอบแฝงซ่อนอยู่ เช่นการทำข่าวบันเทิงหรือการเขียนคอลัมน์วิจารณ์ภาพยนตร์ อาจจะมีผลประโยชน์ตอบแทนบางประการ ดังนั้น การปรับเปลี่ยนเพื่อให้หันกลับมาตอบสนองความต้องการของชุมชนอาจจะขัดแย้งกับผลประโยชน์ที่เคยมีเคยได้ของกลุ่มผู้ทำงาน

นอกเหนือจากประเด็นความขัดแย้งเรื่องอำนาจและผลประโยชน์แล้ว ยังอาจเกิดความขัดแย้งในเรื่องเกณฑ์มาตรฐานทางวิชาชีพ ตามปกตินักสื่อสารมวลชนมักจะทำงานอย่างมีเสรีภาพและใช้หลักสุนทรียะเป็นบรรทัดฐานในการปฏิบัติงาน และโดยส่วนใหญ่แล้วมักจะมีคุณภาพภูมิใจในความเป็นอิสระ ความเป็นกลาง รวมทั้งมีความเคยชินกับวิธีการทำงานดังกล่าว แต่เมื่อมีการปรับเปลี่ยนมาทำงานสื่อสารแบบมีส่วนร่วม บรรทัดฐานดังกล่าวก็จะเปลี่ยนแปลงไป การทำงานร่วมกับชุมชนอาจทำให้นักสื่อสารมวลชนรู้สึกขาดความเป็นอิสระ รวมทั้งไม่ค่อยจะเป็นกลาง และตามปกติ ชาวบ้านมักจะสนใจเรื่องเนื้อหาสาระมากกว่ารูปแบบการนำเสนอหรือเทคโนโลยี ซึ่งตรงกันข้ามกับมาตรฐานของนักสื่อสารมวลชน ปัญหาทั้งหมดนี้ เรียกร้องให้นักสื่อสารมวลชนจำเป็นต้องปรับเปลี่ยนตนเองให้มีวิธีการทำงานแบบใหม่ โดยการปล่อยวางความเคยชินทางวิชาชีพ เช่นการที่เคยใช้ approach การสื่อสารเพื่อเป้าหมายการโน้มน้าวชักชวน (Persuasion) มาเป็นการเปิดรับคำปฏิบัติวิพากษ์หรือกระตุ้นให้มีการพูดคุยกันต่อไปอย่างไม่ปิดประเด็นง่ายๆ

(ค) การมีส่วนร่วมในฐานะผู้วางแผนและกำหนดนโยบาย

การมีส่วนร่วมในฐานะผู้วางแผนและกำหนดนโยบายนั้น ถือว่าเป็นรูปแบบสูงสุดของการมีส่วนร่วม และดังที่ได้สังเกตเห็นว่า ยิ่งระดับของการมีส่วนร่วมสูงขึ้นมากเท่าใด สัก

ส่วนของชุมชนที่จะเข้ามามีส่วนร่วมได้ก็จะเล็กลง กล่าวคือ ในระดับของผู้รับสาร คนในชุมชนทุกคนสามารถมีส่วนร่วมได้ แต่เมื่อขึ้นมาถึงขั้นการผลิต ก็อาจจะมีคนบางกลุ่มในชุมชนเท่านั้นที่จะเข้ามามีส่วนร่วมจนกระทั่งถึงขั้นตอนสุดท้ายคือ ระดับการวางแผนและนโยบายนี้ ก็คงมีตัวแทนบางคนเท่านั้นจากชุมชนที่จะเข้ามาดำเนินกิจกรรมในระดับนี้

การมีส่วนร่วมในฐานะผู้วางแผนและกำหนดนโยบายการใช้สื่อของชุมชนนั้น หมายถึงการวางแผนและนโยบายดำเนินการใช้สื่อที่รวมเอาชุมชนเข้ามาอยู่ในโครงสร้างการสื่อสารของชุมชน กล่าวในระดับกว้างอาจจะหมายถึงการวางแผนและกำหนดนโยบายของการสื่อสารทุกประเภทที่มีอยู่ในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นสื่อประเภทใด เช่น สื่อมวลชน (วิทยุ หนังสือพิมพ์ หมู่บ้าน) สื่อเฉพาะกิจ (วิดีโอ โปสเตอร์ หอกระจายข่าว เสียงตามสาย) สื่อประเพณี รวมทั้งสื่อบุคคล การวางแผนนั้นจะเป็นการสร้างเชื่อมโยงระหว่างสื่อแต่ละประเภทเพื่อให้เกิดประสิทธิภาพสูงสุดในการใช้ ตัวอย่างเช่น เมื่อมีการฟังรายการวิทยุที่เสนอสารคดีเรื่องการปรับปรุงดินด้วยวิธีการแบบชีวภาพ หน่วยงานที่รับผิดชอบเรื่องการสื่อสารของชุมชน ก็อาจจะติดต่อขอเทปดังกล่าวมาออกอากาศซ้ำผ่านหอกระจายข่าว เพื่อเพิ่มโอกาสในการเข้าถึงให้แก่ชาวบ้าน หรืออาจจะส่งต่อให้โรงเรียนจัดทำออกมาเป็นโปสเตอร์เพื่อให้เป็นสื่อที่คงทนถาวร เหมาะสำหรับการศึกษามากขึ้น เป็นต้น

ส่วนในระดับที่แคบลงมาอาจจะหมายถึงการมีส่วนร่วมในการกำหนดแผนและนโยบายของสื่อบางประเภทที่จะเข้ามาในชุมชน ตัวอย่างที่กำลังจะเกิดขึ้นในสังคมไทย คือ การทำวิทยุชุมชนที่ในโครงสร้างของการดำเนินงานจะมีตัวแทนชาวบ้านเข้าไปอยู่ในทุกขั้นตอน คือ ทั้งระดับคณะกรรมการบริหารวิทยุ ทั้งระดับการผลิต กล่าวคือเป็นการรับผิดชอบร่วมกัน ชุมชนเองก็ต้องรับผิดชอบการดำเนินงานของสื่อ ซึ่งรวมทั้งด้านงบประมาณ อุปกรณ์ บุคลากร ฯลฯ ส่วนสื่อนั้นก็ต้องตอบสนองต่อความต้องการของชุมชน

(2.4) เงื่อนไขและอุปสรรคของการสื่อสารชุมชน

การสร้างระบบการสื่อสารชุมชนขึ้นมานั้นเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้อกันทั้งด้านแนวทาง (approach) และด้านเทคนิค (การสื่อสารประเภทนี้น่าจะใช้ได้กับสื่อทุกประเภท แต่ทว่ามีรูปแบบและความยากง่ายแตกต่างกันออกไปดังที่ได้กล่าวมาข้างแล้ว) ในการดำเนินการในภาคปฏิบัติให้มีผลอย่างจริงจังนั้น เงื่อนไขที่จะเอื้ออำนวยให้บรรลุเป้าหมายนั้น จะมีดังนี้

(i) การสนับสนุนทางการเมือง (Political Back-up)

จากการกล่าวถึงแนวคิดต้นแบบเรื่อง “การพัฒนา” ที่โยงใยมาจนถึงเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนาได้แสดงให้เห็นแล้ว เรื่องการพัฒนาและการสื่อสารนั้นเป็นเรื่องที่จะหลีกเลี่ยงมิได้ทางการเมืองไปไม่ได้เลย ทั้งนี้เริ่มตั้งแต่ข้อเท็จจริงง่ายๆว่า รัฐและเจ้าหน้าที่รัฐเป็นผู้กำหนดค่า

นิยามและดำเนินโครงการพัฒนาต่างๆ ดังนั้น กล่าวเฉพาะในเรื่องการสื่อสารชุมชน หากขาดเสียงเจตนาธรรมและการเห็นคุณค่าของการสื่อสารชุมชนจากบรรดาผู้นำทางการเมืองแล้ว ก็คงจะเป็นไปได้ยากที่จะเกิดระบบการสื่อสารดังกล่าวขึ้นมา ในภาคปฏิบัติ การสนับสนุนทางการเมืองจะมีบทบาท 2 ประการสำคัญๆของการสื่อสารทางการเมือง คือ

ประการแรก ก็คือเมื่อประชาชนได้มีโอกาสแสดงความคิดเห็นของพวกเขาออกมาต่อสาธารณะแล้ว จำเป็นต้องมีหลักประกันว่า ข้อเสนอแนะ ข้อวิจารณ์และข้อข้องใจของพวกเขาจะได้รับฟังอย่างจริงจังจากผู้มีอำนาจ มิฉะนั้นประชาชนก็จะไม่เห็นความจำเป็นของการสื่อสารของตน เพราะ “พูดไปแล้วก็ไม่เกิดอะไรขึ้น”

ประการที่สอง เนื่องจากเมื่อมีการเปิดเวทีให้แสดงทัศนะแล้ว อาจจะมีผู้ที่ได้รับผลกระทบกระเทือนจากข้อมูลข่าวสารที่เกิดขึ้น ดังนั้นจึงต้องมีหลักประกันว่า ผู้ที่นำข้อมูลมาเปิดเผยจะต้องมีความปลอดภัย มิฉะนั้นจะเกิดสถานการณ์ที่ว่า “รู้ๆกันอยู่ แต่ไม่มีใครกล้าพูด”

หลักประกันทั้งสองประการที่กล่าวมานี้จำเป็นต้องได้รับการสนับสนุนทางการเมืองจึงจะมีความเป็นไปได้

(ii) แนวคิดที่ถูกต้องของ “การพัฒนา”

ดังที่ได้กล่าวมาตั้งแต่เริ่มแรกแล้วว่า แนวคิดเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนาแนวใหม่นั้นจะเกิดขึ้นควบคู่กับแนวคิดการพัฒนาระบวนทัศน์ใหม่เท่านั้น ฉะนั้น หากในกลุ่มผู้ที่เกี่ยวข้องทุกฝ่าย ไม่ว่าจะเป็นเจ้าหน้าที่รัฐหรือชาวบ้านเองยังคงทัศนะการพัฒนาแบบเดิมที่เน้นความมั่งคั่งเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ การสื่อสารแบบมีส่วนร่วมก็จะเป็นไปไม่ได้ ปัญหาที่เกิดขึ้นโดยส่วนใหญ่มักจะเกิดมาจากแนวคิดต่อการพัฒนาที่แตกต่างกันระหว่างเจ้าหน้าที่พัฒนาและชาวบ้าน และหากไม่มีการเปิดเวทีให้มีการพูดคุยสนทนาแลกเปลี่ยนระหว่างสองฝ่าย ความแตกต่างนั้นก็จะไม่ได้รับการแก้ไข

(iii) ต้องมีการยืดหยุ่น

ถึงแม้ในทางอุดมคติ การดำเนินงานโครงการพัฒนาตามแนว Alternative Development นั้น ควรจะต้องเปิดโอกาสให้ชาวบ้านเข้ามามีส่วนร่วมตั้งแต่เริ่มแรก แต่ในทางปฏิบัติที่เป็นจริงแล้ว เจ้าหน้าที่รัฐมักจะเป็นผู้วางแผนงานพัฒนาทั้งหมดเอาไว้ก่อนล่วงหน้า และชาวบ้านจะได้เข้ามามีส่วนร่วมก็เมื่อถึงขั้นตอนของการลงมือปฏิบัติแล้วเท่านั้น ดังนั้น ความขัดแย้งจึงมักจะเกิดขึ้นเมื่อผู้ปฏิบัติไม่ได้เป็นผู้ร่วมวางแผนมาตั้งแต่ต้น และในสถานการณ์เช่นนี้ หากได้ใช้การสื่อสารแบบมีส่วนร่วมแล้ว ในการดำเนินงานโครงการจำเป็นต้องมีการยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลง มิฉะนั้นประชาชนก็จะไม่เห็นประโยชน์ของการสื่อสาร เพราะไม่มีผลที่เป็นจริงเป็นจังเกิดขึ้นเนื่องจาก โครงการได้ถูกออกแบบมาอย่างตายตัว แก้อะไร ไม่ได้เลย

(iv) ต้องมีการสนับสนุนจากท้องถิ่น

ในขณะที่เป้าหมายของการสื่อสารชุมชนนั้นก็เพื่อสนับสนุนการริเริ่มของชุมชน การเป็นตัวของตัวเอง และถูกกระตุ้นให้มีการพึ่งตนเอง แต่ในขั้นตอนของการลงมือกระทำนั้น ก็จำเป็นต้องมีการสนับสนุนจากท้องถิ่นก่อนในระยะของการตั้งตัว การสนับสนุนจากท้องถิ่น ซึ่งหมายถึงระดับของเจ้าหน้าที่ของรัฐ หรือองค์กรพัฒนาเอกชนที่จะให้การสนับสนุนในด้านต่างๆ ทั้งการเงิน อุปกรณ์ คำแนะนำ ข้อมูลข่าวสารและกำลังใจ อย่างไรก็ตาม เพื่อมิให้การสนับสนุนนั้นกลับกลายเป็นการทำลายเป้าหมายการพึ่งตนเองที่วางเอาไว้ จำเป็นต้องมีการฝึกฝนเจ้าหน้าที่พัฒนาให้รู้จัก “วิธีการให้” เพื่อการพึ่งตนเองของชุมชน

(v) การฝึกอบรม

เจ้าหน้าที่ที่จะทำงานการสื่อสารชุมชนนั้น จะมีความรู้เพียงด้านสื่อเท่านั้นยังไม่พอ พวกเขาจำเป็นต้องได้รับการฝึกอบรมด้านงานพัฒนาชุมชน ทักษะในการทำงานกลุ่ม ความรู้เรื่องชุมชน ฯลฯ และแน่นอนว่า เทคนิคและทักษะในงานพัฒนานั้นต้องเป็นแนวทางที่สอดคล้องกับการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมที่ได้กล่าวมาแล้ว

(vi) ต้องมีระบบการสื่อสารที่มีประสิทธิภาพ

คงจะไม่มีประโยชน์อะไรที่จะกระตุ้นให้ประชาชนพูดแสดงความคิดเห็นของตนออกมาแล้ว ก็ไม่มีช่องทางที่จะนำความคิดเห็นนั้นไปถ่ายทอดให้ผู้อื่นได้รับฟัง ดังนั้นปัจจัยแห่งความสำเร็จในเรื่องการสื่อสารชุมชนก็คงจะไม่แตกต่างจากเรื่องการสื่อสารโดยทั่วไป กล่าวคือ ต้องมีระบบการสื่อสารที่มีประสิทธิภาพเป็นตัวรองรับ ในแง่นี้ด้านหนึ่งอาจจะหมายความว่าความถึงการมีอุปกรณ์เครื่องมือการสื่อสารในปริมาณที่มากพอและใช้งานได้จริง หากเราต้องการนำเอาทัศนะของชาวบ้านไปออกวิทยุชุมชน ก็จำเป็นต้องมีเครื่องอัดเทปบันทึกเสียงจำนวนมากพอสมควรอยู่ในชุมชน นอกจากเครื่องมืออุปกรณ์แล้ว ระบบการสื่อสารดังกล่าวยังอาจจะหมายถึงการมีเครือข่ายการสื่อสารที่มีประสิทธิภาพ เช่น มีตำแหน่งผู้ติดต่อเรื่องข่าวสารอยู่ในกลุ่มพัฒนา เป็นต้น

(vii) การมีเทคโนโลยีที่เหมาะสม

การเลือกใช้เทคโนโลยีแต่ละชนิดแต่ละระดับต้องเหมาะสมกับลักษณะของงานพัฒนา หากในจังหวัดนั้นไม่มีร้านล้างฟิล์มหนังเลย การใช้ภาพยนตร์เป็นสื่อกลางกระตุ้นให้ชาวบ้านพูดคุยกิปรายกันก็คงจะไม่เหมาะสมทันกาลและไม่สะดวก หากไม่มีกล้องวิดีโอบันทึกการแสดงทัศนะของชาวบ้าน การใช้สไลด์ประกอบเสียงแทนฟิล์มหนังและใช้เครื่องเทปบันทึกเสียงก็น่าจะเป็นอุปกรณ์ที่เหมาะสมกับชุมชน และหากชุมชนไม่มีกล้องฉายภาพสไลด์ การวาดภาพบนกระดานโดยนักพัฒนาหรือชาวบ้านก็ใช้ทดแทนได้ การเลือกเทคโนโลยีที่เหมาะสมสำหรับการสื่อสารชุมชนนั้น จะหลีกเลี่ยงหลักการ 2 แบบ คือ แบบมืออาชีพที่ต้องใช้สื่อที่ดีที่สุด มีประสิทธิภาพ

มากที่สุด ในทางเทคนิค แม้จะมีราคาแพงอย่างมาก หรือในทางตรงกันข้าม ต้องเลือกสื่อที่เรียบง่ายที่สุด ราคาถูกที่สุด แม้จะไม่มีคุณภาพเลยก็ตาม โดยที่หลักการเลือกใช้เทคโนโลยีนั้นก็ก็ต้องพิจารณาให้เหมาะสมกับระดับของงาน และสภาพความเป็นจริงของชุมชน แม้ว่าประสิทธิภาพในเชิงเทคนิคจะเป็นสิ่งสำคัญสำหรับการสื่อสารโดยทั่วไป แต่สำหรับเรื่องการสื่อสารชุมชนแล้ว เราไม่อาจจะให้ความสำคัญแก่ปัจจัยดังกล่าวเพียงประการเดียว เนื่องจากยังมีปัจจัยอื่นๆที่มีความสำคัญใกล้เคียงกัน เช่น โอกาสในการเข้าถึงสื่อ (accessibility) ความรวดเร็ว (immediacy) และความยืดหยุ่น (flexibility) และการวัดประสิทธิภาพของการสื่อสารก็มีได้อยู่ที่ “ตัวสื่อ” เท่านั้น หากแต่อยู่ที่ “คุณภาพที่สื่อสามารถกระตุ้น” ให้เกิดการแสดงความคิดเห็นของชาวบ้านได้

(viii) ความต่อเนื่อง

เป้าหมายของการใช้สื่อชุมชนนั้นก็เพื่อช่วยให้ประชาชนเชื่อมโยงความเข้าใจต่างๆเข้าด้วยกัน ช่วยกระตุ้นให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการตัดสินใจ กระตุ้นการพึ่งตนเอง และสร้างความคาดหวังใหม่ๆ โดยการนำเอาเทคโนโลยีทางการสื่อสารแบบต่างๆเข้ามาในชุมชน อย่างไรก็ตามเพื่อมิให้กระบวนการดังกล่าวเป็นเพียงปรากฏการณ์ของไฟไหม้ฟาง อุปกรณ์ต่างๆเหล่านั้นจะต้องมีใช้อย่างต่อเนื่องอยู่ในชุมชน แม้ว่านักสื่อสารจากหน่วยงานพัฒนาจะออกจากหมู่บ้านไปแล้ว (การมีอยู่ของอุปกรณ์นั้น หมายความว่า มีชาวบ้านบางคนที่สามารถใช้อุปกรณ์เหล่านั้นได้ด้วย) ระบบการสื่อสารของชุมชนจะต้องเปิดใช้ได้อย่างเสมอเมื่อชุมชนมีความต้องการ

(2.5) ปัญหาและอุปสรรค

ในการดำเนินงานการสื่อสารชุมชนนั้น ทุกอย่างคงจะไม่สวยงามและราบเรียบราวกับการเดินบนถนนที่โรยด้วยกลีบกุหลาบ เราอาจจะคาดเดาได้ล่วงหน้าว่า อาจจะมีปัญหาติดตามาจากทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง เช่น

(i) ยิ่งเป็นการมีส่วนร่วมในระดับยิ่งสูงเท่าไร ความซับซ้อนของปัญหาก็จะยิ่งมากขึ้นเท่านั้น เช่น การให้ประชาชนเข้าไปมีส่วนร่วมในระดับวางแผนนโยบาย ซึ่งจะต้องมีการตัดสินใจเรื่องการจัดลำดับความสำคัญของแผนงาน การจัดสรรงบประมาณ การควบคุมติดตามการดำเนินงาน ฯลฯ และเนื่องจากเป็นการทำงานร่วมกันระหว่างตัวแทนชาวบ้านกับเจ้าหน้าที่รัฐ/เจ้าหน้าที่องค์กรพัฒนาเอกชนที่มีภูมิหลังและวิถีคิดที่แตกต่างกัน ดังนั้นความขัดแย้งจึงย่อมเกิดขึ้นอย่างสม่ำเสมอ และภายในกลุ่มต้องมีทักษะในการแสวงหาข้อตกลงร่วมกันท่ามกลางความแตกต่างให้ได้

(ii) ในส่วนของชุมชนเองก็มีปัญหาในเรื่องขีดความสามารถที่จะดำเนินการกิจใหม่ๆ ดังกล่าวได้ ดังนั้นตัวแทนชาวบ้านอาจจะมีความรู้ไม่พอหรือเลือกลำดับความสำคัญของกิจกรรมไม่ถูกต้อง ในกรณีดังกล่าว ปัญหาที่อาจจะตามมาก็คือ การมีส่วนร่วมของชุมชนนั้น จะมีฐานะเป็นเพียงไม้ประดับเท่านั้น (บทเรียนจากการบริหารจัดการองค์การบริหารส่วนตำบลเป็นตัวอย่างที่ดี)

ฉะนั้นข้อเท็จจริงประการหนึ่งที่ต้องยอมรับก็คือ ในชุมชนเดียวกัน ความสามารถของชาวบ้านแต่ละคนที่จะเข้ามามีส่วนร่วมในระดับต่างๆจะไม่เท่ากัน และในระดับของแต่ละชุมชนก็มีขีดความสามารถที่จะเข้าร่วมได้แตกต่างกันเช่นกัน

(iii) ในกลุ่มของเจ้าหน้าที่พัฒนาทั้งภาครัฐและเอกชนเอง อาจจะมีการเข้าใจผิดว่า เมื่อใช้แนวทางการพัฒนาแบบล่างขึ้นบน (Bottom-up Approach) หรือ การพัฒนาแบบชาวบ้านมีส่วนร่วมแล้ว บทบาทของนักพัฒนา นักวางแผน เช่นเดียวกับนักสื่อสารมวลชนก็ไม่จำเป็นต้องทำอะไรเลย อันที่จริงแล้ว ยังมีการพัฒนาแบบใหม่หรือการสื่อสารแนวใหม่ บทบาทของนักพัฒนาและนักสื่อสารก็ยังคงต้องมีเพิ่มมากยิ่งขึ้น เพราะฉะนั้น การปล่อยให้ชาวบ้านทำงานไปตามลำพังก็เท่ากับปล่อยให้เกิดสภาวะวุ่นวายสับสนอย่างมาก อย่างไรก็ตาม ทักษะและความเข้าใจของนักพัฒนาและนักสื่อสารที่จะแสดงบทบาทในสถานการณ์ใหม่นี้ก็แตกต่างไปจากรูปแบบการพัฒนาและการสื่อสารแบบเดิมที่เคยเป็นมา

(iv) ในส่วนที่เกี่ยวกับผู้ที่เคยมีอำนาจในการพัฒนามาก่อน เช่นนักวางแผน ผู้กำหนดนโยบาย เมื่อมีการเปิดให้มีการอภิปราย การทำประชาพิจารณ์แผนงานและโครงการที่เจ้าหน้าที่ระดับสูงนี้เป็นคนรับผิดชอบ นอกเหนือไปจากปัญหาเรื่องผลประโยชน์ทางธุรกิจที่อาจจะแอบแฝงเข้ามาในโครงการแล้ว แม้จะไม่มีประเด็นผลประโยชน์ดังกล่าว แต่ผู้วางแผนงานและกำหนดนโยบายก็อาจจะรู้สึกเสียหน้า รู้สึกเสียกำลังใจ และมีใช้ว่าคำวิจารณ์ทั้งหมดนั้นจะถูกต้องไปเสียหมด ภายใต้อาณัติเช่นนี้ มีข้อเสนอแนะว่า ให้บรรดาผู้ที่มีความรับผิดชอบระดับสูงเหล่านี้สร้างความเข้าใจว่า การเปิดโอกาสให้มีการพูดอย่างเปิดเผยนั้น ดีกว่าสร้างการปิดกั้นการสื่อสาร (ให้เงียบ) แล้วปะทุออกมาเป็นการต่อต้านประท้วงโครงการในชั้นหลัง นอกจากนั้น เวทีการสื่อสารดังกล่าวก็เป็นโอกาสที่จะแก้ไขข้อข้องใจและให้ข้อมูลเพิ่มเติมได้

บทที่ 3

ระเบียบวิธีวิจัย

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้มีลักษณะเป็นการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) ประกอบกับการสังเคราะห์ตามกรอบแนวคิดทฤษฎี โดยมีวัตถุประสงค์หลักคือ เพื่อประมวลองค์ความรู้เรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนาชุมชนที่เคยมีมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน และเพื่อแสวงหาทิศทางวิจัยในประเด็นหัวข้อดังกล่าวสำหรับอนาคต

เพื่อให้บรรลุเป้าหมายดังกล่าว คณะผู้วิจัยได้ดำเนินการวิจัยตามขั้นตอนดังนี้คือ

(1) ทำการสำรวจรายชื่อของเอกสารที่อยู่ภายในขอบเขตที่กำหนดเอาไว้ของการวิจัย กล่าวคือเป็นงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนาชนบทไทยในแง่มุมต่าง ๆ และเป็นงานที่จัดทำขึ้นในช่วงระยะเวลา พ.ศ.2520-2540

(2) นำเอาเอกสารที่เป็นวัตถุดิบทั้งหมดมาจัดหมวดหมู่ตามประเภทที่ได้แสดงอยู่ในกรอบการวิจัย เพื่อความสะดวกและง่ายต่อการจัดหมวดหมู่ ผู้วิจัยได้ใช้เกณฑ์เรื่อง “ประเภทของสื่อ” เป็นเกณฑ์สำคัญในการแบ่งประเภทข้อมูล

(3) รวบรวมข้อมูลด้วยการอ่านและบันทึกข้อมูลที่จำเป็นต้องใช้ในการวิเคราะห์สังเคราะห์โดยยึดเกณฑ์จากปัญหามาการวิจัยเป็นหลักช่วยตัดสินใจว่าจะบันทึกข้อมูลอะไรบ้าง

(4) ในระหว่างที่มีการอ่านและบันทึกข้อมูล ในทีมวิจัยทั้ง 4 คน ได้แบ่งงานกันอ่านโดยแยกความรับผิดชอบตามประเภทของสื่อ ในแต่ละเดือน ทีมวิจัยทั้งหมดจะนำผลการอ่านเอกสารมารายงานกลุ่มพร้อมทั้งบันทึกสรุปย่อการอ่านเอกสาร ทั้งนี้เพื่อระดมความคิดและข้อเสนอแนะต่องานวิจัย ใช้ระยะเวลาในการประชุม 6 ครั้ง รวม 6 เดือน

(5) หลังจากอ่านเอกสารทั้งหมดแล้ว ทีมวิจัยแต่ละคนจะเขียนสรุปรายงานในส่วนที่รับผิดชอบ และในขั้นตอนสุดท้าย หัวหน้าโครงการจะประมวลสรุปรายงานตามข้อคิดเห็นของที่ประชุมและจัดพิมพ์รายงาน

แหล่งข้อมูล ประชากร และกลุ่มตัวอย่างที่ศึกษา

(ก) แหล่งข้อมูล การวิจัยเพื่อประมวลองค์ความรู้เรื่อง การสื่อสารเพื่อชุมชน" ครั้งนี้ได้รวบรวมงานวิจัยจากแหล่งข้อมูล 3 แห่งคือ

- (1) คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- (2) คณะวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- (3) สภาวิจัยแห่งชาติ

(ข) เกณฑ์ที่ใช้คัดเลือกเอกสาร

เนื่องจากงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับเรื่อง "การสื่อสารเพื่อการพัฒนา" นั้น มีจำนวนมากมาย ดังนั้น ผู้วิจัยจึงได้กำหนด keywords สำหรับคัดเลือกเอกสารดังนี้

- (1) เป็นงานวิจัยที่มีคำที่เกี่ยวข้องโดยตรงหรือโดยทางอ้อมกับ "การใช้สื่อประเภทต่างๆ เพื่อการพัฒนาชนบท/ท้องถิ่น" ปรากฏอยู่ในชื่อเรื่อง
- (2) รวบรวมงานวิจัยที่ครอบคลุมสื่อเพื่อการพัฒนาทุกประเภทไม่ว่าจะเป็นสื่อมวลชน สื่อบุคคล สื่อเฉพาะกิจ และสื่อพื้นบ้าน
- (3) ครอบคลุมงานวิจัยที่พัฒนาทุกด้าน ไม่ว่าจะเป็นด้านเกษตร อาชีพ สาธารณสุข สิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ การเมือง และอื่น ๆ
- (4) ครอบคลุมงานวิจัยไม่ว่าจะศึกษาในแง่มุมมองขององค์ประกอบของกระบวนการสื่อสาร นับตั้งแต่ ด้านผู้ผลิต (sender) ตัวสาร (message) ตัวสื่อ/ช่องทาง (channel) และผู้รับสาร (audience)
- (5) ในกรณีที่ม้งานวิจัยประเภทเดียวกันจำนวนมาก ๆ เนื่องจากงานวิจัยครั้งนี้มิได้สนใจมิติเชิงปริมาณ ดังนั้นจะเลือกเอาเฉพาะงานวิจัยบางชิ้นที่สามารถเป็นตัวแทนของกลุ่มงานวิจัยดังกล่าวได้

หลังจากใช้เกณฑ์ทั้งหมดคัดเลือกงานวิจัยแล้ว ตัวอย่างงานวิจัยที่นำมาใช้ทั้งหมดมี 180 ชิ้น

เครื่องมือการวิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูล

(i) การศึกษาสื่อจากต่างประเทศ ก่อนที่จะมีการประมวลวิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูลที่เป็นผลงานวิจัยจากกรณีของสังคมไทย เนื่องจากผลจากการสำรวจเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องอย่างคร่าวๆ ในขั้นต้น คณะผู้วิจัยพบว่า งานวิจัยเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนาชุมชนของไทยนั้น มีลักษณะที่ไม่ค่อยหลากหลายทั้งในเชิงประเด็นหัวข้อและวิธีวิทยาในการวิจัย กล่าวคือ เป็นงานวิจัยที่อยู่ใต้อิทธิพลแนวคิดของ Modernistic Paradigm เป็นส่วนใหญ่ ดังนั้น เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ของการวิจัยในข้อที่ 2 และข้อที่ 3 คือการแสวงหากรอบแนวคิดและทิศทางและหัวข้อการวิจัยแนวใหม่ในอนาคต คณะผู้วิจัยจึงจะนำเสนอกรณีตัวอย่างงานตัวอย่างวิจัยแบบมีส่วนร่วมจากกรณีของ

ต่างประเทศ โดยยกตัวอย่างตามประเภทของสื่อทั้ง 4 ประเภท คือ สื่อบุคคล สื่อมวลชน สื่อเฉพาะกิจ และสื่อพื้นบ้าน

(ii) การศึกษาสื่อของไทย สำหรับการสังเคราะห์ผลงานวิจัยของไทยนั้น จะดำเนินการตามกรอบแนวคิดของการวิจัยที่แสดงไว้ในบทที่ 1 โดยจะแบ่งการนำเสนอออกเป็น 4 บทตามประเภทของสื่อ ในทุก ๆ บทจะมีประเด็นร่วมที่มักเป็นหัวข้อการศึกษาสื่อทุกประเภท ได้แก่ เกณฑ์เรื่อง การเปิดรับสื่อ (Media Exposure) ผลกระทบ และประสิทธิผลของสื่อ (Impact & Effectiveness) และบทบาทของสื่อประเภทต่าง ๆ ในฐานะเครื่องมือการพัฒนา

นอกเหนือจากประเด็นร่วมทั้ง 3 หัวข้อแล้ว ในแต่ละสื่อก็จะมีเกณฑ์การศึกษาที่แตกต่างกันไปตามประเภทของสื่อ เช่น

(ก) สื่อรวมทุกประเภท มักเป็นการศึกษาเพื่อเปรียบเทียบปริมาณการเปิดรับสื่อแต่ละประเภท หรือเปรียบเทียบประสิทธิผลของสื่อแต่ละประเภท สำหรับสื่อรวมทุกประเภทนี้คณะผู้วิจัยได้วิเคราะห์โดยนำเอาเรื่อง "เนื้อหา" มาใช้เป็นเกณฑ์แบ่ง เช่น เศรษฐกิจ การเมือง สาธารณสุข การศึกษา สิ่งแวดล้อม ฯลฯ

(ข) สื่อบุคคล ซึ่งอาจจะแบ่งโดยใช้เกณฑ์ของ Pavelka (1978) ออกเป็นสื่อบุคคลภายนอกชุมชน และสื่อบุคคลภายในชุมชน การศึกษาสื่อบุคคลนี้นอกจากจะมีเกณฑ์การวิเคราะห์ร่วมกับสื่ออื่น ๆ แล้ว ยังมีเกณฑ์เฉพาะในการวิเคราะห์ถึงการแสวงหาคุณลักษณะของสื่อบุคคลอันเนื่องมาจากกรอบแนวคิดเรื่อง "ผู้นำทางความคิด" (opinion leader)

(ค) สื่อมวลชน มีงานวิจัยที่สามารถแบ่งได้เป็น 2 ประเภทเช่นกันคือ การศึกษาสื่อมวลชนโดยรวมทุกประเภท ซึ่งคณะผู้วิจัยใช้ "เนื้อหา" เป็นเกณฑ์การวิเคราะห์เช่นเดียวกับสื่อรวมทุกประเภท

นอกจากการศึกษาสื่อมวลชนโดยรวมทุกประเภทแล้ว ยังมีงานวิจัยอีกชุดหนึ่งที่แยกศึกษาเป็นสื่อมวลชนแต่ละประเภท คือ หนังสือพิมพ์ วิทยุ และโทรทัศน์ สำหรับเกณฑ์การวิเคราะห์สื่อมวลชนแต่ละประเภทนี้ นอกจากจะมีเกณฑ์ร่วมโดยทั่วไปแล้ว ยังอาจจะมีเกณฑ์เฉพาะในการวิเคราะห์ เช่น ลักษณะความเป็นสื่อของชุมชน/สื่อท้องถิ่นของสื่อมวลชน ซึ่งเป็นการลดระดับขอบเขต "มวลชน" ให้เล็กลง เป้าหมายพิเศษของการใช้สื่อมวลชน เช่น เป้าหมายด้านการศึกษา เป็นต้น

(ง) สื่อเฉพาะกิจ เนื่องจากขอบเขตของสื่อเฉพาะกิจนั้น กินความกว้างขวางครอบคลุมสื่อหลายประเภท และในงานวิจัยส่วนใหญ่แล้ว มักจะใช้สื่อเฉพาะกิจหลายประเภทรวม ๆ กัน คงมีสื่อเฉพาะกิจบางประเภทเท่านั้นที่ได้รับความสนใจแยกออกมาศึกษาเฉพาะเป็นพิเศษ เช่น หอกระจายข่าว ในการวิเคราะห์และสังเคราะห์นั้น คณะผู้วิจัยได้แยกประเภทของสื่อเฉพาะกิจตามคำ

นิยามศัพท์ในบทที่ 1 คือ แยกเป็นสื่อเฉพาะกิจที่เป็นสื่อสิ่งพิมพ์ หอกระจายข่าว และเทปบันทึกเสียง (สื่อเสียงอิเล็กทรอนิกส์) และสื่อวิดีโอ (สื่อภาพและเสียงอิเล็กทรอนิกส์)

(๑) สื่อพื้นบ้าน สื่อพื้นบ้านมีเอกลักษณ์พิเศษคือ เป็นสื่อเก่าแก่ที่มีอยู่คู่กับชุมชนมานานแล้ว และกำลังต้องเผชิญกับการแทนที่ของสื่อสมัยใหม่ ดังนั้น เกณฑ์การวิเคราะห์สื่อพื้นบ้านจึงมีลักษณะที่แตกต่างออกไป กล่าวคือ ต้องศึกษาสถานการณ์ปัจจุบันของการดำรงอยู่ของสื่อประเภทนี้ การพัฒนาบทบาทใหม่ให้แก่สื่อพื้นบ้าน เป็นต้น

บทที่ 4

ประสบการณ์แนวคิดและงานวิจัยเรื่องสื่อสารชุมชนจากต่างประเทศ

เนื่องจากแนวคิดเรื่อง "การสื่อสารเพื่อชุมชน" ยังเป็นแนวคิดใหม่ที่เพิ่งก่อตัวมาในแวดวงการพัฒนาและวงวิชาการได้เพียง 2 ทศวรรษ ดังนั้น จึงยังไม่มีคำตอบสำเร็จรูป คณะผู้วิจัยจะทำการเลือกศึกษาเอกสารวิจัยที่เกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าวจากต่างประเทศเพื่อให้เห็นกรณีตัวอย่างจากที่อื่น ๆ

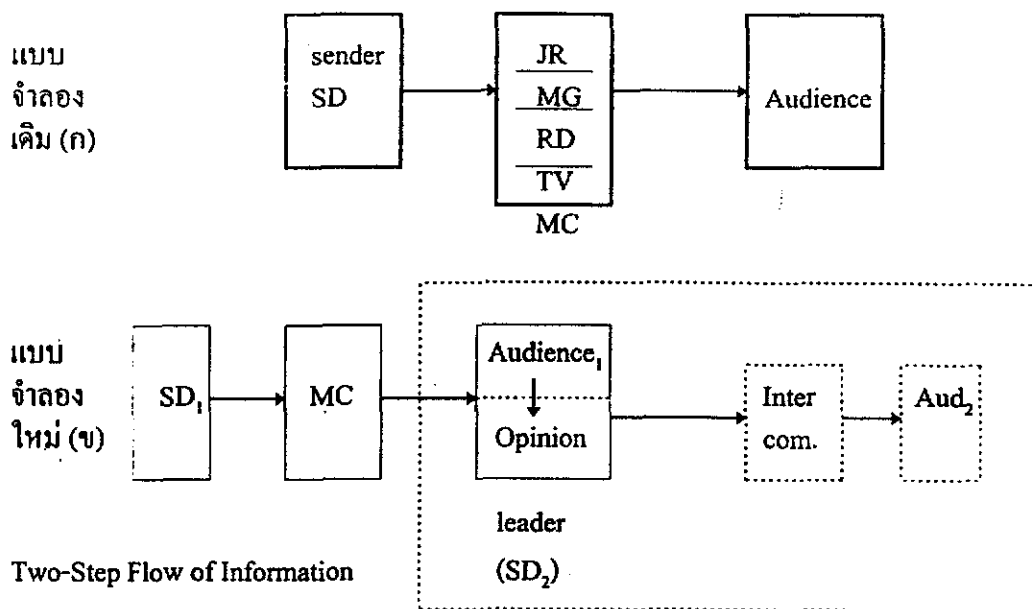
ในที่นี้จะนำเสนอผลงานวิจัยเรื่องสื่อสารเพื่อชุมชนที่เป็นประสบการณ์จากต่างประเทศ โดยแบ่งตามประเภทของสื่อดังนี้

- (1) การศึกษา "สื่อบุคคล" และ "การสื่อสารระหว่างบุคคล" เพื่อการพัฒนาชนบท
- (2) การศึกษา "สื่อมวลชน" เพื่อการพัฒนาชนบท
 - (2.1) การศึกษาสื่อสิ่งพิมพ์
 - (2.2) การศึกษาสื่อวิทยุ
 - (2.3) การศึกษาสื่อโทรทัศน์
- (3) การศึกษา "สื่อเฉพาะกิจ" (วิดีโอ) เพื่อการพัฒนาชนบท
- (4) การศึกษา "สื่อพื้นบ้าน" เพื่อการพัฒนาชนบท

(1) การศึกษา "สื่อบุคคล" และ "การสื่อสารระหว่างบุคคล" เพื่อการพัฒนาชนบท

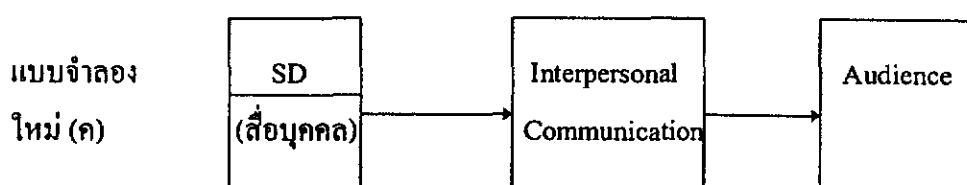
(1) แบบจำลองการสื่อสารที่เกี่ยวกับ "สื่อบุคคล"

การให้ความสนใจกับ "สื่อบุคคล" และ "การสื่อสารระหว่างบุคคล" เป็นการพัฒนาการในช่วงยุคที่สองของ Modernistic Paradigm ซึ่งในยุคแรกนั้น นักการสื่อสารเพื่อการพัฒนาจะมีความเชื่อในพลังของสื่อมวลชนสมัยใหม่ประเภทต่าง ๆ อย่างมาก อย่างไรก็ตาม ผลจากการนำเอาสื่อมวลชนสมัยใหม่มาประยุกต์ใช้ในบริบทสังคมที่ยังมีลักษณะแบบสังคมเกษตรที่มีเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม (Social bonds) แบบต่าง ๆ หลงเหลืออยู่มาก นักสื่อสารมวลชนจึงพบว่าจำเป็นต้องปรับเปลี่ยนแบบจำลองของตนเสียใหม่ดังภาพ

จากแผนผังในแบบจำลองใหม่ (ข) จะมีการผสมผสานระหว่างผู้ส่งสารที่ใช้ช่องทางสื่อมวลชนประเภทต่าง ๆ เพื่อส่งข่าวสารมายังกลุ่มผู้รับสารกลุ่มแรก (Audience 1) และผู้รับสารกลุ่มดังกล่าวจะเปลี่ยนสถานะมาเป็นผู้ส่งสาร (SD₂) แล้วผ่านข่าวสารนั้นผ่านช่องทางการสื่อสารระหว่างบุคคลไปยังกลุ่มผู้รับสารกลุ่มที่สอง (Aud₂) แบบจำลองนี้จึงมีชื่อเรียกว่า "Two-step Flow of Information" กลุ่มผู้รับสารกลุ่มแรกนั้นมีชื่อเรียกว่า "ผู้นำทางความคิด" (Opinion Leader) เนื่องจากบุคคลกลุ่มนี้มักจะเป็นผู้นำทางความคิดที่มีอยู่ในโครงสร้างของชุมชน เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน พระภิกษุ ผู้นำผู้แก่ ฯลฯ

นอกเหนือจากบทบาทของสื่อบุคคลในแบบจำลอง Two-step Flow of Information ที่กล่าวมาแล้ว สื่อบุคคลยังมีบทบาทในการสื่อสารพัฒนาอีกแบบหนึ่งคือ เป็นแหล่งข่าวสารที่ส่งสารผ่านช่องทางการสื่อสารระหว่างบุคคลไปยังกลุ่มผู้รับสารเลย เช่น บรรดาเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรที่เข้าไปจัดการอบรมแนวทางการจัดการเกษตรแผนใหม่ให้แก่ชาวบ้าน แบบแผนการสื่อสารในลักษณะนี้มักเกิดขึ้นเมื่อข่าวสารที่ต้องการถ่ายทอดนั้นเป็นเนื้อหาที่เฉพาะเจาะจงมาก ๆ จนไม่สามารถจะสื่อสารผ่านช่องทางการสื่อสารมวลชนได้

(2) ประเภทของสื่อบุคคล

จากแบบจำลอง (ก) (ข) (ค) ที่กล่าวมาข้างต้น จะเห็นได้ว่า เราอาจจำแนกสื่อบุคคลออกได้เป็น 2 ประเภท โดยใช้เกณฑ์เรื่อง "ขอบเขตของชุมชน" (Community boundary) เป็นเกณฑ์คือ

(2.1) สื่อบุคคลที่เป็นบุคคลภายนอกของชุมชน อันได้แก่ บรรดาผู้เชี่ยวชาญในวิทยาการแผนใหม่สาขาต่าง ๆ เช่น เจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตร พนักงานอนามัย เจ้าหน้าที่เผยแพร่ประชาธิปไตย ผู้ทำงานองค์กรพัฒนาเอกชน (NGOs) เป็นต้น

(2.2) สื่อบุคคลที่เป็นบุคคลภายในชุมชนเอง อันได้แก่บรรดาผู้นำด้านต่าง ๆ ของชุมชน เช่น หัวหน้าหมู่บ้าน พระภิกษุ ช่างฝีมือของชุมชน ฯลฯ

(3) ตัวอย่างงานวิจัยจากต่างประเทศ

สำหรับตัวอย่างงานวิจัยจากต่างประเทศที่จะนำมาเสนอในที่นี้ จะมีแค่การศึกษาสื่อบุคคลที่เป็นคนนอกชุมชนเท่านั้น แนวทางการศึกษาสื่อบุคคลจากภายนอกนี้ทำให้หลายแง่มุม แต่ทว่าการศึกษาที่เป็นแบบฉบับตาม Modernistic Paradigm มักจะทำการค้นหาคุณลักษณะที่เหมาะสมของสื่อบุคคลภายนอก หรือวิธีการแสวงหาและใช้สื่อ (ช่องทาง) ของสื่อบุคคล (ดังที่จะปรากฏอย่างมากมายในงานวิจัยของไทย) ดังนั้น ตัวอย่างจากงานศึกษาของต่างประเทศที่จะนำมาเสนอในที่นี้จะแตกต่างไปจากการศึกษาตามแบบฉบับดังกล่าวคือ

(3.1) การศึกษาเรื่องบทบาทของสื่อบุคคลภายนอกที่มีต่อการพัฒนา

(3.2) การศึกษาผลป้อนกลับ (feedback) ของผู้รับสาร

จากนี้จะยกตัวอย่างงานวิจัยต่างประเทศประกอบ 2 หัวข้อที่กล่าวมานี้

(3.1) ตัวอย่างงานวิจัยเพื่อศึกษาบทบาทของสื่อบุคคลภายนอกที่มีต่อการพัฒนา

Colleen Flynn-Thapalia (1996) เขียนบทความเรื่อง "Animation and Leadership" ในเนื้อหาของบทความประกอบด้วย 2 ส่วน ส่วนแรกเป็นแนวคิดว่าด้วยบทบาทแบบต่าง ๆ ของสื่อบุคคลจากภายนอกที่มีต่อการศึกษา ในส่วนที่สอง ผู้วิจัยได้นำเอาแนวคิดดังกล่าวไปวิจัยทดสอบในประเทศเนปาล

ส่วนที่ 1 : แนวคิดว่าด้วยบทบาทแบบต่าง ๆ ของสื่อบุคคล

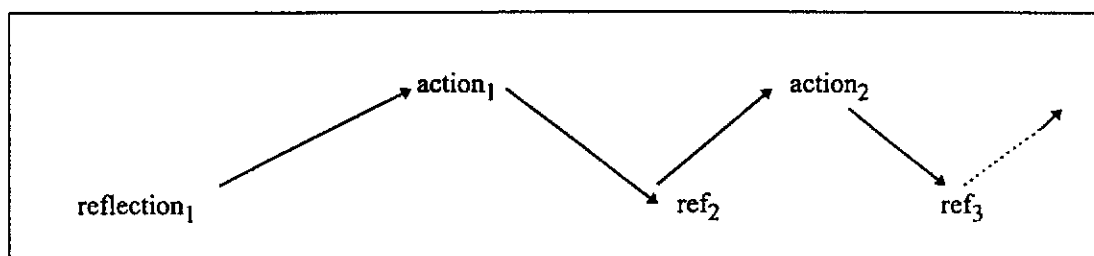
(1.1) พัฒนาการของสื่อบุคคล Flynn-Thapalia สืบราชข้อเท็จจริงว่า กลุ่มบุคคลจากภายนอกที่เข้าไปทำงานในชุมชนนั้นมีพัฒนาการมาเป็นลำดับ กลุ่มบุคคลกลุ่มแรกที่เข้าไปทำงานในชุมชนหมู่บ้านในชนบทมักเป็น "เจ้าหน้าที่รัฐ" โดยเฉพาะเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตร ลักษณะ

สำคัญของคนกลุ่มนี้ก็คือ สนใจด้านการลงมือปฏิบัติ (pragmatic) ไม่ค่อยสนใจเรื่องแนวคิด/วิชาการ แต่จะมุ่งเน้นเรื่องปัญหาทางเทคนิคมากกว่าด้านสังคม/วัฒนธรรม

ในชั้นต่อมา เริ่มมีกลุ่มบุคคลภายนอกกลุ่มอื่น ๆ เช่น กลุ่มนักพัฒนาจากองค์กรเอกชน (อพข.) ที่เรียกตัวเองว่า "นักพัฒนา" บ้าง "ตัวแทนการเปลี่ยนแปลง" (agent of change) "ผู้อำนวย การให้เกิดการเปลี่ยนแปลง" (facilitator) ฯลฯ บุคคลเหล่านี้จะมีลักษณะที่แตกต่างไปจากกลุ่มแรก กล่าวคือ ไม่ค่อยสนใจกับปัญหาเชิงเทคนิค หากแต่จะสนใจเรื่องการเสริมความเข้มแข็งให้แก่ ประชาชน (empower) ด้วยมิติทางสังคม-การเมือง-วัฒนธรรม อนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตว่า วิธีการทำงานของนักพัฒนาจากอพข.เหล่านี้จะมีลักษณะคล้ายคลึงกับวิธีการทำงานของนักวิจัย (โดยเฉพาะ พวก action research) กล่าวคือ มีวิธีการทำงานแบบ 2 จังหวะ ดังนี้

๑ จังหวะที่ 1: Reflection ได้แก่ ขั้นตอนที่กระตุ้นให้ประชาชนค้นตัวต่อปัญหา มี สำนึกร่วมต่อการแก้ปัญหา วิธีการที่ใช้ขั้นตอนนี้มีชื่อเรียกเฉพาะว่า "Animation"

๒ จังหวะที่ 2: Action เป็นขั้นตอนที่ต่อจากขั้นตอนแรก กล่าวคือ หลังจากที่มิ สำนึก ต่อปัญหาแล้ว ก็จะเริ่มลงมือทำ หลังจากลงมือกระทำการแล้ว ก็ย้อนกลับมาคิดพิจารณาทบทวน (reflection) ใหม่ ต่อเนื่องเป็นวัฏจักรดังภาพ

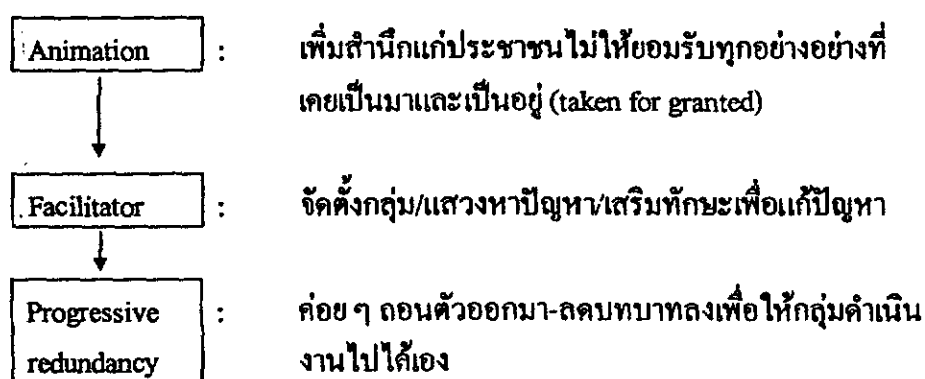

(1.2) บทบาทต่าง ๆ ของสื่อบุคคลภายนอก

Flynn-Thapalia ได้นำเสนอบทบาท 2 ประเภทของสื่อบุคคลภายนอกคือ leadership และ animator รวมทั้งได้ทบทวนบทบาททั้งสองดังนี้

๑ บทบาท leadership: ผู้เขียนตั้งข้อสังเกตว่า ในแวดวงนักวิชาการและนักพัฒนาใน ยุคปัจจุบัน มักจะไม่ชอบคำว่า "leadership" (ผู้นำ) ทั้งนี้เนื่องจากถูกนำไปเชื่อมโยงกับคำว่า "สั่ง การจากบนลงล่าง" (top-down) (ในแง่此刻ะผู้วิจัยคิดว่า เนื่องจาก "การเป็นผู้นำ" ในยุคเริ่มแรก ของงานพัฒนาและการสื่อสารเพื่อการพัฒนา จะมีอยู่แบบเดียวเท่านั้นคือ "ผู้นำแบบสั่งการจากบน ลงล่าง" 2 คำนี้จึงถูกผูกติดกันไปโดยปริยาย - คณะผู้วิจัย) แต่ความจริงแล้ว Flynn-Thapalia เห็นว่า "การเป็นผู้นำ" นั้นมิได้หลายแบบ เช่น ผู้นำแบบเก่า (Traditional) ผู้นำแบบมุ่งการเปลี่ยนแปลง (transformation) ผู้นำแบบมีวิสัยทัศน์ (visionary) เป็นต้น

๑ บทบาท Animator ในความหมายที่ถูกนำมาใช้ในงานพัฒนานั้น จะหมายถึงผู้ที่เล่นบทบาทเป็นผู้ประสานความรู้ 2 กระแส คือจากกระแสโลกภายนอกและจากภายในชุมชนเข้าด้วยกัน Animator จะทำหน้าที่เป็น "ผู้กระตุ้น" (catalytic, sensitized agent) ที่มีภารกิจ 3 ขั้นตอน คือ

จากแนวคิดที่กล่าวมา Flynn-Thapalia ได้ค้นหาคุณสมบัติต่าง ๆ (attributes) ของ Transformation leadership & Animation เพื่อนำมาสร้างคำนิยามปฏิบัติการ (Operational Definition) หลังจากนั้นได้นำแนวคิดดังกล่าวไปดำเนินการวิจัยต่อไป

ส่วนที่ 2: งานวิจัยในประเทศเนปาล

จากกรอบแนวคิดเรื่อง Transformation leader & Animator Flynn-Thapalia ได้นำเอาคุณสมบัติของสื่อบุคคลจากภายนอกทั้ง 2 ประเภทไปวัดเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรในประเทศเนปาล จำนวน 14 คน

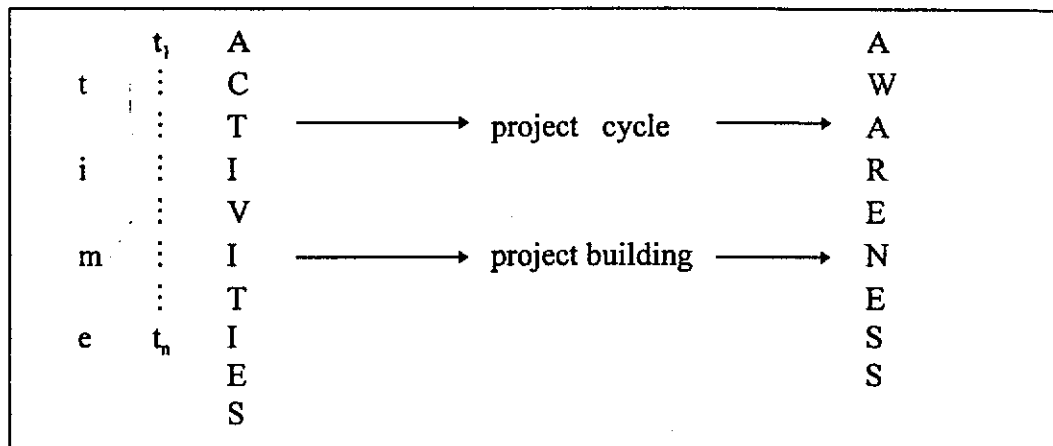
วิธีการวิจัยใช้เทคนิคที่เรียกว่า "Concept Mapping Process" อันได้แก่ การค้นหาคำนิยามจากคนวงใน (Insider/Emic view) ผู้วิจัยใช้วิธีการระดมสมองเจ้าหน้าที่ทั้ง 14 คนด้วยคำถามว่า "คุณคิดว่างานของคุณคืออะไร" หลังจากได้คำบรรยายคำตอบแล้ว ผู้วิจัยได้นำมาจัดหมวดหมู่ได้เป็น 4 กลุ่มคือ

(1) เป็นคำนิยามเกี่ยวกับกิจกรรมเฉพาะที่ทำ (Specific activities) เช่น งานของเราคือการส่งเสริมการทำนาแผนใหม่

(2) เป็นคำนิยามที่เกี่ยวกับเป้าหมายนามธรรม (Abstract goals) เช่น งานของเราคือการสร้างความไว้วางใจในหมู่ประชาชน คือการปลูกสำนึกชาวนาให้เห็นความสำคัญของตนเอง

(3) เป็นคำนิยามที่เกี่ยวกับวัฏจักรของการทำโครงการ (Project cycle) เช่น งานของเราคือการริเริ่มทำโครงการสอนทักษะการจักสาน หลังจากนั้นก็รวมกลุ่มผู้ผลิตแล้วก็ส่งเสริมการตลาด ฯลฯ

(4) เป็นคำนิยามเกี่ยวกับการศึกษาทำงานกลุ่ม (Group process) เช่น งานของเราคือการส่งเสริมให้ชาวบ้านรู้จักทำงานร่วมกันเป็นกลุ่ม รู้จักการจัดตั้งกลุ่มบริหารกลุ่มโดยหลักประชาธิปไตย หลังจากนั้น ผู้วิจัยได้นำเอาคำตอบทั้ง 4 กลุ่มมาสร้าง แผนผัง (construct) ได้ดังนี้

แผนผังนี้สอดคล้องกับแนวคิดเรื่อง Animation & Transformation leadership ที่ Flynn-Thapalia ได้ศึกษาเอาไว้คือ งานที่มองเห็นเป็นรูปธรรมมากที่สุดของ Animator ก็คือ กิจกรรมเฉพาะ ๆ (Specific activities) ที่จะกระทำผ่านช่วงเวลาในวัฏจักรของโครงการต่าง ๆ (project cycle) และในระหว่างการเข้ามาทำงานในชุมชนนั่นเอง ก็จะเป็นกระบวนการสร้างความไว้วางใจ (trust) ให้เกิดขึ้นควบคู่กันไป โดยเป้าหมายสุดท้ายของการทำงานคือการปลูกจิตสำนึก จากจุดเริ่มต้นจนถึงจุดหมายปลายทาง เจ้าหน้าที่หรือนักพัฒนาที่เป็นสื่อบุคคลจากภายนอกจะสามารถจะแสดงบทบาทเป็นทั้ง Animator และ Transformation leadership สลับกันไปมา

นอกจากนั้น ผลจากการวิจัยยังทำให้ผู้วิจัยได้ค้นพบตัวแปรที่มีอิทธิพลอีกตัวหนึ่งคือ สไตล์การสื่อสารของผู้นำ (leader communication style) ซึ่งมีอยู่ 2 แบบคือ แบบสั่งการเพื่อให้งานสำเร็จ (dominance) และแบบให้กำลังใจ (supportive) ในงานวิจัยชิ้นอื่น ๆ ที่ศึกษาเฉพาะเรื่องสไตล์การสื่อสารนี้ให้ผลสรุปว่า ผู้นำจะต้องทำการสื่อสารทั้ง 2 แบบในส่วนผสมที่เหมาะสมจึงจะประสบความสำเร็จ

ผู้วิจัยสรุปว่า แม้ว่าเจ้าหน้าที่หรือนักวิจัยจากภายนอกจะเรียนรู้เทคนิคต่าง ๆ ในการทำงานไปอย่างมากมาย แต่ทว่า หากเจ้าหน้าที่เหล่านั้นขาดความรู้พื้นฐานเรื่องปัญหาของชุมชน เทคนิคเหล่านั้นก็จะไร้ประโยชน์ การศึกษาชุมชนจึงเป็นองค์ประกอบที่จะขาดเสียมิได้ของการสื่อสารเพื่อการพัฒนา และสำหรับเจ้าหน้าที่สนามที่สวมบทบาท Transformation leader อย่างแท้จริง โดยใช้กระบวนการทำงานอย่างมีส่วนร่วมจะพบความสำเร็จมากที่สุด ถึงแม้ว่าพวกเขาจะมีวิธีการสื่อสารอย่างง่าย ๆ ตรงไปตรงมา (โดยไม่ต้องพลิกแพลงกลยุทธการสื่อสารมากมายนัก) เช่น การใช้คำ

พูดง่าย ๆ ว่า “ฉันรู้ว่าพวกเราต้องทำได้” แต่ปัจจัยจากการสื่อสารอย่างมีส่วนร่วมจะเป็นตัวแปรที่อธิบายความสำเร็จในการทำงานมากกว่ากลยุทธ์ทางการสื่อสาร

(3.2) การศึกษาผลป้อนกลับ (feedback ของผู้รับสาร)

Ejembi E.P et al (1996) ตั้งข้อสังเกตว่า ในการพัฒนาด้านการเกษตรของประเทศโลกที่สาม เช่น ประเทศไนจีเรียของผู้วิจัยนั้น จะมีการใช้สื่อบุคคลภายนอกโดยเฉพาะเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรของรัฐเป็นจำนวนมาก และก็มีงานวิจัยเกี่ยวกับสื่อบุคคลนี้มากพอสมควร อย่างไรก็ตามการออกแบบการวิจัยนั้นมักไม่ค่อยมีการรับฟังการประเมินผล (feedback) จากชาวนาที่เคยมีประสบการณ์กับสื่อบุคคลของรัฐเท่าใดนัก ดังนั้นในงานวิจัยชื่อ "Agricultural Extension Services in Nigeria" Ejembi จึงตั้งวัตถุประสงค์ที่จะศึกษาผลป้อนกลับในเรื่องเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรจากทัศนะของชาวนา

Ejembi ศึกษาชุมชน 3 แห่งในไนจีเรีย โดยวิธีการสัมภาษณ์ชาวนากลุ่มตัวอย่าง 780 คน ในประเด็นต่าง ๆ ผลการวิจัยที่น่าสนใจมีดังนี้

(1) การตระหนักรู้ถึงการมีบริการของรัฐ

กลุ่มตัวอย่าง 85% รู้ว่ามีบริการของเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรของรัฐ แต่ก็มีเพียง 25%-37% เท่านั้นที่คิดจะไปใช้บริการดังกล่าว

(2) แหล่งข่าวสารด้านการเกษตร

Ejembi พบว่า มีแหล่งข่าวสารสำคัญที่ชาวนาใช้ติดตามข่าวสารความรู้ด้านเกษตร 3 กลุ่มคือ

(ก) สื่อมวลชน ได้แก่ วิทยุ และโทรทัศน์ โดยเฉพาะวิทยุเป็นสื่อที่ประชาชนใช้เป็นประจำ

(ข) สื่อบุคคล ได้แก่ เพื่อน ญาติ ตัวแทนชาวนาที่รัฐแต่งตั้งให้เป็นศูนย์ข้อมูลและเจ้าหน้าที่ส่งเสริมเกษตร เมื่อสำรวจปริมาณความนิยมแล้ว ก็ปรากฏว่า ตัวแทนชาวนาที่รัฐแต่งตั้งกับเจ้าหน้าที่เกษตรเป็นสื่อบุคคลที่กลุ่มตัวอย่างใช้บริการน้อยมาก

(ค) สื่อเฉพาะกิจ/สื่อขนาดเล็ก เช่น ไปสเตอร์ bulletin

(3) ช่องทางที่รัฐใช้ผ่านข่าวสาร

เมื่อตรวจสอบว่า สำหรับช่องทางเฉพาะ ๆ ที่รัฐเป็นฝ่ายจัดหาเพื่อให้บริการด้านข้อมูลข่าวสารแก่ประชาชนนั้น มีประสิทธิภาพเป็นอย่างไร ผลวิจัยพบว่า

(ก) รูปแบบการจัดประชุม มีกลุ่มตัวอย่างเพียง 50% เท่านั้นที่ได้ข่าวสารในรูปแบบของการไปร่วมประชุม ชาวนากลุ่มที่ไม่ไปร่วมประชุมรายงานว่า เนื่องจากไม่ทราบว่ามีการประชุม

ซึ่งหมายความว่า ข่าวดังกล่าวไม่ถึงหูชาวบ้าน (เป็นปัญหาเรื่อง Accessibility)

(ข) รูปแบบการไปดูงานแปลงสาธิต ได้ผลการวิจัยในแบบเดียวกับการประชุมของทาง การ

(ค) การกระจายข่าวผ่านวิทยุ โทรทัศน์ และสิ่งพิมพ์ เมื่อผู้วิจัยจะลงตามเฉพาะกรณี วิทยุเกษตรและสิ่งพิมพ์ของทางราชการ ปรากฏว่าตัวเลขคนที่ไม่เคยอ่านเอกสารของทางการ และไม่เคยฟังวิทยุเกษตรมีมากกว่าคนที่เคยฟัง ทั้ง ๆ ที่สื่อวิทยุเป็นสื่อที่ชาวบ้านใช้เป็นช่องทาง หลักในการติดตามข่าวสารข้อมูล (ซึ่งแปลว่าเปิดวิทยุฟังเป็นประจำ แต่ไม่ได้ฟังวิทยุเกษตรของรัฐ)

Ejembi ให้ข้อเสนอแนะหลังจากที่ทราบผลการวิจัยดังนี้

(i) ในขณะที่สื่อบุคคล เช่น ตัวแทนชาวนาที่รัฐแต่งตั้ง และเจ้าหน้าที่เกษตรน่าจะ เป็นแหล่งข่าวสารที่น่าใช้มากที่สุด เพราะการเข้าถึงง่ายกว่ากลุ่มอื่น ๆ (Accessibility) และให้ข้อมูล ในระบบการสื่อสารระหว่างบุคคลที่มีประสิทธิภาพ ตอบสนองความต้องการได้มากกว่าสื่อมวลชน แต่ผลการวิจัยกลับพบว่า มีการใช้สื่อบุคคล 2 ประเภทนี้น้อยมาก

ดังนั้น Ejembi จึงเสนอแนะว่า ต้องมีการทบทวนหลักการและเกณฑ์ที่ใช้เลือก ชาวนาที่เป็นตัวแทนข่าวสารเสียใหม่ เช่น ตัวแทนนั้นเป็นคนส่วนไหนของชุมชน เป็นคนที่ชุมชน ยอมรับจริงหรือเปล่า เช่นเดียวกับเจ้าหน้าที่เกษตรของรัฐก็ต้องทบทวนเช่นเดียวกันว่า เกณฑ์ที่ใช้ คัดเลือกเหมาะสมหรือไม่ รวมทั้งต้องมีการฝึกทักษะการสื่อสารของเจ้าหน้าที่เหล่านี้ให้เหมาะกับ ชุมชนที่อ่านไม่ออกเขียนไม่ได้

(ii) ในส่วนของสื่อมวลชน ผลการวิจัยพบว่า ทั้ง ๆ ที่สื่อมวลชนเช่นวิทยุเป็นแหล่ง ข่าวที่ชาวนาใช้มาก แต่กลับไม่ค่อยเปิดฟังวิทยุเกษตร ดังนั้น Ejembi จึงเสนอให้มีการประสาน ระหว่างสื่อบุคคลและสื่อวิทยุเพื่อสร้างจุดน่าสนใจสำหรับวิทยุเกษตร ด้วยการค้นหาคนที่ชาวนา ยอมรับไปออกรายการวิทยุเรื่องส่งเสริมการเกษตร โดยเฉพาะแนวคิดใหม่ ๆ ที่ถูกต่อต้าน

(4) ข้อคิดเห็น

(i) สำหรับงานวิจัยเรื่องสื่อบุคคลจากภายนอกทั้ง 2 เรื่องนี้ เป็นแนวทางการวิจัยที่ยังไม่ค่อยมี การทำมากนักในสังคมไทย (ดูข้อมูลการวิจัยในตอนต่อไป) โดยที่งานวิจัยมักจะค้นหาแค่ "คุณ ลักษณะของสื่อบุคคลภายนอก" ที่มีลักษณะอุดมคติและประชาชนอยากได้ แต่ในความจริง ประชาชนไม่มีโอกาสและไม่มีสิทธิได้เลือกสื่อบุคคลจากภายนอกที่มีคุณลักษณะตามที่ต้องการนั้น ดังนั้น เพื่อให้การวิจัยส่งผลในภาคปฏิบัติมากขึ้น ควรมีการใช้แนวทางการวิจัยเช่นกันของ Ejembi ที่เปิด โอกาสให้ประชาชนมีการประเมินผลย้อนกลับ (feedback) เกี่ยวกับเจ้าหน้าที่พัฒนาจากภายนอกที่ ชาวบ้านได้มีประสบการณ์ตรงจริง ๆ ผลการสำรวจการประเมินผลจากทัศนะของประชาชนจะช่วย

ในเรื่องการปรับปรุงการสื่อสารรูปแบบต่าง ๆ รวมทั้งการวางแผนการใช้สื่อให้ตรงเป้าหมายมากขึ้น ดังนั้น ต้องผนวกเรื่องการติดตามผล (Monitoring) และการประเมินผล (Feedback) เข้าเป็นส่วนหนึ่งของการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมด้วยเสมอ

(ii) การนำเอากรอบแนวคิดเรื่องบทบาทของเจ้าหน้าที่พัฒนาที่ทำการสื่อสารแบบบนลงล่าง และแบบล่างขึ้นบนในแนวคิดของ Flynn-Thapalia มาใช้เป็นกรอบในการวิจัยก็เป็นแนวทางที่น่าจะค้นคว้าต่อไปในกรณีของไทย

2. การศึกษา "สื่อมวลชน" เพื่อการพัฒนาชนบท

(2.1) การศึกษาการใช้สื่อสิ่งพิมพ์เพื่อการพัฒนาชนบท

งานศึกษาสื่อสิ่งพิมพ์เพื่อการพัฒนาในต่างประเทศที่จะเลือกนำมาเสนอในที่นี้จะมีอยู่ 2 กรณีแรกเป็นตัวอย่างการทำหน้าที่สื่อสิ่งพิมพ์แบบมีส่วนร่วมในกลุ่มประเทศในทวีปแอฟริกา และอีกกรณีหนึ่งจะเป็นเรื่องการใช้การรู้หนังสือในสิ่งพิมพ์

(1) งานวิจัยหนังสือพิมพ์ชนบทแบบประชาชนมีส่วนร่วม

Kasoma (1994) เขียนบทความรวบรวมงานวิจัยเรื่องหนังสือพิมพ์ชนบทจากหลายประเทศในแอฟริกา เช่น แซมเบีย เซียร์ราลีโอน ฯลฯ โดยให้ความสนใจเป็นพิเศษกับหนังสือพิมพ์ชนบทที่ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วม (Participatory Rural Newspaper - PRN) พร้อมได้เสนอแนวคิดว่า หากสามารถทำให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในขั้นตอนการผลิตได้ ประชาชนก็จะสามารถเป็นผู้กำหนดสาระข่าวสารของชุมชนได้ (Agenda setter)

● แนวคิดเรื่อง PRN

PRN เป็นหนังสือพิมพ์ที่ประชาชนในชนบทจะเข้ามามีส่วนร่วมในหลาย ๆ รูปแบบเช่น

- (1) เงินทุน ให้ประชาชนมีส่วนร่วมด้วยการช่วยบริจาคอุปกรณ์การทำ พิมพ์ดีด กระดาษ หมึกโรเนียว หรือให้ประชาชนร่วมถือหุ้นในสื่อสิ่งพิมพ์
- (2) ให้ประชาชนเล่นบทบาทที่เป็นผู้ส่งสารและผู้รับสาร
- (3) ให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วม ในกระบวนการผลิตแบบบางขั้นตอนหรือทุกขั้นตอนคือ

คือ

◆ **ขั้นรวบรวมข่าว (News Gathering)** สื่อสิ่งพิมพ์จะต้องมี 2 ระบบของการรวบรวมข่าวคือ ส่งนักข่าวออกไปทำข่าว และมีข่าวที่ประชาชนส่งเข้ามา

◆ **ขั้นเลือกข่าว (News Selection)** ตามปกติประชาชนจะมีบทบาทเพียงแค่เป็นแหล่งข่าว แต่มักไม่ได้เข้ามามีส่วนร่วมในขั้นตอนการเลือกข่าว ซึ่งเป็นขั้นตอนที่สำคัญ

◆ **ขั้นรายงานข่าว (News Reporting)** ต้องให้ประชาชนผู้ให้ข่าว (New source) ลงชื่อในการเป็นผู้รายงานข่าวด้วย (byline)

● **การปรับเปลี่ยนของสื่อสิ่งพิมพ์**

หนังสือพิมพ์แบบ PRN จะต้องมีการปรับเปลี่ยนคุณลักษณะบางอย่างที่แตกต่างไปจากหนังสือพิมพ์โดยทั่วไปคือ

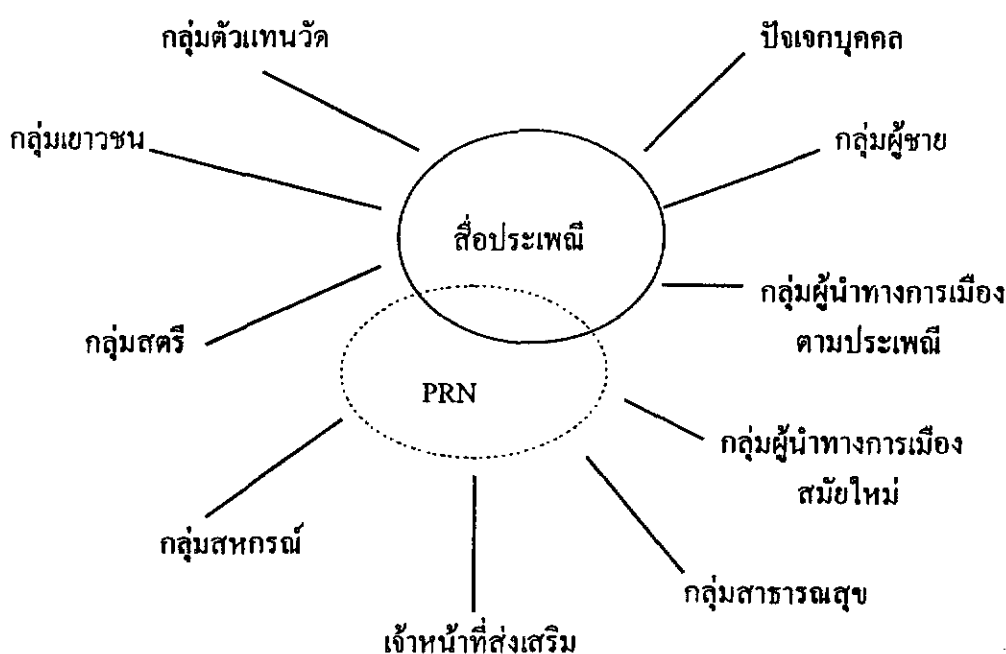
(ก) **รูปแบบของหนังสือพิมพ์** อาจจะต้องเป็นรูปแบบง่าย ๆ เช่น รูปแบบโรเนียวเพื่อให้ประชาชนเข้าร่วมในการผลิตได้ง่ายขึ้น และประหยัดต้นทุน

(ข) **เนื้อหาของหนังสือพิมพ์** ความหมายของคำว่า "ข่าวสาร/เนื้อหา" ต้องขยับขยายออกไป โดยรวมเรื่องราวทุกอย่างที่อยู่ในความสนใจของประชาชน ตัวอย่างที่ผู้วิจัยยกมาก็คือ เวลาที่หญิงชาวบ้านร้องเพลงบ่นว่าสามีไม่ทำงาน ก็ต้องนำมาเป็นข่าว ในทางตรงกันข้ามกับคำนิยามของคำว่า "ข่าว" ตามประเพณี "ข่าว" ไม่จำเป็นต้อง "สด" เสมอไป และหากข่าวที่ประชาชนส่งมาให้ยังไม่สามารถนำเสนอได้ทันที ก็อาจจะเก็บไว้นำเสนอในโอกาสต่อไป

● **เงื่อนไขสำหรับการปฏิบัติการ (Precondition)**

ผู้วิจัยได้รวบรวมเงื่อนไขสำหรับการทำหนังสือพิมพ์แบบมีส่วนร่วมประกอบด้วย

(i) **การวิเคราะห์ชุมชน** การวิเคราะห์นี้เพื่อจะแบ่งคนในชุมชนออกเป็นกลุ่มต่าง ๆ ซึ่งอาจจะคล้าย ๆ กับการแบ่ง Segment ของผู้อ่าน แต่เป้าหมายของการแบ่งกลุ่มคนครั้งนี้เพื่อจะเป็นหลักประกันว่า จะมีตัวแทนผู้ส่งข่าวมาให้ PRN อยู่ในทุกกลุ่ม ตัวอย่างเช่น การวิเคราะห์ชุมชนในสังคมอัฟริกันอาจจะมีหน้าตาดังนี้

(ii) เน้นความสำคัญของการสื่อสารระหว่างบุคคล ในสังคมชนบทนั้น การสื่อสารระหว่างบุคคลเป็นระบบที่จะมองข้ามไปไม่ได้ การทำสื่อ PRN ก็จะหลีกเลี่ยงการติดต่อสื่อสารระหว่างบุคคลไม่ได้เช่นกัน เช่น การโทรศัพท์เข้ามาหาเป็นการส่วนตัว การเล่าต่อกันปากต่อปาก ข่าวลือ บัณฑิตสนทนา ฯลฯ เพราะฉะนั้น บรรณาธิการของ PRN ต้องหาโอกาสพูดคุยกับตัวแทนกลุ่มแต่ละกลุ่ม

(iii) การสร้างเครือข่าย (Network building) ฝ่าย PRN ต้องสร้างเครือข่ายกับตัวแทนของทุกกลุ่มเพื่อให้มีการรวบรวมสื่อเข้ามาให้ ความหมายของการเป็นเครือข่ายย่อมหมายถึงรูปแบบความสัมพันธ์ที่มีการติดต่อกันอย่างสม่ำเสมอ ค่อยเนื่อง และยาวนาน

(iv) การเลือกข่าวสาร (News Selection) จากผลการวิจัยที่มีพบว่า ในขั้นตอนของการเลือกข่าวสารเพื่อตีพิมพ์นั้น ส่วนใหญ่แล้วขั้นตอนนี้ยังเป็นการตัดสินใจของคนทำงานของ PRN ซึ่งจะเป็นทั้งคนเลือกชิ้นข่าว และทำการบรรณาธิการ (editing) อย่างไรก็ตาม โอกาสที่ประชาชนจะได้เป็นผู้ส่งสารก็ยังคงมีอยู่ เนื่องจากข่าวสารที่ประชาชนส่งมาจะเป็นส่วนหนึ่งของกองข่าวที่จะถูกเลือกสาร

(v) การขยายแหล่งข่าวสาร (News Source) เนื่องจากในสังคมอัฟริกันนั้น ระบบการสื่อสารที่ยังมีบทบาทสำคัญก็คือ การสื่อสารตามประเพณี เช่น การเดินร่ำ พิธีกรรม ซึ่งมีข่าวสารของชุมชนแทรกอยู่ ดังนั้น PRN จึงต้องติดตามข่าวสารจากระบบสื่อสารตามประเพณีนี้ด้วย

(vi) ความยั่งยืนของ PRN ผลสรุปของงานวิจัยชี้ให้เห็นจุดอ่อนของ PRN ในเรื่องความยั่งยืนของ PRN เนื่องจาก PRN ที่ทดลองทำในหลายประเทศนั้นมาจากเงินทุนขององค์กรภายนอก ซึ่งเมื่อแหล่งเงินทุนถอนความช่วยเหลือ หนังสือพิมพ์ท้องถิ่นเหล่านี้ก็หยุดทำ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงเสนอว่า แม้ว่าในระยะเริ่มแรก อาจจะเริ่มต้นจากเงินทุนจากภายนอก แต่ทว่าในระยะกลางและระยะยาว ผู้จัดทำต้องแสวงหาแหล่งเงินทุนจากภายใน อนาคตของ PRN จึงจะยั่งยืน

• สรุปบทเรียนจาก PRN

ผู้วิจัยได้สรุปบทบาทของหนังสือพิมพ์แบบประชาชนมีส่วนร่วมในงานพัฒนาดังนี้

(i) โอกาสทางการศึกษา เนื่องจากคนในชนบทนั้น หลังจากเรียนจบจากระบบโรงเรียนแล้ว ก็มักจะลืมการอ่านเขียน ดังนั้น การมีหนังสือพิมพ์แบบ PRN จึงเท่ากับเป็นการจัดโอกาสสำหรับการอ่านและการเขียนของคนชนบท

(ii) โปรแกรมการศึกษา PRN สามารถจะเป็นช่องทางถ่ายทอดความรู้ที่จำเป็นสำหรับการพัฒนาคุณภาพชีวิต ในกรณี PRN อาจจะไปนำเอาคอนัฒนาการศึกษากาหนังสือพิมพ์ระดับชาติ เช่น คอนัฒนัสอนแม่ให้เลี้ยงลูก พัฒนาการเกษตร พัฒนาอาชีพ ฯลฯ มาตีพิมพ์ซ้ำก็ได้

(iii) PRN จะมีบทบาทเป็นผู้กระตุ้นให้มีการปรับปรุงคุณภาพชีวิตให้ดีขึ้น

(iv) PRN สามารถจะเล่นบทบาทเป็นเวทีทางวัฒนธรรมด้วยการเปิดคอลัมน์เกี่ยวกับการแสดงความคิดเห็นเรื่องการปรับปรุงประเพณีวัฒนธรรมของชุมชน เป็นต้น

(v) เป็นกระบอกเสียงของชุมชน เช่น PRN อาจจะลงบทความเพื่อตักเตือนรัฐบาลและนักการเมืองที่เคยให้สัญญาต่าง ๆ กับประชาชนให้ทำตามคำสัญญา หรือแจ้งความเดือดร้อนของประชาชนให้ผู้มีอำนาจได้รับทราบ

(vi) เป็นช่องทางส่งข่าวสารของชุมชนออกไปสู่โลกภายนอก โดยบรรดาหนังสือพิมพ์ระดับชาติจะมานำเอาเรื่องราวใน PRN ไปตีพิมพ์เผยแพร่ (แน่นอนว่า PRN ควรสร้างเครือข่ายกับหนังสือพิมพ์ระดับชาติ)

(vii) เป็นเครื่องมือทางวัฒนธรรม เพื่อบันทึกวัฒนธรรมมุขปาฐะ (oral tradition) เอาไว้สืบทอดแก่คนรุ่นหลังได้เรียนรู้

(2) การศึกษาเรื่องการดูในสิ่งพิมพ์

เป็นที่น่าสังเกตว่า เมื่อมีการซักถามความคิดเห็นของประชาชนในชนบทเกี่ยวกับสื่อสิ่งพิมพ์ เช่น หนังสือพิมพ์ฝ่าผนัง ฯลฯ ข้อเสนอแนะประการหนึ่งที่ชาวบ้านจะขอร้องอยู่เสมอก็คือ ขอให้มีการวาดการ์ตูนให้มากขึ้น ทั้งนี้ย่อมแสดงให้เห็นลักษณะความผูกพันในแง่การสื่อสารระหว่างรูปแบบการ์ตูนกับผู้อ่านในชนบท อย่างไรก็ตาม J. Lent (1995) ก็ตั้งข้อสังเกตว่า การ์ตูนมักถูกมองข้ามจากนักวิชาการด้านสื่อสาร ทั้ง ๆ ที่ในโลกแห่งความเป็นจริง การ์ตูนมีบทบาทอย่างมากกับประวัติการสื่อสารและการเคลื่อนไหวทางสังคมขนาดใหญ่ เช่น การปฏิวัติฝรั่งเศส การปฏิวัติของอเมริกา เป็นต้น

• ลักษณะสำคัญของสื่อการ์ตูน

J. Lent ได้รวบรวมลักษณะสำคัญ ๆ ของการ์ตูนเอาไว้ดังนี้

- ◆ Versatility การ์ตูนมีหลายฟอร์ม หลายเทคนิค หลายขนาด ใช้ได้ในหลาย ๆ รูปแบบ
- ◆ Visualness มองเห็นเป็นภาพซึ่งสอดคล้องกับบุคลสมัยของโทรทัศน์
- ◆ Universality ภาพเป็นภาษาสากลที่เข้าใจได้โดยทั่วไป
- ◆ Indigenusness มักมีกลิ่นอายที่มาจากพื้นบ้าน
- ◆ Adaptability สามารถปรับใช้ได้กับสื่อทุกชนิด ทั้งหนังสือพิมพ์ นิตยสาร ภาพยนตร์ โทรทัศน์ (เช่น การ์ตูนผู้ใหญ่มากับทุ่งหมาเมิน จากหนังสือพิมพ์ไปสู่โทรทัศน์)
- ◆ Flexibility สามารถปรับไปตามผู้รับสารกลุ่มต่าง ๆ ได้ เปลี่ยนวิธีการใช้และหน้าที่ต่าง ๆ ได้

- ◆ Popularity เป็นสื่อที่แพร่หลายมาก เช่น หนังสือการ์ตูนขายหัวเราะ
- ◆ Inexpensiveness มีราคาไม่แพง หาใช้ได้ง่าย

- การใช้สื่อการ์ตูน

สื่อการ์ตูนสามารถนำมาใช้ในหลายวัตถุประสงค์ เช่น

➢ เป็นเครื่องมือโฆษณาทางการเมือง (political propaganda) เป็นรูปแบบที่มีการใช้มาตลอด แม้กระทั่งในปัจจุบันก็ยังมีคอลัมน์การ์ตูนการเมืองในหนังสือพิมพ์

➢ ใช้เป็นเครื่องมือปลูกจิตสำนึกทางสังคม (Social-awareness raising) ซึ่งหมายถึงการเป็นเครื่องมือช่วยให้ผู้ด้อยโอกาส ผู้เสียเปรียบได้เข้าใจกระบวนการทางสังคม เช่น มีเหตุการณ์ที่นักการ์ตูนเดินทาง 170,000 ไมล์ เพื่อถ่าลายเชื้่นด้ช่วยสวัศติการเด็กกอดอยากในลาตินอเมริกา การ์ตูนเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มกรรมกรและคนยากจนเสมอ

➢ เป็นเครื่องมือเพื่อการศึกษาและการพัฒนา ในช่วงทศวรรษ 1940-1950 การ์ตูนโทรทัศน์เคยตกเป็นผู้ต้องหาของสังคมในฐานะเป็นผู้สอนให้เด็กก้าวร้าวรุนแรง แต่ในอีกด้านหนึ่ง การ์ตูนก็ถูกนำมาใช้เป็นเครื่องมือการสื่อสารเพื่อการพัฒนาชนบทที่ทำการสอนให้ชาวบ้านในทุกเรื่องนับตั้งแต่เรื่องการให้นมแม่ การประกอบอาชีพ สาธารณสุข และอื่น ๆ

- งานศึกษการ์ตูนเพื่อการศึกษาและการพัฒนา

เป็นที่น่าสังเกตว่า ลักษณะของการ์ตูนเพื่อการศึกษาและการพัฒนานี้มักจะเป็นร่องรอยที่สืบทอดมาจากวัฒนธรรมพื้นบ้าน ในประเทศอินเดียถึงกับมีข้อสรุปว่า การ์ตูนมาทำหน้าที่แทนการเล่านิทานของยายเนื่องจากโครงสร้างครอบครัวที่เปลี่ยนไป

ดังนั้น ในอินเดียจึงมีการค้นคว้าวิจัยเพื่อแสวงหาวิธีการสร้างการ์ตูนเพื่อนำมาใช้ในการงานการศึกษาและงานพัฒนาเพื่อให้เหมาะสมกับประชาชนในชนบท เช่น Rani ตำรวจเด็ก ๆ ที่ไม่เคยมีโอกาอ่านการ์ตูนมาเลย และไม่มีทักษะในการอ่านการ์ตูนเพื่อสำรวจความชอบและรสนิยมของเด็กๆ ผลการวิจัยพบว่า เด็ก ๆ ยังคงชอบเรื่องราวแบบตรงไปตรงมา ชอบเรื่องราวแบบมีตำรวจผู้ร้าย มี myth เรื่องเจ้าชาย-เจ้าหญิง ต่อจากนั้นผู้วิจัยได้นำเอาผลการวิจัยมาสร้างการ์ตูนให้มีลักษณะชัดเจน เรียบง่าย น่าสนใจ และมีความเป็นอินเดีย รวมทั้งได้พิสูจน์ว่า เราสามารถจะนำคุณลักษณะดีเด่น 7-8 ประการของการ์ตูนที่ได้กล่าวถึงมาใช้ประโยชน์ได้จริง

(2.2) การศึกษาการใช้สื่อวิทยุเพื่อการพัฒนาชุมชน

เมื่อเปรียบเทียบบรรดาสื่อมวลชนขนาดใหญ่ทั้ง 5 ชนิดคือ หนังสือพิมพ์ นิตยสาร ภาพยนตร์ วิทยุ และโทรทัศน์แล้ว ดูเหมือนว่า สื่อวิทยุจะมีคุณสมบัติที่เหมาะสมที่สุดที่จะใช้เพื่อเป้าหมายของการพัฒนาสังคม ไม่ว่าจะเป็นพิจารณาถึงขีดความสามารถในเชิงเทคนิค (ผลิตได้ง่าย ครอบคลุมพื้นที่

กว้างขวาง) ในเชิงเศรษฐศาสตร์ (ค่าใช้จ่ายในการผลิตต่ำ ราคาเครื่องรับถูก) ในเชิงสังคมวัฒนธรรม (ไม่เรียกร้องการอ่านออกเขียนได้ของผู้ฟัง) อย่างไรก็ตาม การที่จะนำเอาสื่อวิทยุมาใช้เพื่อการพัฒนาชุมชนนั้น นอกเหนือจากคุณูปการด้านต่าง ๆ ของวิทยุแล้ว ก็ยังมีข้อเท็จจริงอีกด้านหนึ่งที่เป็นด้านลบหรืออุปสรรคของการนำสื่อตัวนี้มาใช้เพื่อเป้าหมายดังกล่าว ไม่ว่าจะเป็นนโยบายการใช้สื่อวิทยุที่มุ่งเพื่อประโยชน์สาธารณะหรือธุรกิจ ความสามารถในการผลิตรายการ การบริหารจัดการวิทยุและอื่น ๆ

ตัวอย่างงานวิจัยเรื่องการใช้สื่อวิทยุเพื่อการพัฒนาชุมชนในต่างประเทศนั้นมีอย่างมากมาย สำหรับกรณีที่จะหยิบยกมากล่าวถึงนี้เป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นถึงการใช้สื่อวิทยุในแง่มุมต่าง ๆ คือ

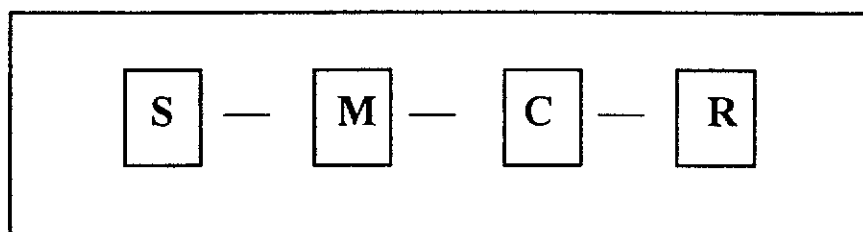
- (i) การใช้สื่อวิทยุของรัฐส่วนกลางเพื่อประโยชน์ของชุมชนท้องถิ่น
- (ii) การศึกษากรณีของวิทยุศึกษา
- (iii) การใช้วิทยุเพื่อการมีส่วนร่วมของประชาชน

(i) การใช้สื่อวิทยุของรัฐส่วนกลางเพื่อประโยชน์ของชุมชนท้องถิ่น

H.V. Desai (1976) ผู้วิจัยสังเกตปรากฏการณ์ของสถานีวิทยุในรัฐมัทธานฑู ประเทศอินเดียว่า โดยโครงสร้างแล้ว วิทยุจะมีรัฐส่วนกลางเป็นเจ้าของและสัดส่วนของรายการที่จะมีการถ่ายทอดรายการของระดับชาติเป็นส่วนมาก อย่างไรก็ตามเมื่อติดตามปรากฏการณ์ดังกล่าวลงในรายละเอียด ก็ยังพบความแตกต่างกันบ้าง กล่าวคือ ในขณะที่รายการข่าวและเพลง (News & Music) นั้นมักจะเป็นรายการของส่วนกลาง แต่สำหรับรายการจำพวกพูดคุยสนทนา (Talks) มักจะมีกลืนอายุของชนบทอยู่ ผู้วิจัยจึงสนใจใคร่รู้ว่า

- (1) วิทยุของรัฐจะยังมีโอกาสที่จะเล่นบทบาทเป็นสื่อเพื่อท้องถิ่นได้หรือไม่
- (2) หากคำตอบในข้อ 1 มีความเป็นไปได้ จะต้องมีกลยุทธ์อย่างไรบ้าง

ผู้วิจัยใช้วิธีการวิจัยด้วยการวิเคราะห์เนื้อหาและรูปแบบรายการและได้ให้คำตอบว่า แม้ว่าวิทยุของรัฐมัทธานฑูจะเป็นสื่อของรัฐส่วนกลาง แต่ก็มีโอกาสที่จะเล่นบทบาทเป็นสื่อเพื่อท้องถิ่นได้โดยกลยุทธ์ที่ทางวิทยุได้ใช้อยู่ คือ การแสวงหา "ช่องว่าง" และ "โอกาส" จากทุก ๆ องค์ประกอบของสื่อ S-M-C-R และทำอย่างค่อยเป็นค่อยไป

(ก) ในแง่ S-Sender-ผู้ส่งสาร

ในขณะที่ในรายการรูปแบบข่าวและเพลงจะไม่มีช่องว่างให้ใช้กลยุทธ์นี้ แต่ทว่าในรูปแบบรายการพูดคุยสนทนาจะมีช่องว่างปรากฏอยู่ ผู้จัดรายการวิทยุ/ผู้รับผิดชอบรายการจึงได้ใช้ช่องว่างดังกล่าวให้เป็น "โอกาส" ด้วยการกำหนดหลักการทำงานว่า "แหล่งข่าวสาร" นั้นต้องมาจากทุก ๆ คน รวมทั้งชาวบ้านด้วย เพราะฉะนั้นในช่วงรายการพูดคุยสนทนา นักจัดรายการวิทยุจะนำเอาคำสัมภาษณ์ของชาวบ้านที่เป็นชาวนารัฐมิตินาตามาออกอากาศ ซึ่งเท่ากับว่าเป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนได้ใช้สิทธิในการเป็นผู้ส่งสาร

(ข) ในด้าน M-Message-เนื้อหาสาระ

ผู้จัดรายการจะกำหนดให้เนื้อหาในรายการพูดคุยสนทนาต้องเป็นเนื้อหาใกล้ตัวที่ชาวบ้านสนใจ เพื่อที่ชาวบ้านจะได้มีโอกาสดังเป็น "ผู้รับสาร" โดยติดตามฟัง และเป็นทั้ง "ผู้ส่งสาร" คือสามารถจะแสดงความคิดเห็นได้ ตัวอย่างเช่น ชาวนาแถบรัฐมิตินาปลูกข้าวเป็นส่วนใหญ่ เนื้อหารายการก็ต้องเป็นเรื่องข้าวหรือพืชเกษตรตัวอื่น ๆ ที่ปลูกอยู่ในท้องที่

สำหรับรูปแบบวิธีการนำเสนอของรายการ ฝ่ายจัดรายการได้ปรับปรุงรูปแบบเพื่อให้เอื้อต่อการมีส่วนร่วมของประชาชน เช่น เปลี่ยนแปลงแบบแผนการพูดของทางราชการที่จะรายงานแต่ด้านดี/ผลสำเร็จของโครงการ ในการสัมภาษณ์ชาวบ้านนั้น ทางฝ่ายวิทยุจะซักถามทั้งข้อดี/ผลสำเร็จ และทั้งปัญหา-ข้อบกพร่องและข้อล้มเหลว เพื่อให้ข่าวสารจากข้างล่างได้ไหลมาสู่เวทีสาธารณะ (bottom-up approach)

(ค) C-Channel-ช่องทางข่าวสาร

ฝ่ายผู้จัดได้เลือกช่องทางของรูปแบบรายการที่ชาวบ้านสามารถเข้าร่วมได้ คือ รายการพูดคุยสนทนา ซึ่งเป็นช่องว่างและโอกาส และหากเป็นไปได้ก็จะขยายขอบข่ายปริมาณของช่องทางให้เพิ่มมากขึ้น

(ง) R-Receiver-ผู้รับสาร

ฝ่ายวิทยุได้จัดรูปแบบการสื่อสารระบบสองทาง (Two-way communication) คือทางสถานีได้จัดให้มีการติดตั้งกลไกการรับฟังการประเมินผล (feed back) จากผู้ฟัง (แต่ทว่าในรายงานการวิจัยไม่ได้ระบุว่าทำอย่างไร)

ผู้วิจัยได้กล่าวสรุปว่า ผลจากการวิจัยจะพิสูจน์ว่า ถึงแม้รูปแบบการเป็นเจ้าของวิทยุจะเป็นของรัฐ แต่ทว่าโอกาสที่ประชาชนจะเข้ามามีส่วนร่วมในวิทยุก็ยังไม่หมดไป เพียงแต่ต้องมีการแสวงหาการเปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วมในองค์ประกอบต่าง ๆ ของสื่อ และในกรณีที่ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วม วิทยุก็สามารถจะสร้างผลกระทบได้อย่างมากด้วย เช่นที่ผู้วิจัยพบในกรณีการแนะนำการปลูกข้าวพันธุ์ใหม่ อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยก็ได้กล่าวว่า ปัญหาที่แท้จริงของวิทยุก็

คือ วิทยุมีลักษณะการดำเนินการเชิงพาณิชย์สูงเกินไปทำให้ปิดกั้นโอกาสที่ประชาชนจะเข้ามามีส่วนร่วมในสื่อตัวนี้

งานวิจัยนี้ให้ข้อคิดแก่คณะผู้วิจัยว่า ในกรณีวิทยุของไทยก็ควรมีโครงสร้างการเป็นเจ้าของ เป้าหมายการใช้ และการบริหารควบคุมที่มุ่งไปในทางรับใช้รัฐส่วนกลาง (ผ่านรายการถ่ายทอดข่าว) และมุ่งดำเนินงานด้านธุรกิจ (ใช้เปิดเพลง และโฆษณาสินค้า) ดังนั้น ในอนาคต หากมีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการเป็นเจ้าของ เป้าหมายการใช้และการบริหารควบคุมแล้ว ซึ่งเท่ากับเป็นการเปิดโอกาสให้กว้างขวางยิ่งกว่าในกรณีของรัฐวิสาหกิจก็ควรที่จะมีการศึกษาวิจัยว่ามีสถานีวิทยุแห่งใดบ้างที่ได้ใช้ “โอกาสและที่ว่าง” ที่มีอยู่เพื่อใช้วิทยุสำหรับเป้าหมายที่สร้างผลประโยชน์ร่วมแก่สาธารณะและรับใช้ชุมชนอย่างเต็มที่

(ii) การศึกษากรณีของวิทยุศึกษา

Bordenave J.E.D. (1977) ได้ทำการศึกษาพัฒนาการและสถานภาพปัจจุบันของวิทยุศึกษาที่ใหญ่ที่สุดของประเทศโคลัมเบียที่ชื่อ "Radio Sutatenza"

• ประวัติความเป็นมายุคเริ่มแรก

ในปีค.ศ.1947 วิทยุ Sutatenza ถือกำเนิดขึ้นจากพระสงฆ์คาทอลิกรูปหนึ่งได้เริ่มโครงการการศึกษาผู้ใหญ่ โดยใช้รูปแบบวิทยุและกลุ่มศึกษา (study group) ประกอบกัน พระสงฆ์ผู้ก่อตั้งได้เริ่มตั้งสถานีวิทยุในหมู่บ้านหนึ่งห่างจากกรุงโบโกตา เมืองหลวงของโคลัมเบียไป 90 ไมล์ โดยใช้เครื่องวิทยุที่ประกอบเอง และมีเครื่องรับเพียง 3 เครื่อง

ในช่วงเวลาต่อมา ได้เริ่มมีการสนับสนุนจากภายนอกทั้งด้านการช่วยเหลือด้านการเงินและวัสดุอุปกรณ์ โดยรัฐบาลให้ความช่วยเหลือด้านอุปกรณ์วิทยุ และยูเนสโกได้ส่งผู้เชี่ยวชาญไปช่วยฝึกทักษะการส่งวิทยุและการสร้างโปรแกรมการเรียน อย่างไรก็ตาม แหล่งสนับสนุนที่สำคัญนั้นมาจากอาสาสมัครในหมู่บ้านที่ได้รับฟังวิทยุ (grass-root based aid)

สถานภาพของวิทยุมีความมั่นคงยิ่งขึ้น เมื่อได้รับเงินสนับสนุนอย่างเป็นทางการจากรัฐ (Public Fund) อย่างไรก็ตาม ทางโครงการก็ได้จัดทำโครงการพึ่งตนเองไปพร้อม ๆ กัน (self-supporting) เช่น มีการจัดจำหน่ายหนังสือพิมพ์ประกอบวิทยุที่เปิดรับโฆษณาสินค้า ให้เช่าสำนักงาน รับจ้างพิมพ์งาน โดยงานทั้งหมดนี้ใช้อาสาสมัครและผู้ช่วยที่ไม่คิดค่าจ้าง ซึ่งเท่ากับเปิดโอกาสให้ประชาชนได้ช่วยเหลือในรูปแบบของการบริจาคแรงงาน เป็นที่น่าสังเกตว่ากลยุทธ์พึ่งตนเองส่วนหนึ่งโดยไม่รอหวังพึ่งพิงการสนับสนุนจากภายนอกทั้งหมดเป็นคำอธิบายส่วนหนึ่งของความยั่งยืนของโครงการที่แตกต่างจากโครงการทั่ว ๆ ไป ที่แม้จะดำเนินได้ผล แต่ทว่าก็ต้องปิดโครงการไปเมื่อหมดทุนสนับสนุนจากภายนอก

● สถานภาพปัจจุบัน

ผลจากการสำรวจสถานภาพของวิทยุศึกษา Sutatenza ในปี 1972 (30 ปี นับจากก่อตั้ง) พบว่า มีเจ้าหน้าที่ทำงานสำนักงาน 200 คน 130 คนอยู่ในสำนักพิมพ์ อีก 200 คนทำงานอยู่ในสนาม นอกจากนั้นก็ยังมีความช่วยเหลือจากวัดต่าง ๆ มาช่วยงานเป็นที่ปรึกษาของกลุ่มอ่านออกเขียนได้ (study group) และยังมีอาสาสมัครสมทบ (auxiliary) ทำงานอยู่ในฝ่ายวิทยุประจำโรงเรียน

จากตัวเลขที่แสดงมาจึงอาจกล่าวได้ว่า Radio Sutatenza เป็นเครือข่ายวิทยุศึกษาที่ใหญ่ที่สุดของโคลัมเบีย โดยมีเครือข่ายวิทยุโรงเรียนถึง 200,000 แห่ง มีกลุ่มผู้ฟังเฉพาะที่เป็นนักเรียนในโรงเรียนถึง 100,000 คน

● เป้าหมายของโครงการ วิทยุศึกษานี้ได้วางเป้าหมายการดำเนินงานไว้ดังนี้

- เพื่อกระตุ้นให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในงานพัฒนา
- เพื่อส่งเสริมศักดิ์ศรีมนุษย์
- เพื่อผนวกประชาชนทุกคนให้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในสังคม ลดช่องว่างระหว่างกลุ่มประชาชน
- เพื่อรวมกลุ่มและพัฒนาประชาชน
- เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพในผลผลิตของประชาชน
- เพื่อส่งเสริมศีลธรรม/จริยธรรมของประชาชน

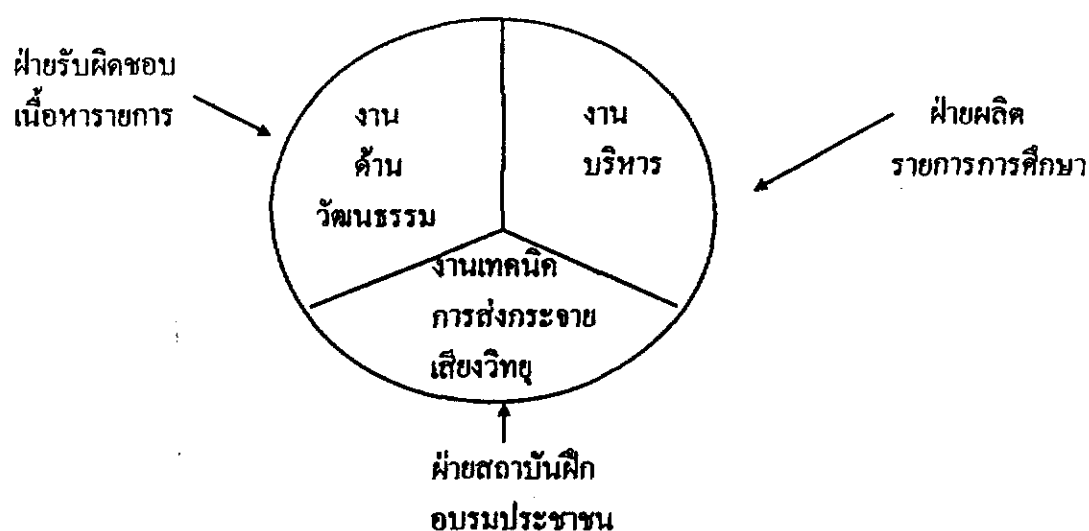
เป็นที่น่าสังเกตว่า เป้าหมายของโครงการนั้นมีลักษณะองค์รวม ครอบคลุมมิติทุกด้านของชีวิตประชาชน

● การจัดองค์กร

ทีมผู้ดำเนินงานประกอบด้วยบุคลากร 3 ฝ่ายคือ

- (1) พระสงฆ์ มีอำนาจในการตัดสินใจ จะรับผิดชอบด้านศีลธรรม/จริยธรรมเป็นหลัก
- (2) นักสื่อสารมวลชน จะดูแลด้านเทคนิค
- (3) นักสังคมวิทยา จะรับผิดชอบด้านสังคม วัฒนธรรม และการศึกษา

การแบ่งส่วนงานในวิทยุจะแบ่งเป็น 3 ส่วนใหญ่ ๆ ที่สอดคล้องกับภารกิจขององค์กร

- **สัดส่วนรายการ** ศูนย์กลางของสถานีวิทยุจะอยู่ที่เมืองหลวง ออกอากาศวันละ 19 ชั่วโมง โดยมีเนื้อหา 2/3 มาจากส่วนกลาง และอีก 1/3 มาจากท้องถิ่น

- **บทบาทหน้าที่ของวิทยุศึกษา** หากต้องการจะวิเคราะห์บทบาทหน้าที่ของ Radio Sutatenza จะพบได้จากลักษณะของประเภทรายการที่จัด ซึ่งสามารถแบ่งออกไปเป็น 3 ประเภทคือ

- (1) **ทำหน้าที่ส่งเสริมการอ่านออกเขียนได้** หรือที่เรียกว่าการศึกษานอกระบบ (Informal Education) โดยจะมีเนื้อหาวิทยุที่ว่าด้วยวิชาพื้นฐาน (basic course) ที่มุ่งสอนการอ่านและการเขียนมีระยะเวลา 6 เดือน เป็นรายการประจำทุกวัน วันละ 35 นาที กลุ่มเป้าหมายของรายการคือผู้ที่ไม่มีโอกาสได้เข้าเรียนในระบบโรงเรียน

- (2) **เป็นการศึกษาเพื่อชีวิตหรือการศึกษาคตามอัธยาศัยสำหรับผู้ใหญ่** เป็นหลักสูตร 2 ปี มีเป้าหมายคือชาวนาผู้ใหญ่วัยที่เรียนไม่จบแต่ต้องการจะหาความรู้เพื่อส่งเสริมคุณภาพชีวิต เนื้อหาของรายการจะมีอยู่ 5 เรื่องคือ สุขภาพ อ่านเขียน เลขคณิต เศรษฐกิจและงานอาชีพ ศาสนา

- (3) **เสริมการศึกษาในระบบโรงเรียน** เป็นหลักสูตร 3 ปี เพื่อเตรียมนักเรียนให้เข้าไปสอบเทียบในระบบโรงเรียน ดังนั้นเนื้อหาจะเหมือนกับหลักสูตรในโรงเรียน

เนื่องจากสื่อวิทยุมีข้อจำกัดที่เป็นสื่อที่มีเสียงเพียงอย่างเดียว ดังนั้นจึงจำเป็นต้องมีสื่อสิ่งพิมพ์เข้ามาช่วยเสริม จึงสังเกตได้ว่าทางองค์กรได้จัดให้มีฝ่ายสำนักพิมพ์และโรงพิมพ์ด้วย เพื่อผลิตตำราที่เขียนให้ง่ายสำหรับผู้รู้หนังสือใหม่ ๆ

- **กลุ่มผู้เรียนและพฤติกรรมการรับฟัง**

: วิธีการรับฟังวิทยุศึกษานี้ กลุ่มผู้นำจะจัดกลุ่มฟังร่วมกับราว ๆ 6-10 คน (ที่เรียกว่าหน่วยวิทยุโรงเรียน-radio school) สมาชิกในกลุ่มอาจเป็นคนในครอบครัว หรือเพื่อนบ้านใกล้เคียง

: ในแต่ละกลุ่มจะมีอาสาสมัครสมทบ (auxiliary) เป็นผู้รับผิดชอบกลุ่ม (อาสาสมัครเหล่านี้ทำงานโดยไม่รับเงินและไม่มีการฝึกอบรม) โดยทำหน้าที่เป็นแกนนำ กลุ่มแกนนำจะเป็นผู้

นัดหมายเวลาฟังวิทยุร่วมกัน และจะร่วมฟังอยู่ด้วย หลังจากฟังจบแล้วก็จะนำการสนทนาพูดคุยกัน แขนงของแต่ละกลุ่มจะทำงานไปจนกว่าจะเกิดแกนนำตามธรรมชาติของกลุ่มขึ้นมา ก็จะย้ายไปทำงานในกลุ่มอื่น ๆ ต่อไป ด้วยกระบวนการดังกล่าว แขนงก็จะขยายตัวต่อไปเรื่อย ๆ

: หลังจากพูดคุยสนทนากันจบแล้ว ทั้งกลุ่มก็จะทำแบบฝึกหัดโดยทุกหน่วยวิทยุ โรงเรียนจะได้รับคำราประกอบการเรียนรู้กลุ่มละ 1 เล่ม

● สัมฤทธิ์ผลของวิทยุศึกษา

ผลจากการวิจัยคร่าว ๆ พบว่า นักเรียนจากระบบวิทยุศึกษานี้จะได้คะแนนสูงกว่านักเรียนในชั้นเรียนปกติ ในบางหัวข้อ เช่น ทักษะคิดต่อความทันสมัย นวัตกรรม การเป็นส่วนหนึ่งของสังคมชนบท

W. Schramm ตั้งข้อสังเกตว่า ยังไม่มีงานวิจัยที่ศึกษาระบบเครือข่ายที่กว้างขวาง เช่น Radio Sutatenza นี้เลย แม้กระนั้นโดยส่วนตัว เขาก็สามารถมองเห็นข้อสรุปบางประการว่า กลยุทธ์การใช้สื่อเพื่อวิทยุศึกษาเช่นนี้ จะต้องมีองค์ประกอบที่สำคัญ 3 ประการคือ

- รัฐต้องเป็นฝ่ายสนับสนุนเงินทุน
- ต้องมีองค์กรเอกชนที่ดำเนินการอย่างเอาใจจริงเอาใจ (ในที่นี้คือ พระสงฆ์)
- และที่สำคัญต้องมีการสนับสนุนจากกลุ่มรากฐาน (grass-root) อย่างหนาแน่น ถึงแม้ว่าในกรณีของวิทยุศึกษา Sutatenza กลุ่มสนับสนุนนี้จะไม่มีการได้รับการฝึกอบรมหรือไม่มีวัสดุอุปกรณ์ที่ก้าวหน้าก็ตาม

บทเรียนที่ได้จากการศึกษากรณี Radio Sutatenza ก็คือ วิทยุนั้นสามารถใช้เป็นสื่อสำหรับการศึกษาด้อย่างจริงจัง แต่ทว่าการที่เครือข่ายวิทยุศึกษาดังกล่าวจะทำงานได้อย่างมั่นคงและยาวนานนั้น ดูเหมือนว่า การอุทิศตนของผู้ที่เกี่ยวข้องน่าจะเป็นปัจจัยชี้ขาดมากกว่าความพร้อมทางเทคนิค

(iii) การใช้วิทยุเพื่อการมีส่วนร่วมของประชาชน

มีงานวิจัยชิ้นหนึ่งที่ทำการศึกษาวิทยุที่เรียกว่าเป็น "วิทยุทางเลือก" (Alternative Radio) ซึ่งเป็นสถานีวิทยุกระจายเสียงในเขตเมืองเรคิมูกของประเทศโบลิเวีย ซึ่งในช่วงเวลาที่ศึกษานั้นเป็นช่วงที่สถานการณ์ทางการเมืองของโบลิเวียมีความตึงเครียดมาก โดยเฉพาะในเขตเมืองดิบุก มีการสู้รบแบบกองโจรจากฝ่ายต่อต้านรัฐบาล และเนื่องจากกรณี Alternative Radio นี้เป็นที่รู้จักกันอย่างดี จึงมีผู้ทำการศึกษาวิจัยมาแล้วในหลายแห่งหลายมุม เช่น การดูรูปแบบรายการ (program format) การวิเคราะห์เนื้อหา ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ R. Huesca (1995) จึงต้องการจะทำการวิจัยในแง่มุมที่แตกต่างออกไป โดยใช้วิธีการวิจัยที่แตกต่างไปจากเดิม

ผู้วิจัยสนใจปัญหาที่ว่า กระบวนการทำงานของวิทยุ โดยเฉพาะกระบวนการผลิตรายการของนักจัดรายการวิทยุ ภายใต้สถานะที่มีความขัดแย้งทางสังคมอย่างสูงมากเช่นในเขตเมืองแร่ของโบลิเวีย นั้น จะต้องดำเนินการอย่างไร เพื่อให้บรรลุเป้าหมายของการเป็น "วิทยุทางเลือก"

คำว่า "วิทยุทางเลือก" ในความพยายามของผู้วิจัยก็คือ การเป็นวิทยุที่ต้องการให้ "ผู้ฟัง" ไม่เพียงแต่เล่นบทเป็น "ผู้ฟัง" เท่านั้น แต่ต้องการให้เข้ามามีส่วนร่วมในฐานะ "ผู้ส่งสาร" ด้วย แต่ปัญหาก็คือ จะต้องทำอย่างไร จะต้องใช้กระบวนการอะไรจึงจะสามารถแปรสภาพผู้รับสารทุกคนทุกกลุ่ม โดยเฉพาะอย่างกลุ่มที่ไม่ค่อยกล้าแสดงความคิดเห็นต่อสาธารณะ (voiceless) เช่นผู้หญิงคนจน ให้กลายมาเป็นผู้ส่งสารได้ ในกระบวนการนี้จะต้องพบปัญหาอุปสรรคอะไร และจะมีวิธีการแก้ไขอย่างไร

เนื่องจากปัญหาที่สนใจจะวิจัย มีลักษณะเป็นการศึกษากระบวนการ (process study) ดังนั้น ผู้วิจัยจึงเลือกใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพแบบต่าง ๆ เช่น

- ◆ ใช้วิธีการชาติพันธุ์พหุวรรณา (Ethnography) ด้วยการลงไปใช้ชีวิตอยู่ในสถานที่ศึกษา
- ◆ ใช้การสัมภาษณ์แบบถ้อยเอาผู้สัมภาษณ์เป็นตัวตั้ง (subject-driven interview)
- ◆ ใช้การเสวนา (dialogue) กับทุกคน

ผลการวิจัยที่น่าสนใจมีดังนี้

- สำหรับขั้นตอนของการผลิตรายการวิทยุ นั้น มีขั้นตอนที่สำคัญอยู่ 2 ขั้นตอนคือ ขั้นตอนก่อนการผลิต (pre-production) และขั้นตอนการผลิต (production) รายละเอียดของแต่ละขั้นตอนมีดังนี้

● ขั้น pre-production

: ก่อนที่จะเริ่มมีการจัดทำรายการนั้น เจ้าของรายการจะต้องวางแผนทำความเข้าใจกับประชาคมผู้ฟังเสียก่อน (ที่เรียกว่า ต้องทำการศึกษาชุมชน)

: จากนั้นนักจัดรายการวิทยุต้องพูดคุยเยี่ยมเยียนและนำโครงการวิทยุให้ทุกหมู่บ้าน รู้จักเสียก่อน เป็นการประชาสัมพันธ์รายการเพื่อให้ประชาชนรับรู้และเกิดความสนใจที่จะติดตามรับฟัง การเยี่ยมเยียนควรเริ่มจากหัวหน้าหมู่บ้านไปตามลำดับ โครงสร้างของชุมชน แล้วจะต้องลงไปให้ถึงส่วนที่อยู่ข้างล่างที่สุดของชุมชน

: ใช้เทคนิคการวางแผนรายการให้สอดคล้องกับวิถีการดำเนินชีวิตของคนแต่ละกลุ่ม จากข้อมูลในขั้นตอนแรก ๆ จะช่วยให้ นักจัดรายการวิทยุ รู้จักช่วงจังหวะชีวิตและการใช้เวลาของคนทุกกลุ่ม โดยเฉพาะกลุ่มคนที่มีโอกาสน้อยที่จะเข้าถึงวิทยุ ทั้งนี้เพื่อวางแผนการจัดผังรายการให้สอดคล้องกับสภาพชีวิตของแต่ละกลุ่มคน

: ต้องมีการชี้แจงประชาสัมพันธ์ช่วงระยะเวลา รายละเอียดของรายการเพื่อให้ประชาชนเตรียมตัวฟังล่วงหน้า

● **ขั้น production**

: การรวมกลุ่มผู้รับสาร ผู้รับผิดชอบวิทยุได้แสวงหาวิธีการทำงานที่จะให้กลุ่มด้อยโอกาสได้แสดงความคิดเห็นของตน วิธีการหนึ่งก็คือ นักจัดรายการจะใช้เครื่องอัดเทปวิทยุกระเป๋าทัวร์ไปจัดทำรายการในเขตที่ประชาชนอาศัยอยู่ แล้วเปิดโอกาสให้ประชาชนได้พูดในสิ่งที่พวกเขาต้องการ

: อย่างไรก็ตาม ในขั้นตอนของการเข้ามามีส่วนร่วมของประชาชน ก็ยังมีปัญหาเรื่องรูปแบบการมีส่วนร่วม (participation performance) เนื่องจากนักวิทยุพบว่าประชาชนที่ยากจนจะเป็นโรคกลัวไมโครโฟน และไม่ยอมพูดแสดงความคิดเห็นหากสัมภาษณ์เป็นรายบุคคล

ดังนั้น นักวิทยุจึงเปลี่ยนรูปแบบโดยใช้การสัมภาษณ์เป็นกลุ่ม และเริ่มต้นให้หัวหน้ากลุ่มพูดก่อน แล้วจึงถามความคิดเห็นของคนอื่นเพิ่มเติม ด้วยวิธีการดังกล่าวคนที่เคยกลัวหรือสงบปากสงบคำก็จะค่อย ๆ เริ่มกล้าพูดออกมาทีละน้อย

อย่างไรก็ตาม ก็ยังมี "คนบางคน" ที่ชอบเล่นบทเป็นคนดูคอยเสนอแนะอยู่ตลอดเวลา ดังนั้นจึงเป็นหน้าที่ของนักวิทยุที่จะต้องหารูปแบบอื่น ๆ เพื่อเปิดโอกาสให้คนทุกคนได้มีบทบาท ทั้งนี้โดยต้องคำนึงถึงตัวแปรด้านประชากร อายุ อาวุโส สถานภาพ และเอกลักษณ์ที่มีความสำคัญในระบบการสื่อสารของชุมชนอยู่เสมอ

: ในระหว่างขั้นตอนการสัมภาษณ์ นักจัดรายการจะต้องเล่นบทบาทเป็นผู้คอยควบคุม กำกับ และติดตามประเด็นที่กำลังพูดคุย (Regulating & Monitoring) เพื่อเปลี่ยนรูปแบบการสนทนาอย่างไรเป้าหมายที่แน่ชัดของประชาชนให้มาเข้ารูปแบบของรายการวิทยุ

: อีกบทบาทหนึ่งที่อาจจะแตกต่างไปตามมาตรฐานการทำงานของนักวิชาชีพสื่อมวลชนโดยทั่วไปก็คือ ในระหว่างการจัดทำรายการนั้น นักวิทยุเองก็ต้องมีจุดยืนที่มีส่วนร่วมกับประเด็นที่กำลังจะเสนอ เช่น ต้องมีการตอกย้ำหรือแสดงความคิดเห็นยืนยันข้อสรุปบางประการสำหรับประเด็นนี้ ผู้วิจัยเองมีความเห็นว่า ในการใช้สื่อเพื่อการมีส่วนร่วมของชุมชนนั้น นักสื่อมวลชนเองก็จำเป็นต้องปรับเปลี่ยนบทบาทของตนเอง จากแต่เดิมที่เคยเล่นบทบาทที่เป็นกลางหรือเป็นเพียงรับฟังปัญหา แต่นักวิทยุในระบบ "วิทยุทางเลือก" ต้องผูกพันตัวเองเข้ากับปัญหาของชุมชน ซึ่งบางครั้งนักวิทยุเองอาจารู้สึกว่า "ตัวเองก็ทำอะไรไม่ได้มากนัก นอกจากรวบรวมความคิดเห็นต่าง ๆ ส่งต่อไปกับหน่วยงานที่รับผิดชอบเท่านั้น

(2.3) การศึกษาการใช้สื่อโทรทัศน์เพื่อการพัฒนาชุมชน

ในต่างประเทศ กรณีการใช้โทรทัศน์เพื่อการพัฒนาชุมชนที่รู้จักกันอย่างกว้างขวางที่สุดคือ กรณี "Kheda TV" ซึ่งถูกถือว่าเป็น "โทรทัศน์ท้องถิ่นแท้ๆ" (Local TV) และเป็นเพียงสถานีแห่งเดียวของประเทศอินเดีย ในที่นี้มีงานวิจัยหลายชิ้นที่เขียนประเมินถึง Kheda TV โทรทัศน์ท้องถิ่นในรัฐเคดาร์ ในแง่มุมต่าง ๆ กัน อันเป็นบทเรียนที่น่าสนใจสำหรับการนำโทรทัศน์ซึ่งเป็นเรื่องขนาดใหญ่มาใช้ในการพัฒนาชุมชน ซึ่งการที่จะนำมาใช้นั้นย่อมมีปัญหายุทธวิธีต่าง ๆ มากมาย แต่หากทำได้ก็จะมีคุณูปการอย่างมหาศาลเช่นกัน

((i) บทความแรก Berrigan, F.J. (1979) ได้เขียนบทความซึ่งเป็นงานวิจัยที่ศึกษาถึงพัฒนาการและกระบวนการผลิตของ Kheda TV เอาไว้ดังนี้

- ต้นกำเนิดของการเป็นโทรทัศน์ท้องถิ่น อันที่จริงโทรทัศน์เคดาร์เกิดขึ้นมาอย่างไม่ได้ตั้งใจ เนื่องมาจากในรัฐฮัมมาร์บัดมีโครงการความร่วมมือของอินเดียชื่อ SITE และต้องการจะถ่ายทอดโทรทัศน์ผ่านดาวเทียมไปยังคนในชนบท โครงการนี้จึงได้จัดให้มีทีมงานอันประกอบด้วย นักวิจัยและนักผลิตรายการมาทำงานร่วมกัน ทีมงานนี้จึงพยายามค้นคิด "วิธีทำโทรทัศน์แบบพิเศษ" ที่แตกต่างไปจากโทรทัศน์ที่มีอยู่ในอินเดีย สำหรับกลุ่มเป้าหมายที่เป็นคนชนบทจริง ๆ ช่วงเวลาที่โทรทัศน์ท้องถิ่นแห่งนี้สามารถดำเนินการได้อย่างยาวนานตั้งแต่ปีค.ศ.1975-1985 โดยต้องหยุดกระจายเสียงและภาพในช่วงเวลาหนึ่ง แต่ต่อมาก็สามารถกลับมาดำเนินงานต่อไปได้ จนกระทั่งถึงปัจจุบัน (บทความนี้เขียนในปี 1990) รวมเป็นเวลา 15 ปี โดยส่งกระจายเสียงและภาพเป็นเวลา 5 วัน วันละ 1 ชั่วโมง

- บริบททางสังคมของรัฐเคดาร์ เคดาร์เป็นเขตที่มีประชากรทั้งคนรวยและคนจนอยู่ร่วมกัน ประชากรที่มีฐานะดีส่วนใหญ่จะปลูกยาสูบ แต่ก็ยังมีพวกรวยจะฉ้อฉลที่ยากจน และยังคงมีระบบญาติพี่น้องที่เรียกว่า "ระบบปัญญาติ"

พื้นที่ทั้งหมดแบ่งเป็น 10 เขตปกครอง เขตแพร่ภาพโทรทัศน์มีอยู่ 6 เขต มีเครื่องรับโทรทัศน์ 500 เครื่อง แน่นหนาว่าเป็นของกลุ่มคนที่มีฐานะดี

สำหรับกลุ่มคนจนแล้วจะ ไม่มีเครื่องรับโทรทัศน์เอง แต่ก็มีโอกาสดูโทรทัศน์จากเครื่องรับโทรทัศน์ของชุมชนที่อยู่ตามศูนย์สาธารณะต่าง ๆ ทีมนักวิจัยของโทรทัศน์เคดาร์คาดการณ์ว่า อย่างน้อยจะมีผู้ชมถึง 12,000 คน ที่ได้รับชมรายการ โทรทัศน์ท้องถิ่น

- กลุ่มเป้าหมายและจุดยืนของโทรทัศน์

เนื่องจากทีมผู้ดำเนินงานได้วิเคราะห์แล้วว่า รายการโทรทัศน์ที่มีอยู่ทั้งหมดนั้นล้วนแต่ตอบสนองความต้องการของชนชั้นสูงและชนชั้นกลางเท่านั้น ดังนั้น โทรทัศน์ท้องถิ่นเคดาร์จึง

ต้องการผลิตรายการโทรทัศน์ที่มีกลุ่มเป้าหมายที่แตกต่างออกไป กล่าวคือ มุ่งไปที่กลุ่มคนดูที่ยากจนเป็นหลัก ปัญหาอุปสรรคประการแรกที่พบก็คือ เมื่อเริ่มถ่ายตอรายการในระยะแรก ๆ ทีมผู้ผลิตก็ถูกต่อต้านจากกลุ่มคนรวยอย่างหนัก แต่เนื่องจากได้รับการสนับสนุนอย่างหนักแน่นจากโครงการฯ ทีมงานจึงสามารถดำเนินการต่อไปได้

สำหรับจุดยืนในการผลิตนั้นมีหลักการ (credo) ที่สำคัญ ๆ คือ

➢ รายการโทรทัศน์ต้องตอบสนองความต้องการของกลุ่มคนยากจน (pro-poor, need-oriented ซึ่งเป็นลักษณะสำคัญของการสื่อสารเพื่อชุมชน)

➢ วัตถุประสงค์ของโทรทัศน์นั้นไม่มุ่งหวังเพียงการทำหน้าที่พื้นฐานคือ ติดตามข่าวสาร ให้การศึกษาเท่านั้น หากแต่ต้องการปลูกสำนึกเพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในตัวชาวบ้าน (conscientization) จากลักษณะ "ที่เขยรอกยหิงพาสู้คนอื่น" มาเป็น "ผู้ที่พึ่งตนเอง" โดยการให้ข้อมูลข่าวสารที่เป็นทั้งแหล่งทรัพยากรและเป็นแหล่งพลังอำนาจ (information as resource and power)

➢ การสร้างความแตกต่างของโทรทัศน์เคเบิลไปจากโทรทัศน์ที่มีอยู่นั้นไม่เพียงแต่จะแตกต่างในแง่ "เนื้อหา" เท่านั้น หากทว่าจะต้องแตกต่างอย่างสิ้นเชิงในแง่ "แนวคิดที่มีอยู่เบื้องหลัง" (approach) เพราะฉะนั้น แม้ว่าเมื่อดูอย่างผิวเผิน อาจจะเห็นลักษณะเนื้อหาที่เหมือนกัน หากแต่วิธีการนำเสนอและวิธีคิดความก็จะแตกต่างออกไป

● ขั้นตอนการผลิตรายการ

ในรายละเอียดทีมงานจะประกอบด้วยคน 4 กลุ่ม คือ นักวิจัย (ซึ่งจะทำงานอยู่ตลอดเวลา) ผู้ผลิตรายการ (producer) คนเขียนบท ผู้เชี่ยวชาญด้านเนื้อหา

● กระบวนการขั้นตอนการทำงาน มีดังนี้

(i) นักวิจัยจะออกสำรวจความต้องการของชุมชน (ตามหลัก need-oriented) แต่อันที่จริง ผู้ผลิตรายการก็มักจะพบปะกับผู้ชมอยู่บ้างแล้ว และพอที่ทราบสภาพการณ์และข้อมูลของชุมชนอยู่บ้างแล้ว

(ii) นำเอาข้อมูลจากการสำรวจ (ขั้นตอนนี้เรียกว่า Formative research) มาคุยกันในทีมรายการ เพื่อตัดสินใจวางแผนและวางรูปแบบรายการ หากต้องการข้อมูลเพิ่มเติม ก็จะใช้เครื่องถ่ายบันทึกวิดีโอกระเป๋าค้นหิ้วออกไปเก็บข้อมูลเพิ่มเติม ผลจากการพูดคุยกัน ทางทีมงานได้ตกลงใจว่า จะทำรูปแบบรายการแบบชุดรายการต่อเนื่องหลายตอนจบ (Series) ซึ่งน่าจะได้ผลตามวัตถุประสงค์ดีกว่ารายการที่จบเป็นตอน ๆ

(iii) หลังจากให้ "แนวคิดหลักของรายการ" (concept idea) ทางทีมผู้ผลิตก็นำเอารายละเอียดของรายการไปพูดคุยกับบรรดาองค์กร/หน่วยงานที่เกี่ยวข้องสนับสนุน โดยนำเอาหลักฐานที่มีจากการวิจัยไปเป็นข้อมูลเพื่อการเจรจา

(iv) เมื่อทุกฝ่ายเห็นพ้องต้องกันในเรื่อง "แนวคิดหลักของรายการ" แล้ว ก็ถึงความรับผิดชอบของฝ่ายเขียนบท (script) ซึ่งรวมกลุ่มจัดตั้งเป็น "คณะกรรมการจัดทำบท" (script committee) อันประกอบด้วย นักวิจัย ผู้ผลิตรายการ และตัวผู้เขียนบทเอง เนื่องจากในขั้นตอนของการเขียนบทนั้น เป็นขั้นตอนที่สำคัญที่สุด ที่จะแปรแนวคิดทุกอย่างมาเป็นภาพและเสียง บทจึงเป็นเสมือนโครงกระดูกสันหลังของรายการ

(v) เป็นขั้นตอนของการลองเอาบทที่เขียนแล้ว ไปถ่ายทำเป็นภาพและเสียงออกมา เมื่อถ่ายทำได้ประมาณ 15% ทางทีมงานได้นำเอาภาพที่ถ่ายแล้วไป pretest/preview กับกลุ่มเป้าหมายที่ตั้งเป้าเอาไว้ (หมายถึงกลุ่มคนยากจน) และรับฟังทัศนะของผู้ชม

ทีมผู้ดำเนินงานให้เหตุผลว่า เพราะเหตุใดงาน pretest จึงมีความสำคัญเนื่องมาจาก

- เนื่องจากรูปแบบของรายการ (format) จะใหม่ และแปลกไปอยู่เสมอ ดังนั้นจึงต้องตรวจสอบว่าผู้ชมจะเข้าใจหรือเปล่า

- เนื่องจากทีมงานตระหนักดีว่า ระหว่างผู้ผลิตและผู้รับสารนั้นมีความแตกต่างระหว่างชั้นวรรณะ ดังนั้นจึงต้องตรวจสอบว่า กระบวนการใส่รหัสและถอดรหัสความหมาย (Encoding/Decoding Process) นั้น สื่อสารกันได้หรือเปล่า

(vi) หลังจากมีการแพร่ภาพแล้ว ทางทีมงานได้ติดตั้งกลไกการประเมินเอาไว้ 4 แบบที่จะนำมาพิจารณาประกอบกัน

- การพูดคุยกับผู้ชม
- ผลจากการ pretest
- ศึกษาพฤติกรรมกรรมการรับชม
- การวิเคราะห์เนื้อหารายการ
- ข้อคิดเห็น

จากบทเรียนทางโทรทัศน์เคเบิลแสดงให้เห็นว่า หากสถานีโทรทัศน์ต้องการจะเล่นบทบาทเป็น "สถานีโทรทัศน์ท้องถิ่น" อย่างแท้จริงแล้ว กระบวนการทำงานที่สำคัญก็คือ ต้องมีทั้ง "ทีมวิจัยและทีมผลิต" ที่ทำงานร่วมกันอยู่ตลอดเวลา จึงจะสามารถปรับรายการให้ตรงกับความต้องการของกลุ่มเป้าหมายได้ ทั้ง ๆ ที่ผู้ผลิตและผู้ชมมีช่องว่างทางสังคมระหว่างกัน

(ii) บทความที่สองเป็นของ Agrawal B.C. (1994) ซึ่งทำการประเมินบทบาทของโทรทัศน์เคเบิลเช่นเดียวกัน หากแต่ได้อาศัยกรอบแนวคิดด้านมีส่วนร่วมมาเป็นแนวทางในการประเมิน

ผู้วิจัยเริ่มต้นที่มาของความสนใจว่า ระบบการสื่อสารที่มีอยู่นั้นเป็นระบบที่ปิดกั้นโอกาสในการเข้าถึงของคนบางกลุ่ม เช่น พวกชาวนาจนจะเข้าไม่ถึงวิทยุและภาพยนตร์ที่มีอยู่ เนื่องจากสื่อสมัยใหม่เหล่านี้ล้วนมีคนรวยเป็นเจ้าของทั้งนั้น ดังนั้น รูปแบบการใช้สื่อมวลชนสมัยใหม่จึงถูก

ออกแบบมาให้เป็นการใช้แบบส่วนตัว (Individualized) (เช่น มีเงินซื้อตัวคูหนั่ง มีเงินซื้อวิทยุมาฟัง) เมื่อคนจนขาดโอกาสที่จะเข้าถึงและเข้าร่วมในระบบการสื่อสารของชุมชน ก็ทำให้ขาดช่องทางการสื่อสารระหว่างคนรวย-คนจน ทำให้เกิดช่องว่างทางสังคมและขยายความขัดแย้งมากขึ้น

ดังนั้น การเกิดขึ้นของสถานีโทรทัศน์ท้องถิ่น จึงอาจถือได้ว่าเป็นการเพิ่มส่วนเล็วเล็ก ๆ ของระบบการสื่อสารของชุมชน และแนวคิดที่ผู้วิจัยนำมาใช้คือ แนวคิดเรื่องหน้าที่ของการสื่อสาร คือ การสร้าง "ความเป็นพันธมิตร" (alliance) ให้เกิดขึ้น คือ การทำให้คนมารวมกลุ่มกันรอบ ๆ ประเด็นต่าง ๆ (คล้ายกับทักษะในแบบจำลอง Ritualistic Model ของการสื่อสาร)

หน่วยที่ผู้วิจัยใช้สังเกตจึงมีอยู่ 3 ระดับคือ

- (ก) การสื่อสารเพื่อสร้างพันธมิตรภายในปริณทลของครัวเรือน
- (ข) การสื่อสารเพื่อสร้างพันธมิตรภายในวรรณะ
- (ค) การสื่อสารเพื่อสร้างพันธมิตรระดับหมู่บ้าน

ผลจากการวิจัย ผู้วิจัยสรุปว่า ยังไม่สามารถบอกได้ว่า สถานีโทรทัศน์ท้องถิ่นของเคदार สามารถนำการพัฒนาไปสู่ชุมชนตามที่ได้ตั้งเป้าหมายเอาไว้หรือไม่ หากทว่าสามารถกล่าวได้ว่า โทรทัศน์ท้องถิ่นได้นำเอา "การเปลี่ยนแปลงบางอย่าง" มาสู่ชุมชน อย่างน้อยโทรทัศน์ก็เล่นบทบาทเป็น "ตัวสื่อกลาง" ระหว่างคนรวยกับคนจน ระหว่างประชาชนกับรัฐ ซึ่งสื่อกลางดังกล่าวเคยขาดหายไปครั้งอดีต

นอกจากนั้น ที่ก้าวต่อไปอีกขั้นหนึ่งจากการเป็นสื่อกลางก็คือ โทรทัศน์สามารถทำหน้าที่ "เป็นปากเป็นเสียง" ของประชาชน โดยเฉพาะคนจน แม้ว่าในช่วงระยะเวลาที่ผ่านมา ผลประโยชน์ทางวัตถุที่คนจนจะได้เพิ่มมากขึ้น ยังมองไม่เห็นเป็นกอบเป็นกำ แต่ทว่าก็ได้เกิดผลที่มองไม่เห็น คือการตื่นตัวของประชาชน ความรู้สึกที่โทรทัศน์ดังกล่าวเป็นของพวกเขา จากจุดนี้ ผู้วิจัยได้นำเสนอต่อไปว่า หากจะเพิ่มระดับการมีส่วนร่วมของประชาชนให้มากขึ้น ทางโทรทัศน์อาจจะลดบทบาทของตนเองลงโดยเพียงแต่วางรูปแบบรายการเอาไว้ และให้ประชาชนเป็นคนหาเนื้อหาสาระมาใส่เอง

(iii) งานวิจัยเพื่อประเมินผลกระทบของโทรทัศน์ท้องถิ่น

F. Lenglet (1980) ตั้งคำถามนำการวิจัยว่า ปัญหาหลักของการใช้โทรทัศน์ท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาการศึกษาและข่าวสารนั้น "ใครเล่าที่ได้ผลประโยชน์อย่างแท้จริง" โดยผู้วิจัยได้กล่าวถึงจุดอ่อนของงานวิจัยเกี่ยวกับโทรทัศน์ท้องถิ่นที่เคยมีมาว่า

- มักไม่ค่อยตั้งปัญหาถามว่า ใครเล่าเป็นผู้ที่ได้รับประโยชน์อย่างแท้จริงจากโทรทัศน์ท้องถิ่น

- กลุ่มผู้ที่จำเป็นต้องใช้ประโยชน์จากโทรทัศน์อย่างมากที่สุดนั้นเป็นผู้ที่ได้รับผลประโยชน์บ้างหรือเปล่า

ผู้วิจัยได้ยกตัวอย่างงานวิจัยหลายชิ้นเพื่อประกอบข้อสงสัยที่กล่าวมาข้างต้น เช่น

(♦) ในกรณีโทรทัศน์ท้องถิ่นเพื่อการศึกษาของอินเดีย (โทรทัศน์เคดาร์) ที่วางแผนไว้ว่าในช่วงปี 1975-76 จะให้ข่าวสารแก่หมู่บ้าน 2,400 หมู่บ้านผ่านโทรทัศน์ดาวเทียม ผลปรากฏว่า

- จากการติดตามผลการแพร่ภาพ กลับเป็นกลุ่มเด็กมีใช้กลุ่มผู้ใหญ่ที่ติดตามดูเป็นประจำ
- เนื้อหาที่น่าสนใจนั้น มีเพียงขบวนการกลุ่มเล็ก ๆ ที่มีฐานะดี มีความรู้ดีเท่านั้น ที่สามารถปฏิบัติตามได้

(♦) ในกรณีของ Teleclub ของกลุ่มชาวนาโนนิวเคลีย ก็มีแค่พวกชาวนาที่มีการศึกษาคดีมีรายได้ดี ที่สามารถเข้ามาเป็นสมาชิกของ Teleclub

จากสองกรณีนี้ก็พอให้ข้อสรุปได้ว่า คนที่จำเป็นต้องใช้ประโยชน์จากข่าวสารกลับไม่ได้ใช้ คนที่ได้มาใช้ประโยชน์อาจจะไม่ได้มีความจำเป็นสูงสุด

(♦) ในกรณีของประเทศเคนยา ก็มีแค่ชาวนาวยเท่านั้นที่เข้าถึงสื่อใหม่ ๆ ข่าวสารใหม่ๆ ที่รัฐจัดส่งไปให้ และเนื่องจากชาวนาเหล่านี้มีลักษณะก้าวหน้ำอยู่แล้ว จึงพร้อมที่จะตอบสนองต่อนวัตกรรมที่รัฐส่งไปให้

(♦) ในกรณีของประเทศไทย โครงการโรงเรียนฝึกอบรมการค้าขายเคลื่อนที่ (Mobile Trade Training School) ที่ตั้งเป้าหมายไว้ว่าจะกระตุ้นคนชนบทให้รู้จักการทำอุตสาหกรรมเบาและการเกษตรแบบใหม่ โดยมุ่งเป้าหมายที่จะสอนทักษะใหม่ ๆ ให้กับวัยรุ่นชนบทที่ขาดโอกาสและว่างงาน แต่ทว่าหลังจากดำเนินการไปได้ 10 ปี ทางโครงการก็ต้องย้อนกลับมาทบทวนใหม่ เนื่องจากกลุ่มเป้าหมายที่เข้ามาใช้บริการกลับเป็นคนในเมืองที่มีงานทำอยู่แล้ว

(♦) ในกรณีของประเทศโคลัมเบีย มีการทำโครงการที่รู้จักกันอย่างดีคือ The Accion Cultural Popular (ACPO) ซึ่งมีชื่อเสียงในการใช้สื่อเพื่อการปรับปรุงสภาพชีวิตของประชาชนชาวนาให้ดีขึ้น แต่หลังจากการประเมินผลก็พบว่า มี 5% ของกลุ่มผู้รับสารเท่านั้นที่มีความรู้และรู้หนังสือเพิ่มขึ้น แต่ทว่ากลุ่มที่ยกระดับขึ้นมานี้ก็ไม่ได้กลายเป็นผู้นำที่ช่วยกลุ่มอื่น ๆ อีกต่อไปเลย

(♦) ผลจากการประเมินผลของโครงการรณรงค์รู้หนังสือของ UNESCO นั้นพบว่า ทั้ง ๆ ที่ลงทุนไปอย่างมากมาย แต่ผลที่ได้กลับน้อยมาก สภาพการณ์ทุกอย่างยังเหมือนเดิม แล่นกลุ่มเป้าหมายที่มุ่งหวังไว้ก็กลับเป็นกลุ่มที่ไม่ได้รับผลประโยชน์อย่างแท้จริง

ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ว่า คำตอบสำหรับปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น จะอธิบายจากเพียงด้านปัจจัยภายใน คือ ความล้มเหลวของตัวโครงการใช้สื่อสมัยใหม่เท่านั้น คงจะไม่เพียงพอ แต่จะต้อง

พิจารณาปัจจัยภายนอก คือ บทบาทของโครงการเหล่านี้ที่สอดเข้าไปในโครงสร้างเศรษฐกิจสังคมที่มีอยู่ด้วย เช่น โครงการเหล่านี้มุ่งจะเล่นบทบาทเพียงแค่ผ่อนคลายความตึงเครียดระหว่างคนรวย-คนจน หรือจะเล่นบทบาทเป็นผู้สร้างการกระจายความเจริญให้เท่าเทียมให้มากขึ้น

จากบทเรียนที่ผ่าน F. Lenglet ได้กำหนดกรอบแนวคิดในการประเมินโครงการใช้สื่อสมัยใหม่ เช่น โทรทัศน์นั้นจะต้องตอบคำถามหลัก ๆ 4 ประการคือ

- (ก) มีใครบ้างที่โอกาสเข้าร่วมในการใช้สื่อโทรทัศน์
- (ข) สื่อโทรทัศน์ได้ก่อให้เกิดผลกระทบอะไรบ้าง
- (ค) นักวิจัยจะอธิบายผลกระทบที่เกิดขึ้นได้อย่างไร
- (ง) แท้จริงแล้ว ใครเล่าที่ได้ผลประโยชน์จากโทรทัศน์

ต่อจากนั้น ผู้วิจัยได้นำเอาคำถามทั้ง 4 ข้อมาใช้ประเมินโปรแกรมโทรทัศน์เพื่อการศึกษา นอกโรงเรียนของไอเวอร์ โคสต์ ผลการวิจัยที่น่าสนใจมีดังนี้

• บริบทของการสื่อสาร

ประเทศไอเวอร์ โคสต์มีโทรทัศน์อยู่ช่องเดียว และมีรายการโทรทัศน์เพื่อการศึกษาสำหรับเด็กในโรงเรียน (เมื่อปี 1971) ส่วนตอนกลางคืนมีรายการ "โทรทัศน์สำหรับทุกคน" (Tele pour tous - TPT) สำหรับผู้ใหญ่ในระบบโรงเรียน (ผู้ที่มีอายุมากกว่า 15 ปีขึ้นไป) ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากรัฐบาล

(♦) เนื้อหาของ TPT จะครอบคลุมความรู้ที่จำเป็นสำหรับชีวิต เช่น สุขภาพ อาหาร สหกรณ์ การเกษตร วัฒนธรรมพื้นบ้าน ที่อยู่อาศัย

(♦) รูปแบบรายการ จะใช้รูปแบบผสมระหว่างบันเทิงกับการศึกษา (dramatic & didactic) โดยใช้ฉากเป็นบรรยากาศภายในหมู่บ้านเพื่อให้เกิดความรู้สึกสมจริงสมจัง

(♦) วิธีการใช้ ทางผู้รับผิดชอบจะจัดให้มี "ผู้นำกลุ่ม" (animator) นั่งดูโทรทัศน์แบบรวมกลุ่มกัน หลังจากดูจบแล้ว ผู้นำกลุ่มจะนำการสนทนาพูดคุย โดยถือว่า เนื้อหารายการมีความสำคัญพอ ๆ กับการสนทนาพูดคุยหลังจากชมแล้ว เนื้อหาที่พูดคุยจะเน้นหนักว่า จะนำเอาความรู้ที่ได้ไปใช้ได้จริง ๆ หรือไม่ ใช้ได้อย่างไร

• การประเมินของกลุ่มผู้ชม

ผู้วิจัยได้ใช้วิธีการวัดผลในหลายมิติเพื่อตอบคำถามทั้ง 4 ข้อที่วางไว้เป็นกรอบแนวคิดเกณฑ์แรกคือ การวัดเชิงปริมาณ ซึ่งประกอบด้วย

(♦) การวัดจำนวนคนที่เข้าร่วม และตรวจสอบว่าเป็นกลุ่มเป้าหมายที่มุ่งหวังไว้หรือไม่ ผลปรากฏว่า แม้ว่าจำนวนคนที่มาเข้าร่วมดูจะมีมากพอสมควร แต่ก็กลับไม่ใช่กลุ่มคนที่คาด

หวังเอาไว้ เนื่องจากส่วนใหญ่จะเป็นกลุ่มเด็ก ๆ ที่มาดูแลเพราะความอยากรู้อยากเห็น สนุก และฆ่าเวลา (ผู้วิจัยพบว่าปัญหาหลักคือ เครื่องรับโทรทัศน์มีน้อย เมื่อเด็ก ๆ มาของคุณก่อน ผู้ใหญ่ก็ไม่อยากมารวม)

นอกจากนั้น ผู้วิจัยยังพบว่า ปริมาณคนที่เพียงแต่ดูรายการจบแล้วก็ถูกกลับบ้านไปโดยไม่เข้าร่วมการสนทนาพูดคุยมีอย่างมาก ตัวเลขคนที่ดูจนจบแล้วร่วมอภิปรายมีน้อยมาก อยู่ระหว่าง 2.4%-0.7% (วัดจากปี 1974-76) (ผู้วิจัยพบว่าเพราะ "ผู้นำกลุ่มอภิปราย" ไม่น่าสนใจ)

ผู้วิจัยวิเคราะห์ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นว่า เนื่องจากทางโครงการเองก็ไม่ชัดเจนว่ากลุ่มเป้าหมายที่แท้จริงของโครงการคือใคร เนื่องจากทางโครงการได้ระบุเอาไว้อย่างกว้าง ๆ เท่านั้นว่ากลุ่มเป้าหมายจะเป็น

- คนต่างจังหวัดที่ไม่เคยเข้าโรงเรียน
- คนในเมืองที่ไม่เคยเข้าโรงเรียน
- พวกออกจากโรงเรียนกลางคัน

ทั้งนี้โดยที่ทางโครงการคาดหวังว่า เมื่อให้คนทั้ง 3 กลุ่มได้เรียนรู้ทักษะต่าง ๆ จากโทรทัศน์แล้ว พวกเขาจะสามารถอยู่ในชนบทได้ เพื่อลดปัญหาการอพยพลงที่ชนบทเข้าไปในเมือง แต่เมื่อกลุ่มเป้าหมายไม่ชัดเจน เนื้อหารายการก็จะไม่กระชับตามไปด้วย คนที่ชมจึงไม่สามารถร่วมสนทนาด้วย

(♦) การวิเคราะห์คุณลักษณะของกลุ่มผู้ชม

เมื่อคัดกลุ่มเด็กออกไปแล้ว ผู้วิจัยได้วิเคราะห์คุณลักษณะของกลุ่มผู้ชมและพบว่า

- เป็นผู้ชายเป็นส่วนใหญ่ มีผู้หญิงเพียง 1 ใน 3
- อายุอยู่ระหว่าง 20-40 ปี
- เป็นคนที่มีการศึกษาอยู่แล้ว
- พวกหัวหน้าชุมชน ผู้นำทางความคิด ผู้อาวุโส (ที่มีบทบาทอย่างมากในสังคมอัฟริกัน) ไม่ค่อยมาดู

ผู้วิจัยสรุปว่า กลุ่มผู้มาดูโทรทัศน์มีอยู่ 2 กลุ่มใหญ่คือ

(ก) กลุ่มผู้มีฐานะดี กลุ่มนี้มาดูโทรทัศน์เนื่องจากโทรทัศน์เป็นหนทางในการติดต่อกับโลกสมัยใหม่ที่ตัวเองก็เป็นส่วนหนึ่งอยู่แล้ว ผู้ชมกลุ่มนี้จึงเป็นผู้ชายมากกว่าผู้หญิง วัยรุ่นมากกว่าคนแก่ การใช้โทรทัศน์สำหรับคนกลุ่มนี้จึงเพื่อรักษาสถานภาพทางสังคมของคนเอาไว้

(ข) กลุ่มคนจน ซึ่งเป็นคนกลุ่มใหญ่ของชุมชน กลุ่มนี้มาดูเพื่อหวังจะใช้โทรทัศน์เป็นหนทางติดต่อรับรู้ข่าวสารโลกภายนอกและเรียนรู้สิ่งใหม่ ๆ

สำหรับกลุ่มผู้ใหญ่/ผู้อาวุโส/คนแก่นั้นจะไม่ค่อยไปดูรายการโทรทัศน์การศึกษาที่โรงเรียน เนื่องจากเห็นว่า โรงเรียนและโทรทัศน์เป็นเรื่องของเด็ก ๆ ไม่ใช่คนแก่ และโทรทัศน์-ครูเป็นการสื่อสารแบบทางเดียว ซึ่งผู้นำชุมชน/ผู้อาวุโสจะใช้ระบบการสื่อสารสองทางมากกว่า

• การประเมินผลกระทบ

ผลจากการสัมภาษณ์และการสังเกตสภาพการณ์ในชุมชน ผู้วิจัยได้พบว่า ผลกระทบที่เกิดจากโทรทัศน์ท้องถิ่น TPT นั้น มีอยู่หลายแง่มุมคือ

(♦) ผลในด้านการปลูกจิตสำนึก สำหรับกลุ่มคนที่ได้มีโอกาสดูรายการ TPT กล่าวว่า ได้เกิดการขบคิดเกี่ยวกับปัญหาของตนเอง ไม่ว่าจะเป็นด้านอาชีพหรือชีวิตความเป็นอยู่ แต่ปัญหาก็คือ คนกลุ่มนี้มีจำนวนน้อยมาก อย่างไรก็ตาม หลังจากที่เกิดการตระหนักและสำนึกแล้ว แต่เนื่องจากขาดระบบรองรับ ทำให้สำนึกดังกล่าวไม่อาจขยายไปถึงขั้นตอนการลงมือกระทำได้ ตัวอย่างเช่น คำแนะนำให้ขุดบ่อน้ำใช้ แต่ทว่าดินแข็งเกินไป และขาดเครื่องมือช่วยขุด เป็นต้น

(♦) ข้อจำกัดของตัวรายการ เนื่องจากผู้ผลิตต้องการให้เนื้อหาที่มีลักษณะเป็นวิชาการมากเกินไป แต่ขาดลักษณะนำไปปฏิบัติการ ตัวอย่างเช่น ในรายการครึ่งชั่วโมง รายการ TPT ใช้เวลาเกือบทั้งหมดอธิบายวงจรของเชื้อโรคในน้ำ ในขณะที่ชาวบ้านต้องการจะรู้ว่าจะแก้ปัญหา น้ำที่มีเชื้อโรคได้อย่างไร

(♦) ผลด้านการกระทำที่เกิดขึ้น อย่างไรก็ตาม ในบางระดับก็ได้มีผลด้านการลงมือกระทำเกิดขึ้น เช่น มีการขุดบ่อเพิ่มขึ้น มีการทำตะเกียงใช้ มีการซื้อที่กรองน้ำ ฯลฯ แต่ทว่าผู้วิจัยสังเกตว่า เมื่อเปรียบเทียบแล้ว ผลด้านปลูกจิตสำนึกมีสูงกว่าด้านการลงมือกระทำ และกิจกรรมที่ทำมีลักษณะเป็นรายบุคคลมากกว่าเป็นกิจกรรมรวมกลุ่ม

(♦) ผลกระทบในระดับโครงสร้างชุมชน ในมิตินี้ยังไม่มีผลเลย เนื่องจากกลุ่มคนที่มีอำนาจในโครงสร้างชุมชน เช่น หัวหน้าชุมชน ผู้อาวุโสไม่มาร่วมในรายการเลย พวกที่มาชม TPT เป็นพวกที่ไม่มีอำนาจการตัดสินใจ ส่วนผลกระทบในแง่การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองนั้นก็ไม่ได้ทำเลย (เมื่อวิเคราะห์เนื้อหาการรายการก็จะไม่พบเรื่องการเมืองเลย) ผู้วิจัยจึงสรุปว่า สิ่งที่ TPT ทำได้ก็คือ การช่วยสร้างบรรยากาศที่เอื้อต่อการพัฒนาให้แก่รัฐบาลเท่านั้น

(3) การศึกษา "สื่อเฉพาะกิจ" (วิดีโอ) เพื่อการพัฒนา

• ที่มาของแนวคิดของการใช้สื่อเฉพาะกิจเพื่อการพัฒนา

Bertold Brecht เคยกล่าวถึงสื่อมวลชนสมัยใหม่ในยุคที่วิทยุถือกำเนิดขึ้นมาว่า

"วิทยุต้องเปลี่ยนจากการเป็นวิถีทางแห่งการแพร่กระจายข่าวสาร" (Mean of distribution) มาเป็น "วิถีทางแห่งการสื่อสาร" (Mean of communication) วิทยุต้องทำให้ผู้รับสารได้พูด พอ ๆ กับที่ได้ฟัง และต้องเชื่อมโยงผู้ฟังเข้าด้วยกันมากกว่าจะแยกพวกเขาออกจากกัน"

คำกล่าวของ B. Brecht ดังกล่าวสะท้อนให้เห็นจุดอ่อนของการนำเอาสื่อมวลชนสมัยใหม่ที่ทรงประสิทธิภาพเช่นวิทยุมาใช้ ทศนะดังกล่าวสอดคล้องกับข้อคิดเห็นของนักวิชาการด้านสื่อเพื่อการพัฒนาที่วิจารณ์วิธีการนำเอาสื่อมวลชนสมัยใหม่มาใช้ในการพัฒนาประเทศโลกที่ 3 ในช่วง 1960-1970 ว่า

(♦) ในเรื่องรูปแบบของสื่อ นักพัฒนามักจะคิดถึงแต่เทคโนโลยีแบบตะวันตกที่มีขนาดใหญ่ มีลักษณะรวมศูนย์ และดำเนินงานโดยพวกมืออาชีพ

(♦) ในแง่การตอบสนองของความต้องการ เนื่องจากสื่อดังกล่าวไม่ได้เปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมเลยไม่ว่าจะในขั้นตอนใด ทำให้สื่อไม่สามารถตอบสนองความต้องการของประชาชนได้ (ส่วนใหญ่สื่อเหล่านี้ก็ถือเอาความต้องการของรัฐเป็นค้ำตั้งอยู่แล้ว) และทำให้เนื้อหาสารไม่สอดคล้องกับความเข้าใจของประชาชน

(♦) ช่องทาง ประชาชนส่วนใหญ่ยังเข้าไม่ถึงสื่อมวลชนสมัยใหม่อย่างสม่ำเสมอเนื่อง

หลังจากที่วิพากษ์วิจารณ์สื่อมวลชนสมัยใหม่แล้ว ก็ได้มีการนำเสนอว่า สื่อที่เหมาะสมที่จะนำมาใช้การพัฒนานั้น ควรจะมีลักษณะที่ตรงข้ามกับที่กล่าวมาข้างต้น คือเป็นสื่อที่ใช้เทคโนโลยีระดับกลาง มีขนาดเล็ก มีลักษณะกระจายอำนาจ และที่สำคัญเป็นสื่อที่ประชาชนสามารถเข้ามามีส่วนร่วมอย่างเต็มที่ ด้วยเหตุนี้ แนวคิดเรื่องการใช้สื่อเฉพาะกิจ (specific media) อันเป็นสื่อที่มีคุณสมบัติสอดคล้องกับที่กล่าวมาจึงเริ่มถูกนำมาใช้ในภาคปฏิบัติ

สื่อเฉพาะกิจนั้นมีมากมายหลายประเภท โดยอาจจะเป็นทั้งสิ่งพิมพ์ เช่น โปสเตอร์ จดหมายข่าว สื่ออิเล็กทรอนิกส์ เช่น วิดีโอ หอกระจายข่าว เทปบันทึกเสียง และสื่อกิจกรรม เช่น นิทรรศการ หน่วยเคลื่อนที่ ฯลฯ ในที่นี้จะขอนำเสนอตัวอย่างการใช้สื่อเฉพาะกิจเช่น วิดีโอที่มีการใช้ในงานพัฒนาอย่างแพร่หลายอย่างมากในต่างประเทศ แต่ทว่ายังไม่ค่อยถูกนำมาใช้ในการพัฒนาชนบทของไทย

• คุณสมบัติของสื่อวิดีโอ

วิดีโอเป็นสื่อที่มีคุณสมบัติเด่นทั้งในด้านเทคนิคและในด้านการเปิดโอกาสให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมได้อย่างเต็มที่คือ

(ก) ข้อดีเด่นเชิงเทคนิค

- ◆ วิดีโอเป็นสื่อที่มีทั้งภาพและเสียง ซึ่งเหมาะกับแบบแผนการรับสื่อของชาวบ้าน
- ◆ กระบวนการผลิต ไม่ซับซ้อนแบบภาพยนตร์ หลังจากถ่ายทำแล้วก็ฉายดูได้เลย
- ◆ สามารถเคลื่อนย้ายได้ง่าย มีน้ำหนักเบา
- ◆ สามารถใช้ถ่านได้ จึงใช้ได้ในเขตชนบทที่ไม่มีไฟฟ้า
- ◆ สามารถนำเอารายการที่ออกทางโทรทัศน์มาฉายซ้ำได้

(ข) ข้อดีเด่นในแง่การมีส่วนร่วม

- ◆ เนื่องจากกระบวนการผลิตและการใช้ไม่ยุ่งยากซับซ้อน ทำให้ฝึกชาวบ้านให้เรียนรู้ได้โดยง่าย
- ◆ ชาวบ้านสามารถควบคุมวิธีการใช้ ตั้งแต่จะใช้เมื่อใด จะหยุดภาพ จะ play-back เมื่อใดก็ได้ จึงปรับใช้ได้ในหลายวัตถุประสงค์
- ◆ หากชาวบ้านได้เข้ามามีส่วนร่วมตั้งแต่ขั้นการผลิตด้วยตัวเอง (self-produced) ก็จะทำให้ชาวบ้านเพิ่มอำนาจในการควบคุมสื่อได้มากขึ้น (empowerment) เป็นการลบล้างความเชื่อที่ว่าชาวบ้านใช้เทคโนโลยีไม่เป็น (คังกรณีตัวอย่างของ Subhadra ที่จะได้กล่าวอย่างละเอียดต่อไป)
- ◆ มิงงานวิจัยหลายชิ้นที่ได้พิสูจน์ให้เห็นว่า หากผู้รับสารได้เข้ามามีส่วนร่วมในการวางแผนและการผลิต ได้มองเห็นสถานการณ์ผ่านจอ ประชาชนจะเปลี่ยนทัศนคติที่เคยมีมา

(ค) ทัศนคติใหม่ต่อสื่อ อย่างไรก็ตาม การที่จะใช้วิดีโอเพื่อการมีส่วนร่วมของประชาชนนั้น ก็จำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงแนวคิดเกี่ยวกับการผลิตของสื่อสมัยใหม่ไปจากเดิมด้วย ตามหลักการของการผลิตสื่อมวลชนทั่วไปนั้น เมื่อถ่ายทำเสร็จ ตัดต่อเสร็จ ก็แปลว่าสิ้นสุดกระบวนการแล้ว แต่ในการใช้วิดีโอเพื่อพัฒนานั้น หลังจากถ่ายทำเสร็จ ตัดต่อเสร็จ ก็แปลว่า กระบวนการใช้สื่อนั้น เพิ่งจะเริ่มต้นเท่านั้น

(ง) ระดับการมีส่วนร่วมนั้น ทำได้หลายระดับตามขั้นตอนดังนี้

- ร่วมวางแผน (planning) (ก่อนผลิต)
- ร่วมวางกลยุทธ์ (strategies)

- ร่วมผลิต (production)
- ร่วมแสดง (show)
- ร่วมนำการสนทนากลับมาหลังจากได้ฉายวิดีโอแล้ว
- ร่วมบริหารจัดการทั้งหมด

• ความแพร่หลายของการใช้สื่อวิดีโอเพื่อการพัฒนา

ทั้ง ๆ ที่สื่อวิดีโอมีข้อดีเด่นทั้งเชิงเทคนิคและถูกต้องตามหลักการมีส่วนร่วมของการพัฒนา แต่ก็ยังปรากฏว่าในประเทศต่าง ๆ มีความนิยมใช้วิดีโอเพื่อการพัฒนาที่แตกต่างกัน ในบังกลาเทศ มีองค์กรชื่อ Communication for change ที่สนับสนุนให้มีการใช้สื่อวิดีโอเพื่อการพัฒนา (ซึ่งมีหลายชื่อในภาษาอังกฤษ เช่น Participatory video, Independent video, popular video, community video, Alternative video) มาเป็นเวลา 25 ปีแล้ว ในประเทศบังกลาเทศมีองค์กรพัฒนาขนาดใหญ่คือ Proskika ซึ่งมีประสบการณ์ใช้วิดีโอเพื่อการพัฒนาอย่างมาก ในประเทศอินเดีย มีองค์กรพัฒนาชื่อ SEWA (Self-employed Woman's Association) ใช้วิดีโอเป็นสื่อสอนหนังสือให้แก่พวกแม่ค้ารายย่อย คนงานเย็บผ้า และผู้หญิงที่ทอพรหม อย่างได้ผลดี (Stuart S. & Bery R., 1996)

ในทางตรงกันข้าม Okunna (1995) ทำการสำรวจความนิยมใช้สื่อวิดีโอในประเทศไนจีเรีย โดยศึกษาจากผู้ชมชนบท 450 คน ที่มีภาษาและเชื้อชาติแตกต่างกัน ประกอบอาชีพต่าง ๆ กัน เช่น เป็นชาวนา แม่ค้า ครู แม่ค้าขายของตามถนน โดยที่ผู้หญิงเหล่านี้ไม่สามารถอ่านเขียนได้ แต่ปรากฏว่าแทบจะไม่มีใครใช้สื่อวิดีโอสำหรับกลุ่มตัวอย่างดังกล่าวเลย ในกรณีของประเทศไทยก็น่าจะคล้ายคลึงกัน ทั้ง ๆ ที่สื่อวิดีโอในประเทศไทยมีการพัฒนาอย่างมาก หากแต่เป็นการขยายตัวของสื่อวิดีโอเพื่อความบันเทิงและเป็นเชิงพาณิชย์เท่านั้น

• เป้าหมายและวิธีการใช้สื่อวิดีโอเพื่อการพัฒนา

Stuart S. & Bery R. (1996) ประมวลเป้าหมายในการใช้วิดีโอเพื่อการพัฒนาซึ่งสามารถทำได้อย่างหลากหลาย เช่น

- ◆ ใช้ปลูกจิตสำนึกต่อประเด็นต่าง ๆ
- ◆ ให้คนจนรู้สึกเข้ามามีส่วนร่วมในสังคม
- ◆ ล้มล้างความเชื่อที่ว่าคนจนใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ไม่เป็น
- ◆ ถ่ายทอดทัศนคติของคนจนต่อโลกรอบ ๆ ตัว
- ◆ อธิบายให้เห็นสาเหตุของปัญหาต่าง ๆ

- ◆ เป็นหนทางใช้สื่อเพื่อการพัฒนาชีวิตมากกว่าจะเป็นสื่อเพื่อความบันเทิง
- ◆ ชี้ให้เห็นว่าสื่อมวลชนขนาดใหญ่ยังไม่สามารถแสดงบทบาทที่เป็นประโยชน์อย่างแท้จริงต่อประชาชน
- ◆ แสดงให้สังคมส่วนใหญ่เห็นวิธีการที่คนจนแก้ปัญหา

Stuart S. & Bery R. (1996) ได้วิจัยเป้าหมายและวิธีการใช้สื่อวิดีโอในกรณีของประเทศบังกลาเทศและพบว่าเป้าหมายการใช้มีอยู่ 3 รูปแบบคือ

- (ก) ใช้ในการจัดตั้งรวมกลุ่มประชาชนเพื่อการเคลื่อนไหวทางสังคม
- (ข) ใช้ในกระบวนการฝึกอบรมทั้งเพื่อปลูกสำนึกในระดับแรก และเสริมศักยภาพความมั่นใจของประชาชนในระดับต่อมา (confidence building)
- (ค) ใช้เป็นปากเสียงแทนประชาชน (Advocacy)

(ก) ใช้ในการจัดตั้งรวมกลุ่ม (organization)

ในกรณีที่เกิดอหิวาตกโรคแพร่ระบาดในหมู่บ้าน ประเทศบังกลาเทศ นักพัฒนาได้นำเอากล้องถ่ายวิดีโอไปถ่ายภาพแมลงวันซึ่งเป็นพาหะนำโรค ภาพวิดีโอแสดงให้เห็นว่ามีแมลงวันเกาะบนจานอาหารในร้านขายอาหาร หลังจากนั้นนำวิดีโอมาฉายให้ชาวบ้านดู ชาวบ้านก็จะเข้าใจ ส่วนร้านอาหารก็จะระมัดระวังรักษาความสะอาด ส่วนประชาชนจะจัดตั้งกลุ่มสำรวจความสะอาดขึ้นมา

Stuart S. ผู้วิจัยพบว่า กระบวนการนำเอาวิดีโอมาฉาย (playback) นั้นมีความสำคัญมาก เนื่องจากการนำมาฉายให้ชม ทำให้ชาวบ้านเกิดความสำนึก เกิดการตั้งคำถาม และในระหว่างที่มีการ play back นั้น หากมีการคุยกันเป็นกลุ่ม มีการพูดคุยสนทนากัน ก็จะทำให้ชาวบ้านรวมกลุ่มเคลื่อนไหว ตัวอย่างเช่นในหมู่บ้านที่ห้ามผู้หญิงทำงานจักสานด้วยไม้ไผ่ เมื่อได้เห็นภาพผู้หญิงในหมู่บ้านอื่นทำงานจักสานไม้ไผ่ได้ กลุ่มผู้หญิงก็จะตั้งกลุ่มกันบ้าง ซึ่งเท่ากับภาพและเสียงของวิดีโอ นั้นได้ช่วยให้เกิดความคิดใหม่ ๆ ช่วยขยายเส้นขอบฟ้าแห่งการรับรู้โลกให้กว้างขวางออกไป

(ข) ใช้ในกระบวนการฝึกอบรม

องค์กรพัฒนา 2 องค์กรในบังกลาเทศได้ทดลองใช้สื่อวิดีโอในการฝึกอบรมกลุ่มผู้หญิง ชาวบ้านที่ไม่เคยมีประสบการณ์กับเทคโนโลยีสมัยใหม่เลย โดยมีขั้นตอนดังนี้

ขั้นที่หนึ่ง: องค์กรฝึกอบรมใช้เวลาพูดคุยกับผู้หญิงในชุมชนถึงแนวคิดที่จะไปฝึกอบรมเรียนรู้การใช้วิดีโอเพื่อนำมาใช้ประโยชน์ต่อการพัฒนาหมู่บ้าน

ขั้นที่สอง: เริ่มจากผู้ที่ต้องการฝึกอบรมไปอยู่ร่วมกันในศูนย์ฝึกอบรมและเริ่มงานระยะแรก คือการเรียนรู้เทคนิคโดยวิธีการเรียนด้วยการลงมือทำ (learning by doing) เนื่องจากผู้หญิงส่วนใหญ่จะยังมีความกลัวบรรดาเครื่องมือเครื่องใช้สมัยใหม่ แต่เนื่องจากการเรียนเป็นกลุ่ม คนบาง

คนที่กล้าและอยากทดลองก็จะเริ่มเป็นคนแรก หลังจากนั้นก็จะเกิดพลวัตรของกลุ่ม คนอื่นๆ ก็จะค่อยๆ ตามมา เนื้อหาที่ให้ถ่ายทำจะเป็นเรื่องจริงของผู้เข้ารับการฝึก

เนื้อหาของหลักสูตรในขั้นนี้จะกินเวลา 3 อาทิตย์ ประกอบด้วย การใช้เครื่องถ่ายวิดีโอ การตัดต่อ การเล่น playback การนำกลุ่มสนทนากลับไปฉายประกอบวิดีโอ

ผลที่เกิดขึ้นหลังจาก 3 อาทิตย์ผ่านไป ก็คือ กลุ่มผู้หญิงจะมีความมั่นใจมากขึ้นเมื่อเผชิญหน้ากับเทคโนโลยี และยังรู้จักที่จะแปรความคิดให้ออกมาเป็นภาพซึ่งเป็นหัวใจสำคัญของสื่อวิดีโอ

ขั้นที่สาม: ให้ผู้เข้ารับการฝึกนำเอาวิดีโอที่ทดลองทำที่ศูนย์ฯ กลับไปฉายให้คนในชุมชนดู ส่วนทางศูนย์ฯ ก็จะไปตามติดตามผลและช่วยเสริมการสนับสนุนด้านเทคนิคต่าง ๆ และสร้างเงื่อนไขสนับสนุนต่าง ๆ เช่น จัดงานประกวดวิดีโอเพื่อการพัฒนาดีเด่น ขบวนการฝึกอบรมขั้นสูง เป็นต้น

(ค) การใช้เป็นปากเป็นเสียงแทนประชาชน (Advocacy)

คุณสมบัติที่เคลื่อนไหวอย่างแข็งของวิดีโอคือ บอกข้อเท็จจริงอย่างซื่อสัตย์ คิดสินบนไม่ได้ (ต่างจากสื่อบุคคล) จึงสามารถบันทึกความยุติธรรมและสัญญาต่าง ๆ เอาไว้ได้อย่างที่เรียกว่า "ภาพมันฟ้อง" ด้วยเหตุนี้จึงมีการนำเอาสื่อวิดีโอมาเป็นพยานหลักฐานเป็นปากเป็นเสียงแทนชาวบ้าน

ตัวอย่างเช่น เมื่อมีการตัดป่าสร้างถนน ชาวบ้านพยายามต่อสู้ให้บริษัทเอกชนที่เข้ามาตัดป่าหยุดดำเนินการและขอค่าชดเชย แต่เมื่อบริษัทไม่ยอมรับข้อเสนอ ชาวบ้านจึงได้ถ่ายภาพคนตัดไม้พร้อมทั้งสัมภาษณ์ชาวบ้านประกอบ และหลังจากนั้นก็ส่งเทปบันทึกภาพให้แก่หน่วยงานรัฐ (อาจเทียบได้กับกรณีการแอบถ่ายภาพตำรวจรับส่วยรถติดล้อ หรือการโกงเลือกตั้งที่ปากน้ำของประเทศไทย)

• ตัวอย่างงานวิจัยสื่อวิดีโอเพื่อการศึกษา (Educational Video)

Subhadra, B. (1988) มีความสนใจว่าในหมู่บ้านชนบทที่ล้าหลังมาก ๆ ในประเทศเนปาล ซึ่งประชาชนบางกลุ่มไม่เคยเห็นภาพที่ต่อเนื่องเคลื่อนไหวแบบภาพยนตร์หรือโทรทัศน์เลย ผู้วิจัยสงสัยว่า เมื่อนำเอาสื่อใหม่ๆ เช่น วิดีโอ ซึ่งเป็นภาพที่เคลื่อนไหวเข้าไปใช้เพื่อการศึกษา ประชาชนจะสามารถขยายขอบเขตของผัสสะได้หรือไม่ (Extension of sensation) นอกจากนั้นผู้วิจัยก็สนใจว่าการให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการผลิตสื่อจะให้ผลอย่างไรบ้าง และเนื่องจากวิดีโอเป็นสื่อภาพและเสียง ในขณะที่ประชาชนบางกลุ่มพูดภาษาเดียวกับสื่อ (ภาษาเนปาลี) และบางกลุ่มพูดภาษาที่ต่างออกไป ตัวแปรเรื่องภาษาจะมีส่วนเกี่ยวข้องหรือไม่

๑ วัดอุปสงค์

จากสภาพการณ์ดังกล่าว ผู้วิจัยได้ตั้งวัตถุประสงค์การวิจัยไว้ 3 ประการคือ

- (1) ประชาชนจะสามารถเรียนรู้จากสื่อใหม่ ๆ เช่น วิดีโอได้หรือไม่
- (2) เมื่อวิดีโอเข้ามามีส่วนร่วมในการผลิต จะมีการเรียนรู้ดีขึ้นไหม
- (3) เปรียบเทียบประชาชน 2 กลุ่มที่พูดภาษาเดียว และภาษาที่ต่างไปจากสื่อว่ามีระดับการเรียนรู้แตกต่างกันหรือไม่

๑ กลุ่มตัวอย่าง สํารวจเปรียบเทียบ 2 หมู่บ้านในเมืองกัทมัญญ ประชากรเป็นผู้หญิงที่ไม่ได้เรียนหนังสือเลย

๑ วิธีวิจัย ใช้การวิจัยเชิงทดลอง โดยทดลองเอาวิดีโอเรื่องท้องร่วงไปฉาย แล้ววัดระดับความรู้ก่อน-หลังดูวิดีโอเปรียบเทียบผล (ภาพที่ใช้ในวิดีโอที่ผู้วิจัยใช้ภาพที่เหมือนกับชีวิตประจำวันของกลุ่มตัวอย่าง)

๑ ผลการวิจัย

วัตถุประสงค์ข้อ 1: อัตราการเรียนรู้ของกลุ่มตัวอย่างจากทั้ง 2 หมู่บ้านเพิ่มขึ้น แปลว่าสามารถใช้วิดีโอสำหรับการเรียนรู้ได้ แม้แต่กับกลุ่มเป้าหมายที่ไม่เคยมีประสบการณ์การดูภาพที่เคลื่อนไหวเลย โดยมีเงื่อนไขว่า ภาพที่ให้ดูในครั้งแรก ๆ นั้น ควรจะเป็นภาพที่คล้ายคลึงกับชีวิตจริง

: ประสิทธิภาพของการเรียนรู้ ชาวบ้านได้รู้วิธีการแก้ไขโรคท้องร่วงตามที่วิดีโอบอก หากทว่าผลการจำข้อมูลจะไม่สมบูรณ์ทั้งหมดในกรณีที่ดูเพียงครั้งเดียว เช่น อาจจะจำ "ชื่อโรค" ไม่ได้ (เนื่องจากเป็นคำศัพท์ใหม่) แต่ถ้าได้ดู 2 ครั้ง (ดอกล้ำ) ก็จะจำได้ จึงสรุปได้ว่า ประสิทธิภาพของการเรียนรู้ (การจำและการเข้าใจ) จะขึ้นอยู่กับปริมาณความถี่

วัตถุประสงค์ข้อ 2: สำหรับกลุ่มตัวอย่างที่มีโอกาสได้เข้าร่วมตั้งแต่ขั้นตอนการสร้างวิดีโอได้ขึ้นทีมผู้สร้างพูดคุยกัน อภิปรายกัน ประสิทธิภาพของการเรียนรู้ก็จะเริ่มต้นตั้งแต่ขั้นตอนนี้แล้ว โดยยังไม่จำเป็นต้องดูผลผลิตในขั้นสุดท้ายเลย

: ผลกระทบที่เกิดจากการมีส่วนร่วมนั้น จะมีผลยาวนาน แม้ว่าช่วงเวลาจะผ่านไปนานแล้ว แต่กลุ่มตัวอย่างก็ยังจำเนื้อหาได้ เนื่องจากการมีส่วนร่วมในการผลิต

: ผลสืบเนื่อง กลุ่มตัวอย่างที่ได้มาเข้าฉากร่วมแสดง (มีส่วนร่วมแบบ performance) จะกลับไปเล่าประสบการณ์ให้เพื่อนบ้านฟัง จึงเท่ากับว่าได้ทำหน้าที่เป็นสื่อบุคคลในระบบ Two-step Flow of Information ซึ่งผู้วิจัยพบว่าเป็นระบบการสื่อสารที่มีประสิทธิภาพมาก

วัตถุประสงค์ข้อ 3: สำหรับปัญหาที่ว่า ตัวแปรเรื่องภาษาจะมีส่วนเกี่ยวข้องกับมากน้อยเพียงใดในการเรียนรู้จากสื่อวิดีโอ ผู้วิจัยพบว่า กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ภาษาเดียวกับภาษาในสื่อจะเรียนรู้ได้ดีกว่า สำหรับกลุ่มที่ใช้ภาษาแตกต่างจากภาษาในสื่อ ก็จะพอเรียนรู้ได้ แต่จำรายละเอียดทั้งหมดไม่ได้ อย่างไรก็ตาม หากกลุ่มหลังนี้ได้เข้าร่วมในกระบวนการผลิต ก็สามารถเรียนรู้ได้เท่า ๆ กับกลุ่มแรก

๑ บทเรียนจากการวิจัย

จากการทำการวิจัยในเรื่องดังกล่าว ผู้วิจัยได้บทเรียนหลายประการที่อยู่นอกเหนือวัตถุประสงค์การวิจัย เช่น

(1) ช่องว่างระหว่างความรู้-การลงมือปฏิบัติ ผู้วิจัยพบว่ามีช่องว่างระหว่างเนื้อหาที่อยู่ในสื่อกับความสามารถที่จะปฏิบัติตามได้ของชาวบ้าน เนื่องจากขาดเงื่อนไข ตัวอย่างเช่น สื่อสอนให้ต้มน้ำร้อนแก้ปัญหาเด็กท้องร่วง แต่ทว่าในหมู่บ้านหาพื้นสำหรับต้มน้ำไม่ได้ ดังนั้น ผลจากการติดตามงานจะทำให้ฝ่ายสื่อได้เรียนรู้ข้อเท็จจริงนี้ และจะต้องมาปรับเนื้อหาต่อไป

(2) บทเรียนจากพฤติกรรมกรรมการรับชม ในช่วงเวลาที่ฉายวิดีโอ หากทีมผู้ผลิตได้อยู่ร่วมฟังการแสดงความคิดเห็น ข้อวิจารณ์ของผู้ชมจะเป็นประโยชน์อย่างมาก เพราะทำให้ผู้ผลิตได้รับรู้ถึงความสนใจของผู้ชม ได้แก้ไขความเชื่อและสามัญสำนึกหลาย ๆ อย่างของผู้ผลิต เช่น ความเชื่อที่ว่าประชาชนจะดูวิดีโอไม่เป็น เป็นต้น

(3) ความใกล้ชิดระหว่างสื่อกับผู้ชม เมื่อเวลาที่ผู้ชมได้เห็นภาพที่ใกล้เคียงกับชีวิตจริงของพวกเขา ได้เห็นตัวแสดงเป็นชาวบ้านเหมือนพวกเขา ผู้ชมจะให้ความสนใจอย่างมาก ภาพที่กลายคลึงกับชีวิตจริงจึงเป็นกรอบอ้างอิงเดียวกัน (frame of reference) ที่ช่วยให้เกิดการเรียนรู้ได้รวดเร็ว

(4) ภาษาท้องถิ่น ผู้วิจัยสังเกตว่า จากบทที่ตัวละครพูด บรรดาแม่บ้านจะเอาไปใช้ในชีวิตจริง เช่น เวลาที่เกิดเหตุการณ์ที่คล้ายคลึงกับในวิดีโอ แม่บ้านจะพูดว่า "เห็นไหม บอกแล้วว่าให้ดูบ้านให้สะอาดแบบที่ในหนังพูด....." อย่างไรก็ตาม การถ่ายเทดังกล่าวจะเกิดขึ้นได้ก็บนเงื่อนไขที่ว่า ภาษาที่ตัวละครใช้จะต้องเป็นภาษาชาวบ้าน

(5) บรรยากาศของการเรียนรู้ อันที่จริงเนื้อหาในวิดีโอก็เป็นเนื้อหาอันเดียวกันกับที่พวกเขาบาสสอนพวกแม่บ้านเวลาที่พาถูกไปโรงพยาบาล และผลจากการสัมภาษณ์แม่บ้านก็พบว่า "บริบทของการรับรู้ข่าวสาร" (context of reception) มีผลอย่างมากต่อการเรียนรู้ เพราะในขณะที่พาถูกที่ท้องร่วงไปโรงพยาบาล แม่บ้านจะมัวแต่กังวลใจเรื่องลูก จึงไม่พร้อมที่จะสนใจและเรียนรู้เรื่องอื่น ๆ แต่ทว่าในขณะที่ดูวิดีโอ นั้น เป็นการดูในบรรยากาศของเพื่อน ๆ ปราศจากความกังวลใจ มีการพูดการอภิปรายแก้ไขข้อข้องใจ จึงทำให้เรียนรู้ได้ดี

(6) ความสนุกสนาน ชาวบ้านให้สัมภาษณ์ว่า "การดูวิดีโอสนุกกว่าการฟังวิทยากรพูดอบรม ซึ่งแม่บ้านมักจะหลับ เนื่องจากในวิดีโอมีความสนุกสนานจากความตลกตลกด้วย" และนี่เป็นบทเรียนว่าสำหรับสื่อที่สร้างให้ชาวบ้านใช้คงต้องประสานลักษณะ Info-Edu + Entertainment ไปพร้อม ๆ กัน"

4. การศึกษาสื่อพื้นบ้านเพื่อการพัฒนาชนบท

มีงานวิจัยจำนวนมากไม่น้อยที่ให้ความสนใจกับการนำเอาสื่อพื้นบ้านมาใช้ในการพัฒนา เนื่องจากประเทศในโลกที่สามนั้น ส่วนใหญ่ยังมีความมั่งคั่งด้านวัฒนธรรมพื้นบ้านหลงเหลืออยู่อย่างมาก (ก่อนหน้าที่จะถูกกระแสความทันสมัยมากวาดพัฒนาให้สูญหายไปหมด) โดยเฉพาะประเทศที่เป็นอยู่ของอารยธรรม เช่น จีนและอินเดีย สำหรับประเทศจีนนั้นเป็นกรณีที่น่าสนใจอย่างยิ่ง เพราะจีนได้ผ่านประสบการณ์การเปลี่ยนแปลงประเทศอย่างก้าวกระโดด จากประเทศโลกที่สามไปเป็นประเทศสังคมนิยม ดังนั้น คณะผู้วิจัยจะได้นำเสนองานวิจัยของ Chu, L.L. (1978) ที่ทำการศึกษาบทบาทของเพลงเด็กพื้นบ้านภายใต้บริบทสังคมยุคต่าง ๆ

● คำนิยามและคุณลักษณะของเพลงเด็กพื้นบ้าน

เพลงพื้นบ้านสำหรับเด็กมีรากฐานกับประวัติศาสตร์ของสังคมจีน คำว่า "เพลงพื้นบ้าน" นั้น ในภาษาจีนมีความหมายว่า "เพลงของประชาชน" (Song of the people) โดยมีคุณลักษณะที่สำคัญ 3 ประการคือ

- ◆ ความเรียบง่าย (simplicity)
- ◆ ลักษณะเกิดขึ้นเองอย่างฉับพลัน (spontaneity)
- ◆ งดงาม (beautiful)

เป็นข้อควรคำนึงสำหรับผู้ที่น่าเอาเพลงเด็กพื้นบ้านมาใช้ประโยชน์เพื่อการพัฒนาว่า จะต้องธำรงรักษาคุณลักษณะที่เป็นแก่นของเพลงเอาไว้ ในช่วงเวลาการเปลี่ยนแปลงของสังคมจีน คนกลุ่มต่าง ๆ ในสังคม โดยเฉพาะกลุ่มผู้มีอำนาจ ได้นำเอาเพลงเด็กพื้นบ้านมาใช้ โดยมีกลยุทธ์หลักคือ "รักษารูปแบบเอาไว้ แต่เปลี่ยนเนื้อหา และหน้าที่" (งานสื่อสารเพื่อชุมชนก็ยังคงต้องใช้หลักการนี้เช่นเดียวกัน)

• พัฒนาการ 3 ยุคของเพลงเด็กพื้นบ้าน

• ยุคแรก: เพลงเด็กก่อนปีค.ศ.1949 (ก่อนการปฏิวัติสังคม)

◆ สถานะของเพลงพื้นบ้านสำหรับเด็กเป็นส่วนสำคัญของการเล่นละครและการเล่าเรื่อง (คล้ายคลึงกับหมอลำของอีสาน) ในเนื้อหาของเพลงจะมีทั้งการให้ข้อมูลข่าวสารและการถ่ายทอดค่านิยม

◆ หน้าที่ของเพลงเด็ก มีอยู่ 2 หน้าที่ใหญ่คือ การถ่ายทอดวัฒนธรรมและเป็นการสะท้อนปฏิกิริยาของชุมชนที่มีต่อเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น (เช่นเดียวกับเพลงเจ้าขุนทอง การระเิดหรือเพลงลูกทุ่งในปัจจุบัน)

◆ ลักษณะการแสดง มี 2 ลักษณะใหญ่ ๆ เช่นกัน คือ แสดงการล้อเลียนวิถีคิดหรือจริยธรรมของผู้ปกครอง หรือการแสดงความไม่พอใจต่อข้าราชการและระบบที่เป็นอยู่

◆ ความสนใจทางวิชาการ ในช่วงยุคก่อนปฏิวัติ 1949 เนื่องจากแนวคิดเรื่องการสืบสานภูมิปัญญาท้องถิ่น ทำให้นักวิชาการตามมหาวิทยาลัยเริ่มให้ความสนใจเพลงพื้นบ้านสำหรับเด็กอยู่แล้ว และได้ทำการศึกษาวิจัย ผลการวิจัยส่วนใหญ่สรุปว่า เพลงพื้นบ้านจะมีลักษณะการใช้อุปมาอุปมัย ใช้การทำนายอนาคต และการล้อเลียนอยู่มาก

หลังจากการวิจัยแล้ว นักวิชาการก็เริ่มจำแนกแยกแยะ โดยคัดเพลงที่ไม่ดีทิ้งไป ส่วนเพลงดี ๆ ก็ยังมาเผยแพร่ใหม่เพื่อนำมาแต่งเพิ่มเติมใหม่ อย่างไรก็ตาม ยังไม่มีความชัดเจนว่าเกณฑ์ที่นักวิชาการใช้คืออะไร และใครเป็นคนสร้างเกณฑ์ดังกล่าว

• ยุคที่สอง: ยุคปฏิวัติช่วงแรก (ก่อนหน้ายุคปฏิวัติวัฒนธรรม)

◆ พรรคคอมมิวนิสต์จีนได้สานต่องานของนักวิชาการยุคก่อนด้วยการสำรวจเพลงเด็กพื้นบ้าน และได้คัดของเก่าบางส่วนทิ้งไป รวมทั้งเก็บรักษาและสร้างเพลงบางเพลงขึ้นมาใหม่ แต่คราวนี้ เกณฑ์ที่ใช้สำหรับคัดเลือกลักษณะนั้นชัดเจนว่าจะมีอยู่ 2 เกณฑ์คือ

(ก) อรรถประโยชน์ด้านการศึกษาและค่านิยม

(ข) คุณค่าเชิงสุนทรียะ (ต้องมีจินตนาการ/ใช้คำสละสลวย)

◆ ผลจากการใช้เกณฑ์ทั้ง 2 ประการ จึงพบว่า

(+) เพลงที่ถูกเลือกทิ้ง จะเป็นเพลง 3 ประเภทคือ เพลงสรรเสริญความมั่งคั่งและบูชาเทพเจ้า เพลงขู่-ข่มขวัญเด็กให้กลัว เพลงที่ร่ำพินิจความทุกข์ยากเฉย ๆ โดยไม่วิเคราะห์สาเหตุ

(+) เพลงที่ถูกเก็บรักษาและสร้างใหม่ ได้แก่ เพลงที่มีคุณค่าทางการศึกษา เช่น เพลงสอนให้รักษาสุขภาพ สอนให้คิดคำนวณ สอนให้มีจินตนาการ

ในช่วงระยะเวลานี้ จะยังมีเพลงที่ปน ๆ กันระหว่างเพลงปฏิวัติกับเพลงแบบธรรมดาที่ไม่ได้เน้นการปฏิวัติ

• ยุคที่สาม : ยุคปฏิวัติวัฒนธรรม

- ◆ ในช่วงเวลานี้ มีการเปลี่ยนแปลงขนานใหญ่สำหรับเพลงเด็กพื้นบ้าน กล่าวคือ
 - (+) มีการแต่งเพลงพื้นบ้านสำหรับเด็กขึ้นมาใหม่อย่างมาก และเข้มข้นมาก
 - (+) เนื้อหาเพลงทั้งหมดเป็นเรื่องการเมืองทั้งหมด
 - (+) ผู้แต่งจะมีทั้งเด็ก (ตั้งแต่ 6 ขวบจนถึงวัยรุ่นตอนกลาง) และผู้ใหญ่
 - (+) มีคนแต่งเพลงที่มาจากทุกชนชั้น : คนงาน/ชาวนา/ทหารประชาชน

• การวิเคราะห์เพลงเด็กในช่วงปฏิวัติวัฒนธรรม

ผู้วิจัยได้ให้ความสนใจเพลงเด็กในช่วงปฏิวัติวัฒนธรรม โดยการวิเคราะห์อย่างละเอียดดังนี้

(1) กลไกการสร้างเพลงขึ้นมาใหม่ พรรคคอมมิวนิสต์จีนได้ค้นคิดวิธีการสร้างเพลงเด็กแบบใหม่ ๆ ขึ้นมาหลายวิธี เช่น

- ◆ เวลาสอนให้เด็กหัดร้อง ก็จะกระตุ้นให้เด็กเป็นคนแต่งด้วย
- ◆ เวลาใช้เพลงก็จะใช้รูปแบบสื่อผสม (Mixed Media) คือนำเอาสื่ออื่น ๆ มาสนับสนุนด้วยโดยเฉพาะสื่อทัศนะ (visual communication) เนื่องจากเพลงเป็นสื่อเสียง เพื่อให้ช่องทางการสื่อสารมีครบทุกวิถีทาง เช่น หนังสือรูปภาพประกอบเนื้อเพลง
- ◆ มีปฏิบัติการทางสังคมสนับสนุน เช่น จัดให้มีการประกวดการอ่านและการแต่งเพลงเหล่านี้ เพื่อทั้งสืบทอดและเผยแพร่ในวงกว้าง นอกจากนั้นยังเป็นการยกระดับมาตรฐานทางสุนทรียะด้วย
- ◆ จัดพิมพ์เนื้อหาของเพลงเหล่านี้ (เพื่อเป็นการปิดจุดอ่อนของสื่อเสียง) โดยการพิมพ์ในรูปแบบของหนังสือเล่มเล็ก รูปภาพ ปฏิทิน แต่ตั้งราคาขายไว้ต่ำ ๆ เพื่อให้คนส่วนใหญ่เข้าถึง
- ◆ คัดเลือกเพลงที่มีทำนองง่าย ๆ ร้องง่าย ๆ นำมาอัดเทปหรืออัดเป็นแผ่นเสียง เพื่อสืบทอดในรูปแบบเดิม (เป็นสื่อเสียง)

(2) การวิเคราะห์เนื้อหาเพลงในช่วงปฏิวัติวัฒนธรรม

ลักษณะสำคัญของเนื้อหาเพลงเกิดในช่วงปฏิวัติวัฒนธรรม จะมีดังนี้

- ◆ จะเป็นเรื่องอุดมการณ์ทางการเมืองทั้งหมด
- ◆ นำเอาเหตุการณ์ปัจจุบันมาเป็นเนื้อหาส่วนใหญ่
- ◆ มติของเนื้อหาที่มีในเพลงนั้น จะครอบคลุมทุกมิติของชีวิตไม่ว่าจะเป็นในโรงเรียน การประชุม การทำงาน ฯลฯ แต่ทว่าสัดส่วนของเนื้อหาที่เป็นเรื่องของการออกกำลังกายและสุขภาพจะมีเพียง 10% เท่านั้น ทั้ง ๆ ที่เป็นเรื่องที่เคยเป็นหลักของเพลงเด็ก

(3) การวิเคราะห์ตัวละคร

เนื่องจากตัวละครในเพลงเด็กมีฐานะเป็นวีรบุรุษสำหรับเด็ก ๆ ดังนั้น งานวิจัยจึงได้มีการวิเคราะห์ตัวละครเด็กที่เป็นพระเอกว่าเป็นใครบ้าง และพบว่ามีทุกประเภทคือ

◆ มีเนื้อหาที่ตัวละครเป็นคนในครอบครัว แต่ทว่าเรื่องราวจะดำเนินไปในบริบทของการเมือง

◆ แบบอย่างวีรบุรุษคือ ทหาร/ชาวนา/คนงาน/ปัญญาชน ลักษณะสำคัญของวีรบุรุษคือต้องทำงานหนัก และต้องอุทิศตนให้กับชนบท น่าสังเกตว่าตัวละครเหล่านี้มักไม่มีชื่อ แต่ใช้เรียกเป็นญาติ เช่น ลูกชาวนา (ต้องการหลีกเลี่ยงลักษณะ Individual)

◆ ไม่ค่อยมีตัวละครที่เป็นสัตว์/นก/ต้นไม้ (มีลักษณะ realistic สูง)

◆ ส่วนผู้ร้ายนั้น จะเป็นพวกผู้นำการเมืองฝ่ายตรงข้ามหรือชาวต่างชาติ แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า จะมีปริมาณน้อยกว่าวีรบุรุษ (ซึ่งอาจตีความได้ว่า ผู้แต่งไม่อยากจะให้เด็กได้แบบอย่างของคนเลว แต่อยากให้เลียนแบบกับคนดีมากกว่า)

◆ action ของตัวเด็ก ๆ จะมีการให้ความสำคัญกับบทบาทของเด็ก ๆ อย่างมาก ซึ่งเป็นธรรมดาของศิลปะสำหรับเด็กโดยทั่วไป แต่ที่น่าสังเกตคือ มีทั้งเด็กผู้หญิงและเด็กผู้ชายที่มีบทบาทเด่น อันผิดไปจากธรรมเนียมของสังคมจีนที่เราทราบไว้ให้ความสำคัญกับผู้ชายมากกว่าผู้หญิง แสดงว่าวัฒนธรรมใหม่คือสังคมนิยมต้องการคัดค้านวัฒนธรรมเรื่องเพศแบบเก่า และต้องการเชิดชูความเสมอภาคของสตรี

อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่า action ของเด็ก ๆ นั้นจะไม่ค่อยเล่นสนุกสนานอันเป็นธรรมชาติของเด็ก ๆ หากแต่จะเป็นเด็กที่ทำงานและเอาจริงเอาจัง เป็นเด็กในอุดมคติของสังคมนิยมที่แตกต่างจากเด็กในสังคมแบบอื่น ๆ

(4) การวิเคราะห์แก่นเรื่อง

พบว่ามีหลากหลาย และครอบคลุมวิถีชีวิตประจำวัน โดยมีข้อน่าสังเกตดังนี้

◆ เป็นแก่นเรื่องว่าด้วย "เด็กที่มีความรักภักดีต่อพรรคคอมมิวนิสต์อย่างมาก"

◆ แม้แต่ครอบครัว ก็ต้องอุทิศตนเพื่อพรรคคอมมิวนิสต์

◆ แก่นเรื่องการเล่นของเด็ก จะเล่นแบบทหาร-สู้รบ ไม่ใช่การเล่นแบบหัวอ่อนไร้เดียงสา

◆ มีแก่นเรื่องที่ประณามสังคมเก่า

◆ แสดงความรักและความสุขของคนในสังคมคอมมิวนิสต์

(5) บทสรุปเรื่องเพลงเด็กพื้นบ้านในยุคสังคมนิยม

(ก) ในแง่ท่วงทำนอง (style) จะเป็นท่วงทำนองที่ชื่นชมชนชั้นกรรมาชีพ มีลักษณะสู้รบ (militancy) เอาการเอางาน ลักษณะของวีรบุรุษเป็นแบบชนชั้นกรรมาชีพ

(ข) ในแง่ศิลปะ/สุนทรียะ จะเป็นแบบเรียบง่าย สมจริงสมจัง ตรงไปตรงมา โดยยังคงมีการนำเอาการอุปมาอุปไมย (ลักษณะเดิม) มาใช้ เช่น เปรียบเทียบท่านประธานเหมาเป็นคังควงตะวันตก

(ค) หน้าที่ของเพลงเด็กนั้นจะมีอยู่ 3 แง่มุมคือ

- + เพลงเด็กต้องมีหน้าที่ต่อสังคมสังคมนิยม
- + เพลงเด็กต้องมีหน้าที่ในการสื่อสารข้อมูลข่าวสารและเรื่องราวปัจจุบัน
- + เพลงเด็กต้องมีหน้าที่ควบคุมทางสังคม ซึ่งเป็นบทบาทของสื่อในสังคมแบบสังคมนิยม

(6) การเปรียบเทียบความแตกต่างระหว่างเพลงเด็กพื้นบ้านแบบเก่าและแบบใหม่

ผู้วิจัยได้วิเคราะห์เปรียบเทียบความแตกต่างระหว่างเพลงเด็กพื้นบ้านแบบเก่าและแบบใหม่ ผลปรากฏดังนี้

(ก) กระบวนการสร้างสรรค์ ในอดีต ผู้แต่งเพลงมักจะเป็นปู่ย่าตายาย และแต่งสร้างแบบฉาบพลิ้น แต่ปัจจุบัน พรกคอมมิวนิสต์จะเป็นคนแต่งโดยมีแนวทางทางการเมืองและมีโครงสร้างอย่างแน่นอน ส่วนการสืบสานเพลงเก่า ๆ นั้น ในช่วงก่อนปฏิวัติวัฒนธรรม ก็ยังเป็นพวกนักแต่งเพลงเป็นคนคัดเลือก แต่ในยุคปฏิวัติวัฒนธรรม เด็ก ๆ จะเป็นผู้เลือกสรรเอง กล่าวคือ เด็กเป็นทั้งผู้สอนและผู้ถูกสอน

(ข) เนื้อหา ในอดีตจะเป็นเรื่องความรักครอบครัว รักธรรมชาติ ซึ่งเป็นเรื่องใกล้ตัวเด็ก แต่ในยุคปัจจุบันจะเปลี่ยนมาเป็นการรักพรกคอมมิวนิสต์ซึ่งเป็นเรื่องไกลตัว

(ค) กระบวนการเผยแพร่ แต่ก่อนจะค่อยเป็นค่อยไป และผ่านระบบบอกต่อปากต่อปาก แต่ปัจจุบันการเผยแพร่จะเป็นไปอย่างรวดเร็ว เป็นระบบ

(ง) ภาพสะท้อนจากเนื้อเพลง แต่เดิมเนื้อหาเพลงจะสะท้อนทัศนะของประชาชนที่มีต่อเหตุการณ์รอบ ๆ ตัว แต่ปัจจุบัน การแต่งเพลงนั้นต้องเป็นไปตามนโยบายของพรรค ดังนั้นจึงสะท้อนความต้องการของพรรคเป็นสำคัญ

กล่าวโดยสรุป ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่า เพลงพื้นบ้านและสื่อพื้นบ้านนั้น ประชาชนชื่นชอบเพราะมันง่าย และไม่แปลกเบือนด้วยเรื่องทางโลก แต่ปัจจุบันศิลปะพื้นบ้านเหล่านี้ได้ถูกนำมาปรับใช้การเมืองทุกอย่างแล้ว แน่แน่นอนว่า พรกคอมมิวนิสต์ย่อมชื่นชอบศิลปะพื้นบ้านเหล่านี้เป็นอย่างมาก แต่ประชาชนจะชมชอบด้วยหรือเปล่ายังน่าสงสัยอยู่ แต่ก็ยังเป็นที่น่าสังเกตว่า จนกระทั่งหมดยุคปฏิวัติวัฒนธรรมแล้ว บรรดา "เพลงเลว ๆ" ในสายตาของพรรคฯก็ยังมีอยู่ และที่สำคัญก็คือประชาชนก็ยังชอบ "เพลงเลว ๆ" เหล่านั้นอยู่ด้วย

บทที่ 5

การศึกษาสื่อรวมทุกประเภทเพื่อการพัฒนาชนบท

การศึกษาสื่อรวมทุกประเภทอันหมายถึงสื่อทั้ง 4 ประเภท ได้แก่ สื่อบุคคล สื่อมวลชน สื่อเฉพาะกิจ และสื่อพื้นบ้านนั้น สามารถแบ่งทิศทางการวิจัยได้เป็น 2 กลุ่มใหญ่ ๆ คือ

- ส่วนที่ 1 : การศึกษาสื่อรวมทุกประเภทโดยทั่วไป เช่น การสำรวจแบบแผนการเปิดรับสื่อทุกประเภท

- ส่วนที่ 2 : การศึกษาสื่อรวมทุกประเภทกับประเด็นต่าง ๆ ได้แก่

- (2.1) การศึกษาสื่อรวมทุกประเภทกับประเด็นเกษตร

- (2.2) การศึกษาสื่อรวมทุกประเภทกับประเด็นการเมือง

- (2.3) การศึกษาสื่อรวมทุกประเภทกับประเด็นสาธารณสุข

- (2.4) การศึกษาสื่อรวมทุกประเภทกับประเด็นการศึกษา

- (2.5) การศึกษาสื่อรวมทุกประเภทกับประเด็นสิ่งแวดล้อม

ส่วนที่ 1: การศึกษาสื่อรวมทุกประเภทโดยทั่วไป

(ก) ปริมาณงานวิจัย

มีงานวิจัย 3 ชิ้นที่เป็นการศึกษาสื่อรวมทุกประเภทโดยทั่วไปได้แก่

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2520	เกศรินทร์ สุทธิไสย	พฤติกรรมการสื่อสารในชนบท: การสำรวจทางสังคม ณ อำเภอหางฉัตร จ.ลำปาง	จุฬาฯ
2536	ศรีเพ็ญ เฉชนะ	การจัดการกับข่าวสารข้อมูลของพนักงานในโรงงาน อุตสาหกรรม	ม.เชียงใหม่
2539	วิภาดา เจริญลาภ	การเปลี่ยนแปลงกระบวนการรับรู้และการจัดการกับ ข่าวสารข้อมูลของประชาชนในชุมชนกิ่งเมืองกิ่ง ชนบท	ม.เชียงใหม่

(ข) ผลการวิจัย

(i) งานวิจัยทั้ง 3 ชิ้นที่กล่าวนั้น เป็นการศึกษาแบบแผนการเปิดรับ/การใช้สื่อประเภทต่างๆ ของประชาชนในชนบทโดยมีทิศทางการศึกษาที่แตกต่างกันอันน่าจะเนื่องมาจากอิทธิพลของกระบวนการทัศนและกรอบแนวคิด เรื่องการใช้สื่อเพื่อการพัฒนาในแต่ละยุคสมัย กล่าวคือ ในงานวิจัยชิ้นแรกที่ทำในปีพ.ศ.2520 โดยเกสรินทร์ (2520) ในช่วงเวลาดังกล่าวกระบวนการทัศนเรื่องผลกระทบอันมหาศาลของการใช้สื่อเป็นกระแสหลักหลักของยุคสมัย ดังนั้น ผู้วิจัยจึงทำการสำรวจแบบแผนการเปิดรับสื่อประเภทต่าง ๆ ของประชาชนโดยใช้วิธีการเชิงปริมาณ แต่ทว่าในงานวิจัยอีก 2 ชิ้นหลังคือ ศรีเพ็ญ (2536) และวิภาดา (2539) ในช่วงทศวรรษ 2530 นี้ กระบวนการทัศนเรื่องผลกระทบอันมหาศาลของสื่อเริ่มเสื่อมคลายมนต์ไปมากแล้ว และมีกระแสกระบวนการทัศนใหม่คือ Uses & Gratifications Approach ที่เชื่อว่าประชาชนใช้สื่ออย่างเป็นผู้เลือกสรร ดังนั้น งานวิจัย 2 ชิ้นหลังจึงใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพเพื่อศึกษาวิธีการใช้สื่อของประชาชน

(ii) การวิจัยยุคแรก สำหรับงานวิจัยชิ้นแรกของเกสรินทร์ (2520) ที่สำรวจแบบแผนการเปิดรับสื่อของกลุ่มประชาชนที่เป็นทั้งผู้นำความคิดและประชาชนธรรมดาจำนวน 317 คน จาก 2 ตำบลใน จ.ลำปาง โดยใช้วิธีการวิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารสำรวจของศูนย์วิจัยนิเทศศาสตร์ จุฬาฯ เพื่อตอบคำถามว่า ประชาชนในชนบทมีแบบแผนการเปิดรับสื่ออะไรและอย่างไร ผลการวิจัยที่น่าสนใจมีดังนี้

- พฤติกรรมการเปิดรับสื่อประเภทต่าง ๆ นั้น ล้วนมีตัวแปรด้านเพศ อายุ การศึกษา สถานภาพทางเศรษฐกิจ-สังคมเข้ามาเกี่ยวข้อง เช่น ผู้มีการศึกษาสูงจะใช้สื่อสิ่งพิมพ์และสื่อเฉพาะกิจมากกว่าผู้มีการศึกษาน้อย ผู้หญิงจะใช้สื่อสิ่งพิมพ์มากกว่าผู้ชาย เป็นต้น

- ในกลุ่มของสื่อมวลชน

มีข้อค้นพบโดยทั่วไปว่า กลุ่มคนที่มีสถานภาพทางเศรษฐกิจ-สังคมสูงจะเปิดรับสื่อมวลชนมากกว่าคนที่มีสถานภาพทางเศรษฐกิจ-สังคมต่ำ ข้อมูลนี้แสดงให้เห็นว่า สื่อมวลชนมีบทบาทในการดำรงรักษาสถานภาพทางเศรษฐกิจ-สังคมของบุคคล หรือในอีกด้านหนึ่ง กลุ่มคนที่มีสถานภาพสูงก็จะเข้าถึงสื่อมวลชนได้มากกว่า

- ◆ เมื่อเปรียบเทียบระหว่างสื่อมวลชนประเภทต่าง ๆ สื่อวิทยุจะเป็นสื่อเดียวที่ไม่จำกัดเพศ อายุ การศึกษา หรือตัวแปรคุณลักษณะประชากร จึงอาจถือได้ว่าวิทยุเป็นสื่อที่เปิดกว้างที่สุด ในขณะที่สื่อสิ่งพิมพ์เช่น หนังสือพิมพ์จะยังผูกติดอยู่กับตัวแปรเรื่องเพศและการศึกษา

- ◆ ในเรื่องเกี่ยวกับช่วงอายุนั้น มีข้อค้นพบว่า ยิ่งนับวันคนรุ่นใหม่ที่มีอายุน้อยก็จะยังมีการใช้สื่อมวลชนประเภทวิทยุและโทรทัศน์มากขึ้น ซึ่งแสดงให้เห็นว่าสื่อมวลชนคงจะเข้าไปทดแทนสื่อเดิม ๆ ที่เคยมีอยู่คือ สื่อบุคคล และสื่อประเพณี

● ในกลุ่มของสื่อเฉพาะกิจ

♦ มีการนำสื่อเฉพาะกิจมาใช้เฉพาะงานด้านสาธารณสุขเท่านั้น ส่วนสื่อเฉพาะกิจ เช่น รูปแบบการประชุมกลุ่มสหกรณ์การเกษตร หรือการเข้ารับการศึกษาดูงานในโรงเรียน การศึกษาผู้ใหญ่ นั้นยังมีผู้คนให้ความสนใจน้อยมาก

♦ ตัวแปรด้านคุณลักษณะประชากรที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับการเปิดรับสื่อเฉพาะกิจ คือ ตัวแปรด้านการศึกษา กลุ่มคนที่มีการศึกษาสูงจะใช้สื่อเฉพาะกิจมากกว่าผู้มีการศึกษาน้อย ซึ่งอาจหมายความว่า ลักษณะของสื่อเฉพาะกิจนั้นสอดคล้องกับผู้มีการศึกษา (เช่น แผ่นพับ) และเนื่องจากสื่อเฉพาะกิจเป็นสื่อประเภทให้สาระความรู้ ดังนั้นโอกาสที่จะพัฒนาความรู้ของผู้มีการศึกษาจึงมีสูงกว่า

● ในกลุ่มตัวอย่างบุคคล

♦ เป็นประเภทสื่อที่ชาวบ้านใช้อยู่มากในด้านการพัฒนาการเกษตร เช่น การขอคำแนะนำ ปรึกษาหารือ และตัวบุคคลที่ทำหน้าที่เป็นสื่อบุคคลที่สำคัญก็คือ ผู้นำภายในชุมชน เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน รูปแบบการศึกษากับสื่อบุคคลคือ การสื่อสารระหว่างบุคคล (การสนทนาพูดคุย) เป็นรูปแบบที่ชาวบ้านชอบมาก

● ความแตกต่างระหว่างผู้นำความคิดกับชาวบ้านทั่วไป ผลการวิจัยได้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า กลุ่มผู้นำทางความคิดจะเปิดรับสื่อทุกประเภทมากกว่าชาวบ้านทั่วไป ซึ่งแสดงว่า ข้าราชการมีบทบาทสำคัญในการธำรงรักษาสถานภาพการเป็นผู้นำทางความคิด

(iii) การวิจัยชุดหลัง มีงานวิจัย 2 ชิ้นที่ศึกษากลุ่มเป้าหมายที่แตกต่างกัน วิชาดา (2539) ศึกษาตัวอย่างที่เป็นชาวบ้านในชุมชนกึ่งเมืองกึ่งชนบท ในจ.เชียงใหม่ ในขณะที่ศรีเพ็ญ (2536) ศึกษาตัวอย่างที่เป็นคนงานตัดเย็บเสื้อผ้าในจ.เชียงใหม่เช่นเดียวกัน งานวิจัยทั้ง 2 ชิ้นนี้ใช้กรอบแนวคิดร่วมกันคือ มองจากมุมมองของผู้รับสารขึ้นมา รวมทั้งใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ เช่น การสังเกต และบันทึกสนทนา การสัมภาษณ์ snow-ball sampling เป็นต้น

(ก) งานวิจัยของวิภาดา (2539) ศึกษาพัฒนาการของการรับข่าวสารและการจัดการเก็บข้อมูลข่าวสารของประชาชน เปรียบเทียบอดีตกับปัจจุบัน โดยสำรวจใน 3 ประเด็นคือ ช่องทางและแหล่งข่าวสาร การตรวจสอบและข้อจำกัด ผลการวิจัยพบว่า

●ในอดีต

◆รูปแบบการติดต่อสื่อสาร หรือการเริ่มรู้ข้อมูลข่าวสารนั้นจะใช้วิธีการบอกปากต่อปาก และการส่งสัญญาณแจ้งข่าวกัน (เช่นตีเกราะเคาะไม้) ชาวบ้านไม่ได้รับรู้ข่าวสารจากโลกภายนอกโดยตรง แต่จะผ่านตัวกลางคือ กลุ่มคนที่ติดต่อกับชุมชนเมืองอย่างสม่ำเสมอ เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน

◆ สถานที่เปิดรับข่าวสาร มักจะได้แก่ วัด บริเวณหน้าบ้าน ร้านค้า และในวาระโอกาสต่าง ๆ เช่น งานบุญ หรือการทำงาน

◆ วิธีการตรวจสอบข้อมูลนั้น ใช้วิธีการแบบดั้งเดิม คือตรวจสอบด้วยตนเอง โดยใช้เหตุผลไตร่ตรอง และสอบถามผู้อื่นโดยเฉพาะผู้ที่รู้มากกว่า รวมทั้งการใช้เวลาเป็นเครื่องพิสูจน์

◆ ข้อจำกัดของการรับสารในอดีต คือการขาดโอกาสที่จะได้รับข่าวสารเนื่องจากช่องทางในการสื่อสารมีน้อย ข้อมูลที่ได้จากการบอกปากต่อปากมีโอกาสที่จะผิดพลาดได้สูง อย่างไรก็ตาม ข้อดีก็คือ ชาวบ้านมีวิธีการตรวจสอบ

● ปัจจุบัน

นับตั้งแต่ปี 2515 เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงในหมู่บ้านเนื่องจากการสร้างถนนเข้าสู่หมู่บ้าน หลังจากนั้นความเจริญรูปแบบอื่น ๆ ก็ทยอยเรียงแถวเดินหน้าเข้าสู่ชุมชน และก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของชุมชนรวมทั้งโครงสร้างการรับข่าวสาร คนหนุ่มสาวเริ่มออกไปทำงานนอกหมู่บ้าน และนำเอาข่าวสารจากโลกภายนอกเข้ามาสู่ชุมชน

◆ รูปแบบการติดต่อสื่อสารในปัจจุบัน นอกจากจะเก็บรักษารูปแบบเก่า ๆ เอาไว้แล้ว ก็ยังมีการเพิ่มรูปแบบการสื่อสารแบบใหม่ เช่น การเปิดรับข่าวสารโลกภายนอกผ่านสื่อวิทยุและโทรทัศน์

◆ สถานที่เปิดรับข่าวสาร นอกจากสถานที่แบบเดิม ๆ แล้ว ยังมีแหล่งข่าวสารใหม่ ๆ เพิ่มขึ้น เช่น ร้านเสริมสวย ร้านอาหาร ที่อ่านหนังสือพิมพ์ประจำหมู่บ้าน ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีการประสานแหล่งข่าวสารเข้ากับสื่อใหม่ ๆ เช่น ที่วัดมีการติดตั้งหอกระจายข่าว ที่ร้านอาหารมีหนังสือแผ่นพับแจกด้วย เป็นต้น

◆ วิธีการตรวจสอบข้อมูล ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่า แม้ว่าจะมีการเพิ่มวิธีการตรวจสอบข้อมูลมากขึ้น เช่น การรับฟังจากสื่อหลาย ๆ สื่อ แต่เนื่องจากสภาพชีวิตในชุมชนที่เปลี่ยนแปลงไป โอกาสที่จะไปพบปะกันในชุมชนมีน้อย เพราะคนส่วนมากออกไปทำงานในเมือง ทำให้ระบบการตรวจสอบข้อมูลจากการพูดคุยวิพากษ์วิจารณ์กลับมีน้อยลง และกลายเป็นข้อจำกัดที่สำคัญของระบบข่าวสารข้อมูลของชุมชนในปัจจุบัน

(ข) งานวิจัยของศรีพิณ (2536) ศึกษาเกี่ยวกับกลุ่มตัวอย่างที่มีสภาพชีวิตและการทำงานอีกแบบหนึ่งคือ คนงานที่อยู่ในโรงงานเย็บผ้า จ.เชียงใหม่ ซึ่งมีการควบคุมกฎระเบียบรวมทั้งการรับรู้ข่าวสารที่ค่อนข้างเข้มงวด นับตั้งแต่ห้ามพูดคุยกันในระหว่างทำงาน ห้ามนำสื่อมวลชนประเภทต่าง ๆ เข้าไปใช้ คนงานจึงได้รับฟังรายการบันเทิง (เสียงตามสาย) ที่ทางโรงงานจัดเอาไว้ให้เท่านั้น ผลการวิจัยในประเด็นต่าง ๆ มีดังนี้

- แหล่งข่าวสาร ส่วนใหญ่คนงานจะแสวงหาข้อมูลที่ใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน จากสื่อบุคคลคือเพื่อนร่วมงาน เมื่อมีเวลาว่างจึงจะเปิดรับสื่อโดยมีเป้าหมายเพื่อความบันเทิง ผ่อนคลายความตึงเครียดจากชีวิตการทำงาน

- การตรวจสอบข้อมูล เนื่องจากขาดโอกาสที่จะเปิดรับข้อมูลจากหลายแหล่งช่องทางต่างๆ ที่อยู่ในสังคมเมืองสมัยใหม่แล้ว ทำให้คนงานต้องตรวจสอบข้อมูลจากภูมิหลังประสบการณ์เดิมของตนเอง ซึ่งก็มีอย่างจำกัด ดังนั้น คนงานจึงใช้วิธีการเลือกเชื่อถือข้อมูล โดยยึดเอาตัวบุคคลที่เป็นแหล่งข้อมูล กล่าวคือ ถ้าเป็นบุคคลที่ไว้ใจแล้ว คนงานก็จะเชื่อถือข้อมูลที่ให้มา และคนงานจะเชื่อถือกลุ่มเพื่อนมากกว่าตัวเอง

- การนำเอาข้อมูลไปปฏิบัติ ถึงแม้จะมีข้อมูลและมีความเข้าใจพร้อมทั้งเชื่อถือ แต่ในขั้นตอนการปฏิบัติตามข้อมูลนั้น ยังมีความจำเป็นด้านเศรษฐกิจและการศึกษามาเป็นตัวแปรสำคัญที่จะทำให้ทำตามไม่ได้

- บทสรุป ผู้วิจัยได้สรุปว่า ปัจจัย 3 ประการที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับความสามารถในการจัดการข้อมูลข่าวสารของคนงานที่อยู่ในต่างจังหวัด ก็คือพื้นฐานด้านการศึกษาที่ยังอยู่ในระดับต่ำ ปัจจัยต่อมาคือ สภาพการทำงานในโรงงานที่ไม่เอื้ออำนวย และท้ายสุด คือสภาพความจำเป็นทางเศรษฐกิจ

(ค) ข้อสังเกตและข้อเสนอแนะจากคณะผู้วิจัย

สำหรับงานวิจัยเรื่องการเปิดรับข่าวสาร การจัดการ การตรวจสอบข่าวสารจากตัวอย่างงานวิจัยของวิภาดา (2539) และศรีเพ็ญ (2536) นั้น จะเป็นงานวิจัยที่มีประโยชน์มากในการศึกษาประชาชนในชุมชนต่าง ๆ ในฐานะผู้ใช้ข่าวสาร ที่มีสิทธิจะเข้าถึงข่าวสารที่จำเป็นแก่ตนเอง สามารถตรวจสอบข่าวสารได้จากหลายแหล่ง และสามารถนำเอาข่าวสารนั้นมาใช้เพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตหรือเสริมสร้างความเข้มแข็งของตนเองและชุมชน ตัวอย่างเช่น ในกรณีคนงาน ข่าวสารที่จำเป็นสำหรับพวกเขาคือความรู้เรื่องกฎหมายแรงงาน สำหรับเกษตรกรคือราคาซื้อขายผลผลิต ดังนั้น ควรมีการวิจัยผู้ใช้สารโดยใช้วิธีการวิจัยของวิภาดาและศรีเพ็ญ โดยอาจจะเจาะจงลงไปถึงประเภทของเนื้อหาข่าวสารที่แต่ละชุมชนต้องการให้มากขึ้น

ส่วนที่ 2: การศึกษาสื่อรวมทุกประเภทกับประเด็นต่าง ๆ

(2.1) การศึกษาสื่อรวมทุกประเภทกับประเด็นเกษตร

เนื่องจากการศึกษาสื่อรวมทุกประเภทกับประเด็นเกษตรมีจำนวนมาก ดังนั้น คณะผู้วิจัยจึงได้จัดกลุ่มแยกย่อยงานวิจัยในหัวข้อนี้ให้ละเอียดมากขึ้น เพื่อให้เห็นภาพที่ชัดเจนขึ้นดังนี้

(2.1.1) การศึกษาสื่อรวม 3 ชนิด: สื่อบุคคล/สื่อมวลชน/สื่อเฉพาะกิจ

(2.1.2) การศึกษาสื่อรวม 2 ประเภท : สื่อบุคคล/สื่อมวลชน

(2.1.3) การศึกษาสื่อรวม 2 ประเภท : สื่อบุคคล/สื่อเฉพาะกิจ

(2.1.1) การศึกษาสื่อรวม 3 ประเภท: สื่อบุคคล/สื่อมวลชน/สื่อเฉพาะกิจ กับประเด็นเกษตร

(ก) ปริมาณงานวิจัย

มีข้อที่น่าสนใจเกิดประการแรกคือ ลักษณะงานวิจัยที่มีการใช้สื่อรวมหลาย ๆ ประเภท คือ สื่อบุคคล (ภายใน/ภายนอกท้องถิ่น) สื่อเฉพาะกิจ (จำนวนมากมาหลายประเภท) และสื่อมวลชนนั้น จะมีมากกว่างานวิจัยที่เจาะจงศึกษาสื่อเฉพาะ ๆ เพียงประเภทเดียว หรือสองประเภทผสมกัน ข้อเท็จจริงดังกล่าวนี้บ่งบอกถึงสถานภาพของหลักแห่งความรู้ (milestone) ในเรื่องการใช้สื่อเพื่อการพัฒนาของประเทศไทยได้หลาย ๆ แง่มุม แง่มุมแรกก็คือ เป็นการบ่งบอกว่าความรู้ในเรื่องดังกล่าวยังคงอยู่ในระยะเริ่มต้น ยังคงอยู่ในระยะแสวงหาและสำรวจว่าสื่อประเภทใดที่จะมีประสิทธิภาพในการใช้งานมากกว่ากัน แง่มุมที่สอง ปรากฏการณ์ดังกล่าวเป็นเครื่องสะท้อนว่าแนวคิดที่ว่าสื่อมวลชนจะเป็นสื่อตัวเดียวที่ทรงพลังมากกว่าสื่อประเภทอื่นนั้นไม่เป็นที่ยอมรับในแวดวงสื่อเพื่อการพัฒนาของไทย อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าจะเป็นการเลือกศึกษาสื่อมวลชน สื่อเฉพาะกิจ หรือสื่อบุคคลประเภทใดก็ตาม ก็ดูเหมือนว่า ตลอดช่วงเวลา 20 ปีที่ผ่านมา (ตั้งแต่งานชิ้นแรกในปีพ.ศ.2520-2540) ปัญหาการวิจัยนั้นก็ยังไม่เปลี่ยนแปลงเลย คือคำถามที่ว่า "สื่อประเภทใดจะมีอิทธิพลมากกว่ากัน" และแม้เวลาจะล่วงเลยมานานแล้วเกือบ 2 ทศวรรษ เราก็ยังไม่ค่อยมีภาพรวมของคำตอบที่พอจะช่วยให้เห็นเค้าร่างของปัญหาที่ตั้งเอาไว้

งานวิจัยที่ศึกษาสื่อรวม 3 ประเภทในงานเกษตรมีดังนี้

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2524	พรพิมล วรดิolk	พฤติกรรมกรรรับข่าวสารที่มีผลต่อการยอมรับกรรปลูกกาแพฟของเกษตรกร กิ่งอำเภอพะโต๊ะ จ. ชุมพร	จุฬาฯ
2525	วัชรกรณั ณะฤทธิษฐ์	ปัจจัยที่มีผลต่อทัศนคติเกี่ยวกับการยอมรับกรรทำนาหว่านน้ำตามแผนใหม่ของเกษตรกร อ.พรหมบุรี จ.สิงห์บุรี	จุฬาฯ
2525	รัตนาวดี บุณณิกวงค์	ปัจจัยที่มีผลต่อการยอมรับกรรเปลี่ยนพันธุ์ข้าวจากพันธุ์พื้นเมืองเป็นพันธุ์ส่งเสริม ศึกษาเฉพาะกรณีเกษตรกรในเขต อ.ไชยา จ.สุราษฎร์ธานี	จุฬาฯ
2525	ธิดาดาว ภักดี	บทบาทของสื่อที่มีต่อการยอมรับกรรเลี้ยงกุ้งก้ามกรามของสมาชิกโครงการส่งเสริมกรรเลี้ยงกุ้งก้ามกรามของเกษตรกร จ.กาฬสินธุ์	จุฬาฯ
2526	กัลยา หวังวิศิษฐ์	การศึกษาพฤติกรรมกรรเปิดรับสาร กรรยอมรับวิธีการทำนาหว่านน้ำตามแผนใหม่ของเกษตรกร อ.สามชุก จ. สุพรรณบุรี	จุฬาฯ
2526	เบญจมาศ วัชรเทวินทร์กุล	บทบาทของสื่อและปัจจัยที่มีผลต่อการเข้าร่วมเป็นสมาชิกกลุ่มแม่บ้านเกษตรกร ศึกษาเฉพาะกรณีแม่บ้านเกษตรกร จ.นครปฐม	จุฬาฯ
2526	สมศักดิ์ พงษ์หาญยุทธ	เปรียบเทียบความแตกต่างระหว่างลักษณะสังคม เศรษฐกิจ และพฤติกรรมกรรเปิดรับสื่อของผู้ยอมรับข่าวโพดพันธุ์สุวรรณ 1 ในอำเภอบางระกำ จ.พิษณุโลก	จุฬาฯ
2526	สุมาลี อารยางกูร	ปัจจัยการสื่อสารที่มีผลต่อการ ใช้ สารเคมีป้องกันกำจัดศัตรูพืชอย่างปลอดภัยของเกษตรกร อ.บ้านแพ้ว จ.สมุทรสาคร	จุฬาฯ
2528	ทับทิม แสงจักร	ปัจจัยที่มีความสัมพันธ์กับการเข้าเป็นสมาชิกโครงการส่งเสริมกรรเลี้ยงกุ้งก้ามกรามในเขตชลประทาน อ.ศรีประจันต์ จ.สุพรรณบุรี	จุฬาฯ

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2528	จินตนา สุนทโรทก	การรับข่าวสารความรู้ ทัศนคติ และการใช้สารเคมี ป้องกันกำจัดศัตรูข้าวของเกษตรกรในโครงการพยากรณ์และเตือนการระบาดของศัตรูข้าว จ.ชัยนาท	จุฬาฯ
2533	กิตติพล สุวรรณ	ความคิดเห็นของเกษตรกรผู้ปลูกถั่วเหลืองที่มีต่อแหล่งและประเภทของข่าวสารในการยอมรับเทคโนโลยีการปลูกถั่วเหลือง เขต อ.แม่ริม จ. เชียงใหม่	ม.แม่โจ้
2534	พจน์ หาญพล	ปัจจัยที่มีความสัมพันธ์กับพฤติกรรมพึงประสงค์ด้านการชลประทานของเกษตรกรในเขตโครงการพัฒนาเกษตรชลประทานแม่กลองใหญ่	จุฬาฯ

(ข) ผลการวิจัย

(1) ผลการวิจัยเปรียบเทียบประสิทธิผลระหว่างสื่อทั้ง 3 ประเภท คือ สื่อบุคคล สื่อเฉพาะกิจ และสื่อมวลชน พบว่า มีตัวแปร 3 กลุ่มใหญ่ ๆ ที่เข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องกับประสิทธิภาพของสื่อทั้ง 3 ประเภทคือ ประเภทของสื่อ ประเภทของกิจกรรมการเกษตร และประเภทของผลกระทบ (K-A-P)

(1.1) ตัวแปรประเภทของสื่อ สื่อทั้ง 3 ประเภทที่กล่าวมานั้นยังมีการแยกย่อยออกไปในหลายประเภทย่อย เช่น

- สื่อบุคคล มีตั้งแต่สื่อบุคคลจากภายนอก เช่น เจ้าหน้าที่การเกษตร เจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเพาะเลี้ยงกุ้ง พนักงานสินเชื่อธกส. เจ้าของร้านจำหน่ายยาฆ่าแมลง เจ้าหน้าที่ส่งเสริมการใช้น้ำของกรมชลประทาน และสื่อบุคคลในท้องถิ่น ได้แก่ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ประธานกลุ่มเกษตรกร เพื่อนบ้าน ญาติ เป็นต้น

- สื่อเฉพาะกิจ ก็มีมากมายหลายประเภท ตั้งแต่เอกสารสิ่งพิมพ์ แผ่นพับ โปสเตอร์ แผ่นป้ายโฆษณา แผ่นปลิว สติกเกอร์ หอกระจายข่าว เสียงตามสาย การฉายภาพยนตร์เฉพาะเรื่อง นิทรรศการ หน่วยเคลื่อนที่ ไร่นาแปลงสาธิต บ่อสาธิตเลี้ยงกุ้ง เป็นต้น

- สื่อมวลชน โดยส่วนใหญ่มักจะศึกษาสื่อหลัก ๆ 3 ประเภทคือ วิทยุ โทรทัศน์ และหนังสือพิมพ์

(1.2) ตัวแปรประเภทกิจกรรมการเกษตร ซึ่งอาจแบ่งได้เป็น 4 หมวดใหญ่ ๆ

คือ

(i) หมวดพืชที่บริโภคและขาย อันได้แก่ ข้าว ซึ่งเป็นอาหารหลักของคนไทย และเกษตรกรจะปลูกทั้งเพื่อกินและเพื่อขาย การศึกษาเรื่องการปลูกข้าวก็มีตั้งแต่การแนะนำให้เปลี่ยนข้าวพันธุ์ใหม่ (รัตนาวดี, 2525) วิธีการทำนาแบบใหม่ (วัชรารักษ์, 2525) เป็นต้น ความรู้เรื่องพืชที่เป็นข้าวนี้ เกษตรกรจะมีองค์ความรู้ดั้งเดิมอยู่ชุดหนึ่งแล้ว

(ii) หมวดพืชและการเกษตรเพื่อเศรษฐกิจ เช่น การปลูกกาแฟ ถั่วเหลือง ข้าวโพด การเลี้ยงกุ้ง ฯลฯ ความรู้ในเรื่องพืชเศรษฐกิจแบบนี้มักจะเป็นความรู้ใหม่ที่อยู่นอกเหนือขีดความสามารถของเกษตรกรและจำเป็นต้องพึ่งพาสื่อจากภายนอก

(iii) หมวดการใช้สารเคมีและยาฆ่าแมลง ความรู้ในเรื่องนี้มีการพัฒนาเปลี่ยนแปลงมาเป็นระยะ ๆ แต่เดิมชาวนาไทยมีความรู้เรื่องการบำรุงรักษาพืชโดยวิธีการตามธรรมชาติ เช่น การใช้สมุนไพรป้องกันแมลง การปลูกพืชหลายชนิดปะปนกัน ฯลฯ แต่ต่อมาได้มีฐานความรู้ใหม่เรื่องการใช้ปุ๋ยและยาฆ่าแมลงแพร่กระจายเข้ามาอันเป็นส่วนหนึ่งของการเกษตรแผนใหม่ แหล่งความรู้ที่แพร่กระจายคือ จากทางราชการและภาคธุรกิจ (เช่น ร้านขายปุ๋ย ร้านขายยาฆ่าแมลง) และในปัจจุบันนี้ เริ่มจะมีแนวคิดใหม่ ๆ แพร่เข้ามาเป็นระลอกที่สาม คือการชี้ให้เห็นอันตรายของการใช้สารเคมีและยาฆ่าแมลง และหันกลับมาใช้วิธีการควบคุมตามธรรมชาติที่ได้รับการพัฒนาให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น

(iv) หมวดความรู้เรื่องการจัดการเรื่องดินและน้ำ ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญของการทำการเกษตร ความรู้ในการจัดการน้ำและดินก็มีลักษณะเช่นเดียวกับเรื่องการใช้ปุ๋ยและสารเคมี กล่าวคือ ประชาชนมีองค์ความรู้เก่าอยู่แล้วชุดหนึ่ง และถูกเปลี่ยนผ่านมาสู่องค์ความรู้ใหม่

(1.3) ตัวแปรที่เกี่ยวกับมิติของผลกระทบที่เกิดขึ้น K-A-P ในงานวิจัยแต่ละชิ้น จะตั้งเป้าหมายการวัดระดับผลกระทบที่คาดหวังให้เกิดขึ้นแตกต่างกัน เช่น วัชรารักษ์ (2525) สนใจวัดทัศนคติของเกษตรกร อ.พรหมบุรี จ.สิงห์บุรี เกี่ยวกับการทำน่าน้ำท่วมแผนใหม่ รัตนาวดี (2525) สนใจวัดขั้นการลงมือปฏิบัติในการยอมรับการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวพื้นเมืองมาเป็นพันธุ์ข้าวส่งเสริมของราษฎร อ.ไชยา จ.สุราษฎร์ธานี ในขณะที่สุมาลี (2528) วัดทั้งมิติความรู้ ทักษะ และการปฏิบัติตามคำแนะนำของเกษตรกร อ.บ้านแพ้ว จ.สมุทรสาคร ที่มีต่อเรื่องการใช้สารเคมีป้องกันกำจัดศัตรูพืช เป็นต้น

ในขณะที่งานวิจัยทุกชิ้นจะสนใจวัดประสิทธิภาพของสื่อแต่ละประเภทที่มีต่อ K-A-P ดังกล่าว ผลของการวิจัยที่สามารถจะสรุปเป็นแบบแผนได้ และเป็นแบบแผนเดียว

งานวิจัยเรื่องการใช้สื่อเพื่อการพัฒนาที่พบในประเทศโลกที่สามอื่น ๆ ก็คือ

- สำหรับประสิทธิภาพของสื่อมวลชน นั้น สามารถให้ผลได้อย่างมากที่สุดก็คือ การเพิ่มพูนความรู้เท่านั้น (K) และไม่อาจจะเปลี่ยนทัศนคติได้มากนัก (A) และแทบจะไม่มีผลต่อการลงมือปฏิบัติเลย (P)

- สำหรับสื่อเฉพาะกิจประเภทต่าง ๆ นั้น มีศักยภาพที่จะก่อให้เกิดผลกระทบทั้ง K-A-P ได้ หากแต่ศักยภาพดังกล่าวจะเป็นจริงหรือไม่ขึ้นอยู่กับ "กลยุทธ์ในการใช้สื่อแต่ละประเภท" (จะกล่าวต่อไป)

- สำหรับสื่อบุคคล เมื่อเปรียบเทียบกับสื่อทั้ง 2 ประเภทที่กล่าวมา สื่อบุคคลจะมีอิทธิพลมากที่สุดทั้งในแง่การให้ความรู้ การเปลี่ยนทัศนคติและการลงมือปฏิบัติ ชีคจำกัดของสื่อบุคคลที่จะมีก็คือ ขอบเขตของความรู้ (ในกรณีที่เป็นบุคคลในท้องถิ่น) หรือปริมาณของเจ้าหน้าที่เกษตรกรที่มีอยู่น้อย

(2) บทบาทของสื่อมวลชน

กล่าวเฉพาะในเรื่องบทบาทของสื่อมวลชนประเภทต่าง ๆ ที่มีต่อเนื้อหาด้านการเกษตรนั้น ผลการวิจัยทุกชิ้นให้ข้อสรุปตรงกันว่า สื่อมวลชนมีบทบาทน้อยมากหรือแทบไม่มีเลยต่อการพัฒนาด้านการเกษตร ทั้ง ๆ ที่เกษตรกรในชนบทมีการเปิดรับสื่อมวลชนโดยเฉพาะวิทยุและโทรทัศน์มากกว่าสื่อประเภทอื่น ๆ แต่เนื่องจากการเปิดรับนั้นเป็นการเปิดรับความบันเทิงมากกว่า (สมศักดิ์: 2526) และนอกเหนือจากปัจจัยด้านผู้รับสารแล้ว ปัจจัยทางด้านตัวสื่อเองก็เป็นคำอธิบายด้วยส่วนหนึ่ง เพราะในสื่อมวลชนมีปริมาณเนื้อหาข่าวสารที่เป็นความรู้ด้านการเกษตรอยู่น้อยมาก (ทับทิม: 2528) ดังนั้นจึงมีข้อเสนอแนะให้สื่อมวลชนท้องถิ่นโดยเฉพาะวิทยุท้องถิ่นที่สามารถเข้าถึง และสามารถจะมีอิทธิพลต่อประชาชนชนบทได้มากที่สุด ให้มีการจัดเนื้อหาเกี่ยวกับการเกษตรให้เพิ่มมากขึ้น และควรเจาะจงให้ตรงกับลักษณะการเกษตรของท้องถิ่นเลย โดยจัดทำเป็นรายการประจำเพื่อให้ติดตามได้อย่างสม่ำเสมอต่อเนื่อง และพัฒนาเทคนิควิธีการในการนำเสนอ เช่น นำเสนออย่างสั้น ๆ แต่เผยแพร่บ่อย ๆ เป็นต้น

(3) บทบาทของสื่อบุคคลจากภายนอก

ข้อสรุปของบทบาทของสื่อมวลชนภายนอกก็เป็นไปตามที่ปรากฏในงานวิจัยเรื่องสื่อบุคคล (ดูรายละเอียดในหัวข้อ "สื่อบุคคล") กล่าวคือสื่อบุคคลที่เป็นเจ้าหน้าที่การเกษตรหรือเจ้าหน้าที่อื่น ๆ จะทำการสื่อสารได้อย่างมีประสิทธิภาพหรือไม่ก็ขึ้นอยู่กับคุณลักษณะสำคัญ ๆ 2 ประการใหญ่ ๆ ของตัวสื่อบุคคลเหล่านี้ คือ ความน่าไว้วางใจ (Trustworthiness) อันเกิดจากความเต็มอกเต็มใจช่วยเหลือชาวบ้าน การตั้งใจที่จะสาธิตให้ชาวบ้านสามารถเอาไปปฏิบัติได้จริง ฯลฯ และความน่าเชื่อถือ (credibility) อันได้แก่ความรู้ในเรื่องที่กำลังแนะนำอย่างแท้จริง การมีไหวพริบที่จะช่วยแก้ปัญหาของชาวบ้าน

อนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตว่าบทบาทของสื่อบุคคลจากภายนอกนั้นจะมีมากขึ้น (และอาจจะมากกว่าสื่อบุคคลในท้องถิ่น) เมื่อประเด็นเนื้อหาความรู้นั้นเป็นเรื่องใหม่ ๆ ที่เกินกว่าการรับรู้ของคนในชุมชน เช่น เรื่องการใช้สารเคมีป้องกันกำจัดศัตรูข้าว เกษตรกรจะเลือกรับข่าวสารจากเจ้าหน้าที่หน่วยป้องกันและกำจัดศัตรูพืชเป็นอันดับแรก (จินตนา: 2530)

ประเด็นปัญหาประการหนึ่งที่งานวิจัยได้ค้นพบในกรณีของสื่อบุคคลจากภายนอกก็คือ ปัญหาเรื่องการเข้าถึงเจ้าหน้าที่และผู้เชี่ยวชาญเหล่านั้น เช่น ในกรณีของงานชลประทาน พจน์ (2534) พบว่า ในขณะที่เกษตรกรส่วนใหญ่ให้ความเชื่อถือกับความรู้ในการจัดการเรื่องชลประทานจากพนักงานส่งน้ำของกรมชลประทาน แต่กลับปรากฏว่า ปัจจุบันกรมชลฯยังมีปัญหาเรื่องการขาดแคลนบุคลากรตำแหน่งนี้ ทำให้พนักงานส่งน้ำต้องทำหน้าที่ดูแลพื้นที่ส่งน้ำมากกว่าที่จะดูแลได้อย่างทั่วถึง สมศักดิ์ (2526) ก็รายงานเช่นเดียวกันว่า เกษตรกรผู้ปลูกข้าวโพด จ.พิษณุโลก แทบจะไม่มีโอกาสได้พบปะกับเกษตรตำบล หรือเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรเลย จะมีโอกาสได้พบเจอก็คือเรื่องมีปัญหาเกิดขึ้นแล้วเท่านั้น อันเนื่องมาจากจำนวนเจ้าหน้าที่ที่มีน้อย

(4) บทบาทของสื่อบุคคลท้องถิ่น

งานวิจัยแทบจะทุกชิ้นจะพบว่า สื่อบุคคลท้องถิ่นจะเป็นผู้มีบทบาทมากที่สุดในการสื่อสารด้านการเกษตร โดยเฉพาะกลุ่มบุคคลที่กลุ่มตัวอย่างอ้างอิงถึงว่าเป็นแหล่งข่าวสารอันดับแรก มักจะได้แก่ "เพื่อนบ้าน" ซึ่งอาจจะเป็นตัวบุคคลที่อยู่อาศัยใกล้เคียง หรืออาจจะเป็นกลุ่มบุคคล เช่น กรณีกลุ่มผู้ใช้น้ำในเรื่องการชลประทาน (พจน์: 2533)

หากเพื่อนบ้านเป็นแหล่งอ้างอิงข่าวสารกลุ่มแรก ก็ย่อมสะท้อนให้เห็นแนวคิดเรื่องการแพร่กระจายข่าวสารที่ต้องอาศัย "ผู้นำทางความคิด" (opinion leader) ซึ่งหมายความว่าเมื่อมีความคิดใหม่ ๆ แพร่เข้าไปในสังคมชนบท เช่น การทำน่าน้ำตม การเลี้ยงกุ้ง การปลูกฝ้ายพันธุ์ใหม่ ฯลฯ จะมี "กลุ่มบุคคลกลุ่มแรก" ที่ตอบสนองต่อความแปลกใหม่ดังกล่าวก่อนคนอื่น ๆ และหลังจากนั้น คนอื่น ๆ ในชุมชนก็จะทยอยติดตามการเปลี่ยนแปลงมาเป็นลำดับ อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่า "ผู้นำทางความคิด" ในเรื่องของการเกษตรนั้น ไม่จำเป็นต้องเป็นผู้ที่ถูกต้องแต่งตั้งจากทางราชการ เช่น กำนันผู้ใหญ่บ้าน และมักไม่ใช่ผู้นำตามประเพณีดั้งเดิม เช่น ครูหรือพระ แต่มักจะเป็นคนในกลุ่มเกษตรกรด้วยกัน เช่น จินตนา (2530) พบว่า ก่อนหน้าจะมีโครงการเตือนเรื่องการใช้สารเคมีและยากำจัดแมลงนั้น มีประธานกลุ่มเกษตรกรซึ่งเป็นตัวแทนขายสารเคมีกำจัดศัตรูข้าวมาเป็นเวลานาน แต่เมื่อเจ้าหน้าที่โครงการฯได้เข้าไปแนะนำส่งเสริม ประธานกลุ่มเกษตรกรนั้นก็เลิกขายสารเคมีฯ และสมาชิกทั้งหมดก็ยอมรับหลักการและปฏิบัติตามคำแนะนำของโครงการฯ

บทบาทของเพื่อนบ้านเกษตรกรนั้นนอกจากจะเป็นแหล่งข่าวสารอันดับแรกที่มีอิทธิพลการโน้มน้าวอย่างมากแล้ว พรพิมล (2524) ยังพบอีกว่า ในกรณีของการริเริ่มสิ่งใหม่ ๆ

เช่น การปลูกกาแฟ เกษตรกร จ.ชุมพรจะยอมรับคำแนะนำจากเพื่อนบ้านในช่วงก่อนจะลงมือปลูกมากที่สุด และเมื่อได้ลงมือปลูกไปแล้ว สื่อบุคคลก็ยังคงเป็นแหล่งข่าวสารที่ให้ข้อมูลเพิ่มเติมอยู่อย่างต่อเนื่องต่อไปอีก ทั้งนี้เนื่องจากการเป็นคนที่อยู่อาศัยอยู่ในละแวกเดียวกัน

จากข้อเท็จจริงที่กล่าวมาข้างต้น กัลยา (2526) จึงเสนอว่า กลยุทธ์หนึ่งของการเผยแพร่ข่าวสารควรจะเป็นการคัดเลือกเกษตรกรจำนวนหนึ่งที่มีความสนใจในเรื่องใหม่ ๆ มารับการอบรมเพิ่มเติมเป็นพิเศษ เพื่อจะได้มีความรู้และความเข้าใจมากกว่าคนอื่น ๆ (ให้มีความรู้ใกล้เคียงกับเจ้าหน้าที่เกษตรกร) แก่นนำเกษตรกรเหล่านี้จะเป็นผู้ช่วยเจ้าหน้าที่เกษตรกรเผยแพร่วิธีการแบบใหม่ ๆ ต่อไป แนวคิดดังกล่าวสามารถประยุกต์มาใช้กับเรื่องการสร้างสื่อแบบมีส่วนร่วมได้เช่นเดียวกัน

(5) ความสำคัญของรูปแบบการสื่อสารแบบเป็นกลุ่ม (Group communication) เนื่องจากขีดจำกัดด้านความรู้ของสื่อบุคคล และขีดจำกัดเรื่องลักษณะการสื่อสารแบบทางเดียวของสื่อมวลชน ดังนั้น รูปแบบการสื่อสารที่ค่อนข้างมีประสิทธิภาพสำหรับเกษตรกรจึงมักเป็นรูปแบบการสื่อสารเป็นกลุ่มที่แสดงออกในรูปแบบต่าง ๆ เช่น การฝึกอบรม การเข้าร่วมประชุม การจัดภาพยนตร์ประกอบการอบรม การจัดนิทรรศการ การจัดประกวดผลิตภัณฑ์ ฯลฯ กิจกรรมเหล่านี้เป็นการสร้างโอกาสให้เกิดการพบปะพูดคุยแลกเปลี่ยนความคิด ไขข้อข้องใจ ซึ่งทับทิม (2528) พบว่า ในกรณีของการเลี้ยงกุ้ง โอกาสดังกล่าวมีความสำคัญมากต่อการยอมรับการเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ อย่างไรก็ตาม ผลการวิจัยของพจน์ (2534) ให้ข้อคิดในเรื่องการนำเกษตรกรมารับการอบรมเรื่องชลประทานว่า ชาวบ้านอาจไม่ชอบการมาอบรม หรือการประชุมอาจไม่ได้ผล หากว่าเนื้อหาที่อบรมเป็นเรื่องทางวิชาการมากกว่าการให้การแนะนำเพื่อนำไปปฏิบัติ

(6) ตัวสื่อ v.s. วิธีการใช้สื่อ

ในขณะที่เรายังไม่มีคำตอบที่แน่ชัดว่า สื่อประเภทใดที่มีประสิทธิภาพสูงสุดในเรื่องการให้ความรู้ สร้างทัศนคติ และโน้มน้าวให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในการปฏิบัติ แต่ทว่าจากงานวิจัยหลายชิ้นได้หยิบยกปัญหาใหม่ให้ขึ้นมาพิจารณาว่า บางที "ตัวสื่อ" ตามลำพังอาจจะไม่ใช่ตัวแปรที่ใช้อธิบายทุกอย่างได้ แต่จะต้องมีตัวแปรเรื่อง "วิธีการใช้สื่อ" เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย

วิธีการใช้สื่อแบบหนึ่งที่งานวิจัย 3-4 ชิ้นได้นำเสนอเอาไว้คือ การใช้สื่อผสม (Mixed Media) โดยมีการผสมผสานเพื่อลดข้อจำกัดของสื่อแต่ละชนิด รัตนาวดี (2525) ให้ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับการปรับเปลี่ยนพันธุ์ข้าวว่า การแจกเอกสารสิ่งพิมพ์ซึ่งมีข้อดีคือ เกษตรกรสามารถนำกลับไปใช้ที่บ้าน มีรายละเอียดมาก สามารถนำกลับมาทบทวนขณะลงมือปฏิบัติได้ แต่ก็มักจะมีปัญหาเรื่องการทำความเข้าใจเนื้อหา ดังนั้น จึงควรประสานการประชุมอบรมเกษตรกรเข้ากับการให้เอกสาร กล่าวคือ นำเอกสารไปแจกขณะกำลังให้ความรู้ จะทำให้เกษตรกรได้เปิดดู

เอกสารและได้ศึกษาไปพร้อม ๆ กับการอธิบายของเจ้าหน้าที่อย่างละเอียด และหากไม่เข้าใจตอนใดก็สามารถซักถามได้ ธิดาขาว (2525) ก็ให้ข้อเสนอที่คล้ายคลึงกันในกรณีของการใช้สื่อประชาสัมพันธ์ เลี่ยงกันว่า ควรมีการจัดทำเอกสารเผยแพร่ควบคู่ไปพร้อม ๆ กับการลงมือสาธิตหรือการออกเยี่ยมของชาวบ้าน โดยเนื้อหาในเอกสารนั้นต้องสอดคล้องกับการอธิบายของเจ้าหน้าที่ นอกจากนี้จากรูปแบบการสื่อสารสองทาง จะทำให้ผู้ส่งสารมีโอกาสปรับเนื้อหาให้สอดคล้องกับความต้องการของผู้รับสารมากขึ้น กล่าวคือ เมื่อเจ้าหน้าที่ออกเยี่ยมและรับรู้ปัญหาของเกษตรกรพร้อมกันได้ให้คำอธิบายไปแล้ว ก็สามารถจะหยิบเอาปัญหาดังกล่าวมาจัดทำเป็นเอกสารขึ้นมา

(7) บทบาทของแหล่งข่าวสารในแต่ละขั้นตอน

งานวิจัยส่วนใหญ่ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ยังมีข้อจำกัดที่มองบทบาทของสื่อแต่ละประเภทอย่างค่อนข้างจะหยุดนิ่ง กล่าวคือ มองว่าสื่อแต่ละประเภทจะมีหรือไม่มีบทบาทตั้งแต่ต้นจนจบกระบวนการรับข่าวและตัดสินใจของเกษตรกร ข้อสรุปที่หยุดนิ่งดังกล่าวนี้ อาจจะต้องการทบทวนใหม่ เนื่องจากงานวิจัยของกิตติพล (2532) ซึ่งพิจารณาบทบาทของสื่อแต่ละประเภทที่มีบทบาทในแต่ละขั้นตอนของการตัดสินใจปลุกปล้ำเหลืองของเกษตรกร อ.แมริบ จ.เชียงใหม่ได้ค้นพบว่า

- ในขั้นตอนตื่นตัวและสนใจนั้น แหล่งข่าวที่สำคัญคือเพื่อนบ้านและญาติพี่น้อง เนื่องจากเพื่อนบ้านมีประสบการณ์ มีความน่าเชื่อถือและประสบความสำเร็จมาแล้ว สามารถตอบข้อซักถามให้เข้าใจง่ายและมีความเป็นกันเอง

- ในขั้นตอนของการเข้าใจ (ประเมินผล) ว่าจะลงมือทำตามหรือไม่ แหล่งข่าวสารที่สำคัญคือ การได้เยี่ยมชมแปลงสาธิตหรือแปลงปลูกของเพื่อนบ้านในหมู่บ้าน โดยมีเหตุผลว่าสามารถนำผลการปฏิบัติหรือผลการใช้ของแต่ละคนมาเปรียบเทียบกันได้ ได้เห็นขั้นตอนปฏิบัติวิธีการใช้ การประหยัดเวลาและค่าใช้จ่าย

- ในขั้นกำลังทดลองลงมือ แหล่งข่าวสารที่สำคัญคือ พ่อค้าผลิตภัณฑ์เคมีและวัสดุอุปกรณ์เพื่อการเกษตรในท้องถิ่นเป็นแหล่งข่าวสำคัญ เนื่องจากมีความรู้ในการขายผลิตภัณฑ์ สามารถให้คำแนะนำวิธีการใช้หรือข้อปฏิบัติที่เข้าใจได้ง่าย

- ในขั้นการยอมรับสุดท้าย แหล่งข่าวสารที่สำคัญคือ ผลจากการลงมือปฏิบัติของตนเองและประสบการณ์ของผู้อื่น

งานวิจัยในลักษณะที่สนใจมิติเชิงกระบวนการ (process) นี้ควรจะได้รับการพัฒนาต่อไป

(8) ตัวแปรเรื่อง "การเข้าถึง" (Accessibility)

ในการพิจารณาสื่อทั้ง 3 ประเภทนั้น เราจะเห็นความแตกต่างระหว่างตัวแปร

ทั้ง 3 ในมิติเรื่อง "โอกาสในการเข้าถึง" โดยสื่อมวลชนและสื่อบุคคลในท้องถิ่นจะมีโอกาสสูงสุด รองมาคือสื่อเฉพาะกิจ และสื่อบุคคลภายนอกจะมีโอกาสน้อยที่สุด

ดังนั้นในการวางแผนการใช้สื่อเพื่อการพัฒนา ปัจจัยที่เป็นด้านแรกของการใช้สื่อนั้นก็คือ โอกาสในการเข้าถึง เพราะหากไม่สามารถฝ่าข้ามด่านแรกนี้เสียแล้ว ก็ไม่จำเป็นต้องไปพูดถึงตัวแปรอื่น ๆ

การพิจารณาเรื่อง "การเข้าถึง" นั้น อาจจะแยกแยะออกได้เป็นหลายมิติคือ

(i) การเข้าถึงในด้านกายภาพ (physical accessibility) ที่ปรากฏในงานวิจัยหลายชิ้นที่กล่าวมาแล้วว่า ชาวบ้านไม่มีโอกาสได้พบปะกับเจ้าหน้าที่การเกษตร เพราะระยะทางห่างไกล หรือไม่มีโอกาสได้รับเอกสารสิ่งพิมพ์ซึ่งแจกไปไม่ถึง

(ii) การเข้าถึงในด้านเศรษฐกิจ (Economic accessibility) ได้แก่ พวกสื่อที่ต้องมีค่าใช้จ่ายทั้งหลาย เช่น หนังสือพิมพ์ที่แม้จะเข้าไปถึงหมู่บ้าน แต่ชาวบ้านไม่มีเงินจะไปซื้อหามาอ่านได้

(iii) การเข้าถึงทางวัฒนธรรม-สังคม (Social-Culture Accessibility) ได้แก่ เครื่องกีดขวางด้านวัฒนธรรม-สังคมที่ปิดกั้นโอกาสในการเข้าถึง ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดที่สุดคือ ช่องว่างทางภาษา จินตนา (2530) จึงให้ข้อเสนอแนะว่า ในการอบรมเกษตรกรเรื่องสารเคมีนั้น เจ้าหน้าที่มักใช้ศัพท์ที่มีลักษณะวิชาการเกินความสามารถที่เกษตรกรจะจดจำได้ เช่น คำว่า ระดับเศรษฐกิจ ศัตรูธรรมชาติ และชื่อสารเคมี ควรแก้ไขคำเหล่านี้ให้เป็นภาษาพื้นบ้านที่ชาวบ้านคุ้นเคย นอกจากนั้น ข้อมูลที่ได้กล่าวถึงมาบ้างแล้วว่า เกษตรกรมักจะชอบซักถามเพื่อนบ้านเนื่องจากมีความเป็นกันเอง ซึ่งอาจจะหมายความว่า หากต้องไปนั่งประชุมอบรมที่อำเภอแล้ว ชาวบ้านอาจจะไม่กล้าลุกขึ้นซักถามเกษตรอำเภอ เพราะมีช่องว่างทางวัฒนธรรม

ปัญหาทางเทคนิคในเรื่องการเข้าถึงนั้นมักเกิดขึ้นอยู่เสมอ ดังเช่น ในงานวิจัยของทับทิม (2528) ที่พบว่า เนื่องจากโครงการส่งเสริมการเลี้ยงกิ้งก่ามกรานั้นเป็นโครงการของราชการ และเป็นเจ้าหน้าที่ฝ่ายสินเชื่อบุคคล. ที่ออกไปพบปะติดต่อกับเกษตรกรอยู่เป็นประจำ และเมื่อมีปัญหาเกี่ยวกับการเลี้ยงกิ้งก่าเกษตรกรก็จะซักถามขอคำปรึกษาจากเจ้าหน้าที่ฝ่ายนี้ แต่ทว่าเจ้าหน้าที่ฝ่ายนี้ไม่มีความรู้ทางวิชาการเกี่ยวกับการเลี้ยงกิ้งก่าพอที่จะให้คำปรึกษาได้

(9) การมีแหล่งข่าวสารที่แข่งขัน (Competing source)

ในการใช้สื่อเพื่อพัฒนานั้น นักวางแผนสื่อจำเป็นต้องตระหนักถึงข้อเท็จจริงประการหนึ่งที่ว่า เรามีผู้ใช้ผู้ขาดเพียงรายเดียวในการสื่อสาร ในสภาพความเป็นจริงมีแหล่งข่าวสารมากมายหลายแหล่งที่ชาวบ้านกำลังใช้อยู่ และทิศทางของข้อมูลข่าวสารก็อาจจะขัดแย้งกัน เช่น สุมาลี (2527) พบว่า ในขณะที่เกษตรกร อ.บ้านแพ้ว จ.สมุทรสาคร เปิดรับข่าวสารจากเอกสาร

เผยแพร่ของทางการในระดับปานกลางเท่านั้น แต่ 3/4 ของเกษตรกรทั้งหมดได้รับข่าวสารเรื่องการ
ใช้สารเคมีจากเจ้าของร้านยาและตัวแทนจำหน่ายยา

(10) จาก "ความรู้" สู่ "การปฏิบัติ"

ย้อนกลับไปสู่มิติเรื่องผลกระทบที่ได้กล่าวถึงในตอนต้น ๆ ผลจากงานวิจัย
หลาย ๆ ชิ้นได้ให้ข้อสังเกตที่เกี่ยวกับมิติ K-A-P เอาไว้ดังนี้

- **ความรู้ที่ไม่สมบูรณ์** ในโครงการณรงค์ใช้สื่อประเภทต่าง ๆ เพื่อสร้าง
ความรู้ที่ถูกต้องเกี่ยวกับเรื่องการใช้สารเคมีป้องกันกำจัดศัตรูข้าวแก่เกษตรกร จินตนา (2530) พบ
ว่า ความรู้ที่เกษตรกรมีอยู่นั้นแม้จะมีอยู่แต่ก็ไม่สมบูรณ์ กล่าวคือ เกษตรกรมีความรู้เกี่ยวกับการใช้
สารเคมีที่ถูกต้อง และทราบว่าสารเคมีเป็นอันตรายต่อสิ่งแวดล้อม แต่ทว่ากลับไม่มีความรู้เกี่ยวกับ
ชื่อยาที่เหมาะสม ความรู้ในส่วนสุดท้ายนี้เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับเวลาไปลงมือเลือกชื่อยามาใช้

- **ทัศนคติมักจะเป็นผลสืบเนื่องมาจากความรู้** ดังเช่นงานของจินตนา (2530)
ที่เพิ่งกล่าวถึง จากความรู้ที่ไม่สมบูรณ์ ทำให้เกษตรกรส่วนใหญ่มีทัศนคติที่ไม่ถูกต้อง กล่าวคือ 2
ใน 3 เชื่อว่าสารเคมีกำจัดศัตรูพืชได้ดีที่สุด และอีกครั้งหนึ่งเชื่อว่าการใช้สารเคมีแบบครบวงจร
จะดีที่สุด

- **สำหรับเรื่องการปฏิบัติ**นั้น มักเป็นมิติที่ไม่สัมพันธ์กับความรู้ และทัศนคติ
ที่กล่าวมาแล้ว ทั้งนี้เนื่องจากงานวิจัยหลายชิ้นให้ข้อสรุปว่า การที่เกษตรกรจะนำเอาความรู้ใหม่ไป
ใช้ปฏิบัติได้จริงนั้น จำเป็นจะต้องมีเงื่อนไขที่เอื้ออำนวยด้วย เช่น การปลูกข้าวพันธุ์ใหม่จะต้องมี
เงินลงทุนซื้อปุ๋ย จะต้องมีการดิน จะต้องมีความรู้มากพอสำหรับการดูแล หรือในกรณีการเลี้ยงกุ้งใน
ที่น้ำก็ต้องมีน้ำเข้าไปถึง ด้วยเหตุนี้ สมศักดิ์ (2526) จึงให้ข้อเสนอแนะว่า นอกจากจะสาธิตการปลูก
ข้าวโพดพันธุ์ใหม่แล้ว เจ้าหน้าที่การเกษตรควรจะต้องแจกเมล็ดพันธุ์ให้มากขึ้น ทั้งนี้เพราะ
เกษตรกรไม่มีทุนที่จะซื้อเมล็ดพันธุ์ หรืออาจจะเป็นการช่วยลดอัตราเสี่ยงในการยอมรับนวัตกรรม
ของเกษตรกรด้วย

นอกเหนือจากการสร้างเงื่อนไขที่เอื้ออำนวย (ซึ่งต้องอาศัยการสื่อสารแบบมี
ส่วนร่วมเท่านั้น ผู้ส่งสารจึงจะทราบปัญหาดังกล่าว) เบญจมาศ (2526) ซึ่งศึกษาการตัดสินใจเข้ามา
ร่วมเป็นสมาชิกแม่บ้านเกษตรกร จ.นครปฐม ยังพบว่า ในบรรดาปัจจัยทั้งหลายที่มีส่วนเกี่ยวข้อง
กับการตัดสินใจเข้าเป็นสมาชิก (ซึ่งมีการเปิดรับสื่อเป็นปัจจัยหนึ่ง) ปัจจัยที่เป็นการคิดคำนวณผล
ประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นและสิ่งที่จะต้องลงทุน (cost-benefit analysis) เป็นปัจจัยที่มีอิทธิพลมากที่สุด

แง่มุมสุดท้ายที่พบจากเรื่องการลงมือปฏิบัติตามก็คือ นอกเหนือจากแง่มุมการ
คิดแต่จะเปลี่ยนแปลงในฝ่ายผู้รับสารแล้ว ในฝ่ายผู้ส่งสารเองก็จำเป็นต้องมีการปรับเปลี่ยนเช่นเดียว
กับจินตนา (2530) พบว่า ในระยะแรก ทางโครงการณรงค์เรื่องการระบาศัตรูข้าวได้ใช้แบบ

สำรวจศัตรูข้าวเพื่อให้เกษตรกรนำไปใช้สำรวจนับศัตรูข้าว แบบสำรวจนั้นทำด้วยกระดาษ เมื่อเกษตรกรนำติดตัวไปใช้ในฤดูฝน (ซึ่งเป็นฤดูทำนา) ทำให้เปียกน้ำและเปื่อยขาดง่าย ดังนั้น จึงควรจะทำเป็นกระดาษที่เคลือบพลาสติกกันน้ำ และควรปรับขนาดให้เล็กกระทัดรัดพกติดตัวได้ หรือการผลิตถุงมือบาง ๆ ที่หีบจับของได้อย่างเป็นธรรมชาติ ผลิตรองเท้าที่ใช้สวมลงไปนาได้ ประดิษฐ์ชุดป้องกันสารเคมีที่เหมาะสมกับสภาพอากาศร้อนของประเทศไทย ฯลฯ ในการปรับเปลี่ยนให้เหมาะกับการนำไปปฏิบัติของผู้รับสารนั้น ผู้ส่งสารจะต้องมีการป้อนกลับ (feedback) ข้อมูลข่าวสารจากฝ่ายเกษตรกร พร้อมกันนั้นผู้ส่งสารต้องเปลี่ยนแบบจำลองการสื่อสารจาก Transmission Model (ที่ชี้เอาผู้ส่งสารเป็นตัวตั้ง) มาเป็น Ritualistic Model ที่ต้อง "พบกันครึ่งทาง" ระหว่างผู้ส่งและผู้รับสาร

(2.1.2) การศึกษาสื่อบุคคล/สื่อมวลชน กับประเด็นเกษตร

ถึงแม้ในระยะแรก การใช้สื่อเพื่อการพัฒนาด้านการเกษตรในชนบทจะมุ่งเน้นการใช้สื่อมวลชนเป็นหลัก แต่ทว่านักวิชาการด้านการสื่อสารก็ต้องเผชิญกับสภาพความเป็นจริง 2 ประการที่ว่า ระบบการสื่อสารหลักในชนบทยังเป็นเรื่องการสื่อสารระหว่างบุคคลที่สื่อบุคคลมีอิทธิพลอย่างมาก ในอีกด้านหนึ่ง ปริมาณของสื่อมวลชนก็ยังไม่สามารถแพร่ขยายเข้าไปสู่ชนบทได้ หรือแม้จะมีปริมาณเพิ่มมากขึ้น ก็ยังมีข้อสงสัยว่า ในเนื้อหาของสื่อมวลชนนั้นจะมีเรื่องราวของการพัฒนาด้านการเกษตรอยู่มากน้อยเพียงใด

ดังนั้น จึงมีงานวิจัยอยู่ชุดหนึ่งที่ทำการศึกษาเปรียบเทียบสื่อมวลชนและสื่อบุคคลในแง่มุมต่าง ๆ ตั้งแต่ปริมาณการเปิดรับ ไปจนกระทั่งถึงประสิทธิผลของสื่อทั้ง 2 ประเภท .

(ก) ปริมาณงานวิจัย

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2525	ประคอง เอี่ยมสำอางค์	ความสัมพันธ์ระหว่างการเปิดรับข่าวสารด้านเกษตรกับผลผลิตข้าวต่อไร่ของชาวนาในเขตชลประทาน อ.ท่าม่วง จ.กาญจนบุรี	จุฬาฯ
2531	สุรัตน์ ศรีสกุล	การศึกษาเปรียบเทียบพฤติกรรมการเปิดรับข่าวสาร ความรู้ ทักษะ และ การป้องกันกำจัดศัตรูพืชแบบผสมผสานของเกษตรกรที่เป็นสมาชิกและไม่เป็นสมาชิก โครงการพยากรณ์และเตือนการระบาดของศัตรูข้าว จ.ชัยนาท	จุฬาฯ

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2532	นิคมล นันทมัจฉา	ปัจจัยทางสังคม เศรษฐกิจ และการสื่อสารที่มีผลต่อการใช้สารเคมีกำจัดศัตรูพืช	จุฬาฯ
2532	ปริยานิจ ชัยจันดี	ความสัมพันธ์ระหว่างพฤติกรรมกาเปิดรับข่าวสารของเกษตรกรกับความรู้ ทักษะ และพฤติกรรม ที่มีต่อการปรับปรุงวิธีการผลิตทางการเกษตร: ศึกษาเฉพาะกรณีเกษตรกรชั้นเล็กในเขตอ. เกษตรวิสัย จ.ร้อยเอ็ด	ธรรมศาสตร์
2534	อลงกรณ์ เหล่างาม	ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการยอมรับเทคโนโลยีใหม่ของชาวบ้านในหมู่บ้านเทคโนโลยีศึกษา โครงการถ่ายทอดเทคโนโลยีสู่ชนบท ในหมู่บ้านเทคโนโลยีของกระทรวงวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและการพลังงาน	ธรรมศาสตร์

(ข) ข้อสังเกตเบื้องต้น

(i) ขอบเขตของเรื่องการเกษตรนั้น ครอบคลุมทั้งการทำนา การทำไร่ การทำสวน โดยมุ่งให้ความสนใจกับประเด็นการเปลี่ยนแปลงแบบแผนการเกษตรอย่างเดิมมาสู่การเกษตรแผนใหม่ เช่น การใช้สารเคมีกำจัดศัตรูในนาข้าว (สุรัตน์, 2531) การปรับปรุงผลผลิตต่อไร่ (ประคอง: 2525) หรือการนำเทคโนโลยีใหม่ ๆ เข้าไปใช้ในการเกษตร (อลงกรณ์: 2534)

(ii) สำหรับภูมิภาคที่ถูกสุ่มตัวอย่างมาศึกษามากที่สุด จะเป็นจังหวัดต่าง ๆ ในแถบภาคกลางแทบทั้งหมด คงมียกเว้นเพียงงานของอลงกรณ์ (2534) และปริยานิจ (2532) ที่ศึกษาจังหวัดในภาคอีสาน ข้อมูลดังกล่าวน่าจะสอดคล้องกับแบบแผนการพัฒนาด้านการเกษตรในชนบทไทย ที่เริ่มต้นการเกษตรแผนใหม่ที่เน้นการผลิตเพื่อขาย มีการลงทุนด้วยการใช้เทคโนโลยี การเกษตรแผนใหม่ (การไถนาด้วยควายเหล็ก รถไถ การชลประทาน การใช้ปุ๋ยสารเคมีเป็นยาฆ่าแมลง) โดยเฉพาะในบริเวณภาคกลางก่อน จากนั้นจึงค่อย ๆ ขยายตัวไปสู่ภูมิภาคอื่น ๆ

(iii) สำหรับวิธีการวิจัยนั้น จะตกอยู่ใต้อิทธิพลของ Modernistic Paradigm ทั้งหมด คือเป็นการวิจัยเชิงปริมาณ ใช้กลุ่มตัวอย่างจำนวนมาก ใช้วิธีการหาค่าสหสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรต่าง ๆ เช่น การเปิดรับกับความรู้ทักษะและการปฏิบัติ คงมียกเว้นงานของอลงกรณ์ (2534) ที่ศึกษาโครงการถ่ายทอดเทคโนโลยีสู่ชนบทของกระทรวงวิทยาศาสตร์ฯ ที่เลือกสัมภาษณ์ชาวบ้านที่เข้ารับการอบรมและนำเอาเทคโนโลยีไปใช้แล้ว ซึ่งอาจจะถือได้ว่าเป็นรูปแบบการวิจัยกึ่งทดลอง

(iv) ลักษณะกลุ่มตัวอย่าง ในงานวิจัยแทบทุกชิ้น กลุ่มตัวอย่างจำนวนหลายร้อยที่ใช้ในการศึกษามักจะเป็นผู้ชายแทบทั้งสิ้น ทำให้ผลการวิจัยที่ออกมาไม่ได้สะท้อนภาพที่แท้จริงของการเกษตรของไทย เนื่องจากในชนบทไทย การทำการเกษตรมีลักษณะเป็นครัวเรือนที่อาศัยความร่วมมือระหว่างหญิงชาย มียกเว้นเพียงงานสำรวจเรื่องเทคโนโลยีแผนใหม่ของอลงกรณ์ (2534) เท่านั้นที่มีประชากรเป็นผู้หญิงมากกว่าผู้ชาย และเทคโนโลยีที่นำเข้าไปทดลองก็มีทั้งเทคโนโลยี 3 แบบคือ เทคโนโลยีทางการเกษตร การแปรรูปและถนอมอาหาร และการก่อสร้าง ผลการวิจัยยังแสดงอีกว่า ผู้หญิงจะยอมรับเทคโนโลยีแปรรูปและถนอมอาหารไปใช้มากที่สุด และเป็นรูปแบบเทคโนโลยีที่ได้รับการยอมรับมากที่สุด ดังนั้น ในการวิจัยด้านการเกษตรจำเป็นต้องออกแบบเพื่อแก้ไขจุดบอดด้านลักษณะเพศของประชากรที่มีในงานวิจัยที่มีมา

(ค) ผลการวิจัย

จากงานวิจัยทั้งหมด มีผลการวิจัยที่น่าสนใจดังนี้

(i) การเปรียบเทียบปริมาณการเปิดรับสื่อระหว่างสื่อมวลชนกับสื่อบุคคล ผลการวิจัยทุกชิ้นแสดงแบบแผนอย่างเดียวกัน คือ ปริมาณการเปิดรับสื่อมวลชนประเภทวิทยุและโทรทัศน์จะมีอย่างมาก ในขณะที่สื่อมวลชนประเภทสิ่งพิมพ์คือ หนังสือพิมพ์และนิตยสารจะมีน้อย แต่การเปิดรับสื่อมวลชนนั้นจะได้พบแต่เนื้อหาแบบทั่วไป เช่น ข่าวและบันเทิง หากศึกษาเจาะลงมาเป็นเนื้อหาเฉพาะ เช่น การใช้สารเคมี การทำนาแผนใหม่ กลับพบว่าเนื้อหาเฉพาะเหล่านี้เกษตรกรจะเปิดรับจากสื่อบุคคลมากกว่า โดยที่สื่อมวลชนนั้นอาจจะแบ่งได้เป็น สื่อบุคคลภายนอก เช่น เจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตร เกษตรตำบล ฯลฯ และสื่อบุคคลภายใน ที่อาจจะแบ่งได้เป็น 2 กลุ่มใหญ่ ๆ คือ ผู้นำทางการของชุมชน (กำนัน/ผู้ใหญ่บ้าน) และเพื่อนบ้าน โดยที่เนื้อหาด้านการเกษตรแผนใหม่นี้ บทบาทของเพื่อนบ้านจะมีอย่างมาก

(ii) ปริมาณข่าวสารการเกษตร งานวิจัยแทบทุกชิ้นจะเสนอผลการสำรวจปริมาณการได้รับข่าวสารเฉพาะเรื่องการเกษตรของประชาชนในชนบทว่า ยังมีปริมาณน้อยอยู่ (เช่น ปรียานิจ, 2532) ซึ่งน่าจะเนื่องมาจากเหตุผลหลาย ๆ ประการคือ

- ในสื่อมวลชน ที่ชาวบ้านเปิดรับอย่างมกนั้น มีเนื้อหาเกี่ยวกับการพัฒนาการเกษตรอยู่น้อยมาก (อลงกรณ์, 2534) ในงานสำรวจหลาย ๆ ชิ้น ชาวบ้านในชนบทได้รับรู้ชื่อรายการเกษตรทางโทรทัศน์ซึ่งมีอยู่เพียง 2-3 รายการ และเป็นรายการที่ชาวบ้านให้ความสนใจติดตามอย่างสม่ำเสมอ

- ส่วนสื่อบุคคลจากภายนอก เช่น เจ้าหน้าที่การเกษตรก็มีปริมาณน้อยมากเมื่อเทียบกับประชากร ปรียานิจ (2532) ระบุว่า ก่อนหน้าปี 2520 ทางราชการมีแค่เจ้าหน้าที่เกษตรอำเภอและจังหวัดเท่านั้น และเพิ่มเริ่มมีเจ้าหน้าที่เกษตรตำบลในปี 2520 โดยจะกำหนดให้มี

พนักงานส่งเสริมการเกษตร 1 คน ต่อเกษตรกร 1,000 คน

• รูปแบบการสื่อสารที่เป็นอุปสรรค

นอกจากอุปสรรคในเรื่องปริมาณแล้ว รูปแบบการสื่อสารก็ยังเป็นอุปสรรคอีกประการหนึ่ง เนื่องจากรูปแบบการสื่อสารระหว่างเจ้าหน้าที่เกษตรกับชาวบ้านมักจะเป็นการสื่อสารแบบทางเดียว ในรูปที่พนักงานส่งเสริมจะมาเยี่ยมเยียนหรือเรียกประชุมเกษตรกร ผู้ที่กำหนดความถี่บ่อยของการสื่อสารก็เป็นฝ่ายเจ้าพนักงาน นอกจากนั้นเจ้าพนักงานยังมีแนวโน้มจะเลือกสื่อสารข่าวสารเกษตรและเทคโนโลยีใหม่ ๆ กับเกษตรกรที่ร่ำรวยหรือเกษตรกรขนาดใหญ่ (ซึ่งมีโอกาสสูงในการทดลองความทันสมัย) มากกว่าจะสื่อสารกับผู้ที่มีพื้นที่การเกษตรน้อย นี่จึงย้อนกลับไปสู่คำถามของ F. Lenglet (1980) ที่ว่า ใครเป็นผู้ที่ได้รับประโยชน์อย่างแท้จริงจากการสื่อสาร

• ส่วนสื่อบุคคลในท้องถิ่น เช่น กำนัน/ผู้ใหญ่บ้าน และเพื่อนบ้าน แม้ว่าสื่อบุคคลเหล่านี้จะมีโอกาสสูงที่จะพบปะกับเกษตรกร แต่เนื่องจากสื่อบุคคลเหล่านี้ก็มีสถานภาพใกล้เคียงกับเกษตรกร ระดับความรู้เรื่องการเกษตรก็ไม่ได้มีมากกว่าเกษตรกรมากนัก ดังนั้น ชีตจำกัดของสื่อบุคคลในท้องถิ่นก็คือ ชีตจำกัดด้านข้อมูลและความรู้

(iii) ประสิทธิภาพของสื่อบุคคลและสื่อมวลชนที่มีต่อ K-A-P ในด้านเกษตรของผู้รับสาร ผลการวิจัยส่วนใหญ่ให้ข้อสรุปว่า ประสิทธิภาพจากสื่อทั้ง 2 ประเภททั้งในแง่มิติทั้งสามของผลกระทบคือ ความรู้ ทักษะ และการปฏิบัติตามนั้นได้ผลไม่น่าพอใจ เช่น สุรัตน์ (2531) พบว่า ความรู้และทักษะของเกษตรกร จ.ชัยนาทในเรื่องการใช้สารเคมีกำจัดศัตรูพืชนั้นอยู่ในระดับที่ไม่น่าพอใจเลย

ส่วนประสิทธิภาพในด้านการลงมือปฏิบัติตามคำแนะนำของสื่อ นั้น งานวิจัยแทบทุกชิ้นให้ข้อสรุปว่า เป็นมิติที่ได้ผลน้อยที่สุด ทั้งนี้เนื่องจากเกษตรกรมีอุปสรรคในการลงมือปฏิบัติตามคำแนะนำนั้น เช่น ข้อขัดข้องทางเศรษฐกิจ (ไม่มีเงินลงทุน) อุปสรรคในการหาอุปกรณ์ ความเคยชินในการปฏิบัติแบบเดิม ๆ ความรู้ความเข้าใจในเรื่องเกษตรแบบใหม่ (นิฤมล, 2532)

(iv) การเปรียบเทียบประสิทธิภาพในการเปลี่ยนแปลงความรู้-ทัศนคติ-การลงมือปฏิบัติที่เกิดจากสื่อมวลชนและสื่อบุคคล ผลการวิจัยทุกชิ้นก็ยืนยันว่า ในเรื่องการเกษตรนี้สื่อบุคคลเป็นสื่อที่มีประสิทธิภาพมากกว่าสื่อมวลชน และในท่ามกลางสื่อบุคคลหลาย ๆ ประเภท สื่อบุคคลในท้องถิ่นจะมีประสิทธิภาพมากกว่าสื่อบุคคลจากภายนอก และสื่อบุคคลในท้องถิ่นที่เป็นเพื่อนบ้านจะมีประสิทธิภาพมากที่สุด ยกเว้นเฉพาะบางเรื่อง (เช่น เรื่องเทคโนโลยีจากงานของอลงกรณ์, 2534)

(v) ข้อเสนอแนะจากการวิจัย หลังจากได้ผลการวิจัยแล้ว ในงานวิจัยหลาย ๆ ชิ้นได้ให้ข้อเสนอแนะที่น่าสนใจ เช่น

- นิธุมล (2532) ที่ศึกษาการใช้สารเคมีของชาวสวนส้ม จ.ปทุมธานี เสนอว่า เกษตรกรระบุว่าไม่มีเวลาจะไปพบปะเจ้าหน้าที่ทางการเกษตรหรือไปร่วมประชุม แต่ทว่าในสัปดาห์หนึ่ง ๆ สถานที่ที่เกษตรกรต้องไปประจำคือ ไร่ขายยาปราบศัตรูพืชและตลาด ดังนั้นสถานที่เหล่านี้น่าจะถูกใช้เป็นแหล่งนัดพบพูดคุยกับเกษตรกรอย่างเป็นและไม่เป็นทางการ และเป็นแหล่งในการเผยแพร่เอกสาร/ข่าวสารเกี่ยวกับการเกษตร

- ปัจจุบัน ในคอลัมน์หนังสือพิมพ์ วิทยุ และโทรทัศน์ เริ่มมีการบรรยายการทางการเกษตรมากขึ้น ดังนั้น ควรมีการแปรรูปแบบ/ผลิตซ้ำข่าวสารเหล่านี้ให้เข้าถึงและง่ายต่อการใช้ของเกษตรกรให้มากขึ้น

(2.1.3) การศึกษาสื่อบุคคล/สื่อเฉพาะกิจกับประเด็นเกษตร

นอกเหนือจากการเปรียบเทียบระหว่างสื่อมวลชนกับสื่อบุคคลที่ได้กล่าวไปแล้ว อันอาจจะเนื่องมาจากบทบาทและความสำคัญของสื่อบุคคลที่มีอยู่อย่างแท้จริงในชนบทไทย แต่ในอีกด้านหนึ่ง สื่อบุคคลเองก็มีขีดจำกัดหลาย ๆ ประการ เช่น รัศมีการเผยแพร่ข่าวสารไม่กว้างไกล ความรู้ไม่กว้างขวาง ฯลฯ ดังนั้นในภาคปฏิบัติ จึงได้มีความพยายามที่จะนำเอาสื่อประเภทอื่น ๆ ที่เรียกว่า "สื่อเฉพาะกิจ" หรือ "สื่อขนาดเล็ก" (specific media/small media) เข้ามาช่วยเสริมเพื่อลดข้อด้อยของสื่อบุคคล ดังนั้นจึงมีงานวิจัยอยู่ชุดหนึ่งที่ทำการศึกษาการใช้สื่อบุคคลและสื่อเฉพาะกิจประเภทต่าง ๆ

(ก) ปริมาณงานวิจัย

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2524	ดวงใจ จตุภัทร	รูปแบบของการสื่อสารที่มีผลสัมฤทธิ์ของโครงการช่วยเหลือลูกเสือชาวบ้านที่เป็นเกษตรกรตามโครงการสินเชื่อเพื่อการเกษตรแผนสามประสานในเขต ต.หัวดง อ.เมือง จ.พิจิตร	จุฬาฯ
2526	วันชัย ณะวังน้อย	การเปิดรับข่าวสารและการยอมรับนวัตกรรมของชาวบ้านโครงการเตาแก๊สมูลสัตว์ ต.ท่าข้าม อ.สามพราน จ.นครปฐม	จุฬาฯ
2528	เนิน นวนคงรอด	การศึกษายบทบาทของสื่อในโครงการเร่งรัดการป้องกันและกำจัดหนูเน้นหนักในนาข้าว ปี 2526 ในจ.ปทุมธานี	จุฬาฯ

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2528	ประยงค์ สันตกิจ	การศึกษาบทบาทของสื่อและรูปแบบการสื่อสารที่มีผลต่อการเข้าเป็นสมาชิกร้านสหกรณ์ กลุ่มวิทยาลัยครูภาค ตะวันตก	จุฬาฯ

(ข) ผลการวิจัย

ลักษณะงานวิจัยในเรื่องการใช้สื่อบุคคลและสื่อเฉพาะกิจนี้ยังมีแบบแผนเดียวกับการวิจัยเรื่องสื่อมวลชนและสื่อบุคคลที่ได้กล่าวไปแล้ว กล่าวคือ ในแง่ทิศทางของงานศึกษาก็จะเป็นความพยายามตรวจสอบว่า ในการนำแนวคิดใหม่ ๆ ด้านการเกษตรเข้าไปเผยแพร่ให้เกิดการเปลี่ยนแปลง K-A-P ของเกษตรกรในชนบทนั้น สื่อประเภทใดจะมีประสิทธิภาพมากที่สุด และวิธีการวิจัยก็ยังเป็นการวิจัยในเชิงปริมาณ เน้นการหาค่าสหสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรใช้กลุ่มตัวอย่างจำนวนมากโดยนิยมใช้คุณลักษณะด้านเศรษฐกิจ-สังคม (SES) ของกลุ่มตัวอย่างเป็นตัวแปร

(i) สำหรับตัวแปร "สื่อบุคคล" นั้น มีมากมายหลายประเภทแล้วแต่ประเด็นของการวิจัย เช่น ในงานวิจัยของดวงใจ (2524) ที่ประเมินการสื่อสารในโครงการช่วยเหลือลูกเสือชาวบ้าน สื่อบุคคลท้องถิ่นก็ได้แก่ประธานชมรมลูกเสือชาวบ้าน เพื่อนเกษตรกร ญาติพี่น้อง ส่วนสื่อบุคคลภายนอกก็ได้แก่ เจ้าหน้าที่ของโครงการ ในขณะที่งานวิจัยของวันชัย (2526) ที่ศึกษาการยอมรับโครงการใช้เตาแก๊สมูลสัตว์ของชาวบ้าน นครปฐม สื่อบุคคลก็จะได้แก่ เจ้าหน้าที่ของกระทรวงสาธารณสุข เพื่อนบ้านที่ใช้เตาแก๊สแล้ว เป็นต้น

(ii) ส่วนตัวแปรเรื่อง "สื่อเฉพาะกิจ" นั้น ก็มีลักษณะหลากหลายเช่นกัน ตั้งแต่ประเภทต่าง ๆ ของเอกสารสิ่งพิมพ์ (จุลสาร แผ่นปลิว แผ่นพับ โปสเตอร์) ป้ายประกาศ หอกระจายข่าว เสียงตามสาย การอบรม บ่อสาธิต ฯลฯ

เป็นที่น่าสังเกตว่าลักษณะความหลากหลายของ "สื่อบุคคล" และ "สื่อเฉพาะกิจ" นั้นน่าจะมีทั้งข้อเด่นและข้อด้อย ข้อเด่นก็คือ เมื่อมีสื่อให้เลือกใช้หลายประเภท ผู้ใช้สื่อก็มีทางเลือกมากขึ้น แต่ในอีกด้านหนึ่ง ผู้ใช้สื่อก็ต้องศึกษาหาความรู้ว่า สื่อประเภทใดที่จะเหมาะสมกับงานที่กำลังกระทำอยู่เช่นกัน

(iii) ผลการวิจัยในการวัดประสิทธิภาพของสื่อที่จะสร้างผลกระทบด้านการเปลี่ยนแปลงความรู้-ทัศนคติและการลงมือปฏิบัติ ผลงานวิจัยส่วนใหญ่สรุปได้ว่า

- ในกรณีที่มีการใช้สื่อหลาย ๆ ประเภทผสมผสานกัน จะได้ผลมากกว่าการใช้สื่อเพียงประเภทเดียว
- เมื่อเปรียบเทียบประสิทธิภาพระหว่างสื่อบุคคลกับสื่อเฉพาะกิจโดยส่วนใหญ่แล้ว สื่อบุคคลมักจะทำให้ผลกระทบที่ดีกว่าสื่อเฉพาะกิจในแทบจะทุกกลุ่ม ตัวอย่างยกเว้นกรณี

งานวิจัยของ เนิน (2528) ที่ศึกษาสื่อในโครงการเร่งรัดการป้องกันและกำจัดหนูนาข้าว จ.ปทุมธานี ที่พบว่า สื่อเฉพาะกิจจะมีบทบาทมากกว่าสื่อบุคคลไม่ว่าจะเป็นบุคคลภายในท้องถิ่นหรือภายนอกก็ตาม ในกรณีนี้อธิบายได้ว่า สำหรับปัญหาที่เกษตรกรต้องการความเร่งด่วนรวดเร็วในการจัดการกับปัญหา เช่นเรื่องหนูในนาข้าว นั้น จำนวนเจ้าหน้าที่การเกษตรที่เป็นสื่อบุคคลภายนอกยังมีจำนวนไม่เพียงพอความต้องการของชาวบ้าน ดังที่มีชาวบ้านถึง 60% คาดหวังจะให้เจ้าหน้าที่มาช่วยเหลือ ส่วนสื่อบุคคลท้องถิ่นเช่นกำนันผู้ใหญ่บ้านก็ขาดความเชี่ยวชาญในการจัดการกับปัญหา ด้วยเหตุนี้เกษตรกรจึงต้องค้นหาสื่อเฉพาะกิจ เช่น จุลสาร แผ่นปลิว ฯลฯ มาใช้แทน

อย่างไรก็ตาม ในงานวิจัยของเนิน (2528) นี้ เกษตรกรถึง 60% ก็ยังมีปัญหาเรื่องการเข้าถึงสื่อเฉพาะกิจประเภทต่าง ๆ อยู่ดี โดยกล่าวว่าไม่ได้รับสื่อประเภทนี้เลย ซึ่งหมายความว่าเกษตรกรที่กำลังเผชิญหน้ากับปัญหาเร่งด่วนนั้น ได้รับข่าวสารข้อมูลในการแก้ปัญหาทั้งจากสื่อบุคคลและสื่อเฉพาะกิจน้อยมาก

สำหรับกลุ่มเกษตรกรที่ได้รับเอกสาร แผ่นพับ แผ่นปลิว ได้ให้ข้อเสนอแนะว่า ต้องการให้มีการใช้ภาพประกอบเพื่อให้ความเข้าใจชัดเจนที่จะปฏิบัติตามได้ ข้อเสนอเรื่องรูปภาพประกอบนั้นเป็นข้อเรียกร้องอยู่เสมอของชาวชนบทที่มีระดับการอ่านหนังสือไม่คล่อง

• สื่อบุคคลใน/นอกท้องถิ่น

เมื่อเจาะลงมาพิจารณาในตัวแปร "สื่อบุคคล" ที่มีทั้งสื่อบุคคลภายนอกและสื่อบุคคลในท้องถิ่น งานวิจัยทุกชิ้นจะสรุปว่า "สื่อบุคคลท้องถิ่น" จะมีประสิทธิภาพดีกว่า "สื่อบุคคลภายนอก"

• สำหรับงานวิจัยที่มีการวัดประสิทธิผลถึงระดับการลงมือกระทำ เช่น งานของประยงค์ (2528) ที่ศึกษาบทบาทของสื่อที่มีผลต่อการสมัครเข้าเป็นสมาชิกของกลุ่มครูในวิทยาลัยภาคตะวันตก (เพชรบุรี จอมบึง นครปฐม) จะพบว่าสื่อบุคคลไม่ว่าจะเป็นผู้บริหารวิทยาลัยเจ้าหน้าที่สหกรณ์ เพื่อน ฯลฯ จะมีบทบาทในการชักชวนให้สมัครเป็นสมาชิกสหกรณ์มากกว่าสื่อประเภทเสียงตามสาย ป้ายประกาศ แผ่นพับ โปสเตอร์ ทั้งนี้เพราะเหตุผลที่ว่าสื่อบุคคลนั้นจะดำเนินการสื่อสารในแบบสองทาง (Two-way communication) ในขั้นตอนการตัดสินใจลงมือปฏิบัติ นั้น ผู้รับสารต้องการซักถามข้อมูลข้อข้องใจต่าง ๆ ซึ่งจะเป็นไปได้เมื่อมีการสนทนาพูดคุยเท่านั้น ผลการวิจัยดังกล่าวตอกย้ำแนวคิดของ E.Rogers ในเรื่องบทบาทของสื่อบุคคลที่จะมีอิทธิพลมากในขั้นตอนของการตัดสินใจกระทำการ

(2.2) การศึกษาสื่อรวมทุกประเภทกับประเด็นการเมือง

(ก) ปริมาณงานวิจัย

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2529	รุ่งรัตน์ ศิริกิจวัฒนา	ประสิทธิผลของการเผยแพร่ความรู้เรื่องกฎหมายทะเบียนราษฎรแก่ชาวชนบท จ.ฉะเชิงเทรา	จุฬาฯ
2534	ค้องฤดี ปุณณกันต์	การเปิดรับการสื่อสารกับการพัฒนาความรู้ ทักษะ และพฤติกรรมของประชาชนตามโครงการขยายฐานประชาธิปไตยสู่ปวงชน ศึกษาเฉพาะกรณี อ.นครหลวง จ.พระนครศรีอยุธยา	จุฬาฯ
2534	มัทนา มาศมาถัย	บทบาทสื่อสารมวลชนและสื่อบุคคลต่อการมีส่วนร่วมทางการเมืองของสตรี ศึกษาเฉพาะกรณี อ.พรหมคีรี จ.นครศรีธรรมราช	จุฬาฯ
2534	วิภาดา บุญนาค	ความสัมพันธ์ระหว่างการสื่อสารกับการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชนในชนบท ศึกษาเฉพาะกรณี อ.วารินชำราบ จ.อุบลราชธานี	จุฬาฯ
2536	ฐิติ วิทยธรรมะ	อิทธิพลของการเปิดรับข่าวสารทางการเมืองต่อการมีส่วนร่วมทางการเมือง ศึกษาเฉพาะกรณีเลือกตั้งซ่อมสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร จ.ศรีสะเกษ เขต 2	รามคำแหง
2540	นิภากร กำจรเมฆกุล	กลยุทธ์การสื่อสารในการรณรงค์หาเสียงเลือกตั้งของสตรี ซึ่งเป็นสมาชิกสภาองค์การบริหารส่วนตำบล	จุฬาฯ

(ข) ข้อสังเกตเบื้องต้น

(1) ประเภทของสื่อกับการพัฒนาการเมือง

ตามหลักแนวคิดเบื้องต้นของการใช้สื่อเพื่อการพัฒนาประเทศ มักจะให้ความสนใจอยู่ใน 2 มิติหลักของสังคม คือ การนำสื่อมาพัฒนาด้านเศรษฐกิจ ซึ่งในภาคปฏิบัติมักจะหมายถึงการนำสื่อมาใช้เพื่อนำเอานวัตกรรมด้านเกษตรเข้าไปใช้ในชนบท และอีกมิติหนึ่งคือการพัฒนาทางการเมือง ซึ่งปรากฏว่าได้รับความสนใจค่อนข้างมากจากนักวิชาการด้านการสื่อสารเพื่อการพัฒนา ดังจะเห็นได้จากหนังสือเล่มหลัก ๆ ของนักวิชาการกลุ่มนี้จะเน้นเรื่องการใช้สื่อมวลชนเพื่อสร้างความเป็นประชาธิปไตย การสร้างความรู้สึกราชาธิปไตย เช่น W. Schramm, Mass Media

and National Development (1964) หากทว่าสื่อที่ถูกนำมาใช้นั้น มักจะเจาะจงไปที่สื่อมวลชนเป็นสำคัญ อันอาจเนื่องจากความมั่นใจในศักยภาพของสื่อมวลชนในด้านการพัฒนาทางการเมือง ซึ่งความมั่นใจดังกล่าวไม่ปรากฏมากนักในกรณีของการพัฒนาด้านเศรษฐกิจการเกษตร อันจะพบได้ว่า ในหัวข้อการพัฒนาเศรษฐกิจ-นวัตกรรมด้านการเกษตรนั้น มักจะเน้นการใช้สื่อทุกประเภทที่มีอยู่ในสังคม (สื่อมวลชน สื่อบุคคล และสื่อเฉพาะกิจ) ในขณะที่การใช้สื่อรวมทุกประเภทดังกล่าวไม่ค่อยมีงานศึกษามากนักในมิติทางการเมือง (ส่วนใหญ่จะเป็นงานศึกษาสื่อมวลชนกับการเมืองมากกว่า) นี่เป็นความแตกต่างประการแรกในเรื่องความมั่นใจในศักยภาพของสื่อมวลชนที่มีในมิติเศรษฐกิจและมิติการเมือง

(2) วิธีการวิจัย

ในส่วนที่เกี่ยวกับวิธีการวิจัยนั้น งานวิจัยเรื่องการใช้สื่อประเภทต่าง ๆ กับการเมืองนั้น ยังมีจุดร่วมกับงานวิจัยด้านการเกษตรคือ เป็นการวิจัยเชิงปริมาณ เน้นการหาค่าสหสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรต่าง ๆ ในด้านตัวสื่อ เช่น ประเภทของสื่อ ปริมาณการเปิดรับ ฯลฯ กับตัวแปรด้านผลกระทบที่เกิดขึ้นในด้านการเมืองตามแนวคิดเรื่อง "ลำดับชั้นของผลกระทบ" (Hierarchy of Effect - K-A-P) โดยมีตัวแปรเรื่องคุณลักษณะของประชากร (Socio-economic status) เช่น อายุ เพศ อาชีพ รายได้ การศึกษา ภูมิฐานะ ฯลฯ เข้ามาเป็นตัวแปรแทรก เป็นที่น่าสังเกตว่า หลังจากได้ผลสรุปจากการคำนวณด้านสถิติแล้ว งานวิจัยส่วนใหญ่ก็ไม่สามารถอธิบายแบบแผนของความสัมพันธ์ดังกล่าวที่เกิดขึ้นได้ เนื่องจากการนำตัวแปรดังกล่าวมานั้นไม่มีแนวคิด "ที่มาและที่ไป" เบื้องหลังตัวแปรเหล่านั้น

(3) แนวทางการวิจัย

จากงานวิจัยทั้งหมด จะพบว่ามีแนวทางการศึกษาอยู่ 2 แนวทางใหญ่ ๆ คือ

(3.1) การวัดผลกระทบที่จะเกิดขึ้นจากการใช้สื่อแต่ละประเภท ด้วยการใช่วิธีการวิจัยแบบหาค่าสหสัมพันธ์ระหว่างตัวแปร (วิภาดา: 2534, มัณฑนา: 2534, ด้องฤดี: 2534, ฐิติ: 2536) หรือการวิจัยทดลอง (รุ่งรัตน์: 2529) งานวิจัยในแนวทางนี้ เป็นทิศทางหลักของการวิจัยในเรื่องการใช้สื่อกับการเมือง

(3.2) การศึกษาวิธีการใช้สื่อของผู้นำทางการเมือง (political actors) มีงานวิจัยในลักษณะนี้อยู่เพียงชิ้นเดียวคือ นิภากร (2540) ที่ศึกษากลยุทธ์การสื่อสารในการรณรงค์หาเสียงเลือกตั้งของสตรีซึ่งเป็นสมาชิกขององค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) ซึ่งเป็นการศึกษากลุ่มผู้นำทางการเมืองที่เป็นสตรี ซึ่งอาจถือได้ว่าเป็น "หน้าใหม่ทางการเมือง" และเป็นการเมืองระดับท้องถิ่น (ตำบล)

(4) รายละเอียดของสื่อแต่ละประเภท

สำหรับประเภทของสื่อที่นำมาใช้ทั้ง 3 ประเภทนั้นครอบคลุมสื่อประเภทต่าง ๆ ดังนี้คือ

(4.1) สื่อบุคคล มักเป็นทั้งกลุ่มสื่อบุคคลภายในท้องถิ่นเอง เช่น ผู้นำ ผู้ใหญ่บ้าน ญาติพี่น้อง เพื่อน พ่อแม่ และสื่อบุคคลภายนอก เช่น นักการเมือง ข้าราชการ (มณฑล, 2534) อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่า ยังไม่ได้มีการศึกษาเจาะลึกลงไปว่า สื่อบุคคลแต่ละประเภท เช่นในหรือนอกท้องถิ่นที่มีอิทธิพลด้านการเมืองกับประชาชนมากกว่ากัน นอกจากนี้ ทั้ง ๆ ที่มีการรับรู้กันโดยทั่วไปว่า สื่อบุคคลที่มีความสำคัญในเรื่องการเมืองในชนบทอย่างมากคือ "หัวหน้า" ที่อาจจะเป็นผู้คนที่มีสถานภาพเช่นใดก็ได้ แต่ทว่ายังไม่มีการศึกษา "บรรดาหัวหน้า" ที่ทำหน้าที่เป็นผู้นำทางความคิด ทศนคติ และการปฏิบัติทางการเมือง

(4.2) สื่อมวลชน ในงานวิจัยแต่ละชิ้นมักจะศึกษารวมทั้งวิทยุ โทรทัศน์ หนังสือพิมพ์ และนิตยสาร สำหรับสื่อ นิตยสารนั้น ยังไม่มีการศึกษาเจาะลึกในสื่อ นิตยสารประเภทพิเศษคือ นิตยสารทางการเมืองเป็นการเฉพาะ หรือการศึกษาเจาะลงไปในประเทศรายการของวิทยุ และโทรทัศน์ที่มีเนื้อหาทางการเมืองโดยเฉพาะ เช่น รายการถ่ายทอดการประชุมรัฐสภา รายการสนทนาปัญหาทางการเมือง งานศึกษาเหล่านี้ยังจำกัดขอบเขตอยู่กับประชากรในกรุงเทพมหานครเท่านั้น ทั้ง ๆ ที่พฤติกรรมทางการเมืองระหว่างคนในกรุงเทพและต่างจังหวัดน่าจะมีความแตกต่างกัน

(4.3) สื่อเฉพาะกิจ สื่อเฉพาะกิจที่ถูกนำมาศึกษาในทางการเมืองยังมีไม่มากนักเมื่อเทียบกับมิติเรื่องการเกษตรและสาธารณสุข ซึ่งน่าจะสะท้อนข้อเท็จจริงที่ว่า ยังไม่มีการนำสื่อเฉพาะกิจมาใช้ในบริบททางการเมืองมากนัก สื่อเฉพาะกิจที่นำมาใช้เท่าที่พบในงานวิจัยประกอบด้วย แผ่นป้าย ใบปลิว บัตรของผู้สมัครรับเลือกตั้ง หอกระจายข่าว (นิภากร: 2540) และเอกสารประกอบคำบรรยาย (รุ่งรัตน์: 2529)

(ค) ผลการวิจัย

● การศึกษาเรื่องผลกระทบ

งานศึกษาส่วนใหญ่มักจะเป็นการศึกษาเรื่องการใช้สื่อประเภทต่าง ๆ เพื่อสร้างผลกระทบด้านความรู้ความเข้าใจ ทศนคติ และการลงมือปฏิบัติด้านการเมืองของประชาชนในชนบท แบบแผนของผลสรุปการวิจัยยังคงเป็นทิศทางเดียวกับประเด็นอื่น ๆ คือ การใช้สื่อทุกประเภทสามารถจะสร้างผลกระทบด้านความรู้ความเข้าใจทางการเมืองให้เพิ่มมากขึ้นได้ ไม่ว่าจะเป็นการใช้สื่อแบบปกติทั่วไปที่ประชาชนจะอ่านหนังสือพิมพ์ ฟังวิทยุ และดูโทรทัศน์ในชีวิตประจำวันอันเป็นโอกาสที่จะได้รับข่าวสารทางการเมืองไปด้วย (ต้องฤติ: 2534) หรือเป็นกรณีที่มีการจัดสถานการณ์เฉพาะเพื่อเพิ่มความรู้ด้านการเมืองให้แก่ประชาชน เช่น งานวิจัยของรุ่งรัตน์

(2529) ที่ประเมินประสิทธิผลของการเผยแพร่ความรู้ด้านกฎหมายให้แก่ประชาชน

สำหรับผลกระทบด้านทัศนคตินั้นอาจได้ผลแน่นอนบ้างไม่แน่นอนบ้าง เช่น รุ่งรัตน์ (2529) พบว่า การเปิดรับวิทยุมีความสัมพันธ์กับทัศนคติเรื่องกฎหมาย แต่การเปิดรับโทรทัศน์กลับไม่มีความสัมพันธ์ เป็นต้น

ในส่วนที่เกี่ยวกับผลกระทบด้านการลงมือปฏิบัติการทางการเมืองนั้น ผลการวิจัยยังไม่อาจสรุปได้อย่างแน่นอน เช่น มัชฌนา (2534) พบว่า ไม่ว่าจะเป็นการเปิดรับสื่อบุคคลหรือสื่อมวลชนล้วนแต่ไม่มีความสัมพันธ์กับการมีส่วนร่วมทางการเมืองของสตรีในจ.นครศรีธรรมราช แต่ทว่า วุฒิ (2536) ซึ่งศึกษาเฉพาะในช่วงเวลาที่มีการเลือกตั้งซ่อม จ.ศรีสะเกษ กลับพบว่า ปริมาณการเปิดรับสื่อมวลชนมีส่วนสัมพันธ์กับระดับการมีส่วนร่วมทางการเมือง

และเมื่อมีการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างมิติทั้ง 3 ของผลกระทบคือ ความรู้ ทัศนคติ และการปฏิบัติ ก็มักจะพบผลที่สอดคล้องกับผลการวิจัยโดยทั่วไปว่า มิติทั้ง 3 นี้ ไม่สู้จะมีความสัมพันธ์กันนัก (มัชฌนา: 2534) กล่าวคือ ประชาชนที่มีความรู้ทางการเมือง อาจจะมีทัศนคติที่ไม่ดี และอาจจะไม่มีส่วนร่วมทางการเมือง ในทางตรงกันข้าม ประชาชนที่ไปลงคะแนนเสียงเลือกตั้งเป็นประจำ อาจจะไม่มีความรู้ทางการเมืองหรือมีทัศนคติที่ดีต่อระบบประชาธิปไตย

• ปัญหาเรื่องการวัดการมีส่วนร่วมทางการเมือง

ในแบบจำลองต้นฉบับของ Lerner นั้น การนิยามศัพท์คำว่า "การมีส่วนร่วมทางการเมือง" นั้น หมายความว่ารูปแบบสูงสุดของการมีส่วนร่วมทางการเมือง คือการไปออกเสียงเลือกตั้ง ซึ่งสอดคล้องให้เห็นถึงการมีจิตสำนึกทางการเมืองของประชาชน อย่างไรก็ตาม ในบริบทของสังคมไทย เราไม่อาจแน่ใจได้ว่า คำนิยามของ Lerner นั้นจะสอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงของไทยหรือไม่ เนื่องจากการไปออกเสียงของคนไทยไม่จำเป็นต้องมาจากเหตุจูงใจเรื่องการมีส่วนร่วมทางการเมืองเสมอไป

ดังนั้น ในการหาข้อสรุปเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมทางการเมือง จึงจำเป็นต้องเจาะลงไปดูในการนิยามศัพท์ว่า งานวิจัยแต่ละชิ้นได้ให้ความหมายไว้ว่าอย่างไร เช่น วุฒิ (2536) ได้วัดมิติการมีส่วนร่วมทางการเมืองในหลายกิจกรรม เช่น การออกเสียงเลือกตั้ง การแสวงหาข่าวสารทางการเมือง การให้เงินสนับสนุนพรรคการเมือง การร่วมสนทนากับผู้นำบ้านเมือง การปราศรัยหาเสียงเลือกตั้ง การประท้วง การเรียกร้องสิทธิต่าง ๆ หรือระดับของการเมืองที่จะเข้ามามีส่วนร่วมก็อาจจะมีผล เช่น กลุ่มสตรีมักสนใจการเมืองระดับท้องถิ่น แต่ไม่ค่อยสนใจการเมืองระดับชาติ เป็นต้น

• การเปรียบเทียบประสิทธิผลของสื่อประเภทต่าง ๆ

ยังไม่มีจำนวนงานวิจัยมากพอที่จะให้ข้อสรุปในการเปรียบเทียบสื่อทั้ง 3 ประเภท คือ สื่อมวลชน สื่อบุคคล และสื่อเฉพาะกิจได้อย่างแน่นอน จากชิ้นงานวิจัยที่สำรวจ ได้มี

เพียงข้อสรุปเปรียบเทียบประสิทธิผลของสื่อประเภทต่าง ๆ ดังนี้

◆ วิภาดา (2534) และต้องฤดี (2534) พบผลการวิจัยว่า ทั้งสื่อมวลชนและสื่อบุคคลสามารถสร้างผลกระทบทางการเมืองได้ไม่แตกต่างกัน โดยงานวิจัยทั้ง 2 ชิ้นต่างวัดพฤติกรรมการออกเสียงเลือกตั้ง แต่ต่างเป็นการวัดในสถานะปกติ (ยังไม่มี การเลือกตั้ง)

◆ ในขณะที่ ฐิติ (2536) พบผลการวิจัยว่า หากเป็นช่วงเวลากำลังมีการเลือกตั้ง ฐิติลบพบว่า สื่อมวลชนจะมีอิทธิพลต่อการไปออกเสียงเลือกตั้งมากกว่าสื่อบุคคล

● การศึกษาวิธีการใช้สื่อของผู้นำทางการเมือง

มีงานวิจัยของนิภากร (2540) เพียงชิ้นเดียวที่ให้ความสนใจกับการใช้สื่อหาเสียงของผู้รับสมัครเลือกตั้งอบต.ที่เป็นสตรี ผลการวิจัยพบว่า ผู้สมัครสตรีใช้สื่อเพียง 2 ประเภทคือสื่อบุคคล (เช่น การเดินเคาะประตูบ้าน การปราศรัย การพูดคุยตามโอกาส) และสื่อเฉพาะกิจ (เช่น แผ่นป้าย ใบปลิว รถติดเครื่องกระจายเสียง หอกระจายข่าว) โดยใช้สื่อบุคคลเป็นหลักและใช้สื่ออื่นๆ สนับสนุน เป้าหมายของการใช้สื่อเหล่านี้มีหลายประการ นับตั้งแต่ให้รู้ว่าคุณเองลงสมัครให้รู้จักคุณสมบัติผู้สมัคร ไปจนกระทั่งถึงให้จดจำชื่อและเบอร์ผู้สมัครได้ (น่าสังเกตว่าเป็นเป้าหมายระดับบุคคลมากกว่าระดับนโยบาย) ส่วนเหตุผลการใช้สื่อนั้นจะถูกกำหนดมาจากการคำนึงถึงคุณสมบัติของสื่อเป็นสำคัญ คือเป็นสื่อที่เหมาะสมกับสภาพการณ์และผู้รับสาร ใช้ได้ง่าย สะดวก และให้ผลตามที่ต้องการ สำหรับงานศึกษาชิ้นนี้ เนื่องจากกลุ่มตัวอย่างมีลักษณะเฉพาะคือเป็นสตรี (ซึ่งเป็นคนกลุ่มน้อยในทางการเมือง) และเป็นการเล่นการเมืองระดับท้องถิ่น ดังนั้น จึงยังไม่อาจสรุปรวมมาถึงผู้นำทางการเมืองที่เป็นผู้ชาย และการเมืองในระดับชาติได้

(2.3) การศึกษาสื่อรวมทุกประเภทกับประเด็นสาธารณสุข

(ก) ปริมาณงานวิจัย

งานวิจัยที่เกี่ยวกับการใช้สื่อประเภทต่าง ๆ กับงานด้านสาธารณสุขนั้น นับว่ามีมากเป็นอันดับสองรองจากงานด้านการพัฒนาการเกษตร และเนื่องจากการค้นคว้าข้อมูลในงานวิจัยครั้งนี้ได้รวบรวมจากแหล่งศึกษาที่เป็นสถานศึกษาด้านสื่อเป็นหลัก เช่น คณะนิเทศศาสตร์ และคณะวารสารศาสตร์ จึงยังมีตัวอย่างงานวิจัยไม่มากนัก หากขยายขอบเขตการศึกษาไปจากสถาบันที่ศึกษาด้านสุขภาพอนามัย เช่น คณะสาธารณสุข คณะพยาบาล คณะแพทยศาสตร์ คณะผู้วิจัยเข้าใจว่า จะพบงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการใช้สื่อกับงานด้านสุขภาพอนามัยมากกว่าที่ปรากฏในการวิจัยครั้งนี้ อย่างไรก็ตาม จากตัวอย่างงานวิจัยที่ยกมากล่าวถึงนี้ก็น่าจะขยายผลสรุป (generalize) ไปถึงงานวิจัยเรื่องการใช้สื่อในงานด้านสุขภาพอนามัยได้

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2524	เพ็ญศรี วงศ์โรจน์กุล	อิทธิพลของสื่อกับการให้ความรู้การส่งเสริมเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ ศึกษาเฉพาะกรณีศูนย์อนามัยแม่และเด็กเขต 4 ขอนแก่น	จุฬาฯ
2524	ภาระณี ประถมบุรณ์	ปัจจัยที่ก่อให้เกิดความสัมฤทธิ์ผลในการโน้มน้าวใจสมาชิกให้ร่วมกันจัดตั้งสหกรณ์ชาวบ้านเก่า	จุฬาฯ
2525	ดวงทิพย์ วรพันธ์	กลยุทธ์การใช้สื่อเพื่อการปลูกฝังโภชนศึกษาแก่สตรีชนบท จ.สุพรรณบุรี	จุฬาฯ
2526	มันธนา หิมกร	การแพร่กระจายข่าวสารสาธารณสุขในระดับหมู่บ้านเพื่อการพัฒนาสาธารณสุขมูลฐาน ศึกษาเฉพาะกรณีการให้ภูมิคุ้มกันโรคในเขต อ.โนนไทย จ.นครราชสีมา	จุฬาฯ
2527	ธารินี รอดสน	การสื่อสารเพื่อการเจริญพันธุ์ ศึกษาเฉพาะกรณีสตรีที่มีบุตรยาก	จุฬาฯ
2528	เดือนใจ เทพยสุวรรณ	การใช้วิธี "โลกแคบ" ในการศึกษาพฤติกรรม การสื่อสารของผู้ป่วยกามโรค กรณีศึกษา ณ ศูนย์กามโรคเขต 1 สระบุรี	จุฬาฯ
2529	สมศรี วงศ์โรจน์กุล	ความสัมพันธ์ระหว่างพฤติกรรมการเปิดรับสาร ความทันสมัยกับความรู้ หลักการปฏิบัติทางสุขภาพอนามัย และทัศนคติต่อบุคลากรสังคม ศึกษาเฉพาะเกษตรกรในโครงการทดลองฟื้นฟูสภาพป่าเขาภูหลวง จ.นครราชสีมา	จุฬาฯ
2534	กนกรัตน์ สุขะวัฒนะ	ความสัมพันธ์ระหว่างการเปิดรับสื่อเกี่ยวกับโรคเอดส์ กับความรู้ ทัศนคติ และพฤติกรรมในการป้องกันโรคเอดส์ของหญิงโสเภณี กรณีศึกษาที่หน่วยควบคุมกามโรค อ.หาดใหญ่ ศูนย์กามโรค เขต 12 สงขลา	ธรรมศาสตร์

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2534	อังคณา มั่งมีทรัพย์	ประสิทธิผลของการเผยแพร่ข่าวสารการคุ้มครองผู้บริโภคด้านสาธารณสุขที่มีต่อความรู้และความตระหนักของประชาชนเกี่ยวกับความปลอดภัยในการบริโภคอาหาร	ธรรมศาสตร์
2535	สมนึก ปัญญาสิงห์ และคณะ	การศึกษาหาทวิวิธีและรูปแบบที่เหมาะสมในการใช้สื่อเพื่อป้องกันและแก้ไขปัญหาพยาธิใบไม้ในตับ	ขอนแก่น
2536	ปฤษฎางค์ จันทร์บุญเรือง	ปัจจัยด้านข่าวสารที่มีความสัมพันธ์กับโภชนาการนิสัยของประชาชน ใน จ.เลย	จุฬาฯ
2536	อรรณณ ขาวฟอง	ความสัมพันธ์ระหว่างพฤติกรรม的开รับข่าวสารกับการปฏิบัติกิจกรรมการดูแลตนเองของผู้สูงอายุในชุมชนชนบท	ขอนแก่น

(ข) ข้อสังเกตเบื้องต้น

(i) ในขณะที่งานวิจัยเรื่องการใช้สื่อประเภทต่าง ๆ ในงานด้านสุขภาพอนามัยมีอยู่มาก แต่ทว่า แนวทางของหัวข้อวิจัยก็กลับมีอยู่อย่างจำกัด เช่นเดียวกับเรื่องการเกษตร กล่าวคือ หัวข้อการวิจัยส่วนใหญ่จะวนเวียนอยู่กับเรื่อง พฤติกรรมการเปิดรับสื่อของกลุ่มเป้าหมายที่จะตอบคำถามว่า โดยทั่วไปแล้ว กลุ่มเป้าหมายเปิดรับข่าวสารทั่วไปจากสื่อประเภทใดมากที่สุด จากนั้นก็เจาะจงลงมาที่พฤติกรรมการเปิดรับข่าวสารเฉพาะด้านสุขภาพอนามัย (รวมทั้งน่าสังเกตว่า ไม่ค่อยมีการใช้ประโยชน์จากข้อมูลทั้ง 2 ชุดนี้ กล่าวคือ ไม่ค่อยมีการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างพฤติกรรมการเปิดรับข่าวสารทั่วไป กับการเปิดรับข่าวสารเฉพาะ)

- การเปรียบเทียบประสิทธิผลของสื่อประเภทต่าง ๆ เพื่อตอบคำถามว่าสื่อประเภทใดสามารถสร้างผลกระทบ (Effect study) ในด้านความรู้-ทัศนคติ-การปฏิบัติ (K-A-P) ให้เกิดแก่กลุ่มเป้าหมายได้มากกว่ากัน โดยมักเป็นการเปรียบเทียบระหว่าง สื่อมวลชน สื่อบุคคล และสื่อเฉพาะกิจ

- การศึกษาพฤติกรรมการแสวงหาข่าวสารของกลุ่มเป้าหมาย (Information seeking) ในขณะที่การศึกษาเรื่องการเปิดรับสื่อและการศึกษาผลกระทบนั้นจะมีแนวคิดเบื้องหลังที่มองว่า ผู้รับสารมีลักษณะ passive และเป็นฝ่ายรองรับข่าวสารจากแหล่งต่าง ๆ ที่ส่งไปให้ การศึกษาในแนวทางการแสวงหาข่าวสารจะเปลี่ยนแนวคิดเบื้องหลังว่า กลุ่มเป้าหมายมีลักษณะ active และเป็นฝ่ายแสวงหาข้อมูลข่าวสารที่ต้องการจากแหล่งข่าวประเภทต่าง ๆ ด้วยตนเอง

(ii) ในส่วนที่เกี่ยวกับวิธีการวิจัยนั้น งานวิจัยที่พบในส่วนนี้จะใช้วิธีการวิจัยเชิงปริมาณทั้งหมด ใช้แบบสอบถามเก็บข้อมูลจากกลุ่มตัวอย่างจำนวนมาก แล้วนำมาคำนวณโดยใช้สถิติ โดยยังไม่มีการใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพเลย

(iii) ในส่วนที่เกี่ยวกับกลุ่มตัวอย่าง มีข้อสังเกตว่า ในขณะที่งานวิจัยเรื่องการใช้สื่อด้านเกษตรนั้น จะมีกลุ่มตัวอย่างที่มีลักษณะเดียวกัน คล้ายคลึงกัน ถือเป็นกลุ่มตัวอย่างประเภทเดียวกันเป็นส่วนใหญ่ คือเกษตรกรผู้ใหญ่ที่เป็นผู้ชาย โดยอาจมีข้อบกพร่องงานศึกษากลุ่มแม่บ้านเกษตรกรบ้านนั้น ในกรณีของงานด้านสุขภาพอนามัย ลักษณะของกลุ่มตัวอย่างจะค่อนข้างหลากหลาย และมีการเจาะจงศึกษาเฉพาะกลุ่มอย่างมาก เช่น กลุ่มแม่ที่มีบุตร (เพ็ญศรี : 2524) กลุ่มผู้สูงอายุ (อรรณ : 2536) กลุ่มผู้ป่วย (เดือนใจ : 2528) กลุ่มโสเภณี (กนกรัตน์ : 2534) ซึ่งน่าจะเป็นอิทธิพลมาจากด้านสาธารณสุขที่ต้องมีการจำแนกกลุ่มเป้าหมาย ลักษณะเฉพาะเจาะจงของกลุ่มตัวอย่างย่อมมีผลถึงเรื่องการสรุปรวม (generalize) ของงานวิจัย

(iv) ความหมาย "สุขภาพอนามัย" สำหรับเรื่อง "สุขภาพอนามัย" ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการเจ็บไข้ได้ป่วย หรือการดูแลบำรุงรักษาสุขภาพก็ตาม เรื่องดังกล่าวมักไม่ได้จำกัดขอบเขตอยู่แต่เพียงด้านร่างกายและจิตใจเท่านั้น หากทว่าเรื่องสุขภาพอนามัยและการเจ็บป่วยยังเป็นเรื่องที่มีมิติด้านเศรษฐกิจ วัฒนธรรม สังคม เข้ามาเกี่ยวข้องด้วยอย่างมาก ดังนั้น งานวิจัยในเรื่องการใช้สื่อในด้านสุขภาพอนามัยจึงจำเป็นต้องให้ความสนใจกับคุณลักษณะทางเศรษฐกิจสังคม-วัฒนธรรมของกลุ่มตัวอย่างด้วย ตัวอย่างเช่น งานวิจัยของอังคณา (2534) เกี่ยวกับความรู้ และการตระหนักของประชาชนในเขตจน.นครปฐมเกี่ยวกับความปลอดภัยในการบริโภคอาหาร ผู้วิจัยจึงพบว่า ผู้ที่มีอายุน้อยจะเปิดรับข่าวสารสาธารณสุขมากกว่าผู้มีอายุมาก (คนรุ่นใหม่จะสนใจสุขภาพมากกว่าคนสมัยก่อน) คนที่มีการศึกษาสูงเปิดรับข่าวสารด้านสุขภาพมากกว่าคนมีการศึกษาน้อย คนที่มีอาชีพมั่นคง เช่น ข้าราชการ รัฐวิสาหกิจ เปิดรับข่าวสารด้านสุขภาพมากกว่าคนกลุ่มอาชีพอื่น ๆ และคนมีรายได้สูงเปิดรับข่าวสารเรื่องสุขภาพอนามัยมากกว่าคนรายได้ต่ำ เป็นต้น

(v) ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับบทบาทของสื่อมวลชน ในขณะที่ผลการวิจัยส่วนใหญ่จากงานวิจัยที่จะกล่าวถึงต่อไปนี้จะให้ข้อสรุปที่ค่อนข้างตรงกันว่า สื่อมวลชนเป็นสื่อที่ไม่ค่อยจะมีบทบาทเท่าใดนักในเรื่องการพัฒนาสุขภาพอนามัยของประชาชน อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่างานวิจัยที่หยิบยกมาศึกษาในครั้งนี้ จะเป็นการศึกษาบทบาทของสื่อมวลชนในการให้บริการสาธารณะ (public service) ด้านสุขภาพอนามัย เช่น การรณรงค์เรื่องสาธารณสุขมูลฐาน การให้บริการผู้ป่วยในโรงพยาบาล ฯลฯ ซึ่งในมิติของการบริการสาธารณะเช่นนี้เท่านั้นที่สื่อมวลชนไม่สู้จะมีบทบาทมาก หากทว่าในอีกด้านหนึ่ง หากศึกษาผลการวิจัยที่เกี่ยวกับพฤติกรรมการรักษาพยาบาลด้วยตนเองโดยวิธีชื้อยากินเองของประชาชน จะพบว่า ในกรณีดังกล่าว แหล่งข่าวที่

ประชาชนจะเรียนรู้ข้อมูลอย่างมากจะมาจากสื่อมวลชนที่นำเสนอในรูปแบบของโฆษณาขายยาและบริการทางการแพทย์ประเภทต่าง ๆ ดังนั้น การตอบคำถามว่าบทบาทของสื่อมวลชนในเรื่องสาธารณสุขจะมีมากหรือน้อย จึงต้องพิจารณาเป้าหมายของการใช้สื่อประกอบด้วยว่า เป็นการใช้สื่อเพื่อบริการสาธารณะหรือเป็นการใช้สื่อเพื่อธุรกิจการค้า (commercial) คำตอบที่ได้จะออกมาแตกต่างกัน

(ค) ผลการวิจัย

(1) การสำรวจพฤติกรรมการเปิดรับ

(1.1) การสำรวจเปรียบเทียบพฤติกรรมการเปิดรับข่าวสารสาธารณสุขจากสื่อประเภทต่าง ๆ เป็นทิศทางหลักของงานวิจัยในหัวข้อนี้ โดยสื่อที่เลือกมาเปรียบเทียบก็มักจะมี 3 ประเภทใหญ่ ๆ คือ

(ก) สื่อมวลชน : ได้แก่ วิทยุ โทรทัศน์ หนังสือพิมพ์ นิตยสาร

(ข) สื่อบุคคล : ซึ่งแบ่งเป็นอีก 3 กลุ่มย่อย ๆ คือ

◆ สื่อบุคคลภายนอก : ได้แก่ แพทย์ พยาบาล เจ้าหน้าที่อนามัย ฯลฯ

◆ สื่อบุคคลท้องถิ่น : เช่น กำนันผู้ใหญ่บ้าน ญาติ เพื่อนบ้าน

◆ สื่อบุคคลเฉพาะด้านสาธารณสุข : เป็นกลุ่มบุคคลที่อยู่กึ่งกลางระหว่าง 2 ประเภทแรก กล่าวคือเป็นชาวบ้านที่ได้รับการอบรมและมอบหมายหน้าที่พิเศษด้านสุขภาพอนามัย เช่น อสม. และผสส.

(ค) สื่อเฉพาะกิจ : ซึ่งมีอยู่มากมายหลายประเภท ตั้งแต่ประเภทสิ่งพิมพ์ เช่น โปสเตอร์ แผ่นพับ สติกเกอร์ หน่วยเคลื่อนที่ หอกระจายข่าว เสียงตามสาย การประชุมกลุ่ม การจัดนิทรรศการ การจัดประกวด เป็นต้น

(1.2) ทิศทางการศึกษาพฤติกรรมการเปิดรับข่าวสารสาธารณสุข จากสื่อต่าง ๆ นั้น มักจะแบ่งเป็น 3 ระดับคือ

◆ ระดับแรก : ปริมาณมากน้อยในการเปิดรับ

◆ ระดับสอง : ความเชื่อถือในสื่อประเภทต่าง ๆ

◆ ระดับสาม : ผลกระทบที่เกิดขึ้น

(1.3) ผลการเปรียบเทียบ สำหรับผลการวิจัยในระดับแรกคือ การสำรวจเปรียบเทียบว่าประชาชนกลุ่มต่าง ๆ จะมีการเปิดรับสื่อมวลชน สื่อบุคคล และสื่อเฉพาะกิจมากหรือน้อยเพียงใดนั้น โดยส่วนใหญ่จะมีการเปรียบเทียบระหว่างพลังของสื่อมวลชนและสื่อบุคคลในฐานะที่เป็นสื่อหลัก เพราะสื่อทั้งสองประเภทมีข้อเด่นข้อด้อยไปคนละอย่าง ในขณะที่สื่อเฉพาะกิจนั้นจะมีบทบาทเป็นสื่อเสริมสื่อประเภทอื่น ๆ เนื่องจากข้อจำกัดหลาย ๆ ประการของสื่อเฉพาะกิจ

(เมื่อมาอยู่ในสถานะที่ศึกษาร่วมกับสื่อประเภทอื่น ๆ)

การเปรียบเทียบอัตราการเปิดรับสื่อข่าวสารด้านสาธารณสุขจากสื่อมวลชนหรือสื่อบุคคลนั้นจะให้คำตอบออกมาเป็นอย่างไร มักจะมีตัวแปรแทรกเข้ามาเกี่ยวข้องคือ บริบทความทันสมัยของพื้นที่ที่ศึกษา สำหรับงานศึกษาซึ่งส่วนใหญ่ทำในเขตพื้นที่ชนบท มักจะพบว่าประชาชนในเขตชนบทเปิดรับข่าวสารด้านสุขภาพอนามัยจากสื่อบุคคลมากกว่าสื่อมวลชน เช่น ปฤษฎางค์ (2536) ศึกษาโภชนาการของประชาชนในจ.เลย สมนึก (2533) ศึกษาปัญหาโรคพยาธิใบไม้ในจ.กาฬสินธุ์ เพ็ญศรี (2524) ศึกษาการส่งเสริมเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ ในจ.ขอนแก่น ในทางตรงข้าม หากเป็นกลุ่มเป้าหมายที่อยู่ในพื้นที่ที่มีความเจริญ เป็นเขตเมืองที่มีความทันสมัย เช่น งานศึกษาเรื่องความปลอดภัยในการบริโภคอาหารของประชาชนใน จ.นครปฐม โดยอังคณา (2534) จะพบว่า กลุ่มตัวอย่างเปิดรับข่าวสารเรื่องดังกล่าวจากสื่อมวลชนมากกว่าสื่อบุคคล

และหากเป็นกรณีที่มีเงื่อนไขให้เลือกระหว่างการมีสื่อบุคคลและสื่อเฉพาะกิจให้เลือกใช้ เช่น งานวิจัยของ กนกรัตน์ (2534) ที่ศึกษากลุ่มหญิงโสเภณีที่ไปรับบริการที่หน่วยควบคุมกามโรค จ.สงขลา จะพบกลุ่มตัวอย่างจะเปิดรับข่าวเกี่ยวกับการป้องกันโรคจากสื่อบุคคล (แพทย์ พยาบาล เจ้าหน้าที่ประจำหน่วย เพื่อน) มากกว่า สื่อโปสเตอร์ แผ่นพับ และสติ๊กเกอร์ซึ่งเป็นสื่อเฉพาะกิจที่ทางศูนย์ฯ จัดหาไว้ให้

(1.4) ความเชื่อถือในสื่อ

ต่อเนื่องจากเรื่องปริมาณการเปิดรับสื่อประเภทต่าง ๆ แล้ว คำถามในขั้นต่อไปของการวิจัยก็คือ ผู้รับสารมีความเชื่อถือในแหล่งข่าวที่เป็นสื่อประเภทใด เช่น งานของมณฑนา (2526) พบว่า แม้ชาวบ้านจ.นครราชสีมา จะเปิดรับวิทยุมากกว่าสื่อบุคคล แต่ทว่าสื่อบุคคลเช่น บุคลากรสาธารณสุขก็มีอิทธิพลเรื่องการเสริมภูมิคุ้มกันด้วยวัคซีนมากกว่าสื่อมวลชน อย่างไรก็ตาม คำถามเกี่ยวกับเรื่องความเชื่อถือนี้นี้ยังมียังงานศึกษาไม่มากนัก แต่ก็มียงานที่น่าสนใจของอรรณ (2536) ที่ศึกษาพฤติกรรมการเปิดรับข่าวสารด้านสุขภาพของกลุ่มผู้สูงอายุในจ.อุบลราชธานี และพบว่า ผู้อาวุโสเหล่านี้จะเปิดรับข่าวสารจากสื่อบุคคลมากที่สุด (มากกว่าโทรทัศน์และหอกระจายข่าว) โดยที่สื่อบุคคลเหล่านั้นส่วนใหญ่จะเป็นเพื่อนบ้าน และยังมีความเชื่อถือในสื่อบุคคลดังกล่าวมากกว่าสื่อโทรทัศน์และวิทยุ อย่างไรก็ตาม กลุ่มเป้าหมายที่ศึกษานี้ก็เป็นกลุ่มพิเศษคือ ผู้สูงอายุที่อาจจะมีประสบการณ์กับสื่อมวลชนน้อยกว่าสื่อบุคคล แต่หากกลุ่มเป้าหมายเปลี่ยนเป็นคนรุ่นใหม่มากขึ้น ผลการวิจัยอาจจะเปลี่ยนแปลงไป

(1.5) กล่าวเฉพาะสำหรับเรื่องสื่อบุคคล เนื่องจากผลการวิจัยส่วนใหญ่ค้นพบว่า สื่อบุคคลประเภทต่าง ๆ เป็นแหล่งข่าวสารด้านสุขภาพอนามัยมากกว่าสื่อประเภทอื่น ๆ ดังนั้น จึงมีแนวคิดที่น่าสนใจหลายประการต่อสื่อบุคคล เช่น

◆ เพ็ญศรี (2524) ศึกษาพบว่า ในขณะที่มีสื่อบุคคลอยู่ 3 ประเภทที่สามารถให้ความรู้เรื่องการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ได้ คือ สื่อบุคคลภายนอก (เจ้าหน้าที่สาธารณสุข) สื่อบุคคลท้องถิ่น (ชาวบ้านทั่ว ๆ ไป เพื่อนบ้าน) และอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน (อสม.) และผู้สื่อข่าวสาธารณสุข (ผสส.) ซึ่งเป็นชาวบ้านที่ได้รับการอบรมเป็นพิเศษในด้านสาธารณสุขแต่อยู่ในหมู่บ้าน ระหว่างทั้ง 3 กลุ่มนี้ สตรีที่เป็นกลุ่มตัวอย่างรายงานว่าได้รับข่าวสารและความรู้จากเจ้าหน้าที่สาธารณสุขมากที่สุด โดยที่อสม. และผสส. ไม่มีบทบาทอะไรเลย ทั้ง ๆ ที่บุคคลทั้ง 2 กลุ่ม เป็นแกนกลางในการดำเนินงานสาธารณสุขของหมู่บ้าน โดยเฉพาะผสส.ที่เป็นศูนย์กลางในการติดต่อสื่อสารของชาวบ้าน ผู้วิจัยวิเคราะห์ว่า อาจเป็นไปได้ว่าอสม.และผสส.ยังเข้าไม่ถึงชาวบ้าน (ปัญหาจากผู้ปฏิบัติงาน) หรือเป็นเพราะชาวบ้านยังมีความเชื่อถือเจ้าหน้าที่ของรัฐมากกว่า (ปัญหาจากฝ่ายชาวบ้าน) ดังนั้นจึงควรมีการแก้ไขในจุดดังกล่าว

◆ ในขณะที่สื่อบุคคลโดยเฉพาะบุคคลที่อาศัยอยู่ในท้องถิ่นจะเป็นที่คาดหวังว่าจะเป็นแหล่งส่งข่าวสารด้านสาธารณสุขได้อย่างดีให้แก่ชุมชน สมศรี (2529) ก็พบว่า สำหรับในเขตชนบทที่ห่างไกลกลุ่มครูซึ่งอาศัยอยู่ในท้องถิ่นน่าจะเป็นบุคลากรที่เป็นที่พึ่งได้มากที่สุด ทั้งนี้เนื่องจากโดยทั่วไปกลุ่มครูจะเป็นบุคคลที่ชาวบ้านเชื่อถือในความรอบรู้และมักจะมาปรึกษาหารือ รวมทั้งน่าจะเป็นตัวกลางประสานระหว่างเจ้าหน้าที่ทางราชการจากภายนอกกับชาวบ้าน แต่ผู้วิจัยพบว่า ในกรณีที่ศึกษานั้น บรรดาครูในโรงเรียนไม่สามารถทำหน้าที่เป็นตัวสื่อกลางที่ดีตามที่คาดหวังเอาไว้

ส่วนการรณรงค์เพื่อเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมด้านสาธารณสุขที่ประชาชนเคยชินอยู่มาเป็นเวลานาน เช่น การกินอาหารดิบอันเป็นบ่อเกิดของโรคพยาธิใบไม้ในตับ สมนึก (2535) เสนอกลยุทธ์ให้มีการระดมบรรดาสื่อบุคคลในท้องถิ่นที่มีอิทธิพลของความคิด (opinion leaders) เช่น พระสงฆ์ ครูอาจารย์ ผู้ใหญ่บ้าน อสม. ผสส. ด้วยการอบรมอย่างเข้มข้นให้กลุ่มบุคคลเหล่านี้ และที่สำคัญคือต้องให้สื่อบุคคลเหล่านี้ปฏิบัติเป็นแบบอย่างเสียก่อน เนื่องจากประเพณีในชนบทนั้น จะไม่เชื่อแต่ "การเทศน์" แต่จะเชื่อ "การทำ" (วัฒนธรรม "พูดจริงทำจริง") นอกจากนั้น ผู้วิจัยยังได้เสนอ "ช่องทาง" คือวาระโอกาสที่จะเผยแพร่ข่าวสารให้มีผลและมีความหมายโดยเป็น "ช่องทางที่มีอยู่ในวัฒนธรรม" ตัวอย่างเช่น ในโอกาสที่มีการเผาศพผู้ที่ตายด้วยโรคมาเลเรียในตำบลเพราะพยาธิใบไม้ จะเป็นโอกาสที่ดีที่สุดที่พระสงฆ์จะเทศนาเรื่องการห้ามกินอาหารดิบ เป็นต้น

ยังมีสื่อบุคคลที่เคยเป็น "น้านอกสาขาคา" ในงานเผยแพร่ข่าวสารด้านสาธารณสุขทั้ง ๆ ที่บุคคลเหล่านี้ทำหน้าที่เป็นช่องทางเผยแพร่อยู่ตลอดเวลา เช่นที่ เตือนใจ (2528) พบว่า วิธีการแสวงหาข่าวสารของผู้ป่วยมาโรคนั้นจะใช้สื่อบุคคลตลอดเวลา และเนื่องจากพฤติกรรมการซื้อยากินเองของคนไทย ทำให้ผู้ป่วยมักจะขอข้อมูลความรู้จากเจ้าของร้านขายยาและ

ผู้ขายยา ซึ่งกลุ่มบุคคลเหล่านี้จะมีความรู้มาจากประสบการณ์เท่านั้น ดังนั้น จึงอาจมีกรณีที่ทำให้คำแนะนำผิด ๆ และทำให้โรคคือยาหรือเกิดความเสียหายจากการใช้ยาไม่ถูกต้อง ดังนั้น ผู้วิจัยจึงเสนอให้มีการอบรมเจ้าของร้านหรือผู้ขายยาให้มีความรับผิดชอบต่อชีวิตของลูกค้าและให้มีความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับยาที่ใช้เพื่อช่วยบรรเทาปัญหาที่เกิดขึ้น

(1.6) สำหรับเรื่องสื่อเฉพาะกิจ เนื่องจากสื่อเฉพาะกิจเป็นสื่อที่สร้างขึ้นมาเพื่อใช้ในเป้าหมายเฉพาะ ๆ ดังนั้นในแง่เนื้อหาของสื่อจึงสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของผู้ใช้มากกว่าสื่อมวลชนหรือสื่อบุคคลซึ่งไม่ได้ถือกำเนิดขึ้นมาเพราะภารกิจเฉพาะๆ อย่างไรก็ตาม ถึงแม้สื่อเฉพาะกิจจะถูกสร้างขึ้นมาเพื่อเป้าหมายเฉพาะ แต่ก็ยังมีงานวิจัยหลายชิ้นที่พบว่าสื่อเฉพาะกิจยังถูกนำมาใช้อย่างไม่เต็มศักยภาพ ยังใช้ได้ผลไม่เต็มที่ และยังมีข้อเสนอแนะในการปรับปรุงสื่อเฉพาะกิจให้ดีขึ้น

แม้ว่าสื่อเฉพาะกิจจะมีรูปแบบที่หลากหลายดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นแล้ว สมนึก (2535) ที่ศึกษาหาทวิวิธีและรูปแบบที่เหมาะสม ที่จะนำมาใช้ในการณรงค์โรคพยาธิใบไม้ก็ยังไม่ให้ตัวอย่างสื่อเฉพาะกิจเพิ่มเติมอีกหลาย ๆ แบบ เช่น ให้น้ำเอาของจริง (เช่น คนป่วยด้วยโรคมะเร็งในตับ ตัวยพยาธิใบไม้) มาให้ดู หรือถ่ายวิดิทัศน์การบันทึกภาพที่เกิดกับผู้ป่วยแล้วพบพยาธิอยู่ในตับจริง ๆ

สำหรับกรณีที่มีการหวังผลให้ถึงระดับลงมือปฏิบัติ เช่น การตัดสินใจเข้าร่วมเป็นสมาชิกสหกรณ์ของชาวบ้านสิงหบุรี ภาระณี (2524) พบว่า ในขณะที่สื่อประเภทต่าง ๆ ทั้งสื่อบุคคลภายนอกและภายใน สื่อเฉพาะกิจเช่น เอกสารสิ่งพิมพ์ ฯลฯ จะมีส่วนเกี่ยวข้องกับการตัดสินใจ แต่ทว่า ปัจจัยที่อธิบายการตัดสินใจระดับเข้าร่วมเป็นสมาชิกได้ดีที่สุดคือ สื่อเฉพาะกิจในรูปแบบของการประชุมกลุ่ม ซึ่งเป็นรูปแบบการสื่อสารสองทาง และมีการสื่อสารในหลายระดับ ทั้งจากชาวบ้านกับเจ้าหน้าที่ และในระหว่างชาวบ้านด้วยกัน

ในการวิเคราะห์ประสิทธิภาพของสื่อเฉพาะกิจแต่ละชนิดนั้น คุณลักษณะที่สำคัญของสื่อเฉพาะกิจเช่น ลักษณะการเป็นสื่อรุกและการเป็นสื่อตั้งรับ เป็นสื่อเฉพาะบุคคล/สื่อส่วนรวม การเป็นสื่อร้อน (hot media) ที่เรียกร้องเวลาที่น่านอนในการเปิดรับ (เช่น วิทยู โทรทัศน์) และการเป็นสื่อเย็น (cold media) ที่ชาวบ้านสามารถเลือกใช้ตามเวลาที่ตนสะดวก เมื่อนำเอาคุณลักษณะต่าง ๆ มาประเมินสื่อเฉพาะกิจประเภทต่าง ๆ จะช่วยให้เข้าใจข้อเด่นและข้อด้อยของสื่อเฉพาะกิจแต่ละอย่าง และนำมาวางแผนในการใช้สื่อ เช่น เพ็ญศรี (2524) พบว่า ในกรณีที่มีการแจกเอกสารสิ่งพิมพ์เรื่องการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ให้แก่ผู้ที่มีมารับบริการที่ศูนย์ฯ ข้อเด่นของสิ่งพิมพ์คือ เป็นสื่อที่เคลื่อนย้ายได้ (พกติดตัวเอากลับไปบ้านได้) และมีพื้นที่มากพอที่จะให้ข้อมูล แต่ก็ยังมีลักษณะเป็นสื่อเฉพาะบุคคล ดังนั้นหากแปลงเนื้อหาในสื่อดังกล่าวให้กลายเป็นเทปบันทึกเสียงก็สามารถนำไปเปิดที่หอกระจายข่าว และกลายเป็นสื่อส่วนรวมได้ เช่นเดียวกับการทำโปสเตอร์ติด

ไว้ที่หน่วยควบคุมการโรค (กนกรัตน์: 2534) ข้อเด่นของโปสเตอร์ก็คือ มีขนาดใหญ่ ๆ และตั้งอยู่กับที่แน่นอน หากชาวบ้านได้ผ่านไปมาก็จะได้เห็น แต่ข้อด้อยก็คือ เป็นสื่อตั้งรับ ผู้รับสารต้องเคลื่อนที่เข้ามาใช้จึงจะเห็น หากแปรรูปโปสเตอร์ไปเป็นสติ๊กเกอร์ซึ่งสามารถเคลื่อนย้ายได้ สื่อนี้ก็จะเปลี่ยนสถานะไปเป็นสื่อรูกมากขึ้น เป็นต้น

(1.7) แนวคิดเรื่องการใช้สื่อผสม (Mixed media)

เนื่องจากข้อเด่นและข้อด้อยของสื่อแต่ละชนิดที่ได้กล่าวมาข้างต้น จึงได้มีแนวคิดเรื่องการนำสื่อประเภทต่าง ๆ มาผสมผสานกันโดยมีเป้าหมายเพื่อลดข้อด้อยและรักษาข้อเด่นของสื่อแต่ละประเภทเอาไว้ ในเรื่องสื่อผสมนี้ มีงานวิจัยหลายชิ้นได้ให้บทเรียนที่น่าสนใจดังนี้

ในการแสวงหากลวิธีและรูปแบบการใช้สื่อรณรงค์โรคพยาธิใบไม้ในคน สมนึก (2535) เสนอหลักการกว้างๆ เรื่อง "สื่อ นำ สื่อ ย้ำ สื่อ คาม" และได้ทำการทดสอบผสมรูปแบบสื่อประเภทต่าง ๆ ผลสรุปที่ได้ก็คือ บรรดาสื่อเฉพาะกิจที่เรียกว่า สื่อสุขศึกษานั้นสามารถจะเพิ่มความรู้ ทักษะคิดและการปฏิบัติในเรื่องการป้องกันโรคได้ หากทว่าผลที่เกิดจากสื่อสุขศึกษาเหล่านี้มีลักษณะชั่วคราวไม่ยั่งยืน ดังนั้นจำเป็นต้องเสริมด้วยสื่อบุคคลที่อยู่ในท้องถิ่นเพื่อช่วยทำนุบำรุงรักษาการเปลี่ยนแปลงได้คงทนถาวร

ส่วนงานวิจัยของดวงทิพย์ (2525) นั้นมีเป้าหมายที่จะตอบคำถามโดยตรงว่า จำเป็นต้องนำสื่อหลายประเภทมาผสมกันหรือไม่ โดยนำเอาสื่อ 3 ประเภทมาผสมกัน คือ สื่อบุคคล สื่อมวลชน และสื่อเฉพาะกิจ เพื่อให้ข่าวสารในเรื่องโภชนาศึกษา ผลการวิจัยพบว่า การใช้สื่อเพียงประเภทเดียวหรือใช้สื่อผสมหลาย ๆ ประเภทไม่ได้สร้างผลที่แตกต่างให้เกิดขึ้น จากผลการวิจัยนี้อาจทำให้ตั้งปัญหาต่อไปว่า แนวคิดเรื่องสื่อผสมนั้น นอกจากจะพิจารณาเรื่องปริมาณของตัวสื่อที่นำมาผสมแล้ว ยังต้องพิจารณาเชิงคุณภาพคือ วิธีการผสมสื่อเหล่านั้นด้วย

(2) การศึกษาผลกระทบที่เกิดขึ้นจากการใช้สื่อประเภทต่าง ๆ

(2.1) วิธีวิจัย

วิธีการศึกษาผลกระทบที่เกิดขึ้นจากการใช้สื่อประเภทต่าง ๆ นั้น โดยส่วนใหญ่แล้วมักใช้วิธีการวิจัย 2 วิธีคือ การหาค่าสหสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรของการเปิดรับสื่อกับตัวแปรเรื่องผลที่เกิดขึ้นด้านความรู้ ทักษะคิด และการลงมือปฏิบัติ (K-A-P) หรือมีฉะนั้นก็ใช้วิธีการทดลอง (กึ่งทดลอง) ด้วยการวัด K-A-P ก่อนหน้า/หลังจากที่มีการเปิดรับสื่อแล้ว ซึ่งการวิจัยแบบทดลองนี้จะให้คำตอบที่แน่นอนกว่าวิธีการแรก

(2.2) ผลสรุป K-A-P

โดยส่วนใหญ่แล้ว ผลการวิจัยจะมีแบบแผนหลักคือ การตอบคำถามได้ว่า สื่อทุกประเภทจะสามารถเพิ่มพูนความรู้ (K) ได้ในระดับปานกลาง ในเรื่องทัศนคติ (A) นั้นได้ผลไม่

ค่อนข้างอ่อน ส่วนเรื่องการลงมือปฏิบัติ (P) นั้นได้ผลค่อนข้างน้อย ทั้งนี้โดยมีตัวแปรแทรกซ้อนคือ ชนิดของเนื้อหา เช่นเนื้อหาด้านสาธารณสุขที่นำมาเผยแพร่เป็นเนื้อหาที่ชาวบ้านไม่รู้จักมาก่อน (เช่น การมีพยาธิในอาหาร) หรือเป็นเนื้อหาเก่าที่คุ้นเคย (เช่น เรื่องการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่) และหากเป็นเนื้อหาเก่า เนื้อหาที่สื่อนำเสนอจะขัดแย้งหรือสอดคล้องกับองค์ความรู้เก่าที่ชาวบ้านมีอยู่ (เช่น การห้ามหญิงมีครรภ์รับประทานอาหารแสลงหลังคลอด)

(2.3) บทเรียนเกี่ยวกับเรื่องผลกระทบทางด้านความรู้ (K)

มัทนา (2526) ศึกษาพบว่า แม้ว่าประชาชนในจ.นครราชสีมา จะเปิดรับข่าวสารเรื่องการฉีดวัคซีนป้องกันโรคให้เด็กจากสื่อหลายประเภท ทั้งวิทยุ เจ้าหน้าที่สาธารณสุข ผสส. และอสม. ซึ่งมีผลทำให้ประชาชนมีความรู้เกี่ยวกับเรื่องดังกล่าว แต่ทว่าเมื่อวิเคราะห์ละเอียดในเรื่องความรู้แล้ว ผู้วิจัยก็พบว่า ความรู้ที่ได้รับนั้นมีลักษณะไม่สมบูรณ์ และ ส่งผลต่อเนื่องไปถึงเรื่องการปฏิบัติ เช่น ชาวบ้านรู้ว่าโรคในเด็กสามารถป้องกันได้ด้วยการฉีดวัคซีน รวมทั้งรู้จักวัคซีน BCG และ DPT แต่ส่วนใหญ่ชาวบ้านจะไม่มีความรู้เรื่องกำหนดเวลาที่ควรพาเด็กไปฉีด รวมทั้งจำนวนครั้งที่ต้องฉีด ผลการวิจัยนี้ทำให้เห็นความสำคัญของการติดตามประเมินผลอย่างละเอียดในเรื่องการเผยแพร่ความรู้เป็นอย่างยิ่ง

(2.4) บทเรียนเกี่ยวกับเรื่องผลกระทบด้านการลงมือปฏิบัติ (P)

ในขณะที่การลงมือปฏิบัติเป็นหัวใจของงานด้านสาธารณสุข (เช่นเดียวกับด้านอื่น ๆ) ในเวลาเดียวกัน มิติด้านการลงมือปฏิบัติก็เป็นข้อจำกัดที่อ่อนที่สุดของประสิทธิผลของสื่อ ดังคำกล่าวโบราณที่ว่า "ความรู้ท่วมหัว เอาตัวไม่รอด" "ทฤษฎีจัด แต่ปฏิบัติไม่ได้" "รู้ทั้งรู้ แต่ก็ยังทำ" ฯลฯ ดังนั้น ความไม่สมบูรณ์ในการลงมือกระทำจึงจะยิ่งมีมากกว่าด้านความรู้ที่ได้กล่าวมาแล้วเสียอีก เช่น อังคณา (2534) พบว่า ประชาชนในจ.นครปฐมประมาณ 56% ทราบดีว่าข้าวหมูแดง และผลไม้ดองเป็นอาหารที่ห้ามผสมสี แต่ก็ยังซื้อรับประทานอยู่เพราะหาซื้อได้ง่าย ตัวอย่างดังกล่าวนี้ค่อนข้างเป็นแบบแผนหลักในเรื่องพฤติกรรมสุขภาพอนามัย

(2.5) ตัวแปรเรื่องประเภทเนื้อหา

การศึกษาในเรื่องสุขภาพอนามัยจะมีตัวแปรเรื่องประเภทของเนื้อหาเข้ามาเกี่ยวข้องอยู่ด้วยค่อนข้างมาก และเนื้อหาในเรื่องสุขภาพอนามัยก็มีขอบเขตค่อนข้างกว้างขวาง นับตั้งแต่การป้องกันโรค (ฉีดวัคซีน) การรักษาโรคเมื่อมีอาการเจ็บป่วย ไปจนกระทั่งถึงการส่งเสริมสุขภาพ (เช่น การดูแลตนเองของผู้สูงอายุ) ขอบเขตของเรื่องก็อาจจะมีตั้งแต่เรื่องสุขภาพปกติในชีวิตประจำวัน เช่น การบริโภคอาหาร ไปจนกระทั่งถึงการปฏิบัติตนในยามที่ล้มเจ็บ นอกจากนั้นยังมีเรื่องภาวะเจริญพันธุ์ซึ่งเป็นช่วงเวลาพิเศษของสตรี การดูแลบุตรซึ่งอาจถือได้ว่าเป็นรูปแบบหนึ่งของการดูแลสุขภาพ ในการวิเคราะห์เรื่องผลกระทบที่จะเกิดขึ้นในด้านต่าง ๆ จึงจำเป็นต้อง

การแสวงหาข่าวสารของสตรีที่มีบุตรยากและต้องการจะมีบุตร ผลการวิจัยพบว่า กลุ่มตัวอย่างจะแสวงหาข่าวสารทางสื่อบุคคลมากกว่าสื่อมวลชน (ซึ่งไม่มีเนื้อหาดังกล่าวยกเว้นให้) และสื่อบุคคลที่เป็นแหล่งแรกมักจะเป็นบุคคลที่มีลักษณะคล้ายคลึงกับตนเอง (Homophily) เช่น เพื่อน เพื่อนบ้าน คนที่มีบุตรยากเหมือนกัน รองลงมาจึงจะเป็นบุคลากรทางการแพทย์ นอกจากนั้น ผู้วิจัยยังพบว่า กลุ่มบุคคลที่แสวงหาข่าวสารนั้นจะมีลักษณะ active มาก เช่น หากทราบข้อมูลเบื้องต้นเกี่ยวกับเรื่องที่ต้องการจากสื่อมวลชน จะเขียนจดหมายหรือโทรศัพท์ไปขอข้อมูลเพิ่มเติมหรือจากแหล่งข่าวสารในรายละเอียดทันที

(2.4) การศึกษาสื่อรวมทุกประเภทกับประเด็นการศึกษา

(ก) ปริมาณงานวิจัย

มีงานวิจัยไม่มากนักที่ศึกษาเรื่องการนำสื่อทุกประเภทไปใช้ในการพัฒนาการศึกษา ทั้งนี้อาจเป็นไปได้ว่า ในเรื่องการศึกษานั้น มักจะมีการเจาะลงไปศึกษาสื่อแต่ละชนิดอย่างจำแนกแยกแยะเลย และงานการศึกษาที่พบในหัวข้อนี้ทั้ง 2 ชิ้น ก็ล้วนแล้วแต่เป็นการศึกษาที่เกี่ยวกับการรณรงค์ให้รู้หนังสือ เป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาขีดความสามารถด้านการศึกษาของประชาชนให้อ่านออกเขียนได้ (Literacy) อันเป็นตัวแปรหนึ่งที่อยู่ในแบบจำลองการพัฒนาประเทศให้ทันสมัยของ Lerner ที่กล่าวมาข้างต้น

งานวิจัยทั้ง 2 ชิ้นนี้ ได้แก่

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2529	นภคล วรรณาคม	ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยด้านการสื่อสารกับผลสัมฤทธิ์ของการรู้หนังสือ ศึกษาเฉพาะกรณีโครงการรณรงค์เพื่อการรู้หนังสือแห่งชาติ ในอ.บ้านแพ้ว จ.สมุทรสาคร	จุฬาฯ
2530	ศิริณี อนุศิลปชาญ	การใช้สื่อและการรับรู้ในสาระประโยชน์ของข่าวสารภายหลังการรู้หนังสือของผู้รู้หนังสือใหม่	จุฬาฯ

(ข) ผลการวิจัย

(i) งานวิจัยชิ้นแรกของนภคล (2529) นั้น เปรียบเทียบสื่อ 2 ประเภทคือ สื่อมวลชน และสื่อบุคคล (ในระบบการสื่อสารระหว่างบุคคล คือ ผู้สอนและผู้เรียน) ที่มีความสัมพันธ์กับผลสัมฤทธิ์ของกลุ่มตัวอย่างที่เป็นผู้ใหญ่ 139 คนในโครงการรณรงค์เพื่อการรู้หนังสือแห่งชาติ จ.สมุทรสาคร ผลการวิจัยพบว่า การที่ผู้เรียนจะประสบความสำเร็จในการรู้หนังสือมากหรือน้อยนั้นเกี่ยวข้องกับตัวแปร 3 ตัวคือ

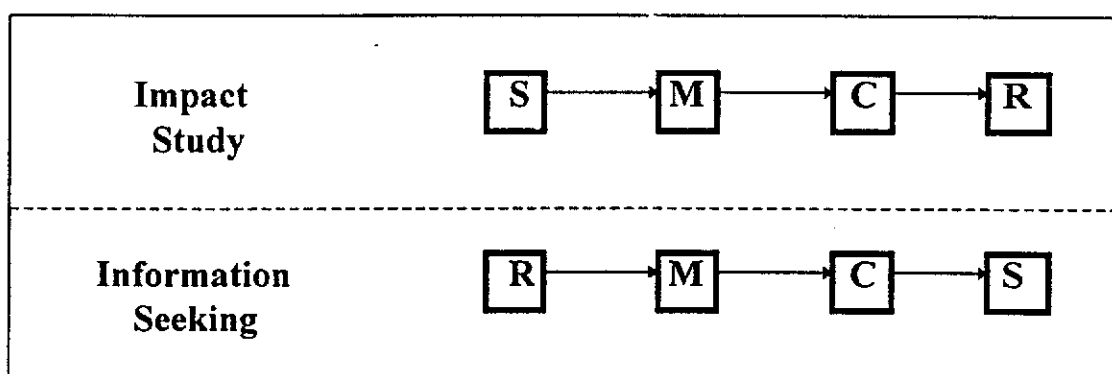
พิจารณาประเภทของเนื้อหาด้วย

นอกเหนือจากเกณฑ์แบ่งประเภทเนื้อหาที่ได้กล่าวไปแล้ว ยังมีลักษณะพิเศษของเนื้อหาบางประเภท เช่น งานวิจัยของเดอนใจ (2528) ที่ศึกษาการแสวงหาข่าวสารของผู้ป่วยทางโรคเกี่ยวกับการรักษาตนเอง ข่าวสารที่ต้องการนั้นมีลักษณะที่เดอนใจเรียกว่า "สารสนเทศต้องห้าม" (taboo information) เช่นเกี่ยวกับความรู้เรื่องการรักษาโรคเอดส์ การทำแท้ง ฯลฯ ซึ่งเป็นข่าวสารที่ไม่เป็นที่ยอมรับของสังคม ข่าวสารประเภทนี้ผลักดันให้ผู้ป่วยต้องใช้ช่องทางสื่อบุคคลแบบชนิด "โลกแคบ" (อยู่ในแวดวงอันจำกัด)

เช่นเดียวกับข่าวสารประเภท "หายาก" เช่น ในกรณีงานวิจัยของธาริณี (2527) ในเรื่องเกี่ยวกับภาวะเจริญพันธุ์ ในภาวะปกติทิศทางของข่าวสารที่เกี่ยวกับภาวะเจริญพันธุ์จะเป็นเรื่องการคุมกำเนิดซึ่งแพร่หลายผ่านสื่อทุกประเภท หากทว่ากลุ่มตัวอย่างของงานวิจัยนี้กลับเป็นกลุ่มที่มีบุตรยากและต้องการข่าวสารเกี่ยวกับการมีบุตรเพิ่มขึ้น ข่าวสารประเภทพิเศษพวกนี้ ทำให้ผู้รับสาร (audience) ต้องเปลี่ยนแปลงสถานภาพมาเป็นผู้แสวงหาข่าวสาร (Information seeker)

(3) การศึกษาพฤติกรรมการแสวงหาข่าวสารของกลุ่มเป้าหมาย

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า แนวคิดเรื่องการศึกษาเรื่องสื่อได้เกิดจุดเปลี่ยนแปลง โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับผู้รับสาร จากแต่เดิม ทักษะของกลุ่มศึกษาผลกระทบ (Impact study) ที่เชื่อว่า สื่อสามารถทำอะไรได้มากมายกับผู้รับสาร ได้ถูกกลุ่ม Information Seeking เสนอข้อคิดใหม่ว่า อันที่จริงแล้ว ผู้รับสารนั้นมีลักษณะ active และผู้รับสาร (ซึ่งได้เปลี่ยนชื่อมาเป็นผู้ใช้สาร - Media Users) จะตั้งคำถามว่า ตนเองจะทำอะไรบ้างกับสื่อต่างหาก ทักษะนี้จึงเป็นกลับแบบจำลองที่เคยใช้อยู่ ดังในภาพ

งานศึกษาการแสวงหาข่าวสารของกลุ่มเป้าหมายนั้น ในกรณีของงานวิจัยด้านสาธารณสุขจะเห็นได้อย่างเด่นชัดในกรณีของเนื้อหาข่าวสารที่มีลักษณะพิเศษ เช่นที่ได้กล่าวถึงไปแล้วคือ ข่าวสารประเภทต้องห้าม หรือข่าวสารประเภทหายาก เช่น งานวิจัยของธาริณี (2527) เรื่อง

(1) ปริมาณการเปิดรับสื่อมวลชนทั้ง 4 ประเภท คือ วิทยุ โทรทัศน์ ภาพยนตร์ และหนังสือพิมพ์

(2) ปริมาณและคุณภาพของการสื่อสารระหว่างบุคคล คือ ความสัมพันธ์ระหว่างผู้สอนกับผู้เขียน เช่น ความบ่อยครั้งที่ได้พูดคุยกัน ระยะเวลาที่เข้าเรียน การที่ผู้เรียนได้มีส่วนร่วมในการเรียนรู้ และความเชื่อถือในตัวผู้สอนของฝ่ายผู้เรียน

(3) นอกเหนือจากปัจจัยภายนอกคือด้านตัวสื่อประเภทต่าง ๆ ในเรื่องการรู้หนังสือ นั้นยังมีตัวแปรด้านคุณลักษณะของประชากรเข้าไปเกี่ยวข้องอยู่อย่างมาก เช่น เพศ (ผู้ชายจะรู้หนังสือมากกว่าผู้หญิง) อายุ (คนอายุน้อยรู้หนังสือมากกว่าผู้สูงอายุ) รายได้ (คนมีรายได้สูงรู้หนังสือมากกว่าคนรายได้ต่ำ)

(ii) สำหรับงานวิจัยขั้นที่สองนั้น เป็นการศึกษาในขั้นตอนต่อไปหลังจากที่รู้หนังสือแล้ว กล่าวคือ ถึงแม้จะได้เรียนรู้การอ่านออกเขียนได้แล้วก็ตาม แต่หากไม่มีหนังสือให้อ่านเขียนในไม่ช้าทักษะการอ่านเขียนก็จะสูญหายไปหมด ดังนั้นในขั้นตอนนี้ บทบาทของสื่อมวลชนในแง่ของการศึกษาต่อเนื่องจึงเข้ามาเป็นเครื่องช่วยเสริมและธำรงรักษาทักษะดังกล่าวของชาวบ้าน ศิราณี (2530) จึงต้องการติดตามผลว่า กลุ่มผู้รู้หนังสือใหม่ (เพิ่งเรียนอ่านออกเขียนได้มาใหม่) จะมีการเปิดรับ/ใช้สื่อประเภทต่าง ๆ มากขึ้นหรือไม่ ใช้สื่ออะไรมากขึ้น/ลดลง และเลือกเปิดรับเนื้อหาอะไรจากสื่ออะไร

ผู้วิจัยใช้การสัมภาษณ์กลุ่มชาวบ้านในจ.พิจิตร 246 คน ในช่วงเวลาก่อนและหลังจากเข้าร่วมโครงการณรงค์เพื่อการรู้หนังสือ ผลการวิจัยพบผลที่คล้ายคลึงกับงานของนภค (2529) กล่าวคือ

- โดยภาพรวมแล้ว หลังจากรู้หนังสือแล้ว กลุ่มตัวอย่างจะเปิดรับสื่อเพิ่มมากขึ้น ทั้งสื่อมวลชนและสื่อเฉพาะกิจ ซึ่งมีหลายประเภทตั้งแต่หนังสือวิชาการ เทปเสียง เทปภาพยนตร์ ป้ายประกาศของทางการ แผ่นปลิวโฆษณา เอกสารจากหน่วยราชการ เป็นต้น

- เมื่อเปรียบเทียบระหว่างประเภทของสื่อสิ่งพิมพ์กับสื่ออิเล็กทรอนิกส์จะพบผลที่น่าสนใจว่า กลุ่มผู้รู้หนังสือใหม่จะใช้สื่อประเภทสิ่งพิมพ์ เช่น อ่านหนังสือพิมพ์ นิตยสาร หนังสือวิชาการมากขึ้น แต่ทว่าจะลดปริมาณการเปิดรับสื่อวิทยุและโทรทัศน์ลง ซึ่งคงเป็นเหตุผลเรื่องการจัดสรรเวลานั่นเอง

- ต่อคำถามที่ว่า แล้วกลุ่มผู้รู้หนังสือใหม่เหล่านี้เลือกเปิดรับเนื้อหาอะไร ผลการวิจัยพบว่า เนื้อหาที่เปิดรับนั้นมีทุกด้านและเกี่ยวข้องกับประเภทของสื่อ (ซึ่งมีเนื้อหาต่าง ๆ บรรจุอยู่) เช่น

- ◆ เนื้อหาด้านการเมือง/การปกครอง จะเปิดรับจากป้ายประกาศของทางราชการ

- ◆ เนื้อหาด้านพัฒนาอาชีพ จะเปิดรับจากหนังสือพิมพ์ นิตยสาร หนังสือวิชาการ แผ่นปลิวโฆษณาสินค้า
- ◆ เนื้อหาด้านสาธารณสุข จะเปิดรับจากวิทยุ หนังสือพิมพ์ นิตยสาร หอกระจายข่าว
- ส่วนตัวแปรเรื่องคุณลักษณะประชานั้น ก็พบว่ามีส่วนสัมพันธ์กับเรื่องการเรียนรู้หนังสือเช่นเดียวกับงานของนภดล เช่น ผู้มีรายได้สูงจะเพิ่มปริมาณการใช้สื่อสิ่งพิมพ์มากกว่าผู้มีรายได้น้อย (เนื่องจากสื่อสิ่งพิมพ์ต้องจ่ายเงิน) ผู้สูงอายุจะสนใจเนื้อหาในเรื่องข่าวสารบ้านเมืองมากกว่าผู้มีอายุน้อย เป็นต้น

(2.5) การศึกษาสื่อรวมทุกประเภทกับประเด็นสิ่งแวดล้อม

(ก) ปริมาณงานวิจัย

งานศึกษาสื่อโดยรวมทุกประเภทคือ สื่อมวลชน สื่อบุคคล และสื่อเฉพาะกิจประเภทต่าง ๆ ที่ถูกนำมาใช้ในเรื่องสิ่งแวดล้อมนั้นมีอยู่มาก อันเนื่องมาจากกระแสความตื่นตัวต่อปัญหาเรื่องสิ่งแวดล้อมด้านหนึ่ง และความเข้าใจถึงศักยภาพและพลังของสื่อประเภทต่าง ๆ ที่ได้ถูกปูพื้นฐานมาตั้งแต่ยุคสมัยที่มีการนำเอาสื่อมาใช้ในงานพัฒนาด้านต่าง ๆ อย่างไรก็ตาม การที่ยังคงมีการศึกษาสื่อหลาย ๆ ประเภทรวม ๆ กันไป แทนที่จะเจาะลึกศึกษาแต่เฉพาะสื่อประเภทใดประเภทหนึ่ง ก็แสดงให้เห็นถึงความลังเลใจที่จะหุ่มสุดตัวให้แก่สื่อแต่ละชนิด ซึ่งผลจากการศึกษาเรื่องใช้สื่อในด้านอื่น ๆ เช่น เกษตร การเมือง สาธารณสุข ฯลฯ อันเป็นประเด็นที่เดินทางล่วงหน้ามาก่อน ประเด็นเรื่องสิ่งแวดล้อมให้ได้บทเรียน/บทสรุปชุดหนึ่งแก่เรื่องสิ่งแวดล้อม

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้จำนวนชิ้นงานวิจัยที่เกี่ยวกับสื่อโดยรวมกับเรื่องสิ่งแวดล้อมจะมีปริมาณไม่น้อย หากทว่าทิศทางการศึกษานั้นก็อาจกล่าวได้ว่ามีอยู่เพียง 1-2 แบบแผนเท่านั้น คือ การศึกษาผลกระทบที่สื่อประเภทต่าง ๆ สามารถสร้างให้เกิดความรู้ ทักษะ และ การลงมือปฏิบัติ ด้านสิ่งแวดล้อม และการเปรียบเทียบประสิทธิผลระหว่างสื่อ 3 ประเภทที่กล่าวมาข้างต้น โดยมีงานวิจัยเพียงสองชิ้นที่เป็นข้อยกเว้น คือเรื่องการศึกษาการสื่อสารในภาวะความเสี่ยงของพหุชน (2539) และการสร้างสื่อแบบมีส่วนร่วมของรูกิรา (2542)

งานวิจัยในเรื่องสิ่งแวดล้อม ได้แก่

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2532	จินดา คุ่มกิตติชัย	พฤติกรรม的开ปรับสารกับความร่วมมือของประชาชน ในการปลูกต้นไม้ในที่ดินสาธารณะประโยชน์ ศึกษาเฉพาะกรณีประชาชนในเขต จ.ฉะเชิงเทรา	จุฬาฯ

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2533	สุพัตรา ผาสุย	ประสิทธิผลของหน่วยประชาสัมพันธ์เคลื่อนที่ในการให้ความรู้และทัศนคติด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ให้แก่ประชาชนในหมู่บ้าน จ. เชียงใหม่	จุฬาฯ
2535	บุษบา ภู่อุตถ	การศึกษาพฤติกรรมการเปิดรับสื่อ ความรู้ ทัศนคติ และการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ของประชาชนในหมู่บ้านป่าไม้ศึกษาเฉพาะกรณี อ. วัฒนานคร จ. ปราจีนบุรี	จุฬาฯ
2536	พิศศิลป์ จิตนาวสาร	การศึกษาการเปิดรับข่าวสาร ความรู้ ทัศนคติ และการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าชายเลนของประชาชน ในเขตอำเภอท่าใหม่ จ. จันทบุรี	จุฬาฯ
2536	ลดาวัลย์ พอใจ	การเปิดรับข่าวสารกับความรู้ ความตระหนักและการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมของประชาชนในเขต อ.พิบูล จ.นครศรีธรรมราช	จุฬาฯ
2536	สุวารีย์ วงศ์วัฒนา	พฤติกรรมในการเปิดรับข่าวสารกับความรู้ ความตระหนัก และการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมของชุมชนชาวแพ จ.พิษณุโลก	จุฬาฯ
2539	ดวงจันทร์ สุทราโรจน์	การเปิดรับข่าวสาร ความรู้ ความตระหนัก และการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมของประชาชนในเขตห้ามล่าสัตว์ป่า บึงบรเพ็ด จ. นครสวรรค์	ธรรมศาสตร์
2539	พัชรมณี เขื่อนมั่นคง	การสื่อสารในภาวะความเสี่ยงของผู้รับสารในเขตที่จะมีการก่อสร้างโรงไฟฟ้าพลังความร้อนจากขยะ จ.เชียงใหม่	จุฬาฯ
2542	รุจิรา สุภาษา	การสร้างสื่อแบบมีส่วนร่วมเพื่อพัฒนาความรู้เรื่องสิ่งแวดล้อมขององค์กาพัฒนาเอกชน	จุฬาฯ

(ข) ผลการวิจัย

จากงานวิจัยที่กล่าวมาทั้งหมด มีข้อสรุปและข้อสังเกตบางประการที่เกี่ยวกับงานวิจัยเรื่องสื่อโดยรวมกับสิ่งแวดล้อมดังนี้

(1) พฤติกรรมการเปิดรับสื่อ ในการสำรวจพฤติกรรมการเปิดรับสื่อโดยทั่วไป และการเจาะจงถามเฉพาะพฤติกรรมการรับสื่อที่มีเนื้อหาเรื่องสิ่งแวดล้อมเป็นการเฉพาะของประชาชนในชนบท ในงานวิจัยทุกชิ้นให้ผลที่ตรงกันว่า แม้จะมีการเปิดรับสื่อแบบทั่วไปอยู่มาก แต่การเปิดรับสื่อที่มีเนื้อหาด้านสิ่งแวดล้อมนั้นมีอยู่น้อยมาก (เช่น สุวริย์: 2536, พิศิลปี: 2536) ทั้งนี้อาจจะเนื่องมาจากปัจจัย 2 ด้าน ด้านแรกคือ ในตัวสื่อเองก็มีเนื้อหาด้านสิ่งแวดล้อมอยู่ไม่มาก หรือจากผู้รับสารซึ่งไม่ได้มีความสนใจในปัญหาสิ่งแวดล้อม

(2) ประสิทธิภาพของสื่อ ในการวัดประสิทธิภาพของสื่อประเภทต่าง ๆ ที่มีต่อมิติด้านความรู้/ทัศนคติ-ความตระหนัก/การปฏิบัติ-การมีส่วนร่วม อาจกล่าวได้ว่า แทบจะไม่มีงานวิจัยชิ้นใดเลยที่พบว่าสื่อสามารถจะสร้างผลกระทบให้ครบถ้วนสมบูรณ์รอบด้านทั้ง K-A-P ได้ ตรงกันข้ามในงานวิจัยแต่ละชิ้นจะให้แบบแผนของผลกระทบที่ขาดวันในด้านต่าง ๆ แตกต่างกันไป เช่น

- ได้ผลในด้าน K/ไม่ได้ A/ไม่ได้ P เช่น งานศึกษาประชาชนในอ.ท่าใหม่ จ. จันทบุรี เกี่ยวกับการอนุรักษ์ป่าชายเลน ซึ่งกลับพบว่า การเปิดรับสื่อทุกชนิดแม้จะทำให้มีความรู้เพิ่มขึ้น แต่ก็ไม่สัมพันธ์กับทัศนคติและการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์เลย (พิศิลปี: 2536)

- ได้ผลในด้าน K-P แต่ไม่ได้ผลกับ A เช่น งานศึกษาเรื่องการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ของประชาชนในหมู่บ้านป่าไม้ อ.วัฒนานคร จ.ปราจีนบุรี ซึ่งพบว่า การเปิดรับสื่อมีผลต่อการเพิ่มความรู้และการมีส่วนร่วม แต่กลับไม่สัมพันธ์กับทัศนคติต่อการอนุรักษ์ (บุษบา: 2535)

- ไม่ได้ผลในด้าน K แต่ได้ผลใน A-P เช่น งานศึกษาประชาชนที่อยู่บริเวณป่าสงวนในเขตอ.พิบูลย์ จ.นครศรีธรรมราช ซึ่งพบว่า การเปิดรับสื่อไม่มีความสัมพันธ์กับความรู้ แต่กลับมีความสัมพันธ์กับการตระหนักและมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ป่า (ลดาวัลย์: 2536)

(3) ความสำคัญของคุณลักษณะของประชากร ในขณะที่ศึกษาคุณลักษณะของประชากรในเรื่องสิ่งแวดล้อมนั้น ยังคงใช้เกณฑ์วัดแบบเดิม ๆ คือ Socio-Economic status เช่น อายุ อาชีพ รายได้ ฯลฯ ซึ่งตัวแปรเหล่านี้ขาดความเชื่อมโยงกับประเด็นที่ศึกษา ดังนั้นในชุดงานศึกษาเรื่องสิ่งแวดล้อมนั้น วิธีชีวิตของกลุ่มตัวอย่างที่เกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อมจึงค่อนข้างมีความสำคัญ และสามารถบอกคุณลักษณะที่แท้จริงของกลุ่มตัวอย่างได้

ตัวอย่างเช่น งานวิจัยของดวงจันทร์ (2539) ที่ทำการศึกษากลุ่มตัวอย่างที่มีวิธีการทำมาหากินที่ต้องอาศัยธรรมชาติ คือชาวบ้านที่ทำการประมงอยู่บริเวณป่าบึงบอระเพ็ด จ.นครสวรรค์

ผู้วิจัยพบว่า ชาวบ้านเหล่านี้มีโอกาสดีได้รับสื่อน้อยมาก และเมื่อวัดระดับความรู้เกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม ก็อยู่ในระดับต่ำ แต่ทว่ากลับเป็นกลุ่มคนที่มีความตระหนักและมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในระดับสูง สำนึกและการกระทำดังกล่าวน่าจะมาจากประสบการณ์ในชีวิตประจำวันนั่นเอง หรือตัวอย่างของสุพัตรา (2533) ที่ศึกษาชาวบ้าน 3 หมู่บ้านใน จ.เชียงใหม่ เพื่อคุ้มนกคติดเกี่ยวกับการอนุรักษ์ป่าไม้ ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่า คุณลักษณะบางประการของประชากรที่เกี่ยวข้องกับประเด็นเรื่องสิ่งแวดล้อม จะเป็นปัจจัยสำคัญในการสร้างทัศนคติต่อการอนุรักษ์ เช่น ชาวบ้านที่ต้องใช้ถ่านและฟืนจะมีทัศนคติทางลบกับเรื่องการอนุรักษ์ป่าไม้ เป็นต้น

(4) ตัวแปรแทรกซ้อนเรื่องประสิทธิผล สำหรับงานเปรียบเทียบประสิทธิผลของสื่อประเภทต่าง ๆ นั้น ผลการวิจัยนั้นไม่อาจจะสรุปได้อย่างง่าย ๆ ในระดับประเภทของสื่อเท่านั้น หากแต่จะมีปัจจัยแทรกอื่น ๆ เช่น เนื้อหาของสื่อ ความน่าสนใจของสื่อ ตัวอย่างงานวิจัยประเภทนี้ เช่น สุพัตรา (2533) ที่ใช้วิธีการวิจัยกึ่งทดลองในเรื่องการให้ความรู้ด้านอนุรักษ์ป่าไม้ใน 3 หมู่บ้าน หมู่บ้านแรกเป็นกลุ่มควบคุม หมู่บ้านที่สองใช้สื่อเฉพาะกิจแบบมัลติมีเดีย (สไลด์ประกอบเสียง + วิดิทัศน์ + แผ่นพับ + โปสเตอร์) หมู่บ้านที่สาม ใช้รูปแบบ Media forum (ใช้มัลติมีเดีย + สื่อบุคคล ที่เป็นเจ้าหน้าที่ส่งเสริม) แล้ววัดความรู้ทั้ง 3 กลุ่ม ผลปรากฏว่ากลุ่มทดลองทั้งสองกลุ่มมีความรู้เพิ่มมากกว่ากลุ่มควบคุม และกลุ่มทดลองทั้งสองกลุ่มก็มีความรู้ไม่ต่างกัน แต่เมื่อสัมภาษณ์ความคิดเห็นของชาวบ้านต่อรูปแบบสื่อ สำหรับสื่อเฉพาะกิจ ชาวบ้านจะชอบวิดิทัศน์มากที่สุด ส่วนสื่อบุคคลที่ชาวบ้านเห็นว่าให้ความรู้ได้คือ เจ้าหน้าที่ป่าไม้ แนวคิดที่อยู่เบื้องหลังงานวิจัยก็คือแนวคิดเรื่องสื่อผสม (Mixed media) ที่เกิดขึ้นเนื่องจากการมองเห็นข้อเด่นและข้อด้อยของสื่อแต่ละประเภท ดังนั้น การนำเอาสื่อหลายชนิดมาผสมกันจึงน่าจะได้ผลที่ดีกว่าการใช้สื่อเพียงอย่างเดียว อย่างไรก็ตาม คำถามที่ยังต้องการค้นคว้าวิจัยก็คือ จะเอาสื่ออะไรมาผสมกับสื่ออะไร และนอกจากประเภทของตัวสื่อที่จะมาผสมแล้ว "วิธีการผสม" ก็ยังสำคัญอีกด้วย

(5) ปัญหาคำนิยามเรื่อง "การลงมือปฏิบัติ" (Behavior/Performance) ในงานวิจัยแต่ละชิ้นที่มีการวัดระดับ K-A-P นั้น ตัวแปรที่ยังคงมีคำถามอยู่ก็คือ ตัว P ว่าในงานวิจัยแต่ละชิ้นนั้นมีการนิยามอย่างไร เช่น การวัดระดับการมีส่วนร่วมเพียงแค่ว่าในระดับมาให้ความร่วมมือกับโครงการที่ทางราชการกำหนดเอาไว้ให้เท่านั้น เช่น ถาวาลย์ (2536) กำหนดขอบเขตการวิจัยไว้ว่า "การมีส่วนร่วม" ในการวิจัยนั้น หมายความว่าความร่วมมือในโครงการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมในเขตอ.พิปูน จ.นครศรีธรรมราชเท่านั้น ดังนั้นจึงไม่อาจมีหลักประกันว่า กลุ่มตัวอย่างจะมีพฤติกรรมด้านการอนุรักษ์ในแง่มุมอื่นหรือเปล่า โดยเฉพาะการอนุรักษ์ที่เป็นจริงในชีวิตประจำวัน หรือในบางกรณี เช่น จินดา (2532) พบว่า มีความสัมพันธ์เชิงลบระหว่างปริมาณการเปิดรับสื่อกับการให้ความร่วมมือในการทำกิจกรรมปลูกป่าของชาวบ้านในจ.ฉะเชิงเทรา โดยผู้วิจัยอธิบายว่า เมื่อทางราชการจะลงมือทำกิจกรรมนั้น จะระดมเรียกร้องความร่วมมือโดยไม่มีแรงจูงใจประโยชน์และ

ไปพื้นฐานความรู้ก่อน นอกจากนั้น หลังจากปลูกต้นไม้ไปแล้ว ชาวบ้านยังมีทัศนคติไม่ติดต่อกิจกรรม เพราะไม่มีคนดูแลต่อ ทำให้ไม่ได้ผล และเห็นว่าเสียเวลาเปล่า

(6) การสื่อสารในภาวะความเสี่ยง

ในขณะที่งานวิจัยทุกชิ้นที่กล่าวมาแล้ว จะเป็นการศึกษาเรื่องสิ่งแวดล้อมภายใต้สภาวะปกติ งานวิจัยของพัชรมณี (2539) จะมีลักษณะพิเศษออกไป คือเป็นการศึกษาเรื่องสิ่งแวดล้อมภายใต้ภาวะวิกฤต เช่น กรณีที่ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในจ.เชียงใหม่ได้เริ่มรับรู้ข่าวว่า ทางกรมไฟฟ้าส่วนภูมิภาค (กฟภ.) กำลังจะมาสร้างโรงงานเผาขยะเพื่อไฟฟ้าในหมู่บ้านของตน เนื่องจากชาวบ้านเหล่านี้ได้เคยเรียนรู้ประสบการณ์เรื่องมลพิษจากเหมืองแม่เมาะ จ.ลำปาง และทำให้เกิดความวิตกกังวลและความไม่มั่นใจ (uncertainty) เรื่องความปลอดภัยในชีวิตของตน ผู้วิจัยจึงสนใจว่า ท่ามกลางสภาวะวิกฤตดังกล่าว ผู้วิจัยต้องการจะศึกษาแบบแผนการแสวงหาข่าวสารของชาวบ้าน และวิธีการใช้ข่าวสารเพื่อจัดการกับความขัดแย้งดังกล่าว

ผู้วิจัยได้ใช้วิธีการวิจัยทั้งเชิงปริมาณ (การสัมภาษณ์ประกอบแบบสอบถาม) และเชิงคุณภาพ (การสังเกตการณ์/การวิเคราะห์ข่าวจากสื่อมวลชน) โดยเก็บข้อมูลจากชาวบ้านใน 4 หมู่บ้านจำนวน 120 คน ที่อยู่ในเขตพื้นที่ที่กำลังจะมีการก่อสร้างโรงงานเผาขยะเพื่อไฟฟ้า ผลการวิจัยที่น่าสนใจพบว่า

- แหล่งข่าวสาร เนื่องจากเป็นแหล่งข่าวสารที่มีความใกล้ชิดทางภูมิศาสตร์ และตกอยู่ในชะตากรรมเดียวกัน ทำให้สื่อบุคคลเป็นแหล่งข่าวสารที่กลุ่มตัวอย่างเปิดรับข่าวมากที่สุด นอกจากนั้นการเข้าถึงได้ง่าย ให้ข้อมูลตามที่ต้องการ ได้รู้ข้อมูลทั้งสองด้านก็ยังเป็นปัจจัยที่เสริมให้มีการเปิดรับข่าวจากสื่อบุคคลมากที่สุด

- บทบาทของข่าวสาร ผู้วิจัยได้สำรวจกระบวนการตัดสินใจที่จะสนับสนุนหรือคัดค้านการสร้างโรงงาน และวิเคราะห์ว่าข่าวสารมีบทบาทเกี่ยวข้องกับการตัดสินใจในขั้นตอนต่าง ๆ หรือไม่ ผลปรากฏว่า ข่าวสารที่ได้รับไม่มีบทบาทในการเปลี่ยนแปลงการตัดสินใจของชาวบ้านได้เลย ทั้งนี้ผู้วิจัยวิเคราะห์ว่า คุณภาพของข่าวสารยังไม่ดีพอที่จะช่วยในการทบทวนการตัดสินใจของชาวบ้าน

- การเปลี่ยนจุดยืนของแหล่งข่าว ในทางตรงกันข้าม ในขณะที่แหล่งข่าวสารซึ่งมีอยู่ 4 แห่งคือ ผู้นำทางความคิดของชุมชน (กำนัน/ผู้ใหญ่บ้าน) สื่อมวลชน กลุ่มคัดค้าน (เช่น นักอนุรักษ์) และการไฟฟ้าฯ บทบาทของข่าวสารกลับทำให้แหล่งข่าวเหล่านี้มีการเปลี่ยนแปลงจุดยืน (ยกเว้นการไฟฟ้าฯ ซึ่งเป็นเจ้าของเรื่อง) เช่น สื่อมวลชนได้เปลี่ยนจุดยืนจากการประณินประนามมาเป็นการคัดค้านเมื่อได้รับข่าวสารจากชาวบ้านมากขึ้น

• วิธีการจัดการกับความขัดแย้งของชาวบ้าน มีรูปแบบ 3 รูปแบบที่ชาวบ้านใช้จัดการกับความขัดแย้ง คือ การชักจูงโน้มน้าว การต่อรอง และการใช้กำลัง ผู้วิจัยพบว่า ส่วนใหญ่แล้วชาวบ้านจะมีแบบแผนการหาข้อมูลความรู้เพื่อมาช่วยตัดสินใจ และต้องการโน้มน้าวหรือต่อรองมากกว่าการใช้กำลัง แต่ปัญหาจะอยู่ที่แหล่งข่าวประเภทต่าง ๆ และคุณภาพของข้อมูลนั้นไม่สามารถตอบสนองความต้องการของชาวบ้านได้

งานวิจัยชิ้นนี้ได้ให้ภาพที่ชัดเจนมากขึ้นเกี่ยวกับบทบาทของข่าวสารในการจัดการกับความขัดแย้ง และแบบแผนการหาและการใช้ข่าวสารของชาวบ้านในประเด็นเรื่องความเสียหายสิ่งแวดล้อม เนื่องจากปัญหาเรื่องสิ่งแวดล้อมในสังคมไทยนั้น ยิ่งนับวันก็จะมีปรากฏการณ์เช่นเดียวกับงานวิจัยของพัชรมณี ดังนั้น ควรมีงานศึกษาวิจัยในลักษณะนี้เพิ่มมากขึ้น

(7) การสร้างและใช้สื่ออย่างมีส่วนร่วม

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าประเทศไทยได้ผ่านประสบการณ์การยึดถือเอาค่านิยม แนวคิด และแนวทางการปฏิบัติในเรื่องการพัฒนาประเทศภายใต้กรอบแนวคิดของ Modernistic Paradigm มาตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจแผนที่ 1 เป็นต้นมา อย่างไรก็ตาม หลังจากสองทศวรรษของการดำเนินการตามแนวคิดดังกล่าว ผลลัพธ์ที่เป็นจริงล้วนไม่เป็นไปตามที่คาดหวังไว้ ดังนั้น นับตั้งแต่แผนพัฒนาแผนที่ 5 เรื่อยมา จนกระทั่งถึงแผนที่ 8 จึงได้เริ่มมีการแสวงหาแนวทางใหม่ ๆ มาปรับปรุงแก้ไขแนวคิดเดิม แนวคิดหนึ่งที่ได้รับการส่งเสริมอย่างมากคือ แนวคิดเรื่อง "การมีส่วนร่วมของประชาชน"

ในส่วนในเรื่อง "การสื่อสาร" นั้น ดูเหมือนจะมีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงช้ากว่าเรื่อง "การพัฒนา" ดังที่ปรากฏขานหลักฐานว่า งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับเรื่อง "การสื่อสารเพื่อการพัฒนา" ที่รวบรวมมาในการประมวลองค์ความรู้ครั้งนี้ ยังไม่ค่อยมีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นให้เห็นมากนัก ซึ่งคงเป็นภาพสะท้อนว่าในสภาพการณ์ที่เป็นจริงก็อาจจะไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงการสื่อสารเพื่อพัฒนาไปเท่าใดนัก อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงก็ดูเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ และได้เริ่มต้นขึ้นแล้วในส่วนเล็กละเลอะ ๆ ของแวดวงการพัฒนา กล่าวคือได้มีการริเริ่มการสื่อสารเพื่อการพัฒนาแบบเน้นการมีส่วนร่วมของประชาชนที่สอดคล้องไปกับแนวคิดการพัฒนาแบบประชาชนมีส่วนร่วม การริเริ่มนี้ปรากฏเห็นชัดเจนในกลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชน (NGOs)

ด้วยเหตุนี้ ในปีพ.ศ.2542 รุจิราจึงได้เลือกองค์กรพัฒนาเอกชนที่ทำงานด้านสิ่งแวดล้อม 9 องค์กรจาก 88 องค์กรเพื่อมาศึกษาการสร้างและใช้สื่อแบบมีส่วนร่วมด้วยวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพแบบต่าง ๆ เช่น การสัมภาษณ์เจาะลึก การสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม การวิเคราะห์ผลงาน เป็นต้น จากองค์กรพัฒนาเอกชนทั้ง 9 องค์กรนี้ ผู้วิจัยได้แบ่งออกเป็น 2 ประเภทใหญ่ ๆ คือ องค์กรที่ทำการผลิตสื่อเอง และองค์กรที่ส่งเสริมการใช้สื่อ ซึ่งธรรมชาติดังกล่าวขององค์กรได้เข้ามามีผลต่อกระบวนการสร้างและใช้สื่ออย่างมีส่วนร่วม

ผู้วิจัยได้ตั้งวัตถุประสงค์ของการค้นคว้าเอาไว้ 3 ประการคือ

- (i) ประเภทของสื่อที่สามารถนำมาใช้อย่างมีส่วนร่วม มีอะไรบ้าง
- (ii) ระดับการมีส่วนร่วมของประชาชนในการสร้างและใช้สื่อเป็นอย่างไร
- (iii) มีปัจจัยอะไรบ้างที่เข้ามากำหนดระดับการมีส่วนร่วมในการสร้าง (ใช้สื่อ) ของ

ประชาชน

ผลการวิจัยที่น่าสนใจมีดังนี้

- **ประเภทของสื่อ** ผลการวิจัยแสดงว่า องค์กรพัฒนาเอกชนได้ใช้สื่อทั้ง 4 ประเภท คือ สื่อบุคคล สื่อเฉพาะกิจ สื่อมวลชน และสื่อประเพณี โดยเรียงลำดับความมากน้อยของการใช้ดังนี้คือ สื่อบุคคลมีการใช้มากที่สุด รองมาเป็นสื่อเฉพาะกิจ สื่อมวลชน และมีการใช้สื่อประเพณีน้อยที่สุด

การใช้สื่อบุคคลและสื่อเฉพาะกิจในงานพัฒนาได้มากที่สุดนั้น เป็นไปตามข้อสรุปเกือบทั้งหมดของงานวิจัยที่ได้ประมวลมาในการวิจัยครั้งนี้ ซึ่งหมายความว่า ไม่ว่าจะเป็นแนวทางการพัฒนาตามแบบจำลองใด สื่อบุคคลก็ยังเป็น "พระเอก" อยู่เสมอในบทบาทด้านการพัฒนา

ส่วนเหตุผลที่มีการใช้สื่อประเพณีเพียงเล็กน้อยนั้นอาจจะสะท้อนต้นกำเนิดขององค์กรพัฒนาเอกชนเองว่า เป็นบุคคลจากภายนอกชุมชน เป็นชนชั้นกลางในเมืองที่ยังไม่มีความคุ้นเคยกับสื่อประเพณี/สื่อพื้นบ้าน

เมื่อเชื่อมโยงประเภทของสื่อเข้ามากับประเด็นการมีส่วนร่วม ถ้าตอบก็เป็นไปตามที่คาดคือ สื่อบุคคลและสื่อเฉพาะกิจจะเปิดโอกาสให้ประชาชนได้มีส่วนร่วมมากกว่าสื่อมวลชน

- **ระดับการมีส่วนร่วม** ผู้วิจัยได้แบ่งระดับการมีส่วนร่วมออกเป็น 3 ระดับคือ

- ◆ **การมีส่วนร่วมในฐานะผู้รับสาร** เช่น การป้อนผลกลับ (feedback) มายังผู้ผลิตด้วยรูปแบบต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นการเขียนจดหมาย โทรศัพท์ ฯลฯ

- ◆ **การมีส่วนร่วมในฐานะผู้ผลิต** เริ่มตั้งแต่ขั้นตอนก่อนการผลิต (pre-production) เช่น การให้แนวคิดและประเด็นที่จะนำเสนอ ขั้นตอนการผลิต (production) เช่น การเข้าร่วมแสดง และขั้นหลังการผลิต (post-production) เช่น การคัดต่อ การแสดงความคิดเห็นประเมินผล

- ◆ **การมีส่วนร่วมในระดับเป็นผู้กำหนดนโยบายและวางแผนการใช้สื่อ** ซึ่งเป็นรูปแบบสูงสุดของการมีส่วนร่วมที่ประชาชนจะมีส่วนในการกำหนดตั้งแต่ขั้นตอนแรกของการวางแผนการใช้สื่อ การกำหนดกลุ่มเป้าหมาย ตลอดจนกระบวนการ ไปจนถึงขั้นตอนการประเมินผล

สำหรับคำตอบเรื่องการมีส่วนร่วมนั้น ผู้วิจัยพบว่า ยิ่งระดับการมีส่วนร่วมสูงขึ้นเท่าใด โอกาสที่องค์กรต่าง ๆ จะเปิดให้ประชาชนเข้าร่วมได้ก็จะมีน้อยลง เช่น การมีส่วนร่วมในระดับผู้วางแผนใช้สื่อนั้น มีเพียง 4 องค์กรเท่านั้นที่สามารถทำได้

• หลักการสร้างสื่อแบบมีส่วนร่วม

ผู้วิจัยได้ใช้แนวคิดของ R. Metta (1977) เรื่อง *Communication Model with Active Social Participation* (ดูรายละเอียดในบทที่ 2) มาเป็นกรอบในการวิเคราะห์หลักการสร้างสื่อแบบมีส่วนร่วมของกลุ่มตัวอย่าง รวมทั้งวิเคราะห์ปัจจัยที่เข้ามาเกี่ยวข้อง ผลการวิจัยพบว่า ขั้นตอนของการสร้างสื่อแบบมีส่วนร่วมมีขั้นตอนที่ครบวงจร 6 ขั้นตอนคือ

(i) การวิเคราะห์กลุ่มเป้าหมาย

อันที่จริงในขั้นตอนนี้ การสร้างสื่อแบบทั่วไปก็มักจะกระทำอยู่ แต่ด้วยเป้าหมายที่แตกต่างกันไป การสร้างสื่อเชิงพาณิชย์นั้นมักจะสำรวจกลุ่มเป้าหมายในเชิงปริมาณและมุ่งหมายที่จะสร้างสื่อและส่งสารไปเพื่อการโน้มน้าวใจ หากว่าการสร้างสื่อแบบมีส่วนร่วมนั้นจะสำรวจกลุ่มเป้าหมายทั้งในเชิงปริมาณและคุณภาพ ทั้งนี้เพื่อสำรวจความต้องการของกลุ่มเป้าหมาย อันเป็นไปตามหลักการสร้างสื่อเพื่อตอบสนองความต้องการของผู้รับ (Need-oriented)

(ii) การกำหนดวัตถุประสงค์

วัตถุประสงค์ของการสื่อสารนั้นก็จะเป็นไปตามค่านิยมใหม่ของการสื่อสารที่ปรากฏใน Alternative Paradigm เช่น การสื่อสารเพื่อเป็นการแสดงออกของชุมชน การสื่อสารเพื่อเสริมความเข้มแข็งของชุมชน เป็นต้น

(iii) การกำหนดช่องทาง/การเลือกใช้สื่อ

ผลการวิจัยพบว่าในขั้นตอนนี้ จะมีปัจจัยหลาย ๆ ด้านทั้งด้านองค์กรผู้ผลิต ตัวสื่อ ประเภทของเนื้อหาสาระ และผู้รับสารเข้ามาเป็นตัวกำหนด อย่างไรก็ตาม ทุกองค์กรก็พยายามที่จะเลือกใช้สื่อตามหลักของการสื่อสารแบบมีส่วนร่วม

(iv) การกำหนดเนื้อหา

ขั้นตอนนี้เป็นจุดที่อ่อนที่สุดของการสร้างสื่อแบบทั่วไป เนื่องจากการกำหนดเนื้อหา มักจะมาจากผู้ผลิตเพียงฝ่ายเดียว และมักได้รับการประเมินผลจากผู้รับสารเสมอว่า เนื้อหาเป็นสื่อส่งมาให้ไม่ตอบสนองความต้องการหรือไม่สอดคล้องกับระดับของผู้รับสาร

หลักการที่ผู้วิจัยพบว่า องค์กรกลุ่มตัวอย่างได้ใช้เป็นเกณฑ์ในการกำหนดเนื้อหา ก็คือ ต้องเป็นเรื่องที่ใกล้ตัวและเป็นเรื่องจริงของกลุ่มเป้าหมาย เช่น ถ้าเป็นชาวเขาเผ่าม้ง เรื่องการทำไร่เลื่อนลอย ถ้าเป็นจ.ประจวบคีรีขันธ์ ก็ควรเป็นเรื่องการถมทะเล เป็นต้น

(v) การกำหนดการผลิต

ในขั้นตอนนี้ส่วนใหญ่ยังเป็นบทบาทของฝ่ายผู้ผลิตอยู่ บทบาทที่จะให้ชาวบ้านเข้ามามีส่วนร่วมได้ยังมีน้อย เนื่องจากขั้นตอนนี้ต้องอาศัยความรู้และทักษะในการสร้างสื่อสำหรับในขั้นตอนนี้ งานวิจัยของ S. Stuart ในกรณีการสร้างสื่อวิดีโอแบบมีส่วนร่วมในบังกลาเทศ ได้ให้แนวทางว่า หากต้องการให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วม ก็จำเป็นต้องมีการฝึกฝนทักษะเพิ่มเติมให้ (ดูบทที่ 4)

(vi) ขั้นประเมินผล

เป็นขั้นตอนที่เป็นหัวใจสำคัญและมักขาดหายไปจากการสร้างสื่อแบบทั่วไป ซึ่งกลุ่มตัวอย่างในการวิจัยครั้งนี้ได้ให้ความสำคัญกับขั้นการประเมินผลโดยดำเนินการทั้งแบบที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ ตัวอย่างงานวิจัยเรื่องโทรทัศน์เพื่อการศึกษา TPT ของ F. Lenglet (1980) ได้ชี้ให้เห็นความสำคัญของการประเมินผลในการสร้างสื่อมีส่วนร่วมเช่นกัน (ดูบทที่ 4)

บทที่ 6

สื่อบุคคล และการสื่อสารระหว่างบุคคล

ดังที่ได้กล่าวมาในตอนต้นแล้วว่า สำหรับสื่อบุคคลที่มีบทบาทในการสื่อสารเพื่อการพัฒนา โดยเฉพาะมีบทบาทในเรื่องการสื่อสารระหว่างบุคคลนั้น อาจจะแบ่งพิจารณาโดยใช้เรื่องขอบเขตของชุมชนเป็นเกณฑ์แบ่งแยกได้เป็น 2 ประเภทคือ

ส่วนที่ 1: สื่อบุคคลที่เป็นบุคคลภายนอก ได้แก่ เจ้าหน้าที่จากหน่วยงานต่าง ๆ ของรัฐ เจ้าหน้าที่จากองค์กรพัฒนาเอกชน ตลอดจนไปถึงบรรดานักการตลาด พ่อค้าเร่จากภาคธุรกิจเอกชน ฯลฯ

ส่วนที่ 2: สื่อบุคคลที่เป็นคนในชุมชนเอง ได้แก่ ผู้นำชุมชน พระสงฆ์ ผู้เฒ่าผู้แก่ ฯลฯ
จากนี้จะประมวลงานวิจัยของไทย โดยแยกแยะตามประเภทของสื่อบุคคลที่ได้กล่าวมาแล้ว

ส่วนที่ 1: สื่อบุคคลที่เป็นบุคคลภายนอก

(ก) ปริมาณงานวิจัย

มีงานวิจัยเรื่องสื่อบุคคลภายนอก (พ.ศ.2520-2540)

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2525	หัยฤกษ์ ไชลังคะ	บทบาทของเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรต่อการยอมรับนวัตกรรมในการทำนาค้าของชาวเขาเผ่ากระเหรี่ยงในเชียงใหม่	จุฬาฯ
2525	บุญธรรม มั่งทอง	คุณสมบัติอันพึงประสงค์ของเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรจากทัศนะของเกษตรกรในโครงการเกษตรกรรมจอมทอง จ.เชียงใหม่	จุฬาฯ
2526	พิมพ์จันทร์ ใจวงศ์	คุณลักษณะของเจ้าหน้าที่ส่งเสริมที่มีความสัมพันธ์ต่อการยอมรับวิทยาการแผนใหม่ในการเพาะเลี้ยงกุ้งทะเลของสมาชิกสหกรณ์นิคม ต.โคกขาม อ.สมุทร-สาคร	จุฬาฯ
2528	เสมอสุข อุไรสวัสดิ์	การศึกษาการเปิดรับข่าวสารและการแสวงหาข่าวสารการรับสมัครงานของผู้สมัครเป็นอาสาพัฒนา กรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย	จุฬาฯ

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2529	พัชนี มะลิขาว	บทบาทของพฤติกรรมสื่อสารระหว่างบุคคลในการดำเนินการประชาสัมพันธ์ที่มีต่อทัศนคติต่ออภพ. ศึกษาเฉพาะกรณี อ.ทองผาภูมิ จ. กาญจนบุรี	ธรรมศาสตร์
2533	กฤตยา สุขสมสถาน	ลักษณะของเจ้าหน้าที่พัฒนาที่ดินที่เกษตรกรพึงประสงค์ในการเผยแพร่ข่าวสารและความรู้ : ศึกษาเปรียบเทียบจากเกษตรกรใน 4 พื้นที่	จุฬาฯ
2534	พิมพ์ใจ สุรินทร์เสรี	กระบวนการหาข่าวสารของอาสาสมัครโครงการเกษตรและพัฒนาชนบท หน่วยสันติภาพอเมริกาประจำประเทศไทย	ธรรมศาสตร์
2535	ชนัทสรณ์ โพธิ์ปิ่น	คุณลักษณะของพัฒนากรในทัศนะของผู้นำท้องถิ่นและชาวบ้านใน อ.เมืองสุพรรณบุรี จ. สุพรรณบุรี	จุฬาฯ
2538	กรรณา เศษาดิวส์ ณ อุรุยา	ความสัมพันธ์ระหว่างพฤติกรรมสื่อสาร ความทันสมัย และความน่าเชื่อถือของเจ้าหน้าที่ กับทัศนคติที่มีต่อการพัฒนาเป็นหมู่บ้านท่องเที่ยวตัวอย่างของชาวปราสาท อ. โนนสูง จ. นครราชสีมา	จุฬาฯ

(ข) ข้อสังเกตเบื้องต้น

มีข้อสังเกต 3-4 ประการเกี่ยวกับงานวิจัยเรื่องสื่อบุคคลจากภายนอกดังนี้

(i) กลุ่มเป้าหมายของงานพัฒนาของสื่อบุคคลจากภายนอกทั้งหมดจะเป็นประชากรที่อยู่ในภาคเกษตรในชนบททั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นเรื่องทำนาแผนใหม่ การเลี้ยงกุ้ง การสร้างเขื่อน ฯลฯ ทั้งนี้ก็น่าจะเนื่องมาจากอิทธิพลของกระบวนการพัฒนาประเทศให้ทันสมัยที่ถือว่า "ชนบทเป็นเขตพื้นที่ที่ยังล้าหลังและยากจน" และจำเป็นต้องระดมการใช้สื่อประเภทต่าง ๆ อัดฉีดความเจริญก้าวหน้าทันสมัยจากเมือง (ศูนย์กลาง) เข้าไป โดยที่สื่อที่ถูกนำมาใช้นั้นอาจจะเป็นสื่อมวลชนในชั้นแรก และได้ถูกปรับเปลี่ยนมาเป็นสื่อบุคคลในชั้นหลัง หรืออาจจะมีการประสานสื่อมวลชนกับสื่อบุคคลตามกรอบแนวคิด Two-Step Flow of Information อย่างไรก็ตาม กระบวนการทัศนในการใช้สื่อบุคคลแบบ Modernistic Paradigm ก็ยังมีจุดร่วมที่ว่า ไม่ว่าผู้ส่งสารจะเป็นสื่อมวลชนหรือสื่อบุคคล

ก็ตาม ผู้ส่งสารก็จะเป็นผู้ที่มีความรู้มากกว่า มีสถานะเหนือกว่า (paternalistic) ผู้รับสารอยู่ดี

(ii) ประเภทสื่อบุคคลภายนอก ในการศึกษาสื่อบุคคลจากภายนอกนี้ ส่วนใหญ่จะเป็นตัวบุคคลที่เป็นเจ้าหน้าที่ของรัฐเป็นส่วนใหญ่ และแนวทางการศึกษาส่วนใหญ่ก็มุ่งเน้นที่จะค้นหา "คุณลักษณะที่เหมาะสม" ของสื่อบุคคลเหล่านี้ อันสะท้อนให้เห็นถึงแนวคิดที่อยู่เบื้องหลังของ ทฤษฎี Two-Step Flow of Information ที่สนใจคุณลักษณะของผู้นำทางความคิด (opinion leader) และนอกจากนั้น งานวิจัยทั้งหมดยังวางอยู่ภายใต้กรอบ Modernistic Paradigm ที่เน้นให้เห็นถึงความสำคัญและความจำเป็นที่เจ้าหน้าที่จากภาครัฐหรือบุคคลจากภายนอกจะเป็นผู้ส่งสารที่ตนคิดว่าดีและมีประโยชน์ เช่น การปลูกพืช การเลี้ยงสัตว์แบบใหม่ ๆ ให้กับประชาชน และแทบจะไม่พบการศึกษาแบบมีส่วนร่วมในการสื่อสารของผู้รับสารในงานเหล่านี้

(iii) การศึกษาสื่อบุคคลจากภายนอกภายใต้กรอบแนวคิดดังกล่าวจะกินเวลาประมาณ 1 ทศวรรษ (พ.ศ.2525-2535) หลังจากนั้น ก็ไม่ค่อยพบงานวิจัยในลักษณะดังกล่าวนี้ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะแนวคิดการพัฒนาแบบ top-down ได้ถูกวิจารณ์จนเริ่มหมดความนิยมไป

(ค) ผลการวิจัย

จากงานวิจัยทั้งหมดที่กล่าวมา สามารถแบ่งหัวข้อการวิจัยได้เป็น 3 กลุ่มคือ

- (1) การศึกษาคุณสมบัติของสื่อบุคคลภายนอก
- (2) การแสวงหาข่าวสารของสื่อบุคคลภายนอก
- (3) บทบาทของสื่อบุคคลภายนอกในงานสื่อสารเพื่อการพัฒนา

(1) การศึกษาคุณสมบัติของสื่อบุคคลภายนอก

● ผลงานการวิจัย

มีงานวิจัยถึง 4 ชิ้นที่สนใจศึกษาคุณลักษณะของสื่อบุคคล (บุญธรรม: 2525, พิมพ์จันทร์: 2526, กฤตยา: 2535, และชนัทสรณ์: 2535) ซึ่งแสดงให้เห็นแนวคิดเบื้องหลังที่ว่า "คุณลักษณะของสื่อบุคคล" เป็นตัวแปรที่มีผลต่อประสิทธิภาพของการสื่อสาร เป็นที่น่าสังเกตว่างานศึกษาคุณลักษณะของสื่อบุคคลจากภายนอกนี้จะมีแบบแผนการวิจัยในลักษณะเดียวกัน คือ เป็นการวิจัยเชิงปริมาณ ใช้กลุ่มตัวอย่างจำนวนมาก ใช้วิธีการนำเสนอ list คุณลักษณะของเจ้าหน้าที่พัฒนาที่ประชาชนต้องการให้เลือกแล้วนำมาจัดลำดับความสำคัญ

จากจำนวนงานวิจัยทั้งหมดยังสามารถแยกย่อยได้เป็น 2 ประเภทย่อย ๆ คือ คุณลักษณะของสื่อบุคคลที่ชาวบ้านต้องการในกรณีทั่ว ๆ ไป และคุณลักษณะของเจ้าหน้าที่พัฒนาที่ชาวบ้านต้องการในกรณีพิเศษที่เป็นการนำนวัตกรรมเข้าไป

- คุณลักษณะสื่อบุคคลในกรณีทั่วไป

การวิจัยโดยทั่วไปมักจะพบผลที่สอดคล้องกัน แม้ว่า ลักษณะทางประชากร (Socio-Economic Status) ของกลุ่มตัวอย่างจะแตกต่างกัน แต่ทว่าประชาชนทุกกลุ่มจะเลือกคุณลักษณะของเจ้าหน้าที่รัฐที่พึงประสงค์คล้าย ๆ กัน (อาจมีความแตกต่างในแง่ลำดับที่เท่านั้น)

คุณสมบัติที่ชาวบ้านชนบทต้องการให้เจ้าหน้าที่พัฒนาด้านการเกษตรสาขาต่าง ๆ มีอยู่ ประกอบด้วยคุณสมบัติ 2 ประการ

(i) คุณสมบัติในเชิงความรู้ความสามารถความเชี่ยวชาญ และประสบการณ์ในการทำงาน คุณสมบัติดังกล่าวนี้จะช่วยสร้างความน่าเชื่อถือ (credibility) แก่ผู้ส่งสาร

(ii) คุณสมบัติในเชิงความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล เช่น การทำตัวให้สอดคล้องกับความต้องการของชาวบ้าน ตรงต่อเวลา เอาใจใส่งานที่ทำ (โดยมีตัวบ่งชี้ เช่น คิดตามงาน มีการติดต่อกับชาวบ้านบ่อย ๆ) ฯลฯ คุณสมบัติดังกล่าวนี้เป็นคุณสมบัติของผู้นำที่มีแนวคิดการพัฒนาแบบล่างขึ้นบน (bottom-up)

- คุณลักษณะของสื่อบุคคลในกรณีพิเศษ

สำหรับในกรณีที่เจ้าหน้าที่พัฒนานั้นจะต้องนำความรู้แผนใหม่ไปพัฒนา เช่น การเลี้ยงกุ้งแผนใหม่ ซึ่งเป็นนวัตกรรมที่ชาวบ้านยังไม่มีประสบการณ์ งานวิจัยของพิมพ์จันทร์ (2526) พบว่า นอกจากคุณสมบัติเรื่องความสามารถและความสัมพันธ์กับประชาชนแล้ว ยังมีปัจจัยที่ชาวบ้านเรียกร้องคือการเปิดโอกาสให้ประชาชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในการวางแผนเปลี่ยนแปลง ซึ่งเป็นตัวแปรที่อธิบายความสำเร็จในการทำงานของเจ้าหน้าที่ด้วย จึงจะเห็นได้ว่า ยังเป็นกรณีที่เป็นการนำนวัตกรรมเข้าไปในชุมชน การสื่อสารแบบมีส่วนร่วมก็ยิ่งมีความจำเป็นมากยิ่งขึ้น

- ประเด็นควรพิจารณาและข้อเสนอแนะ

(i) คุณสมบัติ "Trustworthiness v.s. "credibility"

มีคุณสมบัติ 2 ประการของสื่อบุคคลที่มักจะได้รับการระบุเสมอว่าเป็นปัจจัยที่ทำให้การสื่อสารประสบความสำเร็จ คือ "ความไว้วางใจ" (Trustworthiness อาจจะเทียบได้กับคำว่า "ศรัทธา") และ "ความน่าเชื่อถือ" (credibility) ในขณะที่ "ความน่าเชื่อถือ" นั้น จะเป็นคุณสมบัติด้านความรู้ความสามารถ ความเชี่ยวชาญและประสบการณ์ของสื่อบุคคล แต่ความไว้วางใจนั้นจะเกิดมาจากความเชื่อมั่น ความศรัทธาในความจริงใจ ความเสียสละหรือความซื่อสัตย์ คุณสมบัติความไว้วางใจนั้นจำเป็นจะต้องใช้ระยะเวลาพิสูจน์อย่างยาวนาน

เมื่อประยุกต์เอาคุณสมบัติทั้ง 2 ประการมาพิจารณาคุณสมบัติที่เป็นเจ้าหน้าที่รัฐจากภายนอก ผลการวิจัยมักจะพบว่า สื่อบุคคลภายนอกมักจะได้รับการยอมรับในแง่ "ความน่าเชื่อถือ" (มีความรู้ความสามารถ) แต่ทว่ายังไม่อาจจะสร้าง "ความไว้วางใจ" ให้เกิดขึ้นในหมู่ประชาชน

ได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีที่ประชาชนผู้รับสารรับรู้ว่าสถานภาพของสื่อบุคคลผู้ส่งสารว่าอาจจะเป็นผู้ที่มีผลประโยชน์ขัดแย้ง ตรงกันข้ามกับประชาชน เช่นกรณีเจ้าหน้าที่ของการไฟฟ้าฝ่ายผลิตที่เข้าไปสื่อสารกับชาวบ้าน อ.ทองผาภูมิที่มีการก่อสร้างเขื่อน (พัชนี, 2529)

(ii) วิธีการวิจัย ในส่วนที่เกี่ยวกับวิธีการวิจัยนั้น วิธีการวิจัยเกือบทั้งหมดจะใช้วิธีการวิจัยเชิงปริมาณที่มีการใช้แบบสอบถามกับกลุ่มตัวอย่างขนาดใหญ่ และวิธีการวัดคุณสมบัติของสื่อบุคคลจากภายนอก มักจะเป็นการวัดคุณสมบัติเชิงอุดมคติ (เป็นคุณสมบัติที่ประชาชนอยากได้) มิใช่เป็นการประเมินประสิทธิผลการกระทำของชาวบ้านกับสื่อบุคคลที่เป็นเจ้าหน้าที่รัฐที่เกิดขึ้นจริง (เช่น งานวิจัยของต่างประเทศ เช่น Ejembi, 1996 ที่ได้กล่าวมาแล้ว) ดังนั้น เพื่อให้ผลการวิจัยใกล้เคียงความจริงมากขึ้น ควรจะปรับเปลี่ยนการออกแบบงานวิจัยเป็นการประเมินคุณสมบัติที่เป็นจริงของสื่อบุคคลภายนอกจะดีกว่า

นอกจากนั้น ควรมีการควบคุมเพศของของกลุ่มตัวอย่างด้วย เนื่องจากงานวิจัยหลายชิ้นให้ผลสรุปว่า ประชาชนอยากได้สื่อบุคคลมาจากภายนอกที่เป็นผู้ชาย ทั้งนี้อาจจะเนื่องมาจากกลุ่มผู้ตอบเป็นผู้เข้าร่วมโครงการพัฒนาต่าง ๆ ซึ่งเป็นผู้ชายเป็นส่วนใหญ่ และหากเจ้าหน้าที่พัฒนาเป็นผู้ชายก็จะส่งผลทำให้กลุ่มผู้หญิงในชนบทขาดโอกาสที่ได้รับข่าวสารด้านการพัฒนาจากโลกภายนอก ดังนั้น ควรมีการสำรวจความต้องการคุณสมบัติของเจ้าหน้าที่พัฒนาจากทัศนะของผู้รับสารสตรีด้วย

(2) การแสวงหาข่าวสารของสื่อบุคคลภายนอก

มีงานวิจัย 2 ชิ้นที่ศึกษาว่า สื่อบุคคลภายนอกมีวิธีการแสวงหาข่าวสารอย่างไร เสมสุข (2528) ศึกษากรณีการแสวงหาข่าวสารของผู้สมัครเป็นอาสาพัฒนา กรมพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย และพิมพ์ใจ (2534) ศึกษากระบวนการหาข่าวสารของอาสาสมัครหน่วยงานสันติภาพสหรัฐ (Peace corp) ซึ่งเป็นชาวต่างประเทศที่อาสาสมัครมาทำงานพัฒนาชนบทไทย สำหรับงานของเสมสุข (2528) นั้น จะใช้แนวทางการวิจัยตามแบบฉบับที่กล่าวมาแล้ว คือการหาความสัมพันธ์ระหว่างคุณลักษณะทางประชากรกับแบบแผนการเปิดรับข่าวสาร ซึ่งการวิจัยในลักษณะนี้ไม่สามารถตอบคำถามอะไรได้มากนัก

ในกรณีงานของพิมพ์ใจ (2534) ที่ศึกษากระบวนการหาข่าวสารของอาสาสมัครต่างประเทศที่มาทำงานในชนบทนั้น มีข้อค้นพบที่น่าสนใจหลายประการเช่น

- แม้หมู่อาสาสมัครสหรัฐจะมีภูมิหลังด้านการศึกษาระดับสูง แต่อาสาสมัครเหล่านั้นต่างให้ข้อสรุปว่า ความรู้เทคโนโลยีที่เหมาะสมนั้นมีอยู่มากมายแล้วในชุมชนชนบทของไทย การที่อาสาสมัครต้องทำจึงมิใช่การสอนเทคนิคใหม่ ๆ ให้แก่ชาวบ้าน หากแต่เป็นการพัฒนาการสื่อสารของบุคคลภายนอกที่ช่วยให้ชาวบ้านตระหนักถึงปัญหาและความต้องการของชุมชน หรือ

หากกล่าวในภาษาของงานของ Flynn-Thapalia, 1996 (คูงานวิจัยต่างประเทศหัวข้อ "การสื่อสารระหว่างบุคคลและสื่อบุคคล") ก็คือ การเล่นเกมบทบาทผู้นำแบบ "Animator" แต่ทว่าแนวคิดดังกล่าวยังไม่พบมากนักในงานวิจัยที่เกี่ยวกับสื่อบุคคลภายนอกที่เป็นเจ้าหน้าที่รัฐของไทย

- นอกจากนั้นอาสาสมัคร Peacecorp เหล่านั้นยังเสนอให้มีการใช้ทรัพยากรทั้งเป็นวัตถุเป็นบุคคล และเป็นภูมิความรู้ในท้องถิ่นเพื่อใช้ตอบสนองความต้องการของประชาชน จะเห็นได้ว่าความเข้าใจแนวคิดการพัฒนาแบบจากล่างขึ้นบน (bottom-up approach) เป็นแนวคิดหลักของนักพัฒนาชุมชน

- และไม่ว่าลักษณะการทำโครงการพัฒนาจะเริ่มต้นจากความต้องการแบบล่างขึ้นบนหรือบนลงล่างก็แล้วแต่ แต่ในระหว่างการค้าเนินงาน กลุ่มตัวอย่างก็เสนอว่า ต้องมีการวางแผนข้อมูลจากสภาพความเป็นจริงโดยทำการวิเคราะห์ร่วมกับชาวบ้าน และข้อมูลที่สื่อบุคคลภายนอกต้องแสวงหาก็คือ สภาพของชุมชน และสภาพของครัวเรือน ทั้งนี้เพื่อให้สอดคล้องกับแผนการคิดกิจกรรมและการมีส่วนร่วม ตัวอย่างเช่น แบบแผนการตัดสินใจเข้าร่วมกิจกรรมแต่ละประเภทจะเป็นการตัดสินใจเฉพาะพ่อบ้าน แม่บ้าน หรือต้องร่วมกัน เป็นต้น จะเห็นได้ว่า งานวิจัยชิ้นนี้ได้ให้ข้อเสนอที่แตกต่างไปจากเดิม กล่าวคือ แทนที่จะเน้นตัวแปรเรื่อง "ทักษะการสื่อสาร" ของสื่อบุคคลภายนอกงานวิจัยกลับหันมาให้ความสำคัญกับตัวแปรเรื่อง "ความรู้ความเข้าใจสภาพของชุมชน" ของสื่อบุคคลภายนอกแทน

(3) บทบาทของสื่อบุคคลภายนอกในงานสื่อสารเพื่อการพัฒนา

การวิจัยในแนวทางนี้ก็คือ การประยุกต์เอาแนวคิดเรื่องการใช้สื่อเพื่อสร้างผลกระทบต่าง ๆ (Knowledge/Attitude/Performance) ให้เกิดขึ้นตามที่ผู้ส่งสารต้องการ (Impact/Effect Study) เพียงแต่เปลี่ยนจากต้นฉบับที่ใช้ "สื่อมวลชน" มาเป็น "สื่อบุคคล" ที่ทำการสื่อสารในระบบการสื่อสารระหว่างบุคคลซึ่งยังคงเป็นรูปแบบการสื่อสารที่มีอิทธิพลในชุมชนชนบท

บทบาทของสื่อบุคคลในการสื่อสารเพื่อการพัฒนาจะมีได้มากน้อยเพียงใด ยังคงมีตัวแปร/ปัจจัยอื่น ๆ เข้ามาเกี่ยวข้อง ผลการวิจัยที่สำรวจพบสามารถแบ่งได้เป็น 3 กรณีคือ

(3.1) ในกรณีทั่วไป

กรุณา (2538) ศึกษาพฤติกรรมการสื่อสารลักษณะความทันสมัยของชาวบ้าน กับความน่าเชื่อถือของเจ้าหน้าที่การท่องเที่ยวที่มีผลต่อทัศนคติของชาวบ้านปราสาท จ.นครราชสีมา ผลการวิจัยก็พบว่า มีความสัมพันธ์ระหว่างความน่าเชื่อถือของเจ้าหน้าที่กับทัศนคติที่ดีของการพัฒนาหมู่บ้านให้เป็นหมู่บ้านท่องเที่ยวของชาวบ้าน งานวิจัยในลักษณะหาค่าสหสัมพันธ์ระหว่างตัวแปร 2-3 ตัวเช่นนี้ เป็นแบบฉบับส่วนใหญ่ของงานวิจัยลักษณะนี้ และผลที่ได้มักไม่แน่นอน

(3.2) กรณีที่มีความแตกต่างทางวัฒนธรรมระหว่างสื่อบุคคลภายนอกกับชาวบ้าน

ชัยฤกษ์ (2525) ศึกษากรณีที่เจ้าหน้าที่ส่งเสริมเกษตรนำเอานวัตกรรมในการทำนาดำเข้าไปเผยแพร่ในหมู่บ้านเขาเผ่ากระเหรี่ยง อ.เชียงใหม่ เนื่องจากในงานวิจัยชิ้นนี้ ความแตกต่างทางวัฒนธรรมระหว่างสื่อบุคคลภายนอกและชาวบ้านมีค่อนข้างสูง ผลการวิจัยจึงสามารถแสดงให้เห็นมิติทางวัฒนธรรมได้อย่างชัดเจน ชัยฤกษ์จึงให้ข้อเสนอแนะว่า ในการพัฒนาและส่งเสริมชาวเขา เจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรต้องมีความรู้พื้นฐานทางสังคม เศรษฐกิจ การปกครอง และขนบธรรมเนียมของชาวเขาเป็นอันดับแรก จึงจะสามารถวางแผนออกแบบวิธีการสื่อสารเพื่อเผยแพร่นวัตกรรมได้อย่างเหมาะสม (คล้ายคลึงกับข้อสรุปของพิมพ์ใจ: 2534 ในเรื่องอาสาสมัคร Peacecrop) อันที่จริง ความแตกต่างทางวัฒนธรรมระหว่างสื่อบุคคลภายนอกกับชาวบ้านนั้นมิได้มีอยู่แค่ระหว่างหมู่บ้าน "ชาวเขา" กับ "ชาวเรา" เท่านั้น (เพียงแต่กรณีนี้สามารถมองเห็นได้อย่างชัดเจน) หากทว่าความแตกต่างดังกล่าวดำรงอยู่เสมอ และควรมีการศึกษาวิจัยมิติทางวัฒนธรรมดังกล่าวอย่างจริงจัง เครื่องมือการวิจัยเชิงปริมาณไม่อาจช่วยให้ศึกษามิติดังกล่าวได้ จำเป็นต้องใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพมากกว่า

(3.3) กรณีที่สื่อบุคคลภายนอกมีผลประโยชน์ขัดแย้งกับประชาชนผู้รับสาร

หัชนิ (2529) ได้วิจัยการทำงานของสื่อบุคคลที่เป็นเจ้าหน้าที่กฟผ. ที่เข้าไปทำงานประชาสัมพันธ์กับกลุ่มชาวบ้านที่จะถูกอพยพเนื่องจากกฟผ. ต้องการสร้างเขื่อนเขาแหลมในบริเวณที่ชาวบ้านอาศัยอยู่ ผลจากการสำรวจระดับความไว้วางใจ กฟผ. ปรากฏว่ามีชาวบ้านประมาณ 80% มีความไว้วางใจในระดับปานกลางและน้อย ดังนั้นทัศนคติของชาวบ้านที่มีต่อกฟผ. จึงเป็นไปในทางลบแม้จะมีการประชาสัมพันธ์ก็ตาม ทั้งนี้เป็นเพราะชาวบ้านเห็นว่า ความเจริญต่าง ๆ (เช่น โรงเรียน สาธารณูปโภค ฯลฯ) ที่กฟผ. มาสร้างให้นั้น ไม่ใช่ความต้องการอันดับแรกของชาวบ้าน ซึ่งต้องการการเพาะปลูกและหารายได้เลี้ยงตัว การวิจัยชิ้นนี้แสดงให้เห็นว่า ในกรณีที่ผลประโยชน์ระหว่างผู้ส่งสารและผู้รับสารขัดแย้งกัน และมีการรับรู้ถึงความขัดแย้งดังกล่าวจากฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งหรือจากทั้งสองฝ่าย ในกรณีนี้ บทบาทของการสื่อสารไม่ว่าจะเป็นสื่อบุคคลหรือสื่อประเภทใดก็ตามที่มีเป้าหมายใช้เพื่อสร้างผลกระทบการโน้มน้าว (persuasive communication) จะไม่มีประสิทธิภาพเท่าใดนัก

(4) ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยในอนาคต

จากการทบทวนงานวิจัยเรื่องสื่อบุคคลภายนอกของไทยที่ผ่านมา มีข้อเสนอแนะสำหรับการศึกษาประเด็นดังกล่าว

(i) ประเภทสื่อบุคคลภายนอก สื่อบุคคลภายนอกที่ศึกษามาแล้วส่วนใหญ่จะเป็นเจ้าหน้าที่รัฐเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งกลุ่มบุคคลกลุ่มนี้มีลักษณะที่แตกต่างจากสื่อบุคคลภายนอกกลุ่มอื่น ๆ ดังนั้นจึงควรขยายการศึกษาสื่อบุคคลภายนอกไปยังกลุ่มอื่น ๆ เช่น นักพัฒนาจากองค์กรพัฒนาเอกชน พ่อค้าเร่ saleman นักการเมืองท้องถิ่น ฯลฯ

(ii) ปริมาณสื่อที่ศึกษา ส่วนใหญ่จะเป็นมิติด้านเศรษฐกิจภาครัฐเป็นส่วนใหญ่ ดังนั้นควรขยายปริมาณไปสู่การศึกษาสื่อบุคคลภายนอกในปริมาณอื่น ๆ เช่น สาธารณสุข คมนาคม การเมือง ธุรกิจ ศาสนา วัฒนธรรม การศึกษา เป็นต้น

(iii) ในเรื่องคุณสมบัติของสื่อบุคคล ผลการวิจัยที่ผ่านมาได้ค้นพบคุณสมบัติที่สำคัญ 2 หมวดใหญ่ๆ คือ ความไว้วางใจและความน่าเชื่อถือ ซึ่งควรจะมีการศึกษาเจาะลึกในแง่ของกระบวนการสร้างสรรค์คุณสมบัติทั้งสองประการโดยใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ

(iv) จากงานวิจัยต่างประเทศของ Flynn-Thapalia (1996) ในเรื่องบทบาทต่าง ๆ ของสื่อบุคคล เช่น Transformation leadership/Animator ควรมีการนำแนวคิดเรื่องบทบาทแบบต่าง ๆ ของสื่อบุคคลมาศึกษาเจาะลึกในแง่กระบวนการให้มากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อมีการปรับเปลี่ยนกระบวนการทัศน์การพัฒนาและการสื่อสารเพื่อการพัฒนาจากบนลงล่างมาเป็นข้างล่างขึ้นบน บทบาทของสื่อบุคคลเหล่านี้จะเป็นอย่างไรบ้าง

(v) การประเมินผลสื่อบุคคลภายนอก จากตัวอย่างงานศึกษาของต่างประเทศ ควรมีการศึกษาการประเมินผลสื่อบุคคลภายนอกประเภทต่าง ๆ ที่เข้าไปในชุมชนโดยต่อเนื่องจากแนวคิดเรื่องคุณสมบัติของสื่อบุคคลที่ได้ศึกษามาแล้ว

ส่วนที่ 2: สื่อบุคคลที่เป็นคนในชุมชนเอง

(ก) ปริมาณงานวิจัย

มีการศึกษาสื่อบุคคลที่เป็นตัวคนในชุมชนเองจำนวนมาก ดังนี้

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2524	นิธิ สตะเวทิน	บทบาทครู ในการเผยแพร่ข่าวสารเรื่องการรักษาความสะอาด ศึกษาเฉพาะ อ.ไกรภพระ จ.นครสวรรค์	จุฬาฯ
2524	มนูเณตร โกมลทัต	การเปรียบเทียบคุณสมบัติของ “ผู้นำโดยธรรมชาติ” จากการสรรหาของตำรวจตระเวนชายแดนกับประชาชนในหมู่บ้านที่เป็นเขตแทรกซึมของคอมมิวนิสต์ ถึงอำเภอเสนานิคม จ.อุบลราชธานี	จุฬาฯ
2525	กรรณิการ์ โอมุเณ	บทบาทของพระสงฆ์ต่อการพัฒนาท้องถิ่น: ศึกษากรณีโครงการสหบาลข้าว หมู่บ้านท่าสว่าง อ.เมือง จ.สุรินทร์	จุฬาฯ
2525	กันยา สุนทรารักษ์	บทบาทการสื่อสารระหว่างบุคคลที่มีผลต่อการยอมรับเข้าเป็นสมาชิกสหกรณ์โคนมหนองโพ จ.ราชบุรี	จุฬาฯ
2525	บุญศรี ปราบณศักดิ์	ความสัมพันธ์ระหว่างพฤติกรรมการชุบฉาบกับความร่วมมือในการพัฒนา: ศึกษาเฉพาะกรณีหมู่บ้านพระเพลิง ต.นกออก อ.ปักธงชัย จ.นครราชสีมา	จุฬาฯ
2527	บุษบา สุธีธร	ความสัมพันธ์ระหว่างพฤติกรรมการสื่อสารกับความทันสมัยของผู้นำท้องถิ่น	จุฬาฯ
2527	วรรณพร เนตรอำนาจ	ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยส่วนบุคคลกับการสื่อสารเพื่อแสวงหาข่าวสารเกี่ยวกับงานในต่างประเทศ ศึกษาเฉพาะคนงานที่จะเดินทางไปทำงานในกลุ่มประเทศตะวันออกกลาง	จุฬาฯ
2527	อนันต์ ลิขิตประเสริฐ	อิทธิพลของผู้นำหมู่บ้านที่มีต่อการพัฒนาสาธารณสุขขั้นมูลฐาน : การศึกษาเปรียบเทียบบทบาทผู้นำใน 3 หมู่บ้านของ จ.บุรีรัมย์	จุฬาฯ

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2532	พูนทรัพย์ สติพิพรหม	บทบาทของพระสงฆ์ในการพัฒนากับการเข้าร่วมโครงการแผ่นดินธรรมแผ่นดินทองของชาวบ้านห้วยยาง จ.อุดรธานี	จุฬาฯ
2533	พรพิมล ปิยะพันธุ์	ความคิดเห็นของเกษตรกรผู้นำต่อการได้รับความรู้ทางการเกษตรจากสื่อมวลชน อ.สันทราย จ.เชียงใหม่	แม่โจ้
2533	ลาวัณย์ อินทราภักย์	ความสัมพันธ์ระหว่างความศรัทธาที่มีต่อพระสงฆ์ทัศนคติ และการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ของชาวบ้านแม่สอย ต.แม่สอน อ.จอมทอง ช. เชียงใหม่	จุฬาฯ
2534	สมฤทธิ ลือชัย	ความตระหนักของช่างชอในฐานะนักสื่อสารเพื่อการพัฒนา	จุฬาฯ
2537	ธิดิพนธ์ ระลอกแก้ว	ปัจจัยที่เป็นตัวกำหนดในการเปิดรับข่าวสารของผู้นำความคิดเห็นและผู้ตามความคิด : ศึกษากรณี อ.หันคา จ.ชัยนาท	เกษตรศาสตร์
2539	ชลิดา ทุกข์สุญญ	การศึกษาผลการเปิดรับข่าวสารที่มีต่อความคิดเห็นของผู้นำท้องถิ่น โครงการพัฒนาลำน้ำเก่าและลำน้ำบึง จ.สกลนครและนครพนม	เกษตรศาสตร์
2539	ประไพศรี สุทธิโพธิ์	การศึกษาการแสวงหาข้อมูลข่าวสารเพื่อมาทำงานในเมืองของแรงงานต่างถิ่นในจ.ชลบุรี	จุฬาฯ
2539	สกลกานต์ อินทร์ไทร	การสื่อสารกับการสร้างอัตลักษณ์ของกลุ่มเด็กปัมในกรุงเทพมหานคร	จุฬาฯ
2540	พรรณนิภา วงษ์มิตร	บทบาทของพระสงฆ์ในการพัฒนากับการมีส่วนร่วมของประชาชนในโครงการธรรมรักษันิเวศน์	จุฬาฯ

(ข) ข้อสังเกตเบื้องต้น

(i) สถานภาพของสื่อบุคคลภายใน เมื่อพิจารณาจากรายชื่อของงานวิจัยเหล่านี้ จะพบว่า สื่อบุคคลที่เป็นคนในชุมชนเองนั้นจะมีสถานภาพที่หลากหลายกว่าสื่อบุคคลจากภายนอก เช่น มีทั้งที่เป็นผู้นำหมู่บ้านในระบบโครงการการปกครองท้องถิ่นของไทย คือกำนันผู้ใหญ่บ้าน ผู้นำในโครงสร้างดั้งเดิม เช่น พระภิกษุ ศิลปินพื้นบ้าน ผู้นำในโครงสร้างใหม่ ๆ เช่น ครูในหมู่บ้าน ผู้นำ

โครงการพัฒนา ฯลฯ ความหลากหลายดังกล่าวนั้นสอดคล้องตามแนวคิดเรื่อง "ผู้นำทางความคิด" (Opinion Leader) ที่พบว่า ลักษณะของสื่อบุคคลที่เป็นผู้นำทางความคิดนั้นจะแปรเปลี่ยนไปตามประเด็นเรื่อง

(ii) วิจัยวิจัย เป็นที่น่าสังเกตว่า งานวิจัยเกือบทุกชิ้นในเรื่องสื่อบุคคลในชุมชนนี้ (แม้แต่การศึกษาเรื่องพระภิกษุ) จะใช้การวิจัยเชิงปริมาณเพียงอย่างเดียว ซึ่งหมายความว่าแม้จะมีการเปลี่ยน "ตัวสื่อ" หากทว่ายังไม่มีการเปลี่ยน "แนวคิดในเรื่องวิธีการวิจัย" แต่อย่างใด

(ค) ผลการวิจัย

จากงานวิจัยทั้งหมดที่ศึกษาสื่อบุคคลในชุมชนในแง่มุมต่าง ๆ นั้น สามารถจำแนกประเภทได้ในลักษณะที่คล้ายคลึงกับสื่อบุคคลภายใต้ดังนี้

- (1) บทบาทของสื่อบุคคลในชุมชนที่มีต่อการสื่อสารเพื่อการพัฒนา
- (2) คุณลักษณะของสื่อบุคคลในชุมชน
- (3) การเปิดรับข่าวสารของสื่อบุคคลในชุมชน
- (4) สื่อบุคคลในฐานะแหล่งข่าวสารของผู้แสวงหาข่าวสาร
- (5) หัวข้ออื่น ๆ ที่นอกเหนือจากที่กล่าวมา

(1) บทบาทของสื่อบุคคลในชุมชนที่มีต่อการสื่อสารเพื่อการพัฒนา

(i) การศึกษาบทบาทของสื่อบุคคลในชุมชนนี้ อาจถือได้ว่าเป็นรูปแบบอย่างหนึ่งของกระบวนการทัศน์ Modernistic ที่ยังคงเชื่อว่า สื่อประเภทใดประเภทหนึ่งจะสามารถสร้างผลกระทบให้เกิดแก่ผู้รับสารตามที่คุณส่งสารต้องการ (Impact/Effect Study) อย่างไรก็ตาม สิ่งที่เปลี่ยนไปก็คือ ประเภทของสื่อที่ค่อย ๆ เคลื่อนย้ายจากการใช้สื่อมวลชนมาเป็นสื่อบุคคลภายนอก จนกระทั่งมาสิ้นสุดที่สื่อบุคคลที่เป็นคนในชุมชนเอง ซึ่งก็นับว่าได้เริ่มมีลักษณะแนวคิดแบบล่างขึ้นบนมากขึ้นทุกที

(ii) การศึกษาเรื่องบทบาทของสื่อบุคคลในชุมชนที่สามารถจะสร้างผลกระทบต่าง ๆ ด้านการพัฒนานั้น มักจะมีการศึกษาผลกระทบครบถ้วนในทั้ง 3 ด้าน คือ ด้านความรู้ ความเข้าใจ (Knowledge) ด้านทัศนคติ (Attitude) และด้านการลงมือกระทำ (Performance) ที่รู้จักกันในชื่อว่า K-A-P Approach

(iii) การวิจัยเรื่องบทบาทสื่อบุคคลในชุมชนที่มีต่อการพัฒนาด้านต่าง ๆ ในแนวทางแรกได้แก่การพยายามตอบคำถามว่า สื่อบุคคลในชุมชนจะมีบทบาทได้จริงหรือไม่ เช่น อนันต์ (2527) ศึกษาเปรียบเทียบผู้นำหมู่บ้านที่มีบทบาทต่อเรื่องสาธารณสุขมูลฐานใน 3 หมู่บ้านที่มีระดับการพัฒนาแตกต่างกัน และค้นพบว่า มีความสัมพันธ์กันระหว่างคุณลักษณะของผู้นำหมู่บ้าน (เช่น

ความทันสมัย/แรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์/และพฤติกรรมการสื่อสาร) กับระดับการพัฒนาความก้าวหน้าด้านสาธารณสุขมูลฐาน ซึ่งหมายความว่า ผู้นำหมู่บ้านเป็นสื่อบุคคลที่สามารถสร้างผลกระทบด้านการพัฒนาสาธารณสุขให้เกิดขึ้นได้

(iv) การศึกษาอีกแนวทางหนึ่งคือ การเปรียบเทียบประสิทธิภาพของสื่อบุคคลในชุมชนกับสื่อมวลชนในการพัฒนา เช่น งานวิจัยของกันยา (2525) ที่ศึกษาเปรียบเทียบสื่อมวลชนกับสื่อบุคคลประเภทต่าง ๆ คือ เจ้าหน้าที่สหกรณ์ ผู้นำหมู่บ้าน เพื่อนร่วมกลุ่มอาชีพ เพื่อนบ้าน และบุคคลในครอบครัวที่มีอิทธิพลต่อการยอมรับเข้าเป็นสมาชิกสหกรณ์นมโคหนองโพ (วัดผลกระทบระดับการลงมือกระทำ) ผลการวิจัยเป็นไปตามข้อค้นพบของ E. Rogers ในกรณีศึกษาจากต่างประเทศที่พบว่า สื่อมวลชนจะมีบทบาทเพียงแค่ให้ข้อมูลข่าวสารเท่านั้น แต่ในขั้นของการลงมือปฏิบัติและการเสริมแรงคอยช่วยให้การปฏิบัตินั้นคงทนถาวรจะต้องอาศัยสื่อบุคคลเท่านั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การเลียนแบบกลุ่มผู้บุกเบิกกลุ่มแรก ๆ ที่ได้ลงมือทำก่อน และเห็นผลจริงจังแล้ว (นอกจากนั้นเรื่องช่วงเวลาที่กำหนดความแพร่หลายของสื่อมวลชนก็อาจจะเป็นตัวแปรที่เกี่ยวข้อง เนื่องจากงานวิจัยชิ้นนี้กระทำในปีพ.ศ.2525 ซึ่งสื่อมวลชนอาจจะยังไม่ค่อยขยายตัวและมีอิทธิพลมากนักในเขตชนบท)

(2) คุณลักษณะของสื่อบุคคลในชุมชน

เช่นเดียวกับการศึกษาสื่อบุคคลภายนอกที่พยายามจะตอบคำถามว่า สื่อบุคคลดังกล่าวจะต้องมีคุณสมบัติอย่างไรบ้างจึงจะสามารถสร้างผลกระทบหรือดำเนินการสื่อสารได้อย่างมีประสิทธิภาพที่สุด จึงได้มีงานวิจัยที่พยายามจะศึกษาคุณลักษณะที่เหมาะสมของสื่อบุคคลในชุมชน

(i) คุณสมบัติหลัก ๆ ของสื่อบุคคลในชุมชนนั้น ก็ยังมีการวัดโดยใช้กรอบแนวคิดเดิมคือบรรดาคุณสมบัติความน่าเชื่อถือ (credibility) อันได้แก่ ความรู้ความสามารถ ความเชี่ยวชาญ และประสบการณ์ ความน่าไว้วางใจ (Trustworthiness) การเปิดรับข่าวสาร โดยมีคุณสมบัติเพิ่มเติมเข้ามาอีกประการหนึ่งคือ ความทันสมัย (Modern Man)

(ii) คุณสมบัติเรื่อง "ความทันสมัย" นั้น เกิดเนื่องมาจากแนวคิดของ Modernistic Paradigm ซึ่งแบ่งแยกสังคมที่กำลังพัฒนาออกเป็น 2 ส่วน คือส่วนที่ล้าหลัง และส่วนที่ทันสมัย เช่น ชนบทที่เป็นส่วนที่ล้าหลัง เมืองเป็นส่วนที่ทันสมัย เมื่อพิจารณาลงไปในระดับชุมชน ก็อาจจะมีผู้นำชุมชนเป็นส่วนที่ทันสมัย ส่วนชาวบ้านที่เป็นผู้ตามคนอื่น ๆ ก็เป็นส่วนที่ล้าหลัง กระบวนการพัฒนาก็คือ การทำงานกับส่วนที่ทันสมัยเพื่อให้ความทันสมัยไหลเลื่อนไปสู่ส่วนที่ล้าหลังต่อไป

นักวิชาการใน Modernistic Paradigm เช่น Alex Inkeles จึงได้ประมวลตัวบ่งชี้เพื่อจะวัดความทันสมัยของผู้นำในชุมชนว่าจะต้องประกอบด้วยคุณลักษณะอะไรบ้าง เช่น

1. ความพร้อมที่จะพบกับประสบการณ์ใหม่
2. มีใจเปิดกว้างในการเปลี่ยนแปลงและรับสิ่งใหม่
3. เห็นคุณค่าของเวลา
4. วางแผนการดำเนินชีวิต
5. เชื่อถือในความสามารถของมนุษย์
6. เชื่อถือในหลักเหตุผล
7. ตระหนักในความมีศักดิ์ศรีของผู้อื่น
8. เชื่อในวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี
9. บุติธรรม
10. มีความสามารถในการขยายขอบเขตความคิดเห็น คาคะเนและเข้าใจบทบาทของผู้อื่น
11. สนใจในข่าวสาร
12. ทะเยอทะยานในการศึกษาและอาชีพ

คุณสมบัตินี้ถูกนำมาใช้เป็นสเกลวัดระดับความทันสมัยของสื่อบุคคลในชุมชนในงานวิจัยเรื่องต่าง ๆ โดยมีมิติเรื่องความทันสมัยอาจจะแตกต่างกันไปตามปริมณฑล (area) ที่ศึกษา เช่น ความทันสมัยด้านเศรษฐกิจ ด้านวัฒนธรรม ด้านการเมือง ด้านสาธารณสุข ฯลฯ ตัวอย่างเช่น งานวิจัยของรตต.มนูเตร (2524) ที่วัดคุณสมบัตินี้ของ "ผู้นำโดยธรรมชาติ" จากการสรรหาของตำรวจตระเวนชายแดนกับของประชาชนในเขตที่มีคอมมิวนิสต์แทรกซึม ผลการวิจัยพบว่า มีคุณลักษณะ 4 ประการที่ทำให้ "ผู้นำทางความคิด" มีความแตกต่างจากชาวบ้านทั่ว ๆ ไป (ซึ่งในงานวิจัยเรียกว่า "ผู้ตามความคิด") คือ ความรู้และความเชื่อมั่นในตัวเอง การเข้าถึงสื่อมวลชน ความทันสมัยทางการเมือง (เช่น มีทัศนคติแบบประชาธิปไตย) และการมีโลกทัศน์เปิดกว้างแบบสากล (cosmopolite)

(iii) คุณลักษณะของสื่อบุคคลแต่ละประเภท

เนื่องจากสื่อบุคคลในชุมชนนั้นมีหลากหลายประเภทดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ในที่นี้จึงจะนำเสนอให้เห็นตัวอย่างงานวิจัยสื่อบุคคลที่จำแนกประเภทออกเป็นประเภทต่าง ๆ สื่อบุคคลในชุมชนที่มีการศึกษามากที่สุดคือ พระภิกษุสงฆ์ ต่อมาคือ ครู และศิลปินพื้นบ้าน

(ก) พระสงฆ์ในฐานะสื่อบุคคล

มีงานศึกษาพระสงฆ์ในฐานะสื่อบุคคลถึง 4 ชิ้น (กรรณิการ์: 2525, พุนทรัพย์: 2532, ลาวัณย์: 2533, พรณนิกา: 2540) ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงข้อเท็จจริงที่ว่า ในชุมชนชนบทนั้นสถาบันศาสนาและบุคคลในสถาบันนี้ยังคงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อชุมชน และเมื่อพิจารณา

บทบาทของพระสงฆ์แล้วก็จะพบว่า มีขอบเขตกว้างขวางนับตั้งแต่เรื่องการพัฒนาสภาพความเป็นอยู่ควบคู่ไปกับจิตใจเช่นกรณีของหลวงพ่อดาน สุทนต์โต ที่ดำเนินโครงการสหบาลข้าว จ.สุรินทร์ (กรณีการ: 2525) งานด้านอนุรักษ์ธรรมชาติซึ่งค่อนข้างสอดคล้องกับคำสอนของพุทธศาสนา (ลาวัญย์: 2533) ไปจนกระทั่งถึงงานแก้ไขปัญหาใหม่ ๆ ของสังคม เช่น โรคเอดส์ (พรรณนิภา: 2540) หรือแม้แต่งานที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับโครงการที่มีลักษณะทางการเมือง เช่น โครงการแผ่นดินธรรม แผ่นดินทอง (พูนทรัพย์: 2532)

การวิจัยที่เกี่ยวข้องกับพระสงฆ์นั้นจะมีเป้าหมายที่จะตอบคำถาม 2 ประการหลัก ๆ คือ สื่อบุคคลเหล่านี้มีบทบาทในงานพัฒนาในด้านต่าง ๆ อย่างไร หรืออีกนัยหนึ่งก็คือ การวัดผลกระทบที่พระสงฆ์เหล่านี้สามารถสร้างให้เกิดขึ้นได้ อนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตว่า มิติการวัดผลกระทบของสื่อบุคคลเช่นพระสงฆ์นั้น มักจะตั้งเป้าหมายตั้งแต่ระดับความรู้ความเข้าใจ-ทัศนคติ-ไปจนกระทั่งถึงระดับการลงมือกระทำ (การมีส่วนร่วมในโครงการต่าง ๆ) ซึ่งตามปกติแล้ว ผลการวิจัยเรื่องผลกระทบของสื่อประเภทอื่น เช่น สื่อมวลชน มักจะให้ข้อสรุปว่า สื่อมวลชนจะสร้างผลกระทบได้ในระดับเปลี่ยนแปลงความรู้และทัศนคติเท่านั้น แต่ไม่มีอิทธิพลถึงระดับเปลี่ยนแปลงการลงมือกระทำได้ ฉะนั้น จุดเด่นของสื่อบุคคลเช่นพระสงฆ์จึงอยู่ที่อำนาจในการโน้มน้าวการกระทำอย่างสูงสุดกว่าสื่ออื่น ๆ

วิธีการวิจัยของงานทั้ง 4 ชิ้น ยังคงมีลักษณะร่วมกันคือ เป็นการวิจัยเชิงปริมาณ เพื่อค้นหาคุณลักษณะของพระสงฆ์ที่เป็นผู้นำโครงการในด้านต่าง ๆ ข้อสรุปที่ได้ก็มีลักษณะคล้ายคลึงกัน กล่าวคือ มีคุณสมบัติ 3 ประการที่ทำให้พระสงฆ์มีสถานภาพเป็นสื่อบุคคลในการพัฒนาได้ คือ ความน่าไว้วางใจ ความน่าเชื่อถือ และมีทักษะในการสื่อสาร ในบรรดาคุณสมบัติเหล่านี้ คุณสมบัติที่โดดเด่นที่สุดสำหรับพระสงฆ์คือ ความน่าไว้วางใจ (Trustworthiness) อันเนื่องมาจากปัจจัยหลายประการ เช่น ด้วยสถานภาพความเป็นสงฆ์ ทำให้ชาวบ้านเชื่อมั่นว่า บุคคลเหล่านี้จะเข้ามาทำงานพัฒนาโดยไม่หวังประโยชน์ด้านวัตถุเป็นเครื่องตอบแทน (เนื่องจากเป็นผู้สละแล้วซึ่งทางโลก) มุลเหตุจูงใจในการทำงานคือ ความเมตตากรุณา การสั่งสมบุญบารมี ความเสียสละ ความสงสารเพื่อนมนุษย์ ฯลฯ นอกจากนั้น ชีวิตของพระสงฆ์เหล่านี้ยังได้พิสูจน์มาแล้วอย่างยาวนานว่า สามารถเป็นที่พึ่งในยามยากของประชาชนได้ ปัจจัยดังกล่าวช่วยเสริมคุณลักษณะด้านความน่าไว้วางใจให้สูงเด่น และสามารถจะชดเชยคุณลักษณะเรื่องความน่าเชื่อถือ (credibility) ที่ต้องมาจากความรู้ความสามารถซึ่งในสถานภาพของพระสงฆ์อาจมีข้อจำกัด (เช่น ความรู้เรื่องการจัดการบริหารเงินทอง ความรู้เรื่องแพทย์แผนใหม่)

จากงานวิจัยทั้ง 4 ชิ้นนี้ ในงานวิจัยของลาวัญย์ (2533) เริ่มมีการผนวกเอาแนวคิดด้านพุทธศาสนาเข้ามาใช้ในเรื่องคุณลักษณะด้านความน่าไว้วางใจ ที่อาจเทียบได้กับแนวคิดเรื่อง "ศรัทธา" โดยผู้วิจัยได้สาวลึกไปถึงแหล่งต้นตอของการเกิดศรัทธาในตัวพระสงฆ์ว่ามีอยู่ 3 แหล่ง

คือ ศรัทธาในคำสอน ศรัทธาในเพศบรรพชิต และศรัทธาในพิธีกรรม แล้วนำเอามิติของแหล่งกำเนิดศรัทธามาศึกษาความสัมพันธ์กับการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ป่าไม้ของชาวบ้าน ซึ่งผลการวิจัยพบว่า ศรัทธาในคำสอนมีผลต่อการอนุรักษ์ของชาวบ้านมากกว่าความศรัทธาในเพศบรรพชิตและพิธีกรรม ผลการวิจัยดังกล่าวน่าจะเป็นแนวทางที่ดีในการสร้างสรรค์คุณลักษณะของพระสงฆ์ที่จะมีบทบาทด้านการพัฒนา

(ข) ครูในฐานะสื่อบุคคล

ยังมีงานวิจัยเพียงชิ้นเดียวที่ศึกษา "ครู" ในฐานะสื่อบุคคลในชุมชน คือ งานวิจัยของนิธิ (2524) ที่ใช้วิธีการเชิงปริมาณศึกษาบทบาทของครูในการเผยแพร่ข่าวสารเรื่องความสะอาดในจ.นครสวรรค์ และผลการวิจัยก็พบว่า ครูสามารถจะมีบทบาทดังกล่าวได้ นอกจากนั้นผู้วิจัยยังพบว่า ในเรื่องการมอบหมายบทบาทงานพัฒนาชุมชนด้านต่าง ๆ ให้แก่ครูนั้น ครูจะรับรู้บทบาทด้านการศึกษาและสาธารณสุขเป็นหลัก แต่จะมองไม่ค่อยเห็นบทบาทการพัฒนาด้านเศรษฐกิจและการเมืองของชุมชน ครูจึงมีการติดต่อกับพัฒนากรน้อยที่สุด นอกจากนั้นมีข้อเสนอแนะว่า หากจะให้ครูดำรงสถานะสื่อบุคคลในชุมชน ก็จำเป็นต้องมีเงื่อนไขเรื่องการเสริมข่าวสารให้แก่ครู เช่น การฝึกอบรม (มีครูเพียงครั้งเดียวที่เคยเข้ารับการฝึกอบรม) และการสร้างระบบส่งข่าวสารเพิ่มเติมอย่างต่อเนื่อง

(ค) ศิลปินพื้นบ้านในฐานะสื่อบุคคล

ถึงแม้ว่าจะมีการศึกษาเรื่องการนำเอาสื่อพื้นบ้านประเภทต่าง ๆ เช่น ลิเก ลำตัด โนห์รา หนังตะลุง ล่าวซอ หมอลำ ฯลฯ มาใช้ในงานพัฒนาด้านต่าง ๆ แต่งานที่จะเจาะลงไปศึกษาดัวศิลปินพื้นบ้านในฐานะสื่อบุคคลนั้นยังมีไม่มากนัก ตัวอย่างงานวิจัยที่ศึกษาในแนวทางดังกล่าวได้แก่ สมฤทธิ์ (2534) ที่ใช้การวิจัยเชิงคุณภาพ (การสัมภาษณ์แบบลึกและการสังเกตการแสดง) ศึกษาความตระหนักของช่างซอพื้นเมืองภาคเหนือในฐานะนักสื่อสารเพื่อการพัฒนา ผลการวิจัยพบว่า ช่างซอส่วนใหญ่มีความตระหนักในบทบาทการพัฒนาของตนเอง โดยได้แสดงบทบาทด้วยการเผยแพร่ข้อมูลข่าวสารด้านการพัฒนาไปสู่ประชาชน รวมทั้งกำหนดยุทธวิธีการสื่อสารให้มีประสิทธิภาพ สำหรับปัจจัยที่กำหนดระดับความตระหนักของช่างซอนั้น ที่สำคัญได้แก่การมีประสบการณ์ในการเข้าร่วมเข้าสัมมนาเกี่ยวกับสื่อพื้นบ้านเพื่อการพัฒนา และช่างซอเพศชายจะมีระดับความตระหนักมากกว่าเพศหญิง

(3) การเปิดรับข่าวสารของสื่อบุคคลในชุมชน

(i) จากแนวคิดเรื่องคุณสมบัติของ "ผู้ที่ทันสมัย" (Modern Man) คุณสมบัติประการหนึ่งที่จะขาดเสียมิได้ก็คือ ต้องเป็นผู้ที่สนใจข่าวสาร มีการเปิดรับและติดตามข่าวสารใหม่ ๆ อย่างต่อเนื่อง ประกอบกับแนวคิดทฤษฎีเรื่อง Two-step Flow of Information ที่เสนอว่า ข่าวสารจากสื่อมวลชน

จะต้องไหลผ่านจังหวะแรกไปสู่ผู้นำชุมชนเสียก่อน (input) จึงจะไหลผ่านต่อไปสู่ชาวบ้านทั่ว ๆ ไป (output) ดังนั้น ความสามารถในการถ่ายทอดข่าวสารของผู้นำชุมชน/ผู้นำทางความคิดจะมีมากน้อย ก็ขึ้นอยู่กับปริมาณและคุณภาพของการเปิดรับข่าวสารจากสื่อมวลชนและสื่ออื่น ๆ

(ii) การวิจัยเรื่องการเปิดรับข่าวสารของผู้นำชุมชนนั้นในลักษณะแรกจะเป็นการเปรียบเทียบความแตกต่างของการเปิดรับข่าวสารของผู้นำความคิดและประชาชนทั่ว ๆ ไป (อาจเรียกว่า "ผู้ตามความคิด") โดยมีแนวคิดเบื้องต้นว่า ผู้ที่เป็นผู้นำจะต้องมีการเปิดรับข่าวสารในเชิงปริมาณ-คุณภาพที่แตกต่างจากคนทั่ว ๆ ไป และผู้นำจะสามารถดำรงรักษาสถานภาพผู้นำเอาไว้ได้ตราบเท่าที่ยังรักษาความต่างต่างนั้นเอาไว้ได้ งานวิจัยของธิตินท์ (2537) ซึ่งเปรียบเทียบแบบแผนการเปิดรับข่าวสารของผู้นำและผู้ตามความคิดในจ.ชัยนาท แสดงให้เห็นความแตกต่างในเชิงปริมาณระหว่างคน 2 กลุ่มได้อย่างชัดเจน กล่าวคือ ผู้นำจะมีการเปิดรับข่าวสารมากกว่าผู้ตาม

ส่วนความแตกต่างในเชิงคุณภาพนั้น งานวิจัยของธิตินท์ (2537) และพรพิมล (2533) แสดงให้เห็นว่า การเปิดรับข่าวสารจากสื่อมวลชน เช่น วิทยุ โทรทัศน์ ของผู้นำนั้น จะเป็นข่าวสารที่เน้นเนื้อหาสาระที่เป็นประโยชน์ เช่น รายการเกษตร ในขณะที่ผู้ตามความคิดจะเน้นความบันเทิงมากกว่า รวมทั้งผู้นำจะนำเอาความรู้ที่คิดว่าเป็นประโยชน์ไปเผยแพร่ต่อด้วย

(iii) การวิจัยเพื่อเปรียบเทียบแหล่งข่าวสารของผู้นำ แม้ว่าโดยทางทฤษฎีแล้ว น่าจะมีความเป็นไปได้สูงว่า ผู้นำชุมชนจะเปิดรับข่าวสารจากสื่อมวลชนมากกว่าสื่อบุคคล หรือสื่อประเพณี อย่างไรก็ตาม ในงานวิจัยเปรียบเทียบแหล่งข่าวสารของผู้นำก็ยังพบว่า มีตัวแปรแทรกอื่น ๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้อง เช่น

- ประเภทของเนื้อหา ชลิดา (2539) พบว่า แม้ว่าผู้นำท้องถิ่นในโครงการพัฒนาลำน้ำเก่าและลำน้ำบัง จ.สกลนครและนครพนม จะเปิดรับข่าวสารทั่ว ๆ ไปจากโทรทัศน์มากเป็นอันดับหนึ่ง แต่หากเป็นเนื้อหาเฉพาะที่เกี่ยวกับโครงการพัฒนาลำน้ำทั้งสองแล้ว ผู้นำท้องถิ่นจะต้องเปิดรับจากสื่อบุคคล (คือกำนันและผู้ใหญ่บ้าน) เป็นอันดับแรก ทั้งนี้เนื่องจากธรรมชาติของสื่อมวลชนมักจะบรรจุเนื้อหาทั่ว ๆ ไป แต่สื่อบุคคลจะเป็นแหล่งข่าวสารที่มีเนื้อหาเฉพาะๆ

- ระดับความน่าเชื่อถือ บุษบา (2527) พบว่า ถึงแม้ผู้นำท้องถิ่นจะมีการเปิดรับสื่อมวลชนอย่างมาก แต่ทว่าสำหรับกลุ่มตัวอย่างที่เป็นผู้นำท้องถิ่นที่ได้มาเข้าเรียนในหลักสูตรประกาศนียบัตรวิชาการปกครองท้องถิ่นของมหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาราช อันเป็นโอกาสที่ได้สร้างเครือข่ายสื่อบุคคลขึ้นมา ในกรณีนี้ผู้นำความคิดจะมีความเชื่อถือในเจ้าหน้าที่ราชการ (สื่อบุคคล) มากกว่าสื่อมวลชน ซึ่งหมายความว่า สื่อมวลชนซึ่งเป็นสื่อที่เกิดใหม่ยังไม่สามารถสร้างความไว้วางใจ (trust) ให้เข้ามาแทนที่สื่อบุคคลที่เป็นสื่อที่มีมาก่อนได้

- ความแพร่หลายและการเข้าถึงสื่อ ตัวแปรอีกตัวหนึ่งที่จะมีผลต่อการเปิดรับก็คือ ลักษณะความแพร่หลายของสื่อและความสามารถในการเข้าถึงสื่อของผู้นำความคิดเอง เช่น

พรพิมล (2533) พบว่าเกษตรกรผู้นำจะหาซื้อหนังสือพิมพ์มาอ่านได้ยากกว่าฟังวิทยุและเปิดโทรทัศน์

(iv) ทศนะต่อสื่อมวลชน พรพิมล (2533) ได้ทำการสำรวจความคิดเห็นของผู้นำความคิดที่มีต่อแหล่งข่าวที่เป็นสื่อมวลชน และพบผลที่น่าสนใจดังนี้

- ปัญหาจากการได้รับความรู้ทางการเกษตรจากโทรทัศน์ก็คือ ผู้นำส่วนใหญ่จะจำรายละเอียดของเนื้อหาไม่ได้ ทั้งนี้เนื่องจากธรรมชาติของสื่อโทรทัศน์นั้นเป็นสื่อที่มาเพียงครั้งเดียว แล้วเก็บรักษาไม่ได้ (เมื่อเทียบกับหนังสือพิมพ์) ดังนั้นจึงควรมีการปิดจุคอ้อนด้วยการใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ เช่น เทปบันทึกเข้าช่วยโดยเฉพาะอย่างยิ่ง สำหรับข่าวสารที่เป็นความรู้ที่ต้องมีคำแนะนำสำหรับการปฏิบัติ (Instruction) หรือแปรรูปจากสื่อโทรทัศน์/วิทยุ ไปเป็นสื่อสิ่งพิมพ์ เป็นต้น

- รายการที่ผู้นำทางความคิดจะชื่นชอบคือ รายการที่มีลักษณะท้องถิ่น เช่น รายการวิทยุ "เพื่อเกษตรกร" จากสถานีวิทยุ ม.ก. เชียงใหม่ และชอบรูปแบบการนำเสนอที่มีลักษณะ interactive เช่น ขอบบทความในลักษณะการตอบปัญหาทางการเกษตร เป็นต้น

(4) สื่อบุคคลในฐานะแหล่งข่าวสารของผู้แสวงหาข่าวสาร

เนื่องจากในช่วงทศวรรษ 1970 แนวคิดเรื่องสื่อมวลชนสามารถสร้างผลกระทบให้แก่ผู้รับสารที่ถือเอาจุดยืนของผู้ส่งสารเป็นตัวตั้ง (Impact Study, sender-centered) แนวคิดนี้เริ่มถูกท้าทายจากกระบวนทัศน์ใหม่ ๆ เช่น ผู้ส่งสาร (สื่อมวลชน) ไม่สามารถจะมีอิทธิพลหรือมีอิทธิพลอย่างจำกัดต่อผู้รับสาร (Limited Effect paradigm) ทั้งนี้เนื่องจากผู้รับสารนั้นเลือกเปิดรับสารอย่าง active (active audience, selective perception) แนวคิดดังกล่าวได้รับการพัฒนาต่อเนื่องมาจนถึงทศวรรษ 1980 ที่แหล่งข่าวสารมีอย่างมากมาย จนกระทั่งผู้รับสารต้องเปลี่ยนสถานะมาเป็นผู้แสวงหาข่าวสาร (Information Seeker) ดังนั้น ในช่วงระยะเวลาดังกล่าว จึงมีงานวิจัยไทยที่เริ่มศึกษาว่า ผู้รับสารได้แสวงหาข่าวสารจากแหล่งข่าวใดบ้าง ตัวอย่างเช่น งานวิจัยของวรรณพร (2529) ประไพศรี (2539) สกลกานต์ (2539)

วรรณพร (2529) ศึกษาว่า กลุ่มคนงานไทยที่กำลังจะเดินทางไปทำงานในตะวันออกกลาง ได้แสวงหาข่าวสารจากแหล่งใดบ้างโดยการสัมภาษณ์และทดสอบคนงานที่สมัครงานกับกรมแรงงานและบริษัทจัดหาแรงงานเอกชน วรรณพรพบว่า แหล่งข่าวสารของกลุ่มตัวอย่างนี้ยังคงเป็นสื่อบุคคล (ซึ่งอาจเป็นนายหน้า เพื่อน ญาติ คนที่เคยไปทำงานต่างประเทศมาแล้ว) มากกว่าสื่ออื่น ๆ รองลงมาจึงเป็นสื่อมวลชนประเภทหนังสือพิมพ์ ทั้งนี้อาจเป็นไปตามเหตุผลที่ได้กล่าวมาข้างต้น กล่าวคือ สำหรับเนื้อหาเฉพาะ ๆ นั้นสื่อบุคคลจะทำหน้าที่ได้ดีกว่าสื่อมวลชน นอกจากนั้นสื่อบุคคลก็ยังเป็นแหล่งข่าวสารที่สำคัญที่สุด เพราะถึงแม้ว่าแหล่งข่าวแรกเกี่ยวกับงานจะเป็นสื่ออื่นก็ตาม แต่คนงานก็มักจะติดต่อแสวงหาข่าวสารเพิ่มเติมจากสื่อบุคคลด้วย นี่เป็นแบบแผนการหาข้อมูลของ

กลุ่มคนชั้นล่างของสังคมที่พบได้ในงานวิจัยชิ้นอื่น ๆ เช่น งานวิจัยเรื่องการใช้สื่อของเด็กที่ทำงานตามปั้มน้ำมันของสกลกานต์ (2539) กล่าวคือ คนกลุ่มใหญ่ของสังคมจะพึ่งพาข่าวสารเกี่ยวกับการปรับปรุงสภาพชีวิตของตนเองจากสื่อบุคคลเป็นหลัก

นอกจากนั้น งานวิจัยของวรรณพรยังแสดงให้เห็นว่าคนงานจะใช้แหล่งข่าวสารที่จัดไว้ให้ เช่น หน่วยราชการน้อยกว่าสื่อบุคคล ซึ่งอาจจะอธิบายได้ด้วยเหตุผลหลายประการ เช่น หน่วยราชการไม่มีหน่วยย่อยที่ไปตั้งในจังหวัดทำให้เกิดปัญหาเรื่องการเข้าถึง (accessibility) ส่วนแหล่งข่าวสารที่เป็นวิทยุหน้างานนั้นเป็นสื่อบุคคลที่มีอิทธิพลทางความคิดและทำหน้าที่ชักจูงใจได้อย่างดี (ในแง่ความน่าเชื่อถือ ความรู้ความสามารถเกี่ยวกับสถานะการทำงานจะมีมากกว่าสื่อบุคคลอื่น ๆ) วรรณพรจึงเสนอให้มีการศึกษากระบวนการสื่อสารกับคนงานของแหล่งข้อมูลเหล่านี้

ประไพศรี (2538) ศึกษาข้อมูลของผู้ที่ต้องการอพยพมาหางานทำในระดับภายในประเทศ คือกลุ่มคนชนบทที่ต้องการมาหางานทำในเมืองใหญ่ อาศัยที่ผู้วิจัยเป็นเจ้าของพื้นที่ฝ่ายบุคลากรของโรงงานในแถบจ.ชลบุรี ที่มีคนจากชนบทอพยพมาทำงานเป็นแรงงานอยู่มาก ผู้วิจัยจึงสนใจแบบแผนการแสวงหาข่าวสารของกลุ่มแรงงานอพยพเหล่านี้ ประไพศรีใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพที่เรียกว่า Ethnography ด้วยการใช้ชีวิตอยู่ในสนามร่วมกับกลุ่มตัวอย่าง ประกอบกับการสังเกตการสัมภาษณ์ การสนทนาพูดคุย กลุ่มตัวอย่าง 30 คนอย่างละเอียดและใช้เวลายาวนานพอสมควร

ผลการวิจัยที่น่าสนใจมีดังนี้

- แหล่งข่าว ผู้วิจัยยังคงพบข้อสรุปเช่นเดียวกับงานวิจัยที่กล่าวมาแล้วคือ สำหรับคนชนบทแล้ว สื่อบุคคล (อันได้แก่ญาติพี่น้อง เพื่อนคนรู้จักแถวบ้าน โดยเฉพาะคนที่เคยมีประสบการณ์มากรุงเทพฯ) จะเป็นแหล่งข่าวที่ใช้มากกว่าสื่อมวลชน (โทรทัศน์ วิทยุ หนังสือพิมพ์ โดยที่รายการข่าวโทรทัศน์จะให้ข้อมูลมากที่สุด) เหตุผลเบื้องหลังก็คือ สื่อบุคคลสามารถเข้าถึงได้ง่ายและน่าเชื่อถือมากกว่า

- ข้อมูลด้านบวกและด้านลบ จากประเภทของเนื้อหา 4 ประเภท ส่วนใหญ่ข้อมูลด้านบวกที่ได้จะเป็นเรื่องราวได้จากการทำงานและความสะดวกสบายของชีวิตความเป็นอยู่ ส่วนข้อมูลด้านลบก็คือ อันตรายของเมืองใหญ่ที่มีต่อชีวิตและทรัพย์สิน และอันตรายจากการทำงาน ข้อมูลทั้ง 2 ด้านมีความสัมพันธ์กับแหล่งข่าว กล่าวคือ สื่อบุคคลจะค่อนข้างให้ข้อมูลด้านบวก ในขณะที่สื่อมวลชนจะให้ข้อมูลด้านลบ แต่ในขณะที่กลุ่มตัวอย่างเปิดรับข้อมูลจากสื่อบุคคลมากกว่าสื่อมวลชน ทำให้ได้ภาพของชีวิตในเมืองใหญ่ ๆ ในด้านบวกมากกว่าด้านลบ

- สถานะของผู้แสวงหาข่าวสาร ผู้วิจัยแบ่งสถานะของผู้แสวงหาข่าวสารออกเป็น 3 กลุ่ม คือ

- (i) พวกที่อยากมาเมืองใหญ่ แต่มาไม่ได้ พวกนี้จะหาข้อมูลเล็กน้อยแล้วก็หยุด
- (ii) พวกที่อยากมา แต่ยังไม่พร้อม กลุ่มนี้จะแสวงหาข้อมูลอย่างมากเพื่อเตรียมความพร้อม
- (iii) พวกที่อยากมาและพร้อมจะมา กลุ่มนี้ก็ไม่หาข้อมูลเช่นกัน เพราะถึงอย่างไรก็มาอยู่แล้ว

• **บทบาทของข้อมูลจากสื่อบุคคล มีบทบาทใน 3 ลักษณะคือ**

- (i) ให้ข่าวสารข้อมูลสำหรับการตัดสินใจและการเตรียมตัว
- (ii) สื่อบุคคลที่ให้ข้อมูลนั้น ไม่เพียงแต่เป็นแหล่งข่าวสารเท่านั้น แต่เป็นแหล่งให้ความช่วยเหลือด้วย เช่น พาไปฝากงาน ให้อาศัยอยู่ด้วย
- (iii) มีผลต่อการอนุญาตของผู้มีอำนาจในครอบครัว

ผู้วิจัยได้ให้บทสรุปที่สำคัญ ๆ เกี่ยวกับแบบแผนการแสวงหาข้อมูลจากสื่อบุคคลในกรณีการมาทำงานทำของคนชนบทในเมืองใหญ่ว่า

◆ ข้อมูลเกี่ยวกับความอยู่รอดปลอดภัยมีผลต่อความปรารถนาที่จะเข้ามาทำงานในเมืองใหญ่มากกว่าความอยู่ดีมีสุข ซึ่งอาจหมายความว่า การอพยพเข้ามาทำงานนั้นเป็นปัจจัยผลักดัน (pushing factor) มากกว่าปัจจัยดึงดูด (pulling factor)

◆ ผู้แสวงหาข่าวสารมักจะมีแบบแผนรอคอยข่าวสาร มากกว่าจะไปแสวงหาข่าวสาร (เช่นขอให้เพื่อนที่ไปกรุงเทพกลับบ้านมาก่อน) โดยเฉพาะผู้หญิง

(5) หัวข้อวิจัยอื่น ๆ

นอกเหนือจากงานวิจัยที่ได้กล่าวไปแล้ว ยังมีงานวิจัยอีกกลุ่มหนึ่งที่ไม่อาจจัดเข้ากลุ่มของการวิจัยที่กล่าวถึงแล้ว ในที่นี้จะยกตัวอย่างงานวิจัยที่น่าสนใจ 1 ชิ้นคือ

• **การสื่อสารแบบ "ซุบซิบนิทาน"**

บุญศรี (2525) ศึกษาพฤติกรรมการสื่อสารแบบพิเศษชนิดหนึ่งคือ การซุบซิบเพื่อนำมาประยุกต์ใช้ในงานพัฒนา ผู้วิจัยใช้วิธีการวิจัยทั้งเชิงปริมาณและคุณภาพ อันได้แก่ การสัมภาษณ์ และการสังเกตกลุ่มสมาชิกรงานพัฒนา 3 กลุ่มคือ กลุ่มสตรี กลุ่มเยาวชน และกลุ่มออมทรัพย์ ในจ.นครราชสีมา ผลการวิจัยในเรื่องรูปแบบการสื่อสารชนิดพิเศษนี้มีข้อค้นพบบางประการที่น่าสนใจ เช่น

◆ การซุบซิบเป็นรูปแบบการสื่อสารที่เกิดในชุมชนที่มีความสัมพันธ์แน่นแฟ้นกันในระดับหนึ่ง และเป็นช่องทางการสื่อสารที่มีอิทธิพลต่อคนในสังคมนั้นเอง

◆ ผู้วิจัยได้พลิกมุมมองที่เคยเป็นแง่ลบของเรื่องการซุบซิบเสียใหม่ว่า การซุบซิบเป็นรูปแบบการสื่อสารที่ทำหน้าที่ควบคุมกฎเกณฑ์ทางสังคม กล่าวคือการซุบซิบจะเกิดขึ้นเมื่อคนใน

สังคมไม่พอใจการกระทำของคนในกลุ่มหรือคนนอกกลุ่ม เพื่อควบคุมให้ผู้ถูกขูดรีดระงับการกระทำดังกล่าว และส่งผลทางอ้อมให้คนส่วนใหญ่ไม่เลียนแบบการกระทำที่ถูกขูดรีดนั้น

♦ เป็นที่น่าสังเกตว่า ในขณะที่เนื้อหาของการขูดรีดนั้นจะมีตั้งแต่เรื่องส่วนตัวไปถึงเรื่องการทำงาน แต่ข้อมูลจากทั้ง 3 กลุ่มจะเน้นไปในการขูดรีดเรื่องการทำงานมากกว่าเรื่องส่วนตัว

♦ ผู้วิจัยเสนอให้มีการค้นหาเครือข่ายของการขูดรีดเนื่องจากเป็นเครือข่ายภายในของการสื่อสารในชุมชน เนื่องจากจะช่วยชี้ให้เห็นว่า บุคคลใดเป็นศูนย์กลางของการติดต่อเป็นสะพานเชื่อมโยงระหว่างกลุ่มย่อยในชุมชน เพื่อนำเอาเครือข่ายดังกล่าวมาใช้ประโยชน์ในการเผยแพร่ข่าวสารเพื่อการพัฒนา

6. ข้อสังเกตและข้อเสนอแนะ

(i) สื่อบุคคลถือได้ว่าเป็นสื่อที่มีความสำคัญอย่างมากที่สุดในเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนาของสังคมชนบทไทย และถึงแม้ว่าจะมีงานวิจัยจำนวนมากที่ทำการวิจัยเรื่องสื่อบุคคลประเภทต่าง ๆ แต่ทว่าหัวข้อและทิศทางการศึกษาวิจัยยังค่อนข้างจำกัดอยู่มาก กล่าวคือ มีการศึกษาบทบาทของสื่อบุคคลที่อยู่ภายใต้แบบจำลอง Modernistic และ Transmission Model เท่านั้น ทำให้มีความสนใจที่จะศึกษาอิทธิพลในการโน้มน้าวของสื่อบุคคลเท่านั้น

ดังนั้น หัวข้อการวิจัยในอนาคตควรที่จะขยายบทบาทของสื่อบุคคลให้กว้างขวางออกไปโดยอาศัยกรอบแนวคิดเรื่อง Multiplicity Paradigm และ Ritualistic Model เช่น บทบาทในการปลุกสำนึกของชุมชน บทบาทของแหล่งรวมองค์ความรู้ของชุมชน ฯลฯ

(ii) การวัดคุณสมบัติของสื่อบุคคลโดยเฉพาะที่เป็นผู้นำนั้น มักจะมีการนำเอาเกณฑ์เรื่อง "ความทันสมัย" ซึ่งเป็นเกณฑ์ประยุกต์มาจากแบบจำลองของ Modernistic และอาจจะไม่ได้สอดคล้องกับสภาพความเป็นผู้นำที่แท้จริงของสังคมชนบทไทย ดังนั้น ควรมีการวิจัยโดยใช้ทัศนะแบบ Indigenous perspective กล่าวคือ ค้นหาว่าคนในชนบทไทยมีเกณฑ์ที่จะเลือกผู้ที่เป็นผู้นำได้อย่างไรบ้าง เช่น บรรดาปราชญ์ชาวบ้านทั้งหลาย

(iii) ยังมีกลุ่มสื่อบุคคลจำนวนมากที่เป็นแกนหลักของชุมชน แต่ยังไม่ได้รับการผนวกเข้ามาในกระบวนการพัฒนาของชุมชน เช่น จากที่งานวิจัยค้นพบคือ กลุ่มครู ศิลปินพื้นบ้าน ช่างฝีมือ พ่อค้าของชุมชน ฯลฯ ควรมีการศึกษากระบวนการสื่อสารเพื่อการพัฒนาของบุคคลเหล่านี้ รวมทั้งศึกษากระบวนการเครือข่ายการสื่อสารของชุมชน (เช่น ในงานศึกษาเรื่องพฤติกรรมขูดรีด)

(iv) เมื่อชุมชนต้องเผชิญกับโลกภายนอก บรรดาสื่อบุคคลที่เป็นผู้นำของชุมชนย่อมมีวิธีการปรับประสานตนเอง โดยเฉพาะในแง่มุมของการสื่อสาร ดังนั้นจึงควรมีงานวิจัยเพื่อศึกษากระบวนการดังกล่าว

บทที่ 7

การศึกษาสื่อมวลชนเพื่อการพัฒนาชนบท

งานวิจัยที่ศึกษาสื่อมวลชนเพื่อการพัฒนาชนบทนั้น สามารถแบ่งออกได้เป็น 2 ส่วนใหญ่ ๆ คือ

ส่วนที่ 1 : การศึกษาสื่อมวลชนรวมทุกประเภท

ส่วนที่ 2 : การศึกษาสื่อมวลชนแต่ละประเภท

(2.1) การศึกษาสื่อสิ่งพิมพ์เพื่อการพัฒนา

(2.2) การศึกษาสื่อวิทยุเพื่อการพัฒนา

(2.3) การศึกษาสื่อโทรทัศน์เพื่อการพัฒนา

ส่วนที่ 1 : การศึกษาสื่อมวลชนรวมทุกประเภท

มีข้อสังเกตประการแรกคือ ปริมาณงานวิจัยที่ทำการศึกษาสื่อมวลชนรวมทุกประเภทที่ถูกนำมาใช้ในงานพัฒนาชนบทจะมีมากกว่าการศึกษาเจาะลงไปในสื่อมวลชนแต่ละประเภท ซึ่งก็คงเป็นไปข้อสังเกตที่ได้กล่าวมาแล้วตั้งแต่แรกว่า แบบแผนการใช้สื่อเพื่อการพัฒนาชนบทของไทยนั้นจะมีลักษณะรวม ๆ กันอย่างหลากหลาย มากกว่าจะทุ่มสุดตัวไปที่สื่อประเภทใดประเภทหนึ่ง ซึ่งอาจจะเนื่องจากความไม่มั่นใจทางวิชาการในเรื่องประสิทธิภาพของสื่อแต่ละชนิด (จึงใช้หลักการว่า "ใช้หลายอย่างเข้าไว้ ปลอดภัยกว่า") หรืออาจจะสืบเนื่องมาจากข้อเท็จจริงที่ว่า ในการพัฒนานั้นจำเป็นต้องใช้สื่อหลาย ๆ ชนิดมาผสมผสานกัน

จากปริมาณงานวิจัยทั้งหมดในส่วนที่ 1 นี้ สามารถจัดประเภทหัวข้อการศึกษาได้เป็น

(1) การสำรวจแบบแผนการเปิดรับสื่อมวลชน มีงานวิจัยที่ครอบคลุมยุคสมัยของทฤษฎีสื่อมวลชนทั้ง 3 ยุค ดังนี้

(1.1) การสำรวจการเปิดรับสื่อมวลชนตามทฤษฎีผลกระทบ (Impact Theory)

(1.2) การสำรวจการใช้ประโยชน์และความพึงพอใจจากสื่อ

(1.3) การสร้างสื่อมวลชนแบบมีส่วนร่วม

(2) การตรวจสอบแบบจำลอง Modernistic ในบริบทสังคมไทย

(3) การเปิดรับสื่อมวลชนกับความทันสมัย

(3.1) ความเป็นเมือง/ความทันสมัย และการเปิดรับสื่อมวลชน

- (3.2) การเปิดรับสื่อมวลชนกับความทันสมัยด้านการเมือง
- (3.3) การเปิดรับสื่อมวลชนกับความทันสมัยด้านวัฒนธรรม
- (3.4) การศึกษาสื่อมวลชนกับเรื่องสิ่งแวดล้อม

(4) ข้อสังเกตและข้อเสนอแนะ

(1) การสำรวจแบบแผนการเปิดรับสื่อมวลชน

(1.1) การสำรวจการเปิดรับสื่อมวลชนตามทฤษฎีผลกระทบ

(ก) ปริมาณงานวิจัย

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2521	สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ	บทบาทของสื่อสารมวลชนต่อการศึกษาของชาวบ้าน	จุฬาฯ
2525	ศิริชัย ศิริเกษ และ จุมพล รอดคำดี	สื่อมวลชนเพื่อการพัฒนาในเขตเมืองป็นชนบท ศึกษาเฉพาะ อ.คลองหลวง และ อ.ธัญบุรี จ.ปทุมธานี	
2530	บำรุง สุขพรรณ	อิทธิพลของสื่อมวลชนในการเสริมสร้างความร่วมมือและเสริมกระบวนการพัฒนาชนบท	ธรรมศาสตร์
2531	ศิริชัย ศิริเกษ	การใช้และการแพร่กระจายข่าวสารเพื่อการพัฒนาจากสื่อมวลชนในหมู่บ้านคอยแซ่ อ.แม่ทา จ.ลำพูน	จุฬาฯ

(ข) ผลการวิจัย

เป็นที่น่าสังเกตว่า นักวิชาการด้านสื่อสารมวลชนไทยจะทำการวิจัยขนาดใหญ่เพื่อสำรวจแบบแผนการเปิดรับสื่อมวลชนในประเภทต่าง ๆ ของประชาชนในชนบทอยู่เป็นระยะ ๆ ในที่ได้พบงานวิจัยการสำรวจแบบแผนการเปิดรับสื่อมวลชนดังกล่าวจำนวน 4 ชิ้น

(i) ในปี 2521 สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติได้สำรวจแบบแผนการเปิดรับสื่อมวลชนจากประชาชนทั่วประเทศโดยมีเป้าหมายที่จะใช้สื่อมวลชนเป็นช่องทางของการศึกษานอกระบบ (งานวิจัยชิ้นนี้มีลักษณะที่แตกต่างจากงานวิจัยอีก 2 ชิ้นที่จะกล่าวถึงคือ นอกจากจะสำรวจด้านผู้รับสารแล้ว ยังวิเคราะห์เนื้อหาสื่อเพื่อคัดเลือกส่วนรายการประเภทต่าง ๆ ด้วย)

สำหรับมิติที่ทำการสำรวจ ได้แก่

- ประเภทของสื่อที่เปิดรับ เรียงลำดับจากมากไปหาน้อย ผลการวิจัยยังพบว่า ประชาชนชนบทเปิดรับสื่อเรียงลำดับจากมากไปหาน้อยดังนี้คือ วิทยุ ภาพยนตร์ หนังสือพิมพ์ โทรทัศน์ และนิตยสาร ข้อมูลดังกล่าวเกิดขึ้นเนื่องจากยังเป็นยุคเริ่มแรกของสื่อโทรทัศน์ที่ยังไม่แพร่หลายเข้าไปในชนบท

- ลักษณะของสื่อท้องถิ่น v.s สื่อส่วนกลาง เช่น รายการวิทยุ ผลการวิจัยยังพบว่า ชาวชนบทสนใจรับฟังวิทยุท้องถิ่นมากกว่าวิทยุส่วนกลาง อันเนื่องมาจากความใกล้ชิดทางวัฒนธรรม อย่างไรก็ตาม ในยุคสมัยปัจจุบันที่เริ่มมีเทคโนโลยีดาวเทียมสื่อสาร ทำให้สามารถจัดรายการจากส่วนกลางแต่ครอบคลุมได้ทั่วประเทศ ก็เริ่มมีความสนใจเรื่องการครอบงำทางวัฒนธรรมจากส่วนกลางไปยังท้องถิ่นชนบท

- เป้าหมายของการใช้สื่อมวลชน ผลการวิจัยพบว่า ประชาชนเปิดรับฟังวิทยุและอ่านหนังสือพิมพ์เพื่อติดตามข่าวสารเป็นอันดับแรก ส่วนโทรทัศน์นั้นใช้เพื่อความบันเทิงเป็นหลัก (เนื่องจากรายการข่าวโทรทัศน์ก่อนหน้าปี 2525 นั้นยังมีลักษณะไม่น่าสนใจ)

(ii) อีก 4 ปีต่อมาในปีพ.ศ.2525 ศิริชัย ศิริภายะ และจุมพล รอดคำดี ก็ได้ทำการสำรวจขนาดใหญ่ทั่วประเทศเช่นเดียวกัน การวิจัยยังพบผลเช่นเดียวกับงานวิจัยปี 2521 อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยได้ทำนายว่า ในอนาคต สื่อโทรทัศน์จะเลื่อนอันดับมาแข่งหน้าสื่อวิทยุอย่างแน่นอน นอกจากนั้นยังมีข้อมูลพบว่า ในช่วง 10 ปีที่ผ่านมา ปริมาณการเปิดรับหนังสือพิมพ์และวิทยุในชนบทไม่เปลี่ยนแปลงไปมากนัก แต่แนวโน้มของโทรทัศน์กลับเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว และในงานวิจัยชิ้นนี้ ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ว่า ตัวแปรเรื่องค่าใช้จ่าย และโอกาสที่จะได้เปิดรับสื่อ (เช่น ช่วงเวลาว่าง) เป็น 2 ตัวแปรที่ใช้ทำนายความบ่อยครั้งของการเปิดรับได้ดีที่สุด

(iii) ในปี 2530 บำรุง สุขพรรณ ก็ทำการสำรวจขนาดใหญ่โดยใช้กลุ่มตัวอย่างเป็นประชาชนใน 3 เมืองหลัก (นครราชสีมา เชียงใหม่ สงขลา) ผู้วิจัยพบว่า กลุ่มตัวอย่างในเมืองใหญ่ ๆ นั้น ทุกบ้านจะมีวิทยุ 87% มีโทรทัศน์ และ 37% มีเครื่องเล่นวีดิทัศน์แล้ว แบบแผนการใช้สื่อแต่ละชนิดจะสอดคล้องกับวิถีชีวิตประจำวัน คือ วิทยุจะถูกใช้ในช่วงเช้า โทรทัศน์ถูกใช้ในช่วงกลางวัน โดยรายการที่ติดตามมากในสื่ออิเล็กทรอนิกส์ทั้ง 2 ประเภท คือ ข่าวและละคร

(iv) ในปี 2531 ศิริชัย ดำรงการ ใช้และการแพร่กระจายข่าวสารเพื่อการพัฒนาจากสื่อมวลชนในหมู่บ้านคอยแซ่ อ.แม่ทา จ.ลำพูน โดยได้เพิ่มตัวแปรที่เป็นสภาพความเป็นจริงในชนบทเข้าไปด้วย คือเครือข่ายด้านการสื่อสารของชุมชน ผลการวิจัยพบว่า มีตัวแปรที่สามารถอธิบายความบ่อยครั้งในการเปิดรับสื่อมวลชนคือ โอกาสที่จะเปิดรับ ค่าใช้จ่าย (ซึ่งเป็นข้อจำกัดของการใช้หนังสือพิมพ์และนิตยสาร) ความต้องการความบันเทิง ความต้องการสาระความรู้ ส่วนประเภทของสื่อที่ชุมชนชนบทเช่นหมู่บ้านนี้มีอัตราการเปิดรับมากที่สุดยังเป็นวิทยุเช่นงานวิจัยอื่น ๆ และยัง

สามารถทำนายแนวโน้มได้ว่า การเปิดรับสื่อมวลชนประเภทต่าง ๆ จะมีเพิ่มมากขึ้น

ผลการวิจัยที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งคือ การใช้วิธีการศึกษาเครือข่ายการสื่อสารในชุมชนที่พบว่า มีการเกาะกลุ่มเป็นเครือข่ายต่าง ๆ ในชุมชนถึง 21 เครือข่าย โดยที่แบบแผนการสื่อสารภายในและระหว่างหมู่บ้านนั้น พบว่า ชาวบ้านมีการติดต่อภายในชุมชนกันเองมาก แต่ไม่ค่อยติดต่อกับคนนอกหมู่บ้าน (เนื่องจากสภาพภูมิศาสตร์) ดังนั้น ในหมู่บ้านจึงมีกลุ่มย่อย ๆ มากมาย กระจัดตัวกันออกไป มีสมาชิกเฉลี่ยในกลุ่มไม่เกิน 5 คน ซึ่งหมายความว่า รูปแบบการสื่อสารในชุมชนมีลักษณะกระจัดตัว ไม่รวมศูนย์ (decentralized) และชาวบ้านมีโอกาสที่จะตรวจสอบข้อมูลของกันและกัน สำหรับลักษณะของเครือข่ายนั้นก็จะมียู่ 3 รูปแบบคือ เครือข่ายมิตรสหาย เครือข่ายผู้ให้ความรู้ และเครือข่ายทางการสื่อสาร

(1.2) การสำรวจการใช้ประโยชน์และความพึงพอใจจากสื่อ (Uses & Gratifications Approach)

ในขณะที่การสำรวจแบบแผนการเปิดรับสื่อภายใต้ทฤษฎีผลกระทบ (Impact/Effect Theory) นั้น จะมีข้อสันนิษฐานอยู่เบื้องหลังว่า ยิ่งบุคคลเปิดรับสื่อมากขึ้นเท่าใด เนื้อหาในสื่อก็จะมีอิทธิพลต่อบุคคลมากขึ้นเท่านั้น โดยพิจารณาสถานะของผู้รับสารว่ามีลักษณะเป็นฝ่ายถูกกระทำ (passive) ในทางตรงกันข้ามกับแนวคิดเรื่องการใช้ประโยชน์และความพึงพอใจจากสื่อที่แม้จะมีการสำรวจแบบแผนการเปิดรับสื่อเช่นกัน หากทว่าแนวคิดหลังนี้มีข้อสันนิษฐานว่า บุคคลนั้นเปิดรับสื่ออย่างเป็นผู้กระทำ (active) เป็นการเลือกเปิดรับ (Selective perception) โดยการเลือกนั้นเกิดมาจากสภาพชีวิตที่เป็นจริงและความต้องการด้านต่าง ๆ ของบุคคลเอง งานวิจัยที่สำรวจแบบแผนการใช้สื่อและความพึงพอใจจากสื่อจะเริ่มต้นในยุคหลัง ๆ (ตั้งแต่ทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา) โดยได้มีการพัฒนาแนวคิดต่อเนื่องเรื่อยมาจากผู้เลือกใช้สื่อ (Media Users) มาถึงรูปแบบที่พัฒนาสูงสุด คือแนวคิดเรื่องแสวงหาข่าวสารของผู้ใช้สื่อ (Information seeking)

(ก) ปริมาณงานวิจัย

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2533	สุปราณี นิยมรัตน์	การตามกระแสข่าวจากสื่อมวลชนของชาวบ้าน บ่อสร้าง จ.เชียงใหม่	จุฬาฯ
2534	พจนา รูปแก้ว	รูปแบบพฤติกรรมของชาวพญาในการใช้และ พึงพอใจในสื่อประชาสัมพันธ์ของท้องถิ่น	ธรรมศาสตร์
2539	ภูษงค์ น้อยสง่า	การใช้สื่อวิทยุและโทรทัศน์ของคณงานไร่ฮ้อยที่ หมู่บ้านหนองประเสริฐ จ.อุดรธานี	จุฬาฯ

(ข) ผลการวิจัย

(i) งานวิจัยชิ้นแรกในแนว Uses & Gartifications Approach คือตัวอย่างงานวิจัยของ พงณา (2534) ที่สำรวจรูปแบบการใช้สื่อท้องถิ่นของประชาชน 6 กลุ่มอาชีพในเขตพัทธยา จ.ชลบุรี โดยเริ่มจากข้อเท็จจริงที่ว่า เมืองพัทธยาเป็นเมืองท่องเที่ยวที่มีชื่อเสียงติดอันดับโลก แต่ความเจริญเติบโตดังกล่าว หากปราศจากการจัดการที่มาจากความร่วมมือของคนทุกฝ่ายในพัทธยา พัทธยาจะไม่สามารถธำรงรักษาชื่อเสียงดังกล่าวเอาไว้ได้ ดังเช่นปัจจุบัน พัทธยามีปัญหาสำคัญ ๆ ต้องแก้ไข เช่นเดียวกับเมืองท่องเที่ยวที่ไม่มีระบบการจัดการที่มีประสิทธิภาพ เช่น ขาดแคลนน้ำประปามลพิษทางน้ำ การก่อสร้างอาคารสูง ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ สื่อท้องถิ่นทุกชนิดของพัทธยาจึงถูกคาดหวังว่าจะทำหน้าที่ของสื่อที่จะช่วยประสานความร่วมมือในการแก้ปัญหาของชุมชน

ผู้วิจัยได้สำรวจใช้แบบสอบถามกลุ่มตัวอย่าง 6 กลุ่มคือ เจ้าหน้าที่รัฐ ผู้ประกอบการ พนักงานบริการ หญิงอาชีพพิเศษ กรรมกร และนักเรียน จำนวน 480 คน เกี่ยวกับการใช้สื่อประโยชน์ที่ได้และความพึงพอใจ โดยที่กลุ่มทั้ง 6 กลุ่มนั้นมีสภาพชีวิตที่แตกต่างกัน จึงน่าจะมีการเปิดรับสื่อที่แตกต่างกัน ผลการวิจัยพบว่า

- ประเภทสื่อวิทยุท้องถิ่นเป็นสื่ออันดับแรกที่กลุ่มตัวอย่างทั้ง 6 กลุ่มเปิดรับมากที่สุด และสำหรับสื่ออันดับที่สองนั้น มีความแตกต่างกันตามระดับการศึกษาของกลุ่มเป้าหมาย เช่น กลุ่มเจ้าหน้าที่รัฐ กลุ่มพนักงานบริการ และกลุ่มนักเรียนจะใช้หนังสือพิมพ์มากเป็นอันดับสอง ในขณะที่กลุ่มผู้ประกอบการ หญิงอาชีพพิเศษ และกรรมกรจะใช้สื่อโทรทัศน์มากเป็นอันดับสอง

- ปริมาณการใช้ ปรากฏว่ากลุ่มพนักงานบริการที่ต้องประกอบอาชีพโดยใช้ข่าวสารมากที่สุดจะเป็นกลุ่มที่มีปริมาณการเปิดรับสื่อมากที่สุด ในขณะที่กลุ่มกรรมกรมีการเปิดรับสื่อน้อยที่สุด

- ในแง่การใช้ประโยชน์จากสื่อและความพึงพอใจที่ได้รับนั้น ผลการวิจัยพบว่า ทุกกลุ่มรายงานว่าอยู่ในระดับปานกลาง ทั้งนี้อาจจะเนื่องจากวิธีวิจัยแบบใช้แบบสอบถามที่ผู้ตอบมักจะเลือกคำตอบระดับปานกลาง

(ii) งานวิจัยอีกชิ้นหนึ่งที่คล้ายคลึงกับงานของพงณา เพียงแต่เปลี่ยนกลุ่มเป้าหมายคืองานของภุขงค์ (2539) ซึ่งทำการสำรวจแบบแผนการใช้สื่อวิทยุและโทรทัศน์ของคนงานไร่ฮ้อยใน จ.อุดรธานี ด้วยการใช้วิธีการเชิงคุณภาพคือ การสังเกตแบบมีส่วนร่วม และการสัมภาษณ์แบบเจาะลึกคนงานที่เป็นตัวแทนของคน 2 รุ่นอายุ (วัยรุ่น/วัยผู้ใหญ่) จำนวน 26 คน

ความสนใจของผู้วิจัยเริ่มมาจากสภาพชีวิตการทำงานในไร่ฮ้อยที่เป็นสภาพการทำงานที่หนักหน่วงมาก ในอีกด้านหนึ่งข้อเท็จจริงที่เกี่ยวกับกลุ่มตัวอย่างก็คือ มีการศึกษาน้อยและมีฐานะยากจน ซึ่งปัจจัยทั้ง 2 ด้านจะเป็นตัวกำหนดแบบแผนการเลือกใช้สื่อของกลุ่มตัวอย่าง

ผลการวิจัยที่สำคัญ ๆ พบว่า

- ประเภทสื่อ กลุ่มตัวอย่างอาศัยการเปิดรับสื่ออยู่ 3 ประเภทคือ วิทยุ โทรทัศน์ และหอกระจายข่าวของหมู่บ้าน สำหรับวิทยุ นั้น กลุ่มตัวอย่างจะเป็นเจ้าของเอง ดังนั้นจึงสามารถพกพาไปใช้ได้ไหนไร้อยู่ แต่สำหรับโทรทัศน์นั้น เนื่องจากกลุ่มตัวอย่างมีฐานะยากจน จึงไม่มีเป็นเจ้าของเอง และต้องไปอาศัยดูที่ร้านชาหรือบ้านคนอื่นที่มี

- ประเภทของเนื้อหา ที่กลุ่มตัวอย่างเปิดรับมากที่สุดซึ่งจะเป็นตัวสะท้อนเป้าหมายการเลือกใช้ของกลุ่มตัวอย่าง ก็คือ กลุ่มตัวอย่างเปิดรับสื่อเนื้อหาประเภทบันเทิงมากที่สุดจากทุกสื่อ (ฟังเพลงจากวิทยุ ดูละครจากโทรทัศน์) รองลงมาคือ ประเภทข่าว ก็เป็นข่าวบันเทิง ข่าวเกษตร

- ความต้องการข่าวสาร เมื่อนำกรอบแนวคิด Uses & Gratifications มาวิเคราะห์ความต้องการของกลุ่มคนงานไร่้อยในการเลือกใช้สื่อ คำตอบก็คือ คนงานไร่้อยใช้สื่อเพื่อตอบสนองความต้องการด้านอารมณ์ไม่ว่าจะเป็นการผ่อนคลาย หรือความบันเทิงมากที่สุด รองลงมาจึงเป็นความต้องการข่าวสารความรู้และติดตามเหตุการณ์ต่าง ๆ

(iii) ตัวอย่างงานวิจัยชิ้นสุดท้ายเป็นรูปแบบที่พัฒนามาจนสุดของแนวคิด Uses & Gratifications คือ การพิจารณาว่า ผู้รับสารนั้นมีผู้ใช้ที่นั่งรอคอยรองรับสารจากผู้ส่งอีกต่อไปแล้ว หากแต่เป็น "ผู้แสวงหาข่าวสาร" ที่เฝ้าการเองงาน (active information seeker) ตัวอย่างนี้ได้แก่ งานวิจัยของ สุปราณี (2536) ที่ศึกษาการตามกระแสข่าวจากสื่อมวลชนของชาวบ้านบ่อสร้าง จ. เชียงใหม่

สภาพความเป็นจริงของหมู่บ้านบ่อสร้าง ซึ่งเป็นชุมชนที่ (ในช่วงเวลาที่ศึกษา) กำลังเปลี่ยนผ่านจากชุมชนชนบทมาเป็นชุมชนเมือง โดยกำลังมีการเปลี่ยนแปลงจากการประกอบอาชีพเกษตรกรรม (ปลูกข้าว) มาเป็นอุตสาหกรรมพื้นบ้าน (ทำร่มขายนักท่องเที่ยว) สถานการณ์ดังกล่าวทำให้ชุมชนมีความต้องการที่จะติดตามกระแสความเคลื่อนไหวของสังคมภายนอกอย่างมาก

- ผู้วิจัยได้ใช้วิธีการศึกษาเชิงคุณภาพด้วยการสังเกตและสัมภาษณ์เจาะลึกกลุ่มตัวอย่างในหมู่บ้านเป็นเวลา 6 เดือนเต็ม (มี.ค.-ก.ย. 2533) ผลการวิจัยเรื่องการตามกระแสข่าวของชาวบ้านมีดังนี้

- ระบบการสื่อสารในหมู่บ้าน สามารถแยกย่อยได้เป็น 3 ระบบคือ การสื่อสารมวลชน สื่อเฉพาะกิจ (เสียงตามสาย) และการสื่อสารระหว่างบุคคล โดยมีการไหลของข่าวสารเข้ามายังหมู่บ้านในแนวตั้งจากทิศทางเดียวของสื่อมวลชนมายังชาวบ้านมากกว่าการไหลออก แต่ในเวลาเดียวกัน ก็มีการไหลของข่าวสารในแนวนอนแบบสองทางคือ การพูดคุยแลกเปลี่ยนกัน ส่วนระบบเสียงตามสาย จะมีผู้ใหญ่บ้านเป็น Gatekeeper

- การมีส่วนร่วมในสื่อ หากใช้เกณฑ์เรื่องการมีส่วนร่วมในสื่อ ก็จะเห็นความแตกต่างได้อย่างชัดเจนระหว่างการสื่อสารทั้ง 3 ระบบ ในระบบการสื่อสารมวลชนนั้น ชาวบ้านจะมีสถานะเป็นผู้รับเพียงอย่างเดียว แต่ในอีก 2 ระบบ ซึ่งเป็นระบบการสื่อสารที่มีมาก่อนนั้น ชาวบ้านมีบทบาททั้งในการบริหาร จัดการทั้งระบบไม่ว่าจะเป็นแหล่งข่าวหรือการกระจายข่าว

- หน้าที่ของสื่อมวลชน ผู้วิจัยได้พบบทบาทหน้าที่ทั้งด้านบวกและด้านลบของสื่อมวลชนที่มีต่อชุมชน ในด้านบวก สื่อมวลชนได้เข้าทำหน้าที่ทดแทนสถาบันดั้งเดิมแทบจะทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นการศึกษา การอบรมสั่งสอน ทั้งนี้เนื่องจากสภาพหมู่บ้านเริ่มกลายเป็นชุมชนสมัยใหม่ที่มีสายสัมพันธ์ขาดหายไป ในเวลาเดียวกัน สื่อมวลชนก็นำเอาวัฒนธรรมใหม่ ๆ จากภายนอกเข้าไปแทนที่วัฒนธรรมพื้นบ้าน รวมทั้งนำเอาอบาขมุขจากภายนอก เช่น การพนันฟุตบอลโลกเข้าไปทำลายชุมชน

- การติดตามข่าวสารระหว่างกลุ่มคน ผู้วิจัยพบว่ามีความแตกต่างระหว่างบุคคล 2 กลุ่มคือ กลุ่มผู้นำและคนรุ่นใหม่ที่จะมีการติดตามเรื่องราวหลาย ๆ เรื่องจากหลาย ๆ สื่อ เพื่อนำมาใช้ประโยชน์มากกว่ากลุ่มชาวบ้านทั่วไป

- ขั้นตอนการติดตามข่าว แบ่งเป็นลำดับขั้นตอน โดยเริ่มจากขั้นตอนแรกที่เป็น การติดตามสื่อมวลชนเป็นประจำแบบไม่เลือกเนื้อหาข่าว ขั้นตอนต่อมาจึงเริ่มให้ความสนใจเฉพาะเรื่องและติดตาม ขั้นสุดท้ายจะเป็นขั้นการติดตามหาข่าวสารเพิ่มเติมจากสื่ออื่นหรือผู้รู้เพื่อตรวจสอบ จากแบบแผนดังกล่าว จึงเห็นว่าชาวบ้านมีสถานะทั้งเป็นผู้ยอมรับ (passive) ในขั้นตอนแรก และเป็นผู้กระทำ (active) ในขั้นตอนหลัง

- ประเภทของสื่อกับการตามข่าวสาร ชาวบ้านมีแบบแผนการเลือกตามข่าวสารจากสื่อประเภทต่าง ๆ โดยใช้สื่อโทรทัศน์ติดตามความเคลื่อนไหวของสังคมทั่วไปและให้ความบันเทิง หนังสือพิมพ์ถูกใช้เพื่อใช้ในการตามข่าวเฉพาะ ระบบวิทยุเอฟเอ็มใช้เพื่อความบันเทิงด้านเพลงมากกว่าติดตามข่าว แต่วิทยุเอฟเอ็มจะถูกใช้ติดตามข่าวเหตุการณ์ในเชิงใหม่ ระดับหมู่บ้านและสังคม นิตยสารจะใช้ตามสาระเฉพาะหรือความบันเทิงเฉพาะ (เช่น นวนิยาย) ส่วนสื่อบุคคลจะใช้ตรวจสอบข่าวสารที่เคลือบแคลงจากสื่ออื่น ๆ

(1.3) การสร้างสื่อมวลชนแบบมีส่วนร่วม (Participatory Media)

แนวคิดเรื่องการสื่อสารชุมชนที่แท้จริงนั้น คงจะต้องดำเนินการไปตามหลักของการสื่อสารเพื่อชุมชน โดยชุมชนและของชุมชน ซึ่งหมายความว่า ต้องมีคุณลักษณะสำคัญประการหนึ่งคือ ชุมชนต้องเข้ามามีส่วนร่วมในการสื่อสาร ซึ่งแนวคิดดังกล่าวนี้ยังมีการดำเนินการในภาคปฏิบัติ น้อยมาก ดังนั้น งานวิจัยเกี่ยวกับการสร้างสื่อแบบมีส่วนร่วมก็ยิ่งน้อยตามไปด้วย ในการวิจัยครั้ง

นี้คณะผู้วิจัยพบตัวอย่างงานวิจัยเกี่ยวกับสื่อมวลชนแบบมีส่วนร่วมอยู่ 1 ชิ้นเท่านั้น คือ "โครงการสื่อสารมวลชน" ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของโครงการพัฒนาชนบทกลุ่มน้ำแม่กลอง ที่เริ่มในปี 2517 โดยเป็นโครงการวิจัยและพัฒนาชนบทแบบมีคณาจารย์ (Integrated) ที่ร่วมมือกันระหว่างมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ และมหาวิทยาลัยมหิดล ในโครงการนี้ประกอบด้วยผู้เชี่ยวชาญทั้งด้านสังคมศาสตร์ การเกษตร และสาธารณสุขในลักษณะ "สหสาขาวิชา" และเป็นโครงการที่มีลักษณะพิเศษกว่าโครงการวิจัยที่มีอยู่ขณะนั้นคือ เป็นการผสมผสานระหว่างการวิจัยและการปฏิบัติงานพัฒนาไปพร้อม ๆ กัน

ในโครงการพัฒนาชนบทแม่กลองนี้ ได้มีโครงการทดลองสื่อมวลชนเป็นโครงการย่อยโครงการหนึ่ง โดยมีเป้าหมายที่จะแสวงหารูปแบบของการใช้สื่อเพื่อการพัฒนาแบบให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมและเหมาะสมกับสภาพของท้องถิ่น (ดูรายละเอียดในสมควร กวียะ, แนวคิดเกี่ยวกับหนังสือพิมพ์ท้องถิ่น, คณะวารสารศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2526)

มีสื่อ 3 ชนิดที่ทางโครงการได้จัดสร้างขึ้นคือ

(ก) หนังสือพิมพ์ชนบทแม่กลอง

(ข) วิทยุกระจายเสียง

(ค) หน่วยภาพยนตร์เคลื่อนที่

(ก) หนังสือพิมพ์ชนบทแม่กลอง หน้าที่หลักของหนังสือพิมพ์ก็เพื่อให้ข่าวสารเพื่อการพัฒนา โดยมีรูปแบบที่เหมาะสมกับท้องถิ่นชนบท มีการจัดองค์กร และกระบวนการผลิตที่นำเอาเรื่องราวจากท้องถิ่นมาเป็นเนื้อหา ดำเนินการออกเป็นรายปักษ์ รูปแบบของหนังสือจะเหมือนกับหนังสือพิมพ์ธรรมดา แต่มี 4 หน้า และ 3 คอลัมน์ สามารถใช้ปีคบนฝาผนังเป็นหนังสือพิมพ์โปสเตอร์

เนื้อหาในหนังสือพิมพ์ ครั้งหนึ่งเป็นเรื่องราวที่มาจากท้องถิ่นโดยตรง ในรูปของข่าวความคิดเห็น การสัมภาษณ์ของชาวบ้านในหมู่บ้านต่าง ๆ นอกจากนั้นจะเป็นข่าวและความรู้ทั่วไปด้านเกษตร สุขภาพอนามัย สวัสดิภาพทางสังคม

การจำหน่ายจ่ายแจก จะนำส่งให้ทุกครัวเรือน ประมาณ 1,500 ฉบับ (แก้ปัญหาเรื่อง การเข้าถึงผู้อ่าน) อีกส่วนหนึ่งส่งให้กำนันเพื่อเอาไปวางในที่อ่านหนังสือประจำหมู่บ้าน วัด โรงเรียน และร้านกาแฟประมาณ 1,000 ฉบับ

หลังจากดำเนินงานไปได้ครบ 1 ก็ได้มีการประเมินผล และพบว่า แม้ว่าจะมีปัญหาด้านการพิมพ์และการจำหน่ายจ่ายแจกที่ล่าช้า แต่การรายงานผลจากผู้อ่านชาวบ้านก็พบว่า ชาวบ้านให้ความสนใจ มองเห็นคุณค่า ประโยชน์ และความเหมาะสมของหนังสือพิมพ์ชนบทแม่กลองอย่าง

มาก อย่างไรก็ตาม ปัญหาที่เกิดขึ้นหลังจากจบโครงการทดลองแล้วก็คือ ใครจะรับดำเนินการต่อไป ทั้งนี้เพราะ โครงการนี้ได้ทดลองในแง่รูปแบบและเนื้อหาเท่านั้น แต่ยังไม่ได้ทดสอบตัวเองในแง่การเลี้ยงตัวเองและประสิทธิภาพที่จะคุ้มค่าทุนที่ลงไป

(ข) วิทยุกระจายเสียง ใช้หลักการเกี่ยวกับการทำหนังสือพิมพ์ชนบทแม่กลอง โดยให้มีการจัดรายการเป็นพิเศษสำหรับเขตแม่กลอง ณ สถานีวิทยุแห่งประเทศไทย และสถานีวิทยุธรรมศาสตร์ รายการเหล่านี้จะมีเนื้อหาที่สอดคล้องและสนับสนุนกับเนื้อหาที่ตีพิมพ์ในหนังสือชนบท เพื่อหน่วยงานพัฒนาในท้องถิ่นจะได้จัดให้ชาวบ้านมาชุมนุมฟังกัน (ในรูปแบบ radio forum) โดยเฉพาะในรายการข่าวด่วนหรือข่าวที่ต้องมีการอธิบายกันหลายครั้ง

ในกระบวนการผลิต ทางโครงการฯ ได้จัดให้มีนักจัดรายการวิทยุ 1 คน เป็นทั้งผู้จัดรายการและประสานงานวิทยุต่าง ๆ เนื่องจากจะต้องมีการส่งเทปบันทึกเสียงไปยังสถานีวิทยุในท้องถิ่นด้วย สำหรับสัดส่วนรายการจะมี 60% เป็นบันเทิงและวัฒนธรรมชนบทเพื่อเรียกร้องความสนใจในการฟัง โดยนำเสนอในรูปแบบ "นิตยสารทางอากาศ" (Magazine program) ส่วนรายการข่าวจะเน้นการเคลื่อนไหวของท้องถิ่นเป็นหลักโดยอาศัยผู้สื่อข่าวของหนังสือพิมพ์ชนบทแม่กลอง อย่างไรก็ตาม หลังจากที่ยบช่วงระยะเวลาทดลองและได้มีการประเมินผลก็พบว่า ในกรณีของวิทยุนี้มีอุปสรรคอยู่หลายประการจนเกินกว่าที่จะแก้ไขได้ภายในข้อจำกัดของงบประมาณ เวลา และอำนาจหน้าที่ที่มีอยู่ เช่น มีรายการวิทยุจากกรุงเทพฯ เข้าไปในท้องถิ่นมากเกินไป จนไม่สามารถควบคุมการรับฟังรายการที่ทดลองได้ และนี่คงจะเป็นปัญหาอย่างยิ่งสำหรับการใช้วิทยุเพื่อการพัฒนาท่ามกลางบริบทที่มีสถานีวิทยุจำนวนมากนับเป็นร้อย ๆ แห่ง

(ค) หน่วยภาพยนตร์เคลื่อนที่ ในเดือนหนึ่ง ๆ จะจัดให้มีหน่วยเคลื่อนที่ไปยังตำบลที่เลือกเอาไว้แล้ว 1 ครั้ง แล้วแต่หน่วยใดจะสามารถหาเครื่องปั่นไฟไปได้ (ในขณะนั้น แม่กลองยังมีปัญหาเรื่องไฟฟ้า) แล้วทำการฉายภาพยนตร์และพูดถึงเนื้อหาของหนังสือพิมพ์ชนบท หลังจากนั้นจะให้เจ้าหน้าที่พัฒนาจากหน่วยงานต่าง ๆ เช่น กรมพัฒนาชุมชน กรมอนามัย ยูนิเซฟ สมาคมวางแผนครอบครัว มาร่วมพูดคุย ประชาสัมพันธ์ อภิปรายร่วมกับชาวบ้าน โดยทางโครงการจะมีผู้ประสานงานสื่อสารมวลชนเป็นผู้ติดต่อและมีหน้าที่เลือกสรรภาพยนตร์ที่จะฉาย

ในการประเมินผลหน่วยภาพยนตร์เคลื่อนที่หลังจากจบโครงการ ก็พบว่ามีปัญหาอุปสรรคคล้ายคลึงกับวิทยุคือ จะต้องแข่งขันกับบริษัทบันเทิงธุรกิจที่เข้าไปฉายหนังกลางแปลงประเภทบันเทิงอยู่ก่อนแล้ว จนได้รับความนิยมนอกจากชาวบ้าน และสร้างนิสัยดูหนังจอใหญ่เสียงสเตอริโอเสียแล้ว เมื่อหนังของทางโครงการเป็นหนังจอเล็กเสียงธรรมดา จึงไม่อาจดึงดูดความสนใจของชาวบ้านได้ ต่อมาทางโครงการได้หันไปลองใช้สไลด์ ซึ่งปรากฏว่าประหยัดและได้ผลดีกว่า

(2) การตรวจสอบแบบจำลอง Modernistic ในบริบทสังคมไทย

(ก) แบบจำลองของ Lerner

จากกระบวนการค้นคว้าเรื่องการใช้สื่อมวลชนเพื่อการพัฒนาในด้านต่าง ๆ ของประชาชนในชนบทนั้น จะวางอยู่บนแนวคิดที่ว่า สื่อมวลชนนั้นจะเป็นทั้งดัชนีวัด (indicator) และเป็นทั้งเครื่องมือ (tool) ของการพัฒนา กล่าวคือ สื่อมวลชนนั้นมีพลังความสามารถที่จะพัฒนาความทันสมัยด้านต่าง ๆ ให้แก่ภาคชนบทที่ยังล้าหลังอยู่ ในทางปฏิบัติ งานวิจัยในแนวทางนี้มักจะนำเอากรอบแนวคิดเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรสำคัญ ๆ ที่เกี่ยวข้อง ซึ่งนำเสนอโดย D. Lerner มาเป็นกรอบดังนี้

D. Lerner นำเสนอมามีตัวแปร 4 ตัวที่เกี่ยวข้องกับเรื่องการพัฒนา คือ

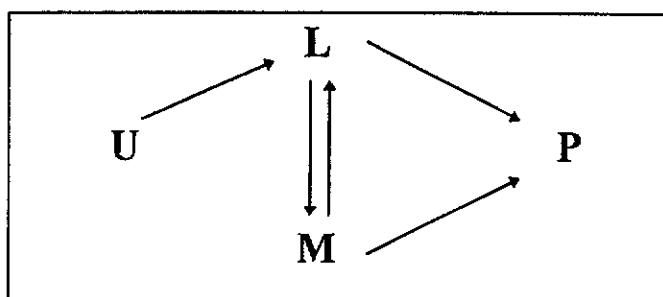
(ก) ความเป็นเมือง (urbanization) - U

(ข) การอ่านออกเขียนได้-การศึกษา (Literacy) - L

(ค) การเปิดรับสื่อ (Media exposure) - M

(ง) การมีส่วนร่วมทางการเมือง (Political Participation) - P

จากตัวแปรทั้ง 4 ตัวนี้ Lerner ได้นำไปศึกษาหาความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรทั้ง 4 เพื่อจัดกรอบลำดับแนวคิด ผลจากการศึกษา Lerner พบว่า แบบแผนของความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรทั้ง 4 จะเป็นดังนี้

แบบจำลองนี้อธิบายว่า จุดเริ่มต้นของการพัฒนาจะเริ่มเมื่อมีการพัฒนาให้เกิดความเป็นเมืองขึ้นมา หลังจากนั้นอัตราการอ่านเขียนได้ก็จะพัฒนาสูงขึ้นตามมา และส่งผลต่อเนื่องไปถึงการเพิ่มอัตราการเปิดรับสื่อ ทั้ง 2 ตัวแปรนี้จะส่งเสริมซึ่งกันและกัน และจะช่วยกันไปกำหนดการมีส่วนร่วมทางการเมืองให้สูงขึ้น

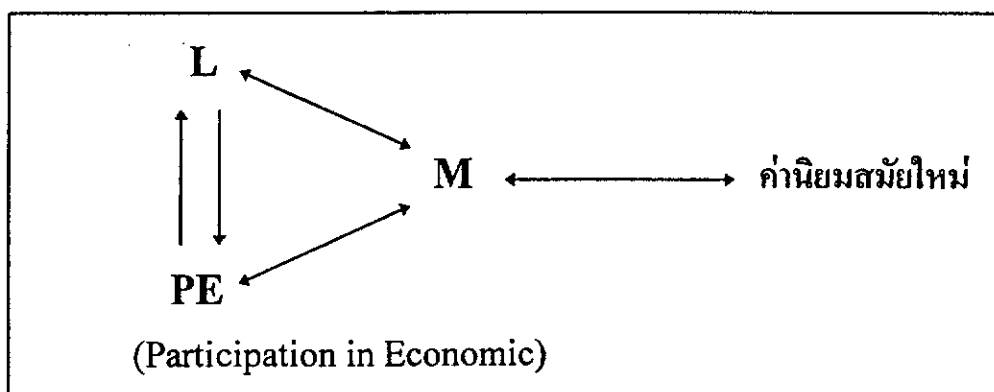
จากแบบจำลองที่ Lerner นำเสนอเอาไว้ บรรดาประเทศกำลังพัฒนาทั้งหลายต่างก็นำเอาแบบจำลองดังกล่าวไปพิสูจน์ในประเทศของตน ในกรณีของประเทศไทยก็มีการวิจัย 2 ชิ้นที่นำเอาแบบจำลองดังกล่าวมาทดสอบโดยได้เพิ่มเติมตัวแปรบางตัวเข้าไป พร้อมทั้งมีการวิจัยอีกชิ้นหนึ่งที่ต้องการทดสอบแนวคิดของกระบวนการค้นคว้า Modernistic ว่า ตัวแปรเรื่องการสื่อสารสามารถใช้เป็นดัชนีวัดระดับการพัฒนาได้หรือไม่

(ข) ปริมาณงานวิจัย

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2525	ศิริชัย ศิริวาปะ และ จุมพล รอดคำดี	สื่อมวลชนเพื่อการพัฒนาในเขตเมืองปนชนบท	จุฬาฯ
2529	บุญเกษม เสริมวัฒนากุล	ความสัมพันธ์ระหว่างสื่อมวลชนกับการพัฒนา ประเทศของไทยในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและ สังคมแห่งชาติ (2504-2526) การวิเคราะห์แบบ จำลองการเปลี่ยนให้เป็นสมัยใหม่ของเลนเนอร์	จุฬาฯ
2532	ปราโมทย์ เตชะเพ็ญเลิศ	การวิเคราะห์การพัฒนาประเทศโดยดัชนีการสื่อสาร	จุฬาฯ

(ค) ผลการวิจัย

(i) งานวิจัยชิ้นแรกของศิริชัย (2525) ที่นำเอาแบบจำลองของ Lerner มาใช้วัดในเขตชุมชนเมืองปนชนบท (คลองหลวง-ธัญบุรี) โดยผู้วิจัยได้เพิ่มเติมตัวแปรเข้าไปอีกตัวหนึ่งคืออัตราการเพิ่มของรายได้ ผลจากการวิจัยได้ออกมาเป็นแบบจำลองดังนี้

จุดเริ่มต้นของแบบจำลองนั้น จะต้องเริ่มต้นที่ตัวแปร 2 ตัวคือ ต้องมีการพัฒนาให้เพิ่มระดับรายได้และระดับการศึกษาไปพร้อม ๆ กัน ซึ่งตัวแปรทั้ง 2 ตัวนี้จะส่งผลต่อกันและกัน และหลังจากนั้น รายได้และการศึกษาก็จะร่วมกันกำหนดปริมาณการเปิดรับสื่อ ซึ่งในช่วงเวลาต่อมา จะมีผลสืบเนื่องมาถึงการพัฒนาค่านิยมสมัยใหม่

(ii) ต่อจากงานวิจัยชิ้นแรก บุญเกษม (2529) ได้นำเอาแบบจำลองของ Lerner มาใช้วิเคราะห์ผลการพัฒนาโดยภาพรวมทั้งประเทศไทย นับตั้งแต่มีแผนพัฒนาเศรษฐกิจช่วง 2504-2526 โดยได้เพิ่มตัวแปรเรื่องการมีส่วนร่วมทางเศรษฐกิจเข้าไปด้วย (PE) งานวิจัยครั้งนี้ใช้วิธีการวิเคราะห์เอกสารตามแบบจำลองของ Lerner ผลการวิจัยที่น่าสนใจมีดังนี้

• ในส่วนที่เกี่ยวกับตัวแปร "การมีส่วนร่วมทางการเมือง" ซึ่งเป็นตัวแปรสุดท้ายที่ถูกกำหนดมาจากตัวแปรอื่น ๆ ในแบบจำลองของ Lerner นั้น ผู้วิจัยพบว่า ในกรณีของประเทศไทย "การมีส่วนร่วมทางการเมือง" ไม่ได้มีความสัมพันธ์กับตัวแปรใด ๆ ทั้งสิ้น ทั้งนี้ผู้วิจัยให้คำอธิบายว่า เนื่องจาก "การมีส่วนร่วมทางการเมือง" ที่วัดด้วยพฤติกรรมการเลือกตั้งนั้น ในกรณีของเมืองไทย เกิดมาจากการถูกโน้มน้าวชักจูงมากกว่าจะเกิดมาจากการเห็นคุณค่าและความสำคัญของการเลือกตั้ง

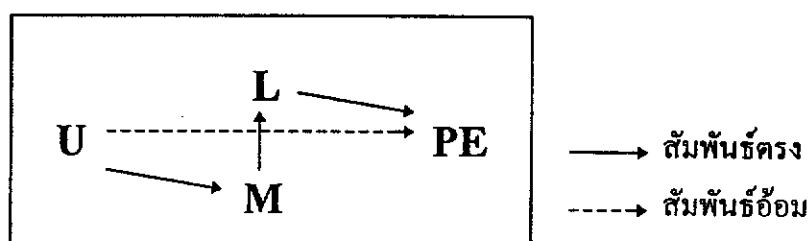
• มีตัวแปร 3 ตัวที่มีความสัมพันธ์กันโดยตรงคือ

U สัมพันธ์กับ M

M สัมพันธ์กับ L

L สัมพันธ์กับ PE

ส่วน U และ PE นั้น จะมีความสัมพันธ์กันโดยอ้อม รูปแบบความสัมพันธ์เป็นดังนี้คือ

(iii) งานวิจัยอีกชิ้นหนึ่งเป็นของปราโมทย์ (2532) ที่มีเป้าหมายจะทดสอบแนวคิดที่ว่า คำนีการสื่อสารนั้นสามารถใช้อธิบายหรือทำนายระดับการพัฒนาได้หรือไม่ ผู้วิจัยใช้วิธีการวิจัยด้วยการวิเคราะห์เอกสารข้อมูลย้อนหลัง 10 ปี (2520-2529) ซึ่งกำลังอยู่ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจฯ แผน 4-5 เพื่อดูว่าตัวแปรอิสระและตัวแปรตามมีค่าสหสัมพันธ์กันหรือไม่

• ชุดของตัวแปรอิสระได้แก่

- ◆ คำนีวัดสุขภาพอนามัย จาก อัตราการตาย
- ◆ คำนีวัดสาธารณสุข จาก อัตราการเจริญพันธุ์
- ◆ คำนีวัดความเป็นเมือง จาก สัดส่วนประชากรที่อาศัยอยู่ในเมือง
- ◆ คำนีการรู้หนังสือ จาก ตัวเลขนักเรียนประถมศึกษา
- ◆ คำนีการสื่อสาร จาก จำนวนครัวเรือนที่มีวิทยุ/โทรทัศน์

• ส่วนตัวแปรตาม คือ ระดับการพัฒนาของประเทศ

ผลการวิจัยที่สำคัญ ๆ มีดังนี้

• ผลการวิเคราะห์ค่าสหสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรอิสระและตัวแปรตาม พบว่า ตัวแปรความเป็นเมือง และคำนีการสื่อสาร มีค่าสหสัมพันธ์สูงกับระดับการพัฒนาประเทศ ในขณะที่คำนีการรู้หนังสือมีค่าน้อยที่สุด

- ดัชนีการสื่อสาร ที่ใช้วัดได้ดีที่สุดคือ สัดส่วนครัวเรือนที่มีเครื่องรับโทรทัศน์ และตัวแปรดัชนีการสื่อสารจะสัมพันธ์กับสัดส่วนการมีโทรทัศน์ ซึ่งหมายความว่า เมื่อมีการขยายตัวด้านการสื่อสาร จำนวนครัวเรือนที่มีโทรทัศน์จะเพิ่มมากขึ้น

- ดัชนีการสื่อสารโดยเฉพาะสัดส่วนการมีโทรทัศน์นั้นจะสัมพันธ์กับตัวแปรอื่น ๆ คือ สาธารณสุข ความเป็นเมือง สุขภาพอนามัย และอัตราการรู้หนังสือ

- ในท้ายที่สุด ผู้วิจัยยังได้สรุปว่า นอกจากการสื่อสารจะเป็นดัชนีวัดระดับการพัฒนาประเทศแล้ว ก็ยังประเทศใช้เป็นเครื่องมือส่งเสริมการพัฒนาได้ด้วย

(3) การเปิดรับสื่อมวลชนกับความทันสมัย

นอกเหนือจากการทดสอบแนวคิดและวิธีการวัดตัวแปรของแบบจำลอง Modernistic ที่กล่าวมาแล้ว ก็เริ่มมีงานวิจัยจำนวนมากที่นำเอากรอบแนวคิดของ Lemer มาพิสูจน์หาความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรต่าง ๆ ในส่วนเลี้ยวต่าง ๆ ของสังคมไทย เพื่อต้องการพิสูจน์ศักยภาพของสื่อมวลชนในการสร้างทันสมัยด้านต่าง ๆ

(3.1) ความเป็นเมือง/ความทันสมัยและการเปิดรับสื่อมวลชน

(ก) ปริมาณงานวิจัย

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2524	พัชนี เชยจรรยา	ความสัมพันธ์ระหว่างระดับความเป็นเมือง การเปิดรับข่าวสาร และความทันสมัยของประชาชน ศึกษากรณีประชาชนในอ.เมือง จ.สมุทรปราการ	จุฬาฯ
2526	ชลลดา วงศ์วิชัย	ความเป็นเมืองกับการเปิดรับสื่อมวลชน: ศึกษาเฉพาะกรณีประชาชนในเขตเทศบาลเมือง จ.ลำปาง	จุฬาฯ
2537	สุกัญญา นาคสุข	ความสัมพันธ์ระหว่างพฤติกรรม的开รับสื่อมวลชนกับความทันสมัยของประชาชนในจ.ฉะเชิงเทรา	จุฬาฯ

(ข) ผลการวิจัย

(i) งานวิจัยชิ้นแรกที่เริ่มเอาแนวคิดของ Lemer มาทดสอบบรรดาตัวแปรต่าง ๆ ในรายละเอียดมากขึ้น ได้แก่ งานของพัชนี (2524) ที่ต้องการจะตอบคำถามว่า บรรดาแนวคิดหลัก ๆ ของ Lemer เช่น ความเป็นเมือง การเปิดรับสารนั้น ในการปฏิบัติแล้ว ควรจะวัดจากอะไร

ผู้วิจัยได้เลือกทดสอบความสัมพันธ์ระหว่างแนวคิด 3 แนวคิด คือ ความเป็นเมือง การเปิดรับสื่อ และความทันสมัย โดยแต่ละแนวคิดจะวัดจากดัชนีต่าง ๆ กันดังนี้

- ความเป็นเมือง วัดจาก เขตที่อยู่อาศัย การเลื่อนชั้นทางสังคม การประกอบอาชีพ เกษตร/ไม่ใช่เกษตร

- การเปิดรับข่าวสาร วัดจากประเภทของสื่อ ความบ่อยครั้ง ระยะเวลา เนื้อหา รายการ และเหตุผลที่เปิดรับ

- ความทันสมัย วัดจากความสามารถในการคาดคะเนบทบาทของผู้อื่น (Empathy) ผู้วิจัยใช้วิธีการวิจัยเชิงปริมาณด้วยการใช้แบบสอบถามกลุ่มตัวอย่าง 263 คนที่เป็นผู้ที่อาศัยอยู่ในเขตเมืองและเขตนอกเมืองของอ.เมือง จ.สมุทรปราการ ซึ่งเป็นเขตเมืองปนชนบท ผลการวิจัยโดยรวมพบว่า ตัวแปรทั้ง 3 ตัวจะสัมพันธ์กันทั้งหมด โดยมีรายละเอียดดังนี้

- ระดับความเป็นเมืองมีความสัมพันธ์กับการเปิดรับข่าวสารโดยผู้ที่อาศัยอยู่ในเขตเมืองมีการเปิดรับข่าวสารมากกว่าผู้ที่อยู่นอกเขตเมือง ผู้ที่มีการเลื่อนระดับทางสังคมสูงกว่าจะมีการเปิดรับข่าวสารมากกว่าผู้ที่มีการเลื่อนระดับชั้นทางสังคมน้อย และผู้ที่ประกอบอาชีพที่ไม่ใช่เกษตรกรมีการเปิดรับข่าวสารมากกว่าผู้ที่ประกอบอาชีพเกษตรกร

- การเปิดรับข่าวสารมีความสัมพันธ์กับความทันสมัยโดยผู้ที่มีการเปิดรับข่าวสารมากกว่าจะมีความสามารถในการเข้าใจบทบาทของผู้อื่นได้ดีกว่าผู้ที่เปิดรับข่าวสารน้อย

- ระดับความเป็นเมืองมีความสัมพันธ์กับความทันสมัยโดยผู้ที่อาศัยอยู่ในเขตเมืองมีความสามารถในการเข้าใจบทบาทผู้อื่นได้ดีกว่าผู้ที่อยู่นอกเขตเมือง ผู้ที่มีการเลื่อนระดับชั้นทางสังคมสูงกว่า จะมีความเข้าใจบทบาทผู้อื่นได้ดีกว่าผู้ที่มีการเลื่อนระดับชั้นทางสังคมน้อย และผู้ที่มีอาชีพไม่ใช่เกษตรกรมีความเข้าใจบทบาทผู้อื่นได้ดีกว่าผู้ประกอบอาชีพเกษตรกร

- สำหรับการเรียงตัวความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรทั้ง 3 คือ ความเป็นเมือง การเปิดรับข่าวสาร และความทันสมัยนั้น การเปิดรับข่าวสารจะเป็นตัวแปรกลางระหว่างตัวแปรความเป็นเมืองและความทันสมัย

- ถึงแม้ว่าผลการวิจัยจะค้นพบความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรต่าง ๆ ที่เป็นไปตามแนวคิดทางทฤษฎี แต่ทว่าผู้วิจัยก็ยังให้ข้อเสนอแนะเพิ่มเติม เช่น ในการวัดการเปิดรับสื่อนั้น (Media Exposure) ผู้วิจัยคิดว่าจะต้องวัด "ความน่าเชื่อถือของสื่อ" (Mass Media credibility) ซึ่งอาจจะเป็นตัวแปรแทรกกลางเข้ามา

(ii) ชลลดา (2526) เลือกศึกษากลุ่มประชากร 2 กลุ่มที่ผู้วิจัยคาดว่าจะมีระดับความเป็นเมืองมากน้อยต่างกันในจ.ลำปาง เพื่อวัดความสัมพันธ์กับอัตราการเปิดรับสื่อ อย่างไรก็ตาม ผลการ

วิจัยไม่เป็นไปตามกรอบแนวคิดของ Lerner ทั้งนี้จะเนื่องมาจากปัญหาในสุ่มกลุ่มตัวอย่างที่ระดับความเป็นเมืองไม่แตกต่างกันอย่างแท้จริง

(iii) สุกัญญา (2537) ทดสอบความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรการเปิดรับสื่อและความทันสมัยของประชาชนใน จ.ฉะเชิงเทรา ซึ่งน่าสังเกตว่า ในปีพ.ศ.2536 นั้น ประชาชนในเขตพื้นที่นี้น่าจะมีความทันสมัยอย่างมากแล้ว ผลการวิจัยพบว่ามีความสัมพันธ์กันระหว่างตัวแปรทั้ง 2 แต่อยู่ในระดับต่ำอันน่าจะเนื่องมาจากลักษณะกลุ่มตัวอย่างที่น่าจะทันสมัยไปหมดแล้ว และยังพบว่าตัวแปรเรื่องระดับการศึกษาจะอธิบายเรื่องความทันสมัยได้ดีกว่า

(3.2) การเปิดรับสื่อมวลชนกับความทันสมัยด้านการเมือง

(ก) ปริมาณงานวิจัย

มีงานวิจัยหลายชิ้นที่สนใจวัดความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรทั้ง 2 นี้เนื่องจากผู้วิจัยมีความเชื่อว่า ภายใต้การปกครองระบบประชาธิปไตย ประชาชนจะต้องมีความตื่นตัวและต้องเข้ามามีส่วนร่วมทางการเมืองในระดับต่าง ๆ ซึ่งประชาชนในชนบทยังขาดสิ่งนี้ และสื่อมวลชนจะเป็นกลไกสร้างความตื่นตัวดังกล่าวได้ (น่าสังเกตว่ากระบวนทัศน์แบบ Modernistic นั้น จะมองปัญหาอยู่ที่ระดับปัจเจกบุคคล คือ ตัวประชาชน มากกว่าจะมองโครงสร้างและเงื่อนไขของสังคม)

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2527	พรทิพย์ เอ็นจะบก	การเปิดรับข่าวสารการเมืองจากสื่อมวลชนกับพฤติกรรมทางการเมืองของสตรี ศึกษาเฉพาะกรณีเขตเทศบาลนครเชียงใหม่	จุฬาฯ
2534	ปาริชาติ นิติมานพ	ความสัมพันธ์ระหว่างการเปิดรับสื่อมวลชนกับความทันสมัย กับการมีส่วนร่วมทางการเมืองของสตรีไทยพุทธกับสตรีไทยมุสลิม	จุฬาฯ
2538	เสถียร ปรีคาสา	ความสัมพันธ์ระหว่างความตื่นตัวทางการเมืองกับพฤติกรรมการเปิดรับ และการใช้สื่อมวลชนเพื่อสนองความพึงพอใจของประชาชน จ.มุกดาหาร ศึกษากรณี ถ้ำขุดสดการประชุมสภาผู้แทนราษฎรในช่วงปี 2535-2537	ธรรมศาสตร์

(ข) ผลการวิจัย

(i) เริ่มจากพรทิพย์ (2527) ศึกษากลุ่มตัวอย่างที่ถูกลองว่ามีความล้าหลังทางการเมืองมากที่สุดคือ กลุ่มสตรี ผู้วิจัยได้วิเคราะห์หาความสัมพันธ์ระหว่างการเปิดรับสื่อกับการมีส่วนร่วมทางการเมืองของสตรีในจ.เชียงใหม่ แต่เนื่องจากผู้วิจัยวัดมิติการเข้าร่วมทางการเมืองเป็น 2 ระดับ คือ ระดับชาติ (อันได้แก่การไปลงคะแนนเสียงเลือกตั้ง) และระดับท้องถิ่น (คือการเข้าร่วมกลุ่มต่างๆ ในท้องถิ่น) ผลการวิจัยกลับพบว่า สื่อบุคคลกลับเป็นปัจจัยสำคัญสำหรับการไปเลือกตั้ง และอัตราการเปิดรับสื่อกลับมีความสัมพันธ์ในทางลบกับพฤติกรรมทางการเมืองในเรื่องการเข้าร่วมเป็นสมาชิกกลุ่มในท้องถิ่น การวิจัยดังกล่าวสะท้อนแบบแผนพฤติกรรมทางการเมืองที่เป็นจริงของชนบทในโลกที่สามที่มีลักษณะเป็นเครือข่ายความสัมพันธ์มากกว่าจะเป็นการตัดสินใจของปัจเจกบุคคลที่ตัดสินใจอย่างใช้เหตุผลตามข้อมูลที่ได้รับจากสื่อมวลชนตามแนวคิดของ Lerner (นอกจากนั้นสื่อมวลชนก็ยังมีลักษณะเป็นสื่อของส่วนกลางมิใช่สื่อที่มีเรื่องราวการเมืองท้องถิ่นอีกด้วย)

(ii) ปาริชาติ (2534) ศึกษากลุ่มตัวอย่างสตรีเช่นเดียวกับพรทิพย์ (2527) แต่ทว่าเป็นในภูมิภาคภาคใต้ โดยเพิ่มตัวแปรเรื่องความทันสมัย และความแตกต่างระหว่างศาสนา เนื่องจากในภาคใต้มีกลุ่มชาวพุทธและมุสลิม ผลการวิจัยพบว่า ตัวแปรความทันสมัยไม่มีความสัมพันธ์กับการมีส่วนร่วมทางการเมือง ซึ่งผลดังกล่าวสอดคล้องกับข้อเท็จจริงที่เห็นได้ง่าย ๆ ในสังคมไทย ว่าคนในกรุงเทพฯ ไปออกเสียงเลือกตั้งน้อยกว่าคนในต่างจังหวัดอยู่แล้ว สำหรับตัวแปรเรื่องการเปิดรับสื่อกับการมีส่วนร่วมทางการเมืองนั้น จะมีมิติเรื่องประเภทของสื่อเข้ามาเกี่ยวข้อง กล่าวคือ มีแค่สื่อหนังสือพิมพ์เท่านั้นที่มีความสัมพันธ์กับการมีส่วนร่วมทางการเมือง แต่ไม่พบความสัมพันธ์ดังกล่าวในสื่อโทรทัศน์และวิทยุ ซึ่งสะท้อนว่า สื่ออิเล็กทรอนิกส์ทั้ง 2 ประเภทยังคงถูกนำมาใช้เพื่อความบันเทิงเป็นหลักมากกว่าจะเป็นสื่อเพื่อการพัฒนาด้านการเมือง

(iii) เสถียร (2538) ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรเรื่องการเปิดรับสื่อและความตื่นตัวทางการเมือง โดยเพิ่มเกณฑ์ (categories) เรื่องประเภทของสื่อจากส่วนกลางและสื่อท้องถิ่นเข้าไปด้วย โดยเลือกกลุ่มตัวอย่างเป็นประชาชนในจ.มุกดาหาร ซึ่งเป็นจังหวัดที่มีอัตราการลงคะแนนเลือกตั้งสูงสุด ผู้วิจัยพบว่า ยิ่งประชาชนมีความตื่นตัวทางการเมืองสูง ก็จะมีการเปิดรับสื่อมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การติดตามการถ่ายทอดสดการประชุมรัฐสภาจากโทรทัศน์ อย่างไรก็ตาม การเปิดรับนั้นก็เพื่อตอบสนองความสนุกสนานมากกว่าการแสวงหาข่าวสาร ส่วนในเรื่องการไปลงคะแนนเลือกตั้ง ส่วนใหญ่เป็นผลมาจากสื่อท้องถิ่นนานาประเภท คือ หอกระจายข่าว ผู้นำท้องถิ่น การแข่งขันชิงรางวัล บรรยายาศึกคักในวันเลือกตั้ง และการคมนาคม

(3.3) การเปิดรับสื่อมวลชนกับความทันสมัยด้านสาธารณสุข

จากตัวแปรเรื่องการมีส่วนร่วมทางการเมืองที่ Lerner เสนอว่ามีความสัมพันธ์กับการเปิดรับสื่อมวลชนแล้ว ความเชื่อถือในศักยภาพของสื่อมวลชนได้ถูกแพร่ขยายไปสู่มิติสังคม-วัฒนธรรมอื่น ๆ เช่น สุขภาพอนามัย สิ่งแวดล้อม ฯลฯ โดยเฉพาะในประเด็นสุขภาพอนามัยนั้น สืบเนื่องมาจากแนวคิดด้านประชากรศาสตร์ที่เสนอว่า ความยากจนของโลกที่สามนั้นเกิดขึ้นเนื่องจากการมีประชากรมากเกินไป ("ลูกมากจะยากจน") ดังนั้น นโยบายการวางแผนครอบครัว (ซึ่งในทางปฏิบัติถูกลดทอนมาเป็นการคุมกำเนิด) จึงถูกรณรงค์อย่างขนานใหญ่ และในการนี้มีการนำเอาสื่อมวลชนมาช่วยในการเปลี่ยนแปลงความรู้ ทักษะ และพฤติกรรมการคุมกำเนิดของประชาชนในชนบทอย่างเป็นระบบ ด้วยเหตุนี้จึงมีงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับเรื่องการใช้สื่อมวลชนกับการวางแผนครอบครัวอย่างมาก และในยุคหลัง เมื่อเกิดประเด็นปัญหาใหม่ ๆ เช่น เมื่อถึง "ยุคโรคเอดส์มาเยือน" สื่อมวลชนก็ยังถูกคาดหวังว่าจะเข้ามามีบทบาทในการป้องกันและแก้ไขปัญหาดังกล่าว

ตัวอย่างงานวิจัยที่จะยกมาแสดงเป็นตัวอย่าง คือ

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2524	สมทรง พายุรัตน์	การศึกษาเปรียบเทียบบทบาทของสื่อมวลชนที่มีผลต่อความรู้ ทักษะ และพฤติกรรมการวางแผนครอบครัวระหว่างพื้นที่ที่มีปัญหาด้านความมั่นคงกับเขตพื้นที่ที่ไม่มีปัญหาด้านความมั่นคง	จุฬาฯ
2538	วรยุพา สมถวิล	ข้อมูลข่าวสารเรื่องโรคเอดส์กับผลกระทบต่อประกอบวิชาชีพพยาบาล: ศึกษากรณีนักศึกษาวิทยาลัยพยาบาล สังกัดสถาบันพระบรมราชชนก ในท้องที่จังหวัดภาคใต้	ธรรมศาสตร์

(ข) ผลการวิจัย

(i) ในยุคแรกที่มีความสนใจด้านสาธารณสุขรวมศูนย์อยู่ที่ปัญหาประชากร ก็มีงานวิจัย เช่นของสมทรง (2524) ได้ทำการศึกษาเปรียบเทียบกลุ่มสตรี (ซึ่งเป็นกลุ่มเป้าหมายของการคุมกำเนิด) ตัวแปรที่ใช้คือโอกาสในการเข้าถึงข่าวสาร (Accessibility) โดยแยกกลุ่มเป้าหมายเป็น 2 พื้นที่ คือพื้นที่ที่มีโอกาสเข้าถึงข่าวสารมากและน้อย จากนั้นก็ตรวจสอบประเภทของสื่อที่เปิดรับมากและลงท้ายด้วยการวัด K-A-P ด้านการวางแผนครอบครัว ผลการวิจัยเป็นไปตามคาดคือ ในช่วงปี 2524 วิชายุ้งคงเป็นสื่ออันดับแรกที่เป็นแหล่งข่าวสารใหม่ ๆ สำหรับสตรีชนบท และโอกาสในการ

เข้าถึงสื่อจะเป็นปัจจัยกำหนดระดับความรู้ ทักษะและการปฏิบัติเรื่องการวางแผนครอบครัวของสตรี 2 กลุ่มให้แตกต่างกัน

(ii) ประเด็นปัญหาด้านสาธารณสุขมีการคลี่คลายมาเป็นระยะ ๆ ในขณะที่ช่วงทศวรรษ 2520 ประเด็นเรื่องการวางแผนครอบครัวเป็นประเด็นหลัก และได้คลี่คลายเมื่อตัวเลขอัตราการเจริญเติบโตของประชากรลดลงอย่างน่าพอใจ ในช่วงกลางทศวรรษ 2535 ปัญหาสาธารณสุขใหม่ที่เกิดขึ้นก็คือ ปัญหาเรื่องโรคเอดส์ แม้ประเด็นด้านสาธารณสุขจะเปลี่ยนแปลงไป ก็น่าสังเกตว่า แต่ความเชื่อในพลังของสื่อมวลชนนั้นยังคงค่อนข้างเหมือนเดิม ตัวอย่างเช่น งานวิจัยของวรยุพา (2538) ที่ศึกษาเรื่องการเปิดรับข้อมูลข่าวสารเรื่องโรคเอดส์กับผลกระทบต่อ การประกอบวิชาชีพพยาบาล โดยอาศัยแนวคิดที่ว่าในขณะที่มีการรณรงค์ต่อต้านโรคเอดส์ที่ใช้กลยุทธ์การกระตุ้นความกลัวและสร้างภาพโรคเอดส์ให้น่ากลัวมาก ๆ ก็มีปัญหว่าสำหรับกลุ่มคนที่ต้องเกี่ยวข้องกับโรคเอดส์อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้เพราะเป็นวิชาชีพเช่นกลุ่มพยาบาลนั้น จะได้ผลกระทบด้านความรู้ ทักษะ และการปฏิบัติ (K-A-P) จะได้รับผลกระทบอย่างไรบ้าง

ผู้วิจัยใช้วิธีการสัมภาษณ์ประกอบแบบสอบถามนักศึกษาวิทยาลัยพยาบาล ชั้นปีที่ 1-4 สังกัดสถาบันพระบรมราชชนกในท้องที่จ.ภาคใต้ 4 แห่งจำนวน 497 คน ผลการวิจัยที่น่าสนใจมีดังนี้

- พฤติกรรมการเปิดรับสารโดยทั่วไป แม้กลุ่มตัวอย่างจะเป็นผู้มีการศึกษาดีแต่ก็ยังมีแบบแผนการเปิดรับสารเช่นเดียวกับคนไทยโดยทั่วไป คือ เปิดรับสื่อวิทยุมากที่สุด รองลงมา เป็นโทรทัศน์และหนังสือพิมพ์ สื่อวิทยุนั้นจะใช้เพื่อเปิดฟังรายการบันเทิง (เพลง) มากที่สุด แต่สื่อโทรทัศน์และหนังสือพิมพ์นั้นจะใช้เพื่อติดตามข่าว รองลงมาจึงเป็นรายการบันเทิง

- การเปิดรับข่าวสารเรื่องโรคเอดส์ กลุ่มตัวอย่างได้รับข่าวสารเรื่องโรคเอดส์จากสื่อโทรทัศน์มากที่สุด รองมาเป็นสื่อวิทยุ

- ผลกระทบในด้าน K-A-P ผลการวิจัยพบว่า ในด้านความรู้ กลุ่มตัวอย่างมั่นใจว่าข่าวสารจากสื่อจะช่วยให้ตนเองมีความรู้มากพอที่จะประกอบอาชีพได้อย่างปลอดภัย แต่ในด้านทัศนคตินั้น กลุ่มตัวอย่างยังมีความกลัวโรคนี้อยู่ ซึ่งอาจสรุปได้ว่าผลกระทบที่มียังคงมีทั้งด้านลบและบวก และมีผลกำกวม

ผลกระทบในเรื่องการปฏิบัติเป็นข้อมูลที่น่าสนใจอย่างมากคือ

- ถ้าให้สมัครเพื่อดูแลผู้ป่วยเอดส์ กลุ่มตัวอย่างประมาณครึ่งหนึ่งยินดีจะสมัครเนื่องมาจากค่าตอบแทนสูงหรือเพราะสงสาร แต่ถ้าผู้ป่วยเป็นพ่อแม่หรือเพื่อน 90% ยินดีที่จะดูแล

- ถ้ารู้ว่าคนรักเป็นเอดส์ ส่วนใหญ่ยังยินดีจะคบหาต่อไป แต่ 70% จะไม่แต่งงานด้วย มีเพียง 13% เท่านั้นที่ยังคงจะแต่งงานด้วย

(3.4) การเปิดรับสื่อมวลชนกับความทันสมัยด้านวัฒนธรรม

จากแนวคิดเริ่มต้นในแบบจำลองของ Lemer ที่เน้นเรื่องศักยภาพของสื่อในการสร้างความทันสมัยทางการเมือง ได้มีการขยายแนวคิดเรื่องความทันสมัยออกมาถึงมิติอื่น ๆ เช่น มิติวัฒนธรรม และมักมีการให้นิยามว่า "ความทันสมัยทางวัฒนธรรม" นั้น น่าจะหมายถึงการมีความคิดที่เป็นวิทยาศาสตร์ (แทนที่จะเชื่อถือไสยศาสตร์) มีวัฒนธรรมในระดับที่กว้างขวางเช่น ระดับชาติและระดับโลก (แทนที่จะมีวัฒนธรรมที่คับแคบอยู่ระดับท้องถิ่น) และในการนี้นักวิชาการด้านการสื่อสารเพื่อการพัฒนาเชื่อว่า สื่อมวลชนจะมีบทบาทสำคัญในการสร้างความทันสมัยทางวัฒนธรรมดังกล่าว

มีตัวอย่างงานวิจัยอยู่ 2 ชิ้นที่เป็นตัวแทนของแนวคิดเรื่องการเปิดรับสื่อและความทันสมัยทางวัฒนธรรมที่กล่าวมาข้างต้น

(ก) ปริมาณงานวิจัย

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2526	สุมน อยู่สิน	พฤติกรรมการสื่อสารและการผสมผสานกลมกลืนเข้ากับวัฒนธรรมไทย ศึกษาเฉพาะชาวจีนในเขตเทศบาลนครเชียงใหม่	จุฬาฯ
2533	อนันต์ ทิพย์รัตน์ และคณะ	รายงานการวิจัยเรื่องลักษณะ/รูปแบบของการประชาสัมพันธ์ที่ช่วยส่งเสริมการเรียนรู้และการใช้ภาษาไทยของชาวไทยมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้	ม.สงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี

(ข) ผลการวิจัย

(i) สุมน (2526) ศึกษาเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างการเปิดรับสื่อมวลชนกับการผสมกลมกลืนเข้ากับวัฒนธรรมไทยของกลุ่มชาวจีนที่อาศัยอยู่ในเขตเทศบาล จ.เชียงใหม่ โดยใช้วิธีการสอบถามกลุ่มตัวอย่างคนจีน 148 คน ที่มีอายุตั้งแต่ 15 ปีขึ้นไป ผู้วิจัยกล่าวถึงบริบททางสังคมของเขตที่ศึกษาว่า เชียงใหม่เป็นย่านการค้าที่สำคัญซึ่งมักเป็นเขตที่มีคนจีนอาศัยอยู่มาก เนื่องจากคนจีนมีความถนัดในเรื่องการค้า ในเวลาเดียวกันชาวเชียงใหม่เป็นผู้มีวัฒนธรรมอันดีงามทั้งไม่มีความรังเกียจชาวต่างด้าว จึงคาดว่า การผสมกลมกลืนระหว่าง 2 วัฒนธรรมคงจะดำเนินไปด้วยดี และผู้วิจัยขiongใจว่า สื่อมวลชนจะมีบทบาททางด้านวัฒนธรรมนี้มากนักน้อยเพียงใด

ผลการวิจัยที่น่าสนใจมีดังนี้

- สภาพของการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรม อยู่ในระดับที่ดี จะเห็นได้จากการที่กลุ่มตัวอย่างมีการใช้ชื่อตัวและชื่อสกุลเป็นไทย นิยมพูดภาษาไทยกันภายในครอบครัวและใช้ติดต่อสื่อสารกับคนอื่น ส่วนการยึดถือประเพณีนั้น จะไม่ใช้การเลือกยึดถือเพียงฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง หากแต่จะยึดถือทั้งประเพณีไทยและจีนควบคู่กันไป

- การเปิดรับสื่อมวลชน ผู้วิจัยได้วัดใน 2 มิติคือ ความถี่และจำนวนสื่อที่เปิดรับสำหรับความถี่นั้น มีผลทำให้ทัศนคติและการปฏิบัติตามวัฒนธรรมของกลุ่มตัวอย่างแตกต่างกันไปบ้าง อย่างไรก็ตาม ก็ไม่มีผลต่อการยึดถือประเพณีไทยและจีนแตกต่างกัน ในขณะที่จำนวนสื่อที่เปิดรับไม่มีผลต่อการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรมเลย ซึ่งนำมาสู่ข้อสรุปที่ว่าสื่อมวลชนมิใช่ปัจจัยที่สำคัญเพียงปัจจัยเดียวในการทำให้ชาวจีนมีการผสมกลมกลืนกับวัฒนธรรมไทย หากทว่ายังต้องมีปัจจัยอื่น ๆ มาสนับสนุน ซึ่งในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ค้นพบว่า ปัจจัยด้านคุณลักษณะทางประชากรเอง เช่น อายุ การศึกษา อาชีพ เป็นตัวแปรที่เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย

(ii) นอกเหนือจากลักษณะทางชนชาติเช่นชาวจีนในเชียงใหม่ที่ปรากฏในงานวิจัยของสุมนแล้ว ในเขตท้องถื่นภาคใต้ ก็ยังมีชาวไทยมุสลิมที่มีเอกลักษณ์ในการนับถือศาสนาที่ต่างไปจากกลุ่มคนไทยส่วนใหญ่ มีตัวอย่างงานวิจัยในลักษณะเกี่ยวกับที่กล่าวมาแล้ว คือ งานของอนันต์ (2533) ที่ศึกษาถึงบทบาทของสื่อมวลชนในการส่งเสริมการเรียนรู้และการใช้ภาษาไทยของชาวไทยมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้

ผู้วิจัยใช้วิธีการวิจัยเชิงสำรวจ กลุ่มชาวไทยมุสลิม 1,041 คนใน 5 จังหวัดชายแดนภาคใต้ เพื่อสำรวจแบบแผนการรับข่าวสารจากสื่อมวลชน ทัศนคติ และความต้องการที่มีต่อสื่อดังกล่าว ผลการวิจัยที่น่าสนใจมีดังนี้

- **แบบแผนการใช้ภาษาไทยของประชาชน**

ประชาชนจะใช้ภาษาไทยเมื่อยามไปติดต่อกับสถานที่ราชการ (เช่น ที่ว่าการอำเภอ สถานีอนามัย) โดยกลุ่มเยาวชนจะใช้ภาษาไทยมากกว่ากลุ่มผู้ใหญ่และผู้สูงอายุ แต่ในการพูดกับเพื่อนบ้านและญาติพี่น้อง จนทุกเพศทุกวัยจะใช้ภาษามลายูกันทั้งหมด

- **สถาบันที่ส่งเสริมการใช้ภาษาไทย**

ประชาชนมีความเห็นว่า โทรทัศน์และสถาบันการศึกษามีส่วนในการส่งเสริมการใช้ภาษาไทยมากที่สุด และสื่อโทรทัศน์จะเป็นสื่อที่ประชาชนใช้ติดตามข่าวสารมากที่สุด ยกเว้นกลุ่มผู้สูงอายุที่ใช้สื่อวิทยุมากที่สุด

- **ทัศนคติและความต้องการที่มีต่อโทรทัศน์**

กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่ประเมินว่ารายการโทรทัศน์ของไทยทุกรายการดีกว่ารายการของมาเลเซีย ยกเว้นเรื่องศาสนาอิสลาม และต้องการให้มีรายการศาสนาอิสลามในโทรทัศน์

ในเรื่องภาษาที่ใช้ กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่ต้องการให้ใช้ภาษาไทย ในเรื่องของประเภทรายการ กลุ่มตัวอย่างต้องการให้เป็นรายการที่มีสาระ เช่น ข่าว อาชีพ สุขภาพ และไม่ต้องการรายการประเภทบันเทิง เช่น เพลง ภาพยนตร์

(3.5) การศึกษาต่อมวชนกับเรื่องสิ่งแวดล้อม

เป็นที่น่าสังเกตว่า ในประเด็นเรื่องสิ่งแวดล้อมนั้น สื่อมวลชนดูเหมือนจะได้รับมอบหมายบทบาทให้เข้ามามีส่วนร่วมในการแก้ปัญหาอย่างมาก อันอาจจะเนื่องมาจากวิธีการในการวิเคราะห์สาเหตุของปัญหาสิ่งแวดล้อมว่า มีต้นเหตุมาจากการขาดความรู้ มีทัศนคติและการกระทำที่ไม่ถูกต้อง ดังนั้น แนวคิดเรื่องศักยภาพและพลังของสื่อมวลชนในการแก้ไขปรับเปลี่ยน K-A-P ของบุคคลจึงถูกนำมาใช้ในปริบทของเรื่องสิ่งแวดล้อม อย่างไรก็ตาม เนื่องจากปัญหาสิ่งแวดล้อมมิใช่เป็นปัญหาในระดับปัจเจกบุคคลเท่านั้น หากแต่โยงไปถึงเรื่องการบริหารจัดการสิ่งที่เป็นพื้นที่สาธารณะ (public space) เช่น ป่าไม้ แม่น้ำ ถนน อากาศ ฯลฯ ซึ่งผูกโยงไปถึงเรื่องการตัดสินใจด้านการเมือง นโยบายและแผนการพัฒนาประเทศ ดังนั้น บทบาทของสื่อมวลชนจึงมีอยู่หลายระดับและหลากหลายที่

(ก) ปริมาณงานวิจัย

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2534	ศิริวรรณ โรจนสุพรรณ	ความสัมพันธ์ระหว่างการใช้สื่อมวลชนกับความ รู้เรื่องสิ่งแวดล้อมของประชาชนในอ.เมือง จ. เชียงใหม่	จุฬาฯ
2535	เขวาคา ดุษฎณานนท์	ท่าทีของสื่อมวลชนต่อโครงการก่อสร้างเขื่อน พลังน้ำของการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย	จุฬาฯ
2535 (1992)	อุบลรัตน์ ศิริยุวศักดิ์ (Ubonrat Siriyuvasak)	Environmental discourses in the Thai Media	จุฬาฯ
2536	จิรวรรณ กมลรัตนโยธิน	การวิเคราะห์เนื้อหาและความหมายของรายการ สารคดีสิ่งแวดล้อมทางโทรทัศน์	จุฬาฯ
2536	ศิรินารด พิเชียรสุนทร	การวิเคราะห์แหล่งข่าวด้านพลังงานสำหรับสื่อ มวลชน	จุฬาฯ
2538	สุชาดา มิตรรามัญ	บทบาทหน้าที่ของนิคมสารสารคดีในการอนุรักษ์ ธรรมชาติ	จุฬาฯ

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2538	อุษณีย์ ศิริสุนทรไพบุลย์	แนวทางการมีส่วนร่วมของประชาชนในโครงการขนาดใหญ่ของรัฐ	จุฬาฯ
2539	รัชนิกา ชำนาญมนต์	ประสิทธิผลของรายการทุ่งแสงตะวันในด้านความรู้และทัศนคติต่อการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมของเด็ก	จุฬาฯ

(ข) ผลการวิจัย

แนวทางในการศึกษาเรื่องบทบาทของสื่อมวลชนที่มีต่อเรื่องสิ่งแวดล้อม (โดยในที่นี้จะเน้นสิ่งแวดล้อมในชนบทเป็นหลัก) มีอยู่ 4 ประเด็นคือ

- (1) การศึกษาพัฒนาการของสื่อมวลชนประเภทต่าง ๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับเรื่องสิ่งแวดล้อม
- (2) การสำรวจกระบวนการผลิตข่าวสารและวิธีการนำเสนอเรื่องสิ่งแวดล้อมของสื่อมวลชน
- (3) การศึกษาผลกระทบที่เกิดขึ้นกับผู้รับสารหรือการวัดประสิทธิภาพของสื่อมวลชน
- (4) การมีส่วนร่วมของประชาชนกับบทบาทของสื่อมวลชน

(1) การศึกษาพัฒนาการของสื่อมวลชนประเภทต่าง ๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับเรื่องสิ่งแวดล้อม

เริ่มต้นจากงานของอุบลรัตน์ (1992) ที่สำรวจพัฒนาการของรายการสิ่งแวดล้อมในโทรทัศน์ไทยว่า ในช่วงระยะแรกๆ (ตั้งแต่เริ่มมีโทรทัศน์ในปีพ.ศ.2498) มิติด้านสิ่งแวดล้อมที่ปรากฏในโทรทัศน์มักจะเป็นการฉายสารคดีต่างประเทศที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ธรรมชาติ (Natural history) เช่น รายการ Singer World หรือ Life on Earth เป้าหมายของรายการเหล่านี้ก็เพื่อปลูกฝังให้เข้าใจและรักธรรมชาติ โดยยังไม่มีบริบททางเศรษฐกิจการเมืองเข้าไปเกี่ยวข้อง (อาจเรียกว่าเป็นสิ่งแวดล้อมแบบ "สายลมแสงแดด") ในยุคต่อมา (ประมาณปี 2520) จึงเริ่มเห็นรายการประเภท "รักเจ้าพระยากับดาวเสวย" ที่ยังคงสืบทอดจิตสำนึกอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมของยุคแรก หากทว่าได้เพิ่มมิติของการกระทำเข้าไป อันต่อแสดงให้เห็นอาการนำเป็นห่วงของสิ่งแวดล้อมแล้ว อย่างไรก็ตาม รายการประเภทนี้ยังคงมุ่งเน้นที่พฤติกรรมระดับปัจเจกบุคคลเท่านั้น

ในช่วงปี 2520-2530 บริบทด้านสิ่งแวดล้อมของไทยทวีปัญหารุนแรงขึ้น เนื่องจากนโยบายพัฒนาเศรษฐกิจที่เข้าไปช่วงชิงแหล่งสนับสนุนชีวิต (Life support system) ของชาว

ชนบท กรณีความขัดแย้งต่าง ๆ จึงปะทุขึ้นอย่างมาก เช่น การสร้างเขื่อนน้ำโจน (2525-6) เขื่อนแก่งกรุง (2531-33) มลพิษจากโรงไฟฟ้าแม่เมาะ (2534-37) กระทำอัศวินบาตรกรรมของคุณสืบ นาคะเสถียร เหตุการณ์โคลนถล่มที่จ.นครศรีธรรมราชอันเนื่องจากการตัดไม้ทำลายป่า ฯลฯ ดังนั้น สื่อมวลชนไทยที่ทำหน้าที่เป็นกระจกสะท้อนสภาพที่เป็นจริง เนื้อหาข่าวถึงแวดลอมในสื่อมวลชน จึงได้เปลี่ยนแปลงจากแบบ "สายลมแสงแดด" มาเป็นแบบ "บู๊เลือดเคียดค้านเศรษฐกิจการเมือง" ประจักษ์พยานที่เห็นได้ชัดเจนที่สุดคือ งานศึกษาพัฒนาการของนิตยสารสารคดี ซึ่งเป็นนิตยสารที่สนใจเรื่องธรรมชาติ ผู้วิจัยคือสุชาติ (2538) จึงพบว่า ในยุคแรกนั้น เนื้อหาของนิตยสารสารคดีจะมุ่งการผจญภัยในป่ากว้าง แต่ในยุคสุดท้าย นโยบายของนิตยสารเล่มนี้ก็ได้เปลี่ยนแปลงโฉมหน้าจาก "กลุ่มพิทักษ์ชีวิตสัตว์ป่า" มาเป็น "กลุ่มต่อต้านเขื่อน" สอดคล้องไปกับการเปลี่ยนแปลงเนื้อหาถึงแวดลอมในสื่อมวลชนประเภทอื่น ๆ

งานวิจัยด้านพัฒนาการอีกชิ้นหนึ่งที่มีลักษณะประเมินแนวทางของสื่อมวลชนด้วย คืองานของจิรวรรณ (2536) ที่ศึกษาพัฒนาการของรายการสารคดีทางโทรทัศน์ทั้งแบบสั้นและแบบยาว ผู้วิจัยพบว่า จากที่เคยมีการผลิตสัปดาห์ละหนึ่งตอน เมื่อปี 2532 ก็เริ่มมีรายการสารคดีทางโทรทัศน์เกิดขึ้น 1 รายการ ในปี 2534 เพิ่มขึ้นเป็น 6 รายการ แต่ทว่าเนื้อหาส่วนใหญ่ยังจำกัดอยู่ในเมืองหลวงอันน่าจะเนื่องจากงบประมาณจำกัดในการผลิต และเมื่อผู้วิจัยใช้เกณฑ์เรื่องระดับของการเสนอแนวทางแก้ไขถึงแวดลอม 3 แนวคือ กลุ่มบรรณรักษ์ (เปลี่ยนพฤติกรรมส่วนบุคคล) กลุ่มปฏิรูป (เปลี่ยนระบบการบริหารจัดการ) และกลุ่มเปลี่ยนระบบ (เปลี่ยนแปลงแนวทางการพัฒนาประเทศ) โดยส่วนใหญ่แล้ว สารคดีทางโทรทัศน์ยังคงเสนอแนวทางแก้ไขแบบการบรรณรักษ์เปลี่ยนพฤติกรรมระดับบุคคลมากกว่า

(2) การสำรวจกระบวนการผลิตข่าวสารและวิธีการนำเสนอเรื่องสิ่งแวดล้อมของสื่อ

มวลชน

การศึกษาในแง่มุมนี้ถือได้ว่าเป็นการศึกษาผู้ส่งสาร (Sender analysis) เนื่องจากผู้ส่งสารเปรียบเสมือนนายทวารประตู (Gate keeper) ที่จะปล่อยให้ข่าวสารประเภทต่าง ๆ ผ่านไปสู่หน้าพื้นที่ของสื่อ ดังนั้น ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อม ปัจจัยที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับผู้ส่งสารก็เริ่มตั้งแต่ทัศนคติ/ความรู้ความเข้าใจและการปฏิบัติทางสิ่งแวดล้อมของผู้ทำงานด้านสื่อเอง ปัจจัยที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับกระบวนการทำงาน แหล่งข่าวที่ผู้สื่อข่าวเลือกใช้ เป็นต้น

● แหล่งข่าวสาร

ในส่วนแรกคือประเด็นเรื่องใครคือผู้ส่งข่าวสารบ้าง หรือใครที่เป็นแหล่งข่าวบ้าง ในเรื่องของสิ่งแวดล้อม อาจจะแยกได้เป็น 2 กลุ่มใหญ่ ๆ คือ กลุ่มนักสิ่งแวดล้อม และกลุ่มคนที่เป็นแหล่งข่าว เช่น นักวิทยาศาสตร์ นักสิ่งแวดล้อม เจ้าหน้าที่รัฐ องค์กรพัฒนาเอกชน องค์กรประชาชน

๔๑๑ อุบลรัตน์ (1992) ตั้งข้อสังเกตว่า สำหรับแหล่งข่าวที่เป็นประชาชนนั้น หากมีสถานะเป็นเพียงปัจเจกบุคคล จะมีคุณค่าน้อยในสายดาสื่อมวลชน ดังนั้น กลยุทธ์ประการหนึ่งในการสร้างความชอบธรรมของบุคคล หรือกลุ่มบุคคลที่ทำงานด้านสิ่งแวดล้อม จึงเป็นการจัดตั้งรวมกลุ่มกัน และมีการประกาศตัวเป็นทางการ มีสถานที่ติดต่อ มีกิจกรรมต่อเนื่อง เพื่อให้เกิดความชอบธรรม สำหรับในประเด็นเรื่องแหล่งข่าวนี้ ปัจจุบันเริ่มมีตัวละครใหม่ด้านสิ่งแวดล้อมเกิดขึ้นมาในชุมชนชนบท คือ องค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) ซึ่งมีอำนาจหน้าที่เกี่ยวกับงานสิ่งแวดล้อมในชุมชน จึงน่าที่จะศึกษาตัวละครตัวใหม่นี้

ในเรื่องความสำคัญของแหล่งข่าวนั้น ศิรินารด (2536) แสดงให้เห็นว่าบรรดาองค์กรธุรกิจที่ดำเนินงานเกี่ยวข้องกับปัญหาสิ่งแวดล้อม เช่น ธุรกิจพลังงานน้ำมันทั้งภาครัฐและภาคธุรกิจต่างให้ความสำคัญอย่างมากกับการจัดองค์กรเพื่อให้ข่าวสารแก่สื่อมวลชนและการสร้างข่าวด้วยตนเอง (ในรูปวารสาร จุลสาร และสิ่งตีพิมพ์) ซึ่งแสดงให้เห็นว่าแหล่งข่าวเป็นองค์ประกอบหนึ่งที่สำคัญอย่างมากในระบบการสร้างข่าวสารของสังคม อย่างไรก็ตามยังไม่มีการศึกษาแหล่งข่าวจากฝ่ายองค์กรประชาชนเลย

• วิธีการนำเสนอ

สำหรับเรื่องวิธีการนำเสนอข่าวสารนั้น เขวาคา (2535) ศึกษาวิธีการนำเสนอข่าวเกี่ยวกับโครงการสร้างเขื่อนของสื่อมวลชนไทย และพบว่า สื่อมวลชนมุ่งเสนอข่าวตามประเด็นที่ประชาชนสนใจ โดยดูว่าคุณค่าข่าวอยู่ที่ความขัดแย้งและข่าวเชิงลบ อันเป็นแบบแผนการรายงานข่าวแบบมูมแดง/มูมน้ำเงินของข่าวการเมือง จุดขายของสื่อจึงเป็นเรื่องความขัดแย้งในการกีดกันเรื่องเขื่อนที่ถูกนำเสนออย่างเร้าใจมีสีสัน เนื้อหาข่าวจึงเป็นการติดตามกระแสการกีดกันเหตุการณ์ประท้วงชุมนุม มากกว่าจะอธิบายด้วยข้อมูลทางวิชาการให้ประชาชนมีความเข้าใจมากขึ้น

นอกเหนือจากความเคยชินในวิธีการรายงานข่าวสิ่งแวดล้อมแบบข่าวการเมืองที่ต้องมีคู่ขัดแย้งปะทะกันแล้ว ธรรมชาติของสื่อแต่ละชนิดก็ค่อนข้างจะเป็นตัวกำหนดเนื้อหาและวิธีการนำเสนอค่อนข้างมาก ตัวอย่างเช่น ในเนื้อที่ของนิตยสารจะมีมากกว่าสำหรับการให้คำอธิบายอย่างละเอียดมากกว่าหนังสือพิมพ์ แต่โทรทัศน์ก็จะมีพื้นที่น้อยไปกว่าหนังสือพิมพ์ และยังต้องเป็นการรายงานที่มีภาพประกอบด้วย นอกจากนั้น มิติด้านการเมืองของแต่ละสื่อก็ยังเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย ดังเช่นที่อุบลรัตน์ (1992) พบว่า ในกรณีความขัดแย้งของการสร้างเขื่อนแก่งกรุงนั้น หนังสือพิมพ์จะนำเสนอประเด็นความขัดแย้งด้านการเมืองได้อย่างเต็มที่ ในขณะที่วิทยุและโทรทัศน์ซึ่งอยู่ในกำกับของรัฐจะทำได้

ในงานวิจัยชิ้นเดียวกันนี้ อุบลรัตน์ (1992) แสดงให้เห็นธรรมชาติที่ไม่ลงตัวระหว่างสื่อมวลชนกับประเด็นสิ่งแวดล้อมว่า การเคลื่อนไหวทางสิ่งแวดล้อมนั้นไม่รวดเร็วพอที่จะ

มีเรื่องตื้นตันมาให้พาดหัวข่าวได้ทุกวัน ดังนั้น นักข่าวจึงต้องอาศัยทักษะในการทำข่าวเพื่อธำรงรักษากระแสความสนใจของสาธารณะ การกระทำดังกล่าวมีผลมาถึงพัฒนาการทางวิธีการนำเสนอที่อาจจะเริ่มต้นด้วยการเสนอข้อมูลที่โต้เถียงกันบนพื้นฐานทางวิทยาศาสตร์ แต่เมื่อฝ่ายต่อต้านเชื่อนเห็นว่าไม่ได้ผลจึงเริ่มชุมนุมประท้วง ในขั้นตอนนี้ สื่อมวลชนก็เริ่มใช้ทักษะแบบนักข่าวสายการเมืองด้วยการคาดการณ์ว่าจะเกิดความรุนแรงเพื่อกระตุ้นความสนใจของสาธารณชน ในระยะต่อมา ประเด็นเรื่องสิ่งแวดล้อมจึงเริ่มเคลื่อนย้ายมาเป็นประเด็นทางเศรษฐกิจการเมืองด้วยการขุดคุ้ยว่าใครอยู่เบื้องหลังและมีผลประโยชน์อะไรบ้าง เป็นต้น

(3) การศึกษาผลกระทบที่เกิดกับผู้รับสาร

(i) มีงานวิจัย 2 ชิ้นที่วัดผลกระทบของสื่อมวลชนที่เกิดกับโครงการ โดยแต่ละชิ้นจะเน้นตัวแปรแตกต่างกัน ในงานชิ้นแรก รัชนิกา (2539) ใช้ตัวแปรเป็นเด็กต่างจังหวัดและเด็กในเมืองที่ดูรายการโทรทัศน์ "ทุ่งแสงตะวัน" เนื่องจากวัตถุประสงค์ของรายการนี้มุ่งที่จะเสริมความเข้าใจอันดีระหว่างเด็กในเมืองและในชนบท โดยใช้เนื้อหาด้านสิ่งแวดล้อมเป็นสื่อกลาง ผู้วิจัยต้องการวัดประสิทธิผลของรายการในด้านความรู้และทัศนคติโดยการใช้วิธีวิจัยเชิงทดลอง ผลการวิจัยที่น่าสนใจพบว่า

- ในแง่ความรู้ เด็กในเมืองจะมีคะแนนสูงกว่าเด็กชนบททั้งก่อนและหลังจากดูรายการแล้ว แต่ในแง่ทัศนคติ เด็กต่างจังหวัดจะมีคะแนนสูงกว่า นี่อาจจะหมายความว่าคนที่อยู่กับหรืออยู่ใกล้ธรรมชาติ การสร้างสำนึกเรื่องสิ่งแวดล้อมจะง่ายกว่า หรืออาจเป็นเพราะเนื้อหาของรายการเน้นหนักบรรยายภาคในชนบทมากกว่าในเมือง

- สำหรับประสิทธิผลของรายการนั้น เด็กในเมืองจะมีความรู้เพิ่มมากขึ้น ส่วนเด็กชนบทจะมีความรู้คงที่ (อาจแปลว่าเด็กในเมืองเรียนรู้เร็วกว่า หรือเนื้อหานั้นเป็นเรื่องชนบทที่เด็กชนบทรู้อยู่แล้ว) แต่การเปลี่ยนแปลงทัศนคตินั้น สื่อไม่สามารถทำได้เลยไม่ว่าจะเป็นเด็กกลุ่มใด

- สำหรับรสนิยมของเด็กทั้งสองกลุ่มก็แตกต่างกัน เด็กในเมืองมองเห็นแง่มุมประโยชน์ด้านการให้ความรู้ แต่ต้องการให้ปรับปรุงด้านรูปแบบ (ให้พิธีกรเป็นวัยรุ่นมากขึ้น) และเพิ่มเนื้อหาสิ่งแวดล้อมในกรุงเทพฯ ส่วนเด็กต่างจังหวัดมองประโยชน์ในแง่ที่ทำให้เกิดความรู้และหวงแหนธรรมชาติ (ด้านสำนึก) ด้านรูปแบบนั้นชอบพิธีกรที่เป็นธรรมชาติ และอยากให้เพิ่มเนื้อหาเรื่องเด็กกับสัตว์เลี้ยงให้มากขึ้น

ตัวอย่างงานวิจัยเปรียบเทียบดังกล่าวนี้ ควรมีให้มากขึ้น ทั้งนี้เนื่องจากคำว่า "สิ่งแวดล้อม" ในความหมายและการอ้างอิงถึงในแง่คนในเมืองและคนในชนบทจะแตกต่างกันอย่างมากดังผลการวิจัยที่ได้แสดงมา

(ii) งานวิจัยอีกชิ้นหนึ่งเป็นการวัดประสิทธิภาพของสื่อหนังสือพิมพ์และสื่อโทรทัศน์โดยใช้ตัวแปรเรื่อง "วิธีการดู/เปิดรับสื่อแบบทั่วไป" กับ "การตั้งใจดูแบบเฉพาะเจาะจงดูเรื่องสิ่งแวดล้อม" ศรีธรรม (2534) ศึกษากลุ่มตัวอย่าง 300 คนในจ.เชียงใหม่ด้วยการใช้แบบสอบถาม ผลการวิจัยพบว่า

- การอ่านหนังสือพิมพ์ 50% จะอ่านแบบทั่วไป มีเพียง 1 ใน 3 เท่านั้นที่จะอ่านแบบเจาะจงและหน้าที่เจาะจงอ่านก็คือหน้าหนึ่ง

- การเปิดโทรทัศน์นั้น ส่วนมากดูแบบทั่ว ๆ ไป มีเพียง 1 ใน 3 เท่านั้นที่ดูแบบเจาะจงและรายการที่เจาะจงดูคือข่าว

- และเมื่อวัดความรู้ด้านสิ่งแวดล้อมที่ได้จากการเปิดรับสื่อมวลชน ไม่ว่าจะเป็นแบบแผนการดูแบบใดก็ล้วนเพิ่มความรู้ทั้งนั้น แต่มีข้อน่าสังเกตว่า ปัญหาเรื่องสิ่งแวดล้อมนั้นมักไม่ได้จำกัดขอบเขตอยู่ที่ระดับความรู้เท่านั้น แต่เป็นเรื่องสำนึก/ทัศนคติและการลงมือปฏิบัติมากกว่า

(4) การมีส่วนร่วมของประชาชนกับบทบาทของสื่อมวลชน

ในขณะที่การแก้ไขปัญหาระบบสิ่งแวดล้อมนั้นไม่มีวันจะสำเร็จดั่งใจไปได้เลยหากขาดการมีส่วนร่วมของประชาชน งานวิจัยที่น่าสนใจมากขึ้นหนึ่งของอุษณีย์ (2538) ที่ศึกษาการมีส่วนร่วมของประชาชนในโครงการพัฒนาขนาดใหญ่ของรัฐด้วยการสัมภาษณ์คน 4 กลุ่ม คือนักวิชาการ เจ้าหน้าที่รัฐ เจ้าหน้าที่องค์กรพัฒนาเอกชน และผู้นำชาวบ้าน ผลการวิจัยที่น่าสนใจมีดังนี้

- โดยภาพรวมแล้ว โครงการพัฒนาขนาดใหญ่ของรัฐ เช่น การสร้างเขื่อน ประชาชนยังมีส่วนร่วมอยู่น้อยมาก

- บริบทที่จะเอื้ออำนวยให้ประชาชนมีส่วนร่วมมากขึ้นคือ ต้องพิจารณาโครงการในมิติอื่น ๆ นอกเหนือจากผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจเท่านั้น เช่น มิติด้านคุณค่า ทัศนียภาพ ความยืดหยุ่นได้ของโครงการ ฯลฯ

- บริบทที่เป็นอุปสรรคต่อการมีส่วนร่วม คือการมีขั้นตอนที่ยาวนานมากของการก่อสร้างและการต่อรอง ความจำเป็นที่ชาวบ้านต้องมีความรู้ทางเทคนิคในการต่อรอง

- สำหรับบทบาทของข่าวสารและสื่อมวลชน ผู้วิจัยได้วิเคราะห์บทบาทในแง่ที่เป็นอุปสรรคคือ รายงานจากสื่อมวลชนไม่ตรงกับข้อเท็จจริง ข้อมูลจากทางราชการมักเป็นข้อมูลทางเดียว ไม่มีข้อมูลที่ไขข้อข้องใจของประชาชน การปิดบังข้อมูลภายใต้ข้ออ้างว่า "เป็นความลับของทางราชการ" แม้แต่การจัดประชาพิจารณ์ ก็มีความหมายที่เบี่ยงเบนไป โดยเป็นเพียงการชี้แจงข้อมูลด้านเดียว ผู้วิจัยให้ข้อสรุปว่าสิทธิในการรับรู้ข้อมูลข่าวสารเป็นเงื่อนไขเบื้องต้นสำหรับการมีส่วนร่วมในเรื่องสิ่งแวดล้อมของประชาชน

(4) ข้อสังเกตและข้อเสนอแนะ

(i) ประเด็นเรื่อง Universalism v.s. Localism

จากการศึกษาบทบาทของสื่อมวลชนสมัยใหม่ทั้งหมดที่ดำเนินการเพื่อการพัฒนาความทันสมัยนั้น จะพบว่า สื่อทั้งหมดจะถูกใช้เป็นเครื่องมือชนิดหนึ่งในการ "ขจัด" ลักษณะความเป็นท้องถิ่น (Localism) ไม่ว่าจะเป็นวิธีคิดแบบพื้นบ้าน ความเชื่อในไสยศาสตร์ วิธีปฏิบัติแบบดั้งเดิม โดยจะนำเอาวิธีคิดแบบสมัยใหม่ ความเชื่อในวิทยาศาสตร์ และวิธีปฏิบัติแบบตะวันตกสอดแทรกเข้าไปแทนที่ในทุกปริมณฑลของชีวิตชนบทไม่ว่าจะเป็นวิถีการทำมาหากิน การปกครอง ด้านสุขภาพอนามัย และอื่น ๆ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากปัจจุบันนี้ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า แนวคิดเรื่อง "ความทันสมัย" กำลังถูกวิพากษ์วิจารณ์ การพัฒนาด้านเศรษฐกิจที่เน้นแค่ความเจริญเติบโตกำลังถูกตั้งคำถาม และได้มีกระแสการย้อนไหลทวนแนวคิดเรื่องการพัฒนาความทันสมัย เช่น การฟื้นฟูภูมิปัญญาท้องถิ่น การพัฒนาเศรษฐกิจแบบพอเพียง วิธีคิดแบบพึ่งตนเอง ดังนั้น จึงควรมีการศึกษาต่อว่า สื่อมวลชนที่เคยเป็นเครื่องมือของการพัฒนาแบบทันสมัยนั้น ได้หันกลับมาเป็นเครื่องมือของ "การพัฒนาอีกแบบหนึ่ง" ได้หรือไม่ อย่างไร

(ii) แนวคิดเรื่อง "การมีส่วนร่วม" นั้น ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการสื่อสารนั้นอาจจะพิจารณาได้ใน 2 แง่มุม แง่มุมแรกคือ การสื่อสารจะเป็นเครื่องมือให้ประชาชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในวิถีสาธารณะของสังคม (Public life) ได้อย่างไร เช่น ประชาชนจะใช้สื่อมวลชนเพื่อเข้ามามีส่วนร่วมทางการเมืองได้อย่างไร หรือประชาชนจะใช้สื่อมวลชนเป็นช่องทางเสริมความแข็งแกร่งเพื่อการควบคุมจัดการทรัพยากรธรรมชาติของตนเองได้อย่างไร

ในอีกแง่มุมหนึ่ง คือ การที่การสื่อสารจะเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการสื่อสารได้อย่างไร (ดังรายละเอียดในบทที่ 2) การมีส่วนร่วมในทั้ง 2 แง่มุมนี้มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันอยู่ กล่าวคือ หากมีการเพิ่มการมีส่วนร่วมของประชาชนในการสื่อสารมากขึ้น โอกาสที่ประชาชนจะได้เข้าไปมีส่วนร่วมในวิถีสาธารณะก็จะมีมากขึ้นตามไปด้วยเช่นกัน

อนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตว่า การวัดการมีส่วนร่วมตามแบบจำลอง Modernistic นั้น ยังมีหน่วยการวิเคราะห์เป็นระดับปัจเจกบุคคลเสมอ แต่หากต้องการปรับเปลี่ยนแบบจำลองการสื่อสารเพื่อการพัฒนาให้เป็นแบบทางเลือกใหม่ จะต้องเปลี่ยนแปลงการวิเคราะห์ให้เป็นระดับส่วนรวม (กลุ่มชุมชน) ให้มากขึ้น ตัวอย่างรูปธรรมก็คือ การใช้สื่อมวลชนขององค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) ในเรื่องสิ่งแวดล้อม บทบาทของสื่อมวลชนต่อการทำประชาพิจารณ์ (Public hearing) เป็นต้น

(iii) บทสรุปที่ชัดเจนที่สุดเกี่ยวกับบทบาทของสื่อมวลชนที่มีต่อการพัฒนาของไทยได้แก่ งานของ เสถียร เษยประทีป (2538) ที่เสนอไว้ในงานวิจัยเรื่อง "สื่อมวลชนกับการพัฒนาประเทศ: เน้นเฉพาะประเทศไทย" ว่า การใช้สื่อมวลชนแต่เพียงอย่างเดียว โดยเน้นการสื่อสารจากบนหรือ

ส่วนกลางลงล่างอาจจะไม่เป็นผล สืบเนื่องจากปัญหาในแง่ของการผลิตที่อาจถูกครอบงำจาก เศรษฐกิจ สังคม และการเมืองจากส่วนกลาง ที่อาจจะไม่เข้าใจเรื่องราวและเนื้อหาของคนไทยทั่วประเทศ ดังนั้น แนวทางแก้ไขที่จะเป็นไปได้ ก็คือ

(1) การกระตุ้นให้ประชาชนเข้ามามีส่วนในการสื่อสารมากขึ้น กล่าวคือ ให้เข้ามาเกี่ยวข้องกับในฐานะผู้ส่งสาร ทั้งวางแผนกำหนดเนื้อหา และอาจผลิตเอง เพื่อเปิดช่องทางให้เกิดการสื่อสารย้อนกลับมาและสื่อสารตามความต้องการให้ท้องถิ่นของตน ผู้รับสารจึงไม่จำเป็นต้องดูสิ่งที่ส่วนกลางยึดยึด และอาจไม่เป็นไปตามความต้องการของคน

(2) ต้องเน้นการผลิตสื่อในท้องถิ่น เพราะจะทำให้เกิดความเข้าใจในการสื่อสารได้ดีที่สุด

(3) ส่งเสริมสนับสนุนเจ้าหน้าที่ในท้องถิ่นให้มากเพราะจะช่วยในการพัฒนาได้อย่างดี

(4) การใช้การบูรณาการสื่อ คือ การประสมประสานข้อดีข้อเสียของสื่อแต่ละสื่อควบคู่กับการประสมประสานสื่อบุคคลเข้าด้วยกัน เช่น การอภิปรายหลังจากฟังรายการวิทยุ หรือ โทรทัศน์ จะช่วยทำให้เกิดความเข้าใจมากขึ้น

ส่วนที่ 2 : การศึกษาสื่อมวลชนแต่ละประเภท

(2.1) การศึกษาสื่อสิ่งพิมพ์เพื่อการพัฒนา

คำว่า "สื่อสิ่งพิมพ์" ที่มีลักษณะเป็นสื่อมวลชนในที่นี้ จะครอบคลุมสื่อ 2 ประเภท คือ หนังสือพิมพ์ และนิตยสาร

(ก) ปริมาณงานวิจัย

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2522	มาลัยวัลย์ ภัตสรโยธิน	ความสนใจเนื้อหาข่าววันของผู้อ่านในหมู่บ้าน จ.พะเยา	จุฬาฯ
2531	พจนมาลย์ ลีละบุระ	พฤติกรรมการรับข่าวสารของผู้อ่านหนังสือ พิมพ์ข่าวเกษตร	จุฬาฯ
2531	วิภา ประสิทธิ์ศิริวงศ์	ปัจจัยแรงจูงใจในการอ่านหนังสือพิมพ์กับ กระบวนการเรียนรู้ทางการเมืองของ ประชาชน ในเขตอำเภอเมือง จ.แพร่	ธรรมศาสตร์

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2532	ชนินฐา สมร่วง	ความคิดเห็นของกองบรรณาธิการ เนื้อหาข่าวและความต้องการของผู้อ่านในด้านการเสนอข่าวสารของหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นรายวันไทย นิมิตร จ. ลพบุรี	จุฬาฯ
2532	นฤมล ศรีสว่าง	การศึกษาปริมาณและปัญหาการนำเสนอข่าวสารด้านสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติในหนังสือพิมพ์รายวันภาษาไทย	มหิดล
2532	สาเกต ไพเราะ	ผลการใช้สื่อสิ่งพิมพ์ที่ผลิตขึ้นเพื่อการพัฒนาชนบทในโครงการนี้ ำพระราชหฤทัยจากในหลวง (อีสานเขียว)	ธรรมศาสตร์
2534	ฤติมาศ ปางพุดพิงศ์	บทบาทของหนังสือพิมพ์ ในการประสานประโยชน์ระหว่างการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม	ธรรมศาสตร์
2535	พิทยา พัฒนสัจญา	ความคิดเห็นของนักหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นในเขตภาคเหนือตอนล่างต่อบทบาทที่หนังสือพิมพ์ควรจะเป็นและที่กำลังเป็นอยู่ในการเสนอข่าวเพื่อการพัฒนา	จุฬาฯ
2538	คนยา รัชชนก	หนังสือพิมพ์ท้องถิ่นรายวันของเชียงใหม่กับการกำหนดวาระข่าวสารพัฒนาแก่มุขชน	จุฬาฯ
2538	วิลาสินี พิพิธกุล	บทบาทของหนังสือพิมพ์ในการสื่อสารเรื่องความเสี่ยงทางสิ่งแวดล้อม กรณีมลพิษจากโรงไฟฟ้าแม่เมาะ จ.ลำปาง	จุฬาฯ
2538	สุชาดา มิตรรามัญ	บทบาทหน้าที่ ของนิ คยสารสารคดี ในการอนุรักษ์ธรรมชาติ	จุฬาฯ
2541	กรรณิการ์ กิจติเวชกุล	ความสมดุลของหนังสือพิมพ์ในการเสนอข่าวการชุมนุมเรียกร้องของกลุ่มเกษตรกร	จุฬา

(ข) ผลการวิจัยเรื่องสื่อสิ่งพิมพ์

จากจำนวนงานวิจัยทั้งหมด สามารถแบ่งหัวข้อการวิจัยได้เป็น 4 หัวข้อคือ

- (1) การสำรวจพฤติกรรมผู้อ่าน/ผู้รับสาร
- (2) สื่อสิ่งพิมพ์กับการพัฒนาการเกษตร
- (3) การศึกษาสื่อสิ่งพิมพ์ท้องถิ่น
- (4) การศึกษาสื่อสิ่งพิมพ์กับประเด็นเรื่องสิ่งแวดล้อม

(1) การสำรวจพฤติกรรมผู้อ่าน/ผู้รับสาร

(i) งานชิ้นแรกที่สำรวจพฤติกรรมผู้รับสารชนบทได้แก่ มาถัยวัธย์ (2522) ที่ศึกษาความสนใจเนื้อหาหนังสือพิมพ์รายวันของผู้อ่านหนังสือพิมพ์ในหมู่บ้าน จ.พะเยา ผู้วิจัยได้สัมภาษณ์กลุ่มตัวอย่างเกี่ยวกับลักษณะการอ่านหนังสือพิมพ์รายวัน คอถัมน์ที่ชอบ ผลการวิจัยที่น่าสนใจพบว่า

● คอถัมน์ที่ชอบ ผู้อ่านชนบทจะสนใจอ่านข่าวมากที่สุด โดยข่าวที่ชอบอ่านมากที่สุดคือ ข่าวในพระราชสำนัก ข่าวที่ชอบอ่านปานกลางคือ ข่าวการเมือง ข่าวเกษตร ข่าวอาชญากรรม และข่าวที่อ่านน้อยที่สุดคือ ข่าวภูมิภาค (ซึ่งน่าแปลกใจอย่างยิ่ง) หนังสือพิมพ์ที่ชอบอ่านคือ ไทยรัฐ

● ลักษณะการอ่าน กลุ่มตัวอย่างจะอ่านบ่อยแต่ไม่ทุกวัน เวลาอ่านก็ไม่แน่นอนแล้วแต่มีเวลาว่าง และมักจะไปอ่านที่อ่านหนังสือพิมพ์หมู่บ้าน แบบแผนการอ่านนั้นผู้อ่านไม่เห็นความสำคัญว่าจะต้องได้อ่านข่าวที่สครวดเร็ว และหากข่าวใดที่สนใจก็จะอ่านซ้ำอีกได้

จากข้อมูลดังกล่าวมาน่าจะสรุปได้ว่า แบบแผนการอ่านหนังสือพิมพ์ของชาวชนบทนั้นไม่ได้เป็นตามหลักของวารสารศาสตร์เท่าใดนัก (ข่าวต้องสด เป็นเรื่องใกล้ตัว มีผลกระทบ) และหนังสือพิมพ์ยังไม่ใช่อะไรที่จำเป็นอย่างจะขาดเสียมิได้ในชีวิตประจำวันของชาวชนบท

(ii) วิภา (2531) ทำการศึกษาเรื่องการอ่านหนังสือพิมพ์ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับกระบวนการเรียนรู้ทางการเมืองของประชาชนในจ.แพร่ โดยใช้แนวคิดเบื้องหลังด้านการสื่อสาร คือ Uses & Gratification Approaches ที่เชื่อว่า ในการเปิดรับสารนั้น ผู้รับสารจะทำการเลือกรับ เลือกตีความ และเลือกใช้ประโยชน์ตามความต้องการของตนเอง อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยยังคงใช้วิธีการวิจัยเชิงปริมาณด้วยการใช้แบบสอบถามซักถามกลุ่มประชาชนจำนวน 228 คน ผลการวิจัยที่น่าสนใจมีดังนี้

● ปริมาณกลุ่มผู้อ่าน มีกลุ่มตัวอย่างเพียง 64% เท่านั้นที่อ่านหนังสือพิมพ์ทั้ง ๆ ที่การวิจัยนี้ทำในปีพ.ศ.2531 ตัวเลขดังกล่าวไม่แตกต่างไปจากงานสำรวจของสมควร กวียะ เรื่อง "นิสัยการรับข่าวสารของประชาชนในหมู่บ้านชนบทไทย" ที่ทำเมื่อปีพ.ศ.2523 และพบว่า มีกลุ่มตัวอย่าง 65.4% ที่อ่านหนังสือพิมพ์ นี่ย่อมแสดงว่า 8 ปีที่ผ่านมา ตัวเลขการอ่านหนังสือพิมพ์ในชนบทไม่เปลี่ยนแปลงเลย

● ประเภทของหนังสือพิมพ์ที่อ่านก็เป็นหนังสือพิมพ์จากส่วนกลางเป็นอันดับ

แรก (และเป็นหนังสือพิมพ์ประชานิยม - popular newspaper) อันดับต่อมาจึงเป็นหนังสือพิมพ์ท้องถิ่น และน่าจะเนื่องจากหนังสือพิมพ์ที่อ่านกันมากเป็นหนังสือพิมพ์ประชานิยม เนื้อหาอันดับแรกที่อ่านจึงเป็นข่าวอาชญากรรม และต่อด้วยข่าวการเมือง อย่างไรก็ตาม แนวคิดเรื่อง Uses & Gratifications ก็สามารถนำมาอธิบายแบบแผนการเลือกเปิดรับเนื้อหาของกลุ่มตัวอย่างได้ กล่าวคือ ถึงแม้หนังสือพิมพ์ส่วนกลางอาจจะไม่ให้ความสนใจกับเรื่องราวของท้องถิ่นมากนัก หากแต่ว่าประชาชนก็จะเลือกให้ความสนใจกับเนื้อหาใกล้ตัว เช่น ความขัดแย้งในท้องถิ่น ราคาพืชผล เป็นต้น แต่ทว่า ผลการวิจัยดังกล่าวก็ยังอธิบายไม่ได้ว่า เหตุใดกลุ่มตัวอย่างจึงอ่านหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นเป็นส่วนน้อย ซึ่งอาจจะเป็นเหตุผลเรื่องคุณภาพของหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นที่ยังไม่สูงพอจะสนใจให้อ่าน

- ผลการวิจัยแสดงให้เห็นความสัมพันธ์เป็นลำดับขั้นตอนของตัวแปรต่าง ๆ โดยเริ่มที่ตัวแปรเรื่องความคาดหวังประสิทธิภาพทางการเมือง อันได้แก่ ความรู้สึกรับรู้ของประชาชนว่าตนเองสามารถเข้าไปมีส่วนร่วมเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในฐานะพลเมือง หากประชาชนมีความคาดหวังดังกล่าว ก็จะเปิดรับหนังสือพิมพ์เพื่อติดตามข่าวสารทางการเมืองมาก และหากเปิดรับมาก ก็จะมีความรู้ทางการเมืองมาก เมื่อบวกผสมกับตัวแปรเรื่องการนำเอาเรื่องราวทางการเมืองจากหนังสือพิมพ์ไปพูดคุยกันมาร่วมด้วย ก็จะเป็นปัจจัยนำไปสู่การมีส่วนร่วมทางการเมือง จึงอาจกล่าวได้ว่า การเปิดรับหนังสือพิมพ์โดยทั่วไปมีความสัมพันธ์กับการมีส่วนร่วมทางการเมือง

- อย่างไรก็ตาม หากเป็นข่าวสารที่มีลักษณะเฉพาะเจาะจง เช่น การเลือกตั้งในท้องถิ่น กลุ่มตัวอย่างมักจะได้รับข่าวสารจากสื่อเฉพาะกิจ เช่น โปสเตอร์ ใบปลิวหาเสียงมากกว่า นอกจากนั้น ในด้านความเชื่อถือในสื่อ อาจจะเนื่องมาจากกลุ่มตัวอย่างเปิดรับหนังสือพิมพ์ประชานิยมเป็นส่วนใหญ่ ทำให้กลุ่มตัวอย่างเชื่อข่าวสารจากหนังสือพิมพ์น้อยกว่าสื่อโทรทัศน์และสื่อบุคคล

(2) สื่อสิ่งพิมพ์กับการพัฒนาการเกษตร

การวิจัยในหัวข้อนี้มีอยู่ 2 แนวทาง

(2.1) การศึกษาบทบาทของสื่อสิ่งพิมพ์ในการสนับสนุนการพัฒนาเกษตรในช่วงภาวะปกติ ตัวอย่างเช่น งานวิจัยของพจนมาลย์ (2531) ที่ศึกษาหนังสือพิมพ์เฉพาะสำหรับส่งเสริมการเกษตรและสากล (2532) ที่ศึกษาหนังสือพิมพ์ที่ผลิตขึ้นมาเฉพาะสำหรับโครงการอีสานเขียว

(2.2) การศึกษาบทบาทของสื่อสิ่งพิมพ์ในการสนับสนุนการพัฒนาการเกษตรในช่วงภาวะวิกฤติ เช่น ในช่วงที่เกษตรกรเดินทางมาเรียกร้องข่มขู่เพื่อให้รัฐบาลแก้ไขปัญหาที่ทำการปัญหาการขาดพืชผล ปัญหาภัยแล้ง เช่นในผลงานของ กรรณิการ์ (2541) ซึ่งอาจถือได้ว่าเป็นแนวทางใหม่ในการศึกษา

(2.1) บทบาทของสื่อสิ่งพิมพ์ในการสนับสนุนการพัฒนาการเกษตรในช่วงภาวะ

ปกติ

มีงานวิจัยอยู่ 2 ชิ้นคือ พงมาลย์ (2531) ศึกษาหนังสือพิมพ์ของกรมส่งเสริมการเกษตรที่ชื่อ "ข่าวเกษตร" และสากล (2532) ศึกษาหนังสือพิมพ์ "ชนบทอีสานเขียว" ซึ่งเป็นหนังสือพิมพ์ที่ผลิตขึ้นมาสำหรับโครงการนำพระราชหัตถ์จากในหลวง (โครงการอีสานเขียว) สำหรับงานวิจัยทั้ง 2 ชิ้นนี้ แม้ว่าตัวสื่อที่ศึกษาจะเป็นสื่อหนังสือพิมพ์ แต่ทว่ามีความแตกต่างจากหนังสือพิมพ์โดยทั่วไป คือมีเป้าหมายเฉพาะที่แตกต่างจากหนังสือทั่วไปที่มุ่งให้ข่าวสารเป็นอันดับแรก แต่ทว่าสิ่งพิมพ์ทั้ง 2 เล่มที่กล่าวถึง จะมุ่งให้ความรู้เป็นส่วนใหญ่

ผลการวิจัยจากงานวิจัยทั้ง 2 ชิ้น ให้ข้อสรุปบางประการเกี่ยวกับการใช้สื่อสิ่งพิมพ์เพื่อเป้าหมายด้านการศึกษาในชนบทดังนี้

- การเข้าถึงตัวสื่อ ปัญหาแรกสำหรับสื่อสิ่งพิมพ์เฉพาะเหล่านี้ก็คือ ปัญหาเรื่องความสามารถในการเข้าถึงตัวสื่อ (Accessibility) เนื่องจากธรรมชาติของสื่อสิ่งพิมพ์ที่ไม่อาจเอาชนะเรื่องระยะทางได้ ดังที่สากล (2532) พบว่า หนังสือเล่มหรือหนังสือจากทางราชการมีโอกาสเข้าไปถึงหมู่บ้านไม่ถึง 20% ของจำนวนทั้งหมด ดังนั้น ความคิดเห็นของกลุ่มตัวอย่างที่เป็นเกษตรกรทั่วประเทศที่มีต่อ "ข่าวเกษตร" ในงานวิจัยของพจนมาลย์ (2531) จึงเสนอว่า หนังสือพิมพ์เล่มนี้มีจำนวนเพียงเพียง 20,000 เล่ม ทำให้ไม่สามารถเข้าถึงคนส่วนใหญ่ได้ เมื่อประสบปัญหาดังแต่ด่านแรกคือ การเข้าถึงเสียแล้ว เรื่องราวในตอนต่อมาก็แทบจะไม่ต้องพูดถึง ดังนั้นการวางแผนแก้ไขในเรื่องสื่อสิ่งพิมพ์ที่สำคัญที่สุดคือระบบการเผยแพร่ (distribution system)

- สำหรับปริมาณความถี่ในการเปิดรับนั้น ผลการวิจัยทั้ง 2 ก็พบว่า ยังไม่น่าพอใจนัก ในงานวิจัยของสากล กลุ่มตัวอย่างที่เป็นประชาชนใน 17 จังหวัดของโครงการอีสานเขียว มีกลุ่มที่อ่านหนังสือพิมพ์ "ชนบทอีสานเขียว" ในระดับบ่อยเพียง 10% และ 47% นาน ๆ จึงจะอ่านสักครั้ง เช่นเดียวกับพจนมาลย์ที่พบว่า หนังสือพิมพ์ "ข่าวเกษตร" ที่ออกปีละ 12 ฉบับนั้น มีเพียง 58% เท่านั้นที่อ่านระหว่าง 1-5 ฉบับ/ปี

- สำหรับความสนใจด้านเนื้อหา นั้น งานวิจัยทั้ง 2 ชิ้นให้ข้อมูลตรงกันว่า เกษตรกรจะสนใจอ่านเรื่องราวใกล้ตัว คือ การเกษตร การพัฒนา และเศรษฐกิจ อย่างไรก็ตาม ในงานวิจัยทั้ง 2 ชิ้น ทำการศึกษาเพียงด้านศึกษาผู้รับสาร แต่ไม่ได้วิเคราะห์เนื้อหาของตัวสื่อมาประกอบด้วย จึงไม่อาจตอบคำถามได้ว่า เนื้อหาที่มีอยู่นั้น มีสัดส่วนที่ตรงกับความต้องการของผู้อ่านหรือไม่ (อย่างไรก็ตาม คณะผู้วิจัยได้ลองสำรวจตัวอย่างหนังสือพิมพ์ "ข่าวเกษตร" ดู และพบว่า มีสัดส่วนที่เป็นข่าวราชการเกษตรอยู่มาก ซึ่งไม่น่าจะเป็นที่สนใจของเกษตรกร ด้วยเหตุนี้จึงเข้าใจข้อเสนอแนะของกลุ่มตัวอย่างที่ว่า ขอให้เพิ่มเนื้อหาความรู้ด้านการเกษตรให้มากขึ้น)

- รูปแบบการนำเสนอ เนื่องจากผลการสำรวจคุณลักษณะของประชากรจะพบอยู่เสมอว่า กลุ่มผู้อ่านของหนังสือพิมพ์ทั้ง 2 เล่ม มีการศึกษาน้อย (ประมาณ ป.4-ป.7) ดังนั้น คิดเห็นต่อรูปแบบการนำเสนออีกเป็นอุปสรรคเรื่องการใช้ภาษาที่ยากเกินไป ใช้ภาษาอังกฤษหรือภาษาราชการ มีแต่ข้อความและตัวอักษร ไม่ค่อยมีรูปภาพและขนาดของตัวอักษรเล็กเกินไป

- สำหรับผลที่เกิดจากการได้อ่านสื่อสิ่งพิมพ์ หากกลุ่มตัวอย่างสามารถฝ่าข้ามปัญหาอุปสรรคที่กล่าวมาตั้งแต่ต้นได้ ผลการวิจัยจากงานทั้ง 2 ชิ้นก็ให้ข้อยืนยันว่า เกษตรกรผู้อ่านสื่อสิ่งพิมพ์ทั้ง 2 เล่มจะนำเอาประโยชน์จากสื่อดังกล่าวไปใช้ค่อนข้างมากในหลายแง่มุม นับตั้งแต่ นำเอาไปใช้ปรับปรุงประกอบอาชีพของตนเอง นำเอาไปเผยแพร่ต่อกับญาติมิตรและเพื่อนบ้าน หรือนำไปประคิณฐิตคั่นคว่ำเพิ่มเติม เป็นต้น

(2.2) การศึกษาบทบาทของสื่อสิ่งพิมพ์ที่มีต่อการพัฒนาการเกษตรในช่วงวิกฤต

กรณีการ (2541) ศึกษาบทบาทของหนังสือพิมพ์ที่มีในช่วงวิกฤตด้วยการตรวจสอบความสมดุลในการนำเสนอข่าวการชุมนุมเรียกร้องของกลุ่มเกษตรกร โดยวิธีการวิเคราะห์เนื้อหาหนังสือพิมพ์ 6 ฉบับ ทั้งเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพในช่วงรัฐบาลชวลิตและรัฐบาลชวน (ม.ค.2540-พ.ค.2541) และได้พบจำนวนข่าวประมาณพันกว่าชิ้น ผลการวิจัยที่น่าสนใจมีดังนี้

- โดยภาพรวมแล้ว การนำเสนอข่าวของหนังสือพิมพ์นั้นจะไม่มี ความสมดุล โดยที่แต่ละฉบับอาจจะโอนเอียงไปคนละข้าง มีหนังสือพิมพ์อยู่กลุ่มหนึ่งเสนอด้านบวกของผู้ชุมนุมและด้านลบของรัฐบาลอย่างเสมอต้นเสมอปลาย เช่นเดียวกับหนังสือพิมพ์อีกกลุ่มหนึ่งที่เสนอภาพลบของกลุ่มผู้ชุมนุมอยู่อย่างสม่ำเสมอ และมีหนังสือพิมพ์อีกกลุ่มหนึ่งที่มีลักษณะเปลี่ยนแปลงตามไปรัฐบาลจากที่เคยโจมตีรัฐบาลชุดหนึ่งและเข้าข้างผู้ชุมนุมก็เปลี่ยนมาเป็นเข้าข้างรัฐบาลอีกชุดหนึ่งและโจมตีผู้ชุมนุม

- สำหรับองค์ประกอบต่าง ๆ ของการนำเสนอข่าว ผลการวิเคราะห์เนื้อหาพบว่า

- ◆ แหล่งข่าว พบว่าใช้แหล่งข่าวเกษตรกรมากกว่าแหล่งข่าวของรัฐ (ซึ่งนับว่าเป็นกรณีที่เกิดจากการรายงานข่าวเกษตรโดยทั่วไป) และใช้แหล่งข่าวอื่น ๆ น้อยมาก ทั้งนี้เนื่องจากหนังสือพิมพ์มุ่งจะเสนอวิวาทะระหว่างคู่ขัดแย้ง

- ◆ รูปแบบการนำเสนอ จะนำเสนอในรูปรายงานข่าวเหตุการณ์ (situation) และไม่ค่อยนำเสนอแนวทางแก้ไข

- ◆ สถานที่เป็นข่าว ทั้ง ๆ ที่เหตุการณ์การชุมนุมนั้นเริ่มก่อตัวตั้งแต่ในเขตชนบท แต่สถานที่เสนอข่าวมักจะเป็นกรุงเทพ ซึ่งหมายความว่า เหตุการณ์การชุมนุมนั้นจะเริ่มเข้าสู่สายตาของสื่อมวลชนก็เมื่อเหตุการณ์ต้องยกระดับเข้าสู่ระดับชาติแล้วเท่านั้น

◆ เกณฑ์วัดคุณค่าข่าว จะใช้เกณฑ์เรื่องการมีผลกระทบมากที่สุด ส่วนเรื่องความใกล้ชิดกับเหตุการณ์และอารมณ์ความรู้สึกจะรองลงมา แต่ปัญหาก็คือ คำว่า "ผลกระทบ" นั้น หนังสือพิมพ์นำเสนอโดยขึ้นอยู่กับข้างผลประโยชน์ของใคร มองผลกระทบด้านบวกและลบที่เกิดขึ้นกับใคร สำหรับประเด็นนี้ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่า หนังสือพิมพ์ระดับชาติซึ่งส่วนใหญ่ยังมีจุดยืนที่เป็นสื่อของชนชั้นกลางในเมืองมากกว่าจะเป็นสื่อที่อยู่บนผลประโยชน์ของเกษตรกรในชนบท จะรายงานผลกระทบด้านลบจากจุดยืนผลประโยชน์ของชนชั้นกลาง เช่น การชุมนุมทำให้รุดตืด ทำให้เกิดความแตกแยกในสังคม ทำให้นักลงทุนไม่มั่นใจ เป็นต้น

● ข้อสังเกตอีกประการหนึ่งที่ผู้วิจัยกล่าวถึงก็คือ จากข้อมูลที่กล่าวมาข้างต้นทำให้ต้องมีการทบทวนแนวคิดด้านวารสารศาสตร์ที่เคยกล่าวว่า ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐบาลกับหนังสือพิมพ์นั้นมักเป็นปฏิกิริยาต่อกัน คำกล่าวนี้ไม่เป็นจริงเสมอไป เนื่องจากคงต้องพิจารณาต่อไปว่า รัฐบาลแบบไหนและหนังสือพิมพ์ของใครมากกว่า

(3) การศึกษาสื่อสิ่งพิมพ์ท้องถิ่น

ในเรื่องการใช้สื่อเพื่อการพัฒนา นั้น มีแนวคิดอยู่ว่า ยิ่งขนาดของสื่อใหญ่มากขึ้น ยิ่งกลุ่มเป้าหมายใหญ่มากขึ้น การใช้สื่อเพื่อตอบสนองความต้องการของกลุ่มเป้าหมายก็ยิ่งจะยากมากขึ้น ดังนั้นเมื่อเปรียบเทียบระหว่างสื่อมวลชนจากส่วนกลางและสื่อมวลชนในท้องถิ่นแล้ว สื่อมวลชนท้องถิ่นย่อมจะมีศักยภาพตอบสนองชุมชนได้มากกว่า ในกรณีของหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นก็เช่นเดียวกัน

มีงานศึกษาหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นในแง่มุมต่าง ๆ อยู่ 3 ชิ้น คือ ขนิษฐา (2532) ที่ศึกษาหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นชื่อ "ไทยนิมิตร" พิทยา (2535) ศึกษาหนังสือพิมพ์ในเขตภาคเหนือตอนล่าง และคนยา (2538) ที่ศึกษาหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นในจ.เชียงใหม่

(i) ในงานวิจัยของขนิษฐา (2532) ที่ศึกษาหนังสือพิมพ์ในจ.ลพบุรี ถึงแม้ในลพบุรีจะมีหนังสือพิมพ์ 10 ฉบับ แต่ก็มีไทยนิมิตรเล่มเดียวที่เป็นหนังสือพิมพ์รายวัน และค่อนข้างได้รับความนิยม ดังนั้น ผู้วิจัยจึงต้องการศึกษาว่า หนังสือพิมพ์ดังกล่าวได้ทำหน้าที่ตอบสนองความต้องการของผู้อ่านหรือเปล่า หรือว่าเนื้อหาข่าวที่ปรากฏนั้นเป็นไปตามความต้องการของกองบรรณาธิการมากกว่า

● ผู้วิจัยได้ทำการวิเคราะห์เนื้อหาหนังสือพิมพ์เป็นระยะเวลา 1 ปี และพบว่าลำดับความสำคัญของข่าวจะเรียงตามความมากน้อยคือ ข่าวอาชญากรรม ข่าวสังคม ข่าวอุบัติเหตุ และข่าวการเมืองท้องถิ่น ซึ่งลำดับดังกล่าวนี้เป็นไปตามความคิดเห็นของบรรณาธิการ ในขณะที่ผลจากการสัมภาษณ์ผู้อ่านปรากฏว่าผู้อ่านได้เรียงลำดับความสำคัญที่ต่างออกไป คือ อยากให้หนังสือพิมพ์ให้ความสำคัญของข่าวดังนี้คือ ข่าวการเมืองท้องถิ่น ข่าวเศรษฐกิจ และข่าว

พัฒนา ผลที่ปรากฏดังกล่าวจึงหมายความว่า หนังสือพิมพ์นั้นตอบสนองความพอใจของฝ่ายผู้ทำมากกว่าตอบสนองความต้องการของผู้อ่าน

- เมื่อสัมภาษณ์ฝ่ายผู้ทำหนังสือว่าเพราะเหตุใดจึงไม่สามารถทำหนังสือตอบสนองความต้องการของผู้อ่านได้ ปัจจัยที่เป็นอุปสรรคก็มักจะเป็นปัจจัยที่พบได้ทั่วไปในการผลิตสื่อมวลชนท้องถิ่น คือ ขาดบุคลากรที่มีประสบการณ์ ระบบเทคนิคการพิมพ์ไม่ทันสมัย ผู้อ่านมีจำนวนน้อย ขาดแหล่งข่าว และขาดเงินทุน

- ผลจากการสัมภาษณ์ผู้อ่านพบว่า มีเพียง 40% ที่อ่านทั้งเล่ม 26% อ่านเพียงก่อนเล่ม และ 20% อ่านเพียงครึ่งเล่ม ผู้อ่านแสดงความต้องการว่า อยากจะให้ลดโฆษณาลงบ้าง เพราะโฆษณามีถึง 67% ส่วนตัวข่าวมีเพียง 10% เท่านั้น

(ii) งานวิจัยของพิทยา (2535) ที่ศึกษาหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นใน 8 จังหวัดของภาคเหนือตอนล่างได้มาเสริมข้อเท็จจริงเกี่ยวกับหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นมากขึ้น ผู้วิจัยได้นำเอาเกณฑ์เรื่อง บทบาทหน้าที่ 8 ประการที่หนังสือพิมพ์ท้องถิ่นพึงมีต่อการพัฒนาของ Hitchcock เช่น การให้ข่าวสาร การสร้างทัศนคติและทักษะที่เอื้อต่อการพัฒนา การเป็นช่องทางประเมินผล ฯลฯ มาสอบถามบรรณาธิการ และนักข่าวหนังสือพิมพ์ท้องถิ่น 47 ฉบับ จำนวน 84 คนว่า สามารถกระทำหน้าที่ตามหลักแนวคิดได้หรือไม่ ผลการวิจัยพบว่า นักหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นเห็นว่า บทบาทที่สามารถทำได้จริง ๆ มี 3-4 อย่างเท่านั้น คือ คอผู้เพื่อความเป็นธรรม วิพากษ์วิจารณ์เหตุการณ์ และนำเสนอเรื่องการพัฒนาเศรษฐกิจแบบทั่ว ๆ ไป สำหรับปัจจัยที่เป็นอุปสรรคขัดขวางมิให้หนังสือพิมพ์ท้องถิ่นแสดงบทบาทได้ตามหลักการก็เป็นเช่นเดียวกับงานวิจัยที่ขนิษฐา (2532) ค้นพบ เช่น จำนวนคนทำงานมีน้อย บางฉบับมีบรรณาธิการทำงานทุกอย่างอยู่คนเดียว นอกจากนั้นระดับการศึกษาของคนทำงานก็ยังต่ำ (เช่น จบต่ำกว่าระดับอนุปริญญา) เกือบครึ่งหนึ่งไม่เคยเข้ารับการอบรมเลย

(iii) สำหรับงานวิจัยหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นอีกเรื่องหนึ่งเป็นของ คนยา (2538) ซึ่งเลือกศึกษาเรื่องกำหนดวาระข่าวสารการพัฒนาของหนังสือพิมพ์ในเชียงใหม่ ผู้วิจัยเริ่มต้นด้วยหลักแนวคิดว่า ตามปกติ หนังสือพิมพ์ท้องถิ่นของโลกที่สามนั้นจะต้องเล่นบทบาทเป็นหนังสือพิมพ์เพื่อการพัฒนา (Development Journalism) ซึ่งมีคุณลักษณะที่สำคัญแตกต่างไปจากหนังสือพิมพ์ทั่ว ๆ ไปคือ หนังสือพิมพ์ท้องถิ่นนั้นจะต้องไม่เพียงทำหน้าที่เป็นผู้สังเกตการณ์แล้วก็รายงานข่าวเท่านั้น หากทว่าจะต้องเข้าร่วมกระบวนการพัฒนาด้วย

จากแนวคิดในหลักการดังกล่าว สถานการณ์ในโลกแห่งความเป็นจริงเป็นอย่างไร ในปีพ.ศ.2530 คณะวารสารศาสตร์ฯ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ได้สำรวจเนื้อหาของหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นของไทยในทุกภาค ผลการวิจัยสอดคล้องกันว่า เนื้อที่ 50% เป็นโฆษณา หนึ่งในสี่เป็นคอลัมน์ชุมชน 15% เป็นข่าว และข่าวที่มีมากที่สุดคือข่าวอาชญากรรม อย่างไรก็ตาม สภาพการณ์

ดังกล่าวก็มีการเปลี่ยนแปลงไปเมื่อเศรษฐกิจภูมิภาคดีขึ้น และมีหนังสือพิมพ์จากส่วนกลางขยายเครือข่ายลงไป หนังสือพิมพ์ท้องถิ่นก็เริ่มจะปรับมาตรฐานให้เข้าใกล้หนังสือพิมพ์จากส่วนกลางมากขึ้น

คนยา (2538) พบปรากฏการณ์ดังกล่าวเช่นกัน ในกรณีหนังสือพิมพ์รายวันใน จ. เชียงใหม่ ซึ่งมีอยู่ 6 ฉบับ ในปัจจุบัน (2538) เป็นหนังสือพิมพ์ท้องถิ่น 4 ฉบับ และเป็นเครือข่ายของหนังสือพิมพ์ส่วนกลาง 2 ฉบับ แต่เดิมนั้น คนอ่านจะนิยมอ่านหนังสือพิมพ์ระดับชาติ เนื่องจากเห็นว่าหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นเสนอแค่ข่าวสารประเภท human interest ไม่ค่อยมีข่าวสารบ้านเมือง แต่เมื่อหนังสือพิมพ์ระดับชาติขยายเครือข่ายเข้ามา หนังสือพิมพ์ท้องถิ่นก็เริ่มปรับปรุงทั้งรูปแบบและเนื้อหาให้ใกล้เคียงมาตรฐานมากขึ้น ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงอยากจะติดตามผลดูว่า หนังสือพิมพ์ได้ตอบสนองความต้องการของคนในท้องถิ่นหรือยัง โดยนำเอาเกณฑ์เรื่องการจัดลำดับความสำคัญของข่าว (ที่เรียกว่า "การกำหนดวาระ" - Agenda setting) มาใช้เป็นเครื่องมือวัด

ผู้วิจัยใช้วิธีวิจัย 3 วิธี กล่าวคือ วิเคราะห์เนื้อหาในหนังสือพิมพ์เพื่อให้ได้ข่าวพัฒนาที่ติดอันดับความสำคัญ 10 อันดับแรก หลังจากนั้นก็นำข่าวทั้ง 10 ไปให้ประชาชนผู้อ่าน 200 คน และเจ้าหน้าที่ที่ทำงานด้านพัฒนาทั้งรัฐและเอกชน 32 คน จัดลำดับความสำคัญ ผลการวิจัยที่สำคัญพบว่า

- โดยส่วนใหญ่ การจัดลำดับความสำคัญของข่าวในหนังสือพิมพ์จะสอดคล้องกับความเห็นการจัดของประชาชนและเจ้าหน้าที่พัฒนา เช่น ข่าวในอันดับแรก ๆ จะเป็นเรื่องขยะในเมืองเชียงใหม่ หรือน้ำท่วมภาคเหนือ ซึ่งหมายความว่าหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นได้ทำหน้าที่ตอบสนองความต้องการของประชาชนและการพัฒนาท้องถิ่นได้ในระดับดีพอสมควร

- เมื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการจัดลำดับของบรรณาธิการกับเนื้อหาในหนังสือพิมพ์ก็พบว่าสอดคล้องกันอย่างมาก แสดงว่าบรรณาธิการมีบทบาทอย่างสำคัญมากในการกำหนดวาระข่าวสาร

- เมื่อเปรียบเทียบหนังสือพิมพ์ที่มีคนท้องถิ่นเป็นเจ้าของกับหนังสือพิมพ์ที่เป็นเครือข่ายของส่วนกลาง การวิจัยพบว่าหนังสือพิมพ์ที่คนท้องถิ่นเป็นเจ้าของจะนำเสนอข่าวพัฒนามากกว่า

(iv) ผลสรุปจากงานวิจัยเรื่องหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นทั้ง 3 ชิ้น คือ ขนิษฐา (2532) พิทยา (2535) และคนยา (2538) ชวนนำมาสู่ข้อสรุปที่ว่า สื่อที่อยู่ใกล้ชุมชนมาก ๆ เช่น หนังสือพิมพ์ท้องถิ่นนั้น ถูกคาดหวังว่าจะทำหน้าที่ช่วยการพัฒนาท้องถิ่นได้อย่างมาก อย่างไรก็ตาม ในความเป็นจริง งานวิจัยของขนิษฐา (2532) ซึ่งศึกษากรณีเฉพาะ และพิทยา (2535) ซึ่งศึกษาภาพรวมที่ใหญ่ขึ้นในระดับภาค ก็ยังพบว่า โลกแห่งความเป็นจริงนั้นยังอยู่ไกลจากที่คาดหวังเอาไว้อย่างมาก อันเนื่องมาจากปัจจัยที่เป็นอุปสรรคต่าง ๆ มากมาย แต่ทว่างานวิจัยชิ้นสุดท้ายของคนยา (2538) ก็

พิสูจน์ว่า การพัฒนาศักยภาพของหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นก็ยังไม่ใช่เส้นทางที่ปลอดภัย หากมีผู้ทางเป็นไปได้เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงปัจจัยและเงื่อนไขไป

(4) การศึกษาสื่อสิ่งพิมพ์กับประเด็นเรื่องสิ่งแวดล้อม

เมื่อเปรียบเทียบกับประเด็นการพัฒนาประเด็นอื่น ๆ เช่น การเกษตร สาธารณสุข การศึกษา ฯลฯ แล้ว นับว่าประเด็นการพัฒนาเรื่องสิ่งแวดล้อมจะได้รับความสนใจจากสื่อสิ่งพิมพ์มากที่สุด ทั้งนี้เนื่องจากจากการพัฒนาด้านสิ่งแวดล้อมนั้นได้เปิดตัวประเด็นออกมาเป็นลักษณะของการนำเสนอปัญหา เช่น ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติ ภาวะมลพิษ และความขัดแย้งในการแย่งชิงทรัพยากรทุกชนิด ลักษณะที่มีความขัดแย้งเป็นปัญหาที่เห็นชัดเจนดังกล่าว เป็นคุณลักษณะที่สอดคล้องกับธรรมชาติของสื่อหนังสือพิมพ์ที่มีเนื้อหาว่าด้วยการรายงานความขัดแย้งอยู่แล้ว

งานศึกษาสื่อมวลชนประเภทสื่อสิ่งพิมพ์ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องสิ่งแวดล้อมนั้นแบ่งได้เป็น 2 ประเภทใหญ่ ๆ โดยใช้ตัวสื่อเป็นเกณฑ์คือ

(4.1) สื่อหนังสือพิมพ์

(4.2) สื่อนิตยสาร

(4.1) สื่อหนังสือพิมพ์

มีงานวิจัยเรื่องสื่อหนังสือพิมพ์กับประเด็นสิ่งแวดล้อมอยู่ 3 ชิ้นที่มีแนวทางการวิจัยไปในทิศทางเดียวกัน คือ การศึกษาบทบาทของสื่อประเภทนี้ที่มีต่อการพัฒนาด้านสิ่งแวดล้อม ด้วยการตรวจสอบปริมาณเนื้อหา (นฤมล: 2532) รวมทั้งศึกษาวิธีการนำเสนอข่าวสิ่งแวดล้อม (ฤติมาศ: 2534, วิลาสินี: 2538)

(i) เริ่มต้นจากงานของนฤมล (2532) ที่ศึกษาปริมาณและปัญหาของการนำเสนอข่าวสารด้านสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติในหนังสือพิมพ์ไทยทั้งปริมาณและคุณภาพ จำนวน 9 ฉบับในช่วงเวลา 1 เดือน ผลการวิจัยพบว่าประเด็นที่ถูกนำเสนอมากที่สุดคือ เรื่องทรัพยากรป่าไม้ และสัตว์ป่า หนังสือพิมพ์คุณภาพเสนอข่าวสิ่งแวดล้อมมากกว่าหนังสือพิมพ์ปริมาณ แหล่งข่าวที่ใช้มากที่สุดคือ หน่วยงานรัฐ และปัญหาของการทำงานของหนังสือพิมพ์ก็คือ การขาดแหล่งข้อมูล หรือข่าวแจกที่ได้รับมามีความไม่สมบูรณ์ทำให้ตีพิมพ์ไม่ได้ ผลการวิจัยงานของนฤมล ช่วยให้เห็นโฉมหน้าของข่าวสิ่งแวดล้อมในหนังสือพิมพ์ได้พอสมควร

(ii) งานวิจัยในประเด็นดังกล่าวเริ่มเจาะลึกมากขึ้นเมื่อฤติมาศ (2534) หยิบเอาเรื่องบทบาทงานหนังสือพิมพ์ที่มีต่อประเด็นเรื่องการสร้างเขื่อนในประเทศไทยโดยการวิเคราะห์เนื้อหาหนังสือพิมพ์ในช่วง 3 ปี (2530-2533 ซึ่งเป็นช่วงที่มีความขัดแย้งเรื่องการสร้างเขื่อนอย่างมาก) ผู้วิจัยพบว่าหนังสือพิมพ์มีท่าที 3 แบบต่อการสร้างเขื่อนคือ

- ทำที่สนับสนุนการสร้างเขื่อน 23%
- ทำที่คัดค้านการสร้างเขื่อน สนับสนุนการอนุรักษ์ 36%
- ทำที่ประสานผลประโยชน์โดยใช้ให้เห็นความจำเป็นต้องสร้างเขื่อนแต่ก็ต้องอนุรักษ์ไปพร้อม ๆ กัน 39%

ผู้วิจัยทดสอบผลทางสถิติแล้วว่า สัดส่วนทั้ง 3 นั้นไม่แตกต่างกัน นอกจากนั้นยังพบว่า "ช่วงเวลา" ก็ยังมีส่วนเข้ามาเกี่ยวข้องกับรูปแบบการนำเสนอรายงาน กล่าวคือในเวลากลางคืน การนำเสนอมักจะใช้รูปแบบวิชาการ แต่ในช่วงที่มีความขัดแย้ง หนังสือพิมพ์มักจะเล่นบทคัดค้านเพราะข่าวดังกล่าวมีสีสันมากกว่า อย่างไรก็ตาม เมื่อเปรียบเทียบคะแนนพวกที่เลือกข้างถือหางฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งก็ยังมีมากกว่าพวกที่เล่นบทประสานผลประโยชน์

(iii) งานวิจัยชิ้นล่าสุดคือ วิลาสินี (2538) ได้ศึกษาเจาะลงเรื่องวิธีการรายงานข่าวสิ่งแวดล้อมในท่ามกลางช่วงเวลาวิกฤตในกรณีของมลพิษจากเหมืองแม่เมาะ จ.ลำปาง ผู้วิจัยพบว่า วิธีการรายงานข่าวและเกณฑ์วินิจฉัยคุณค่าข่าวนั้นยังคิดมาจากเกณฑ์แบบประเพณีที่นักข่าวสายการเมืองใช้อยู่คือ แบ่งกรณีเป็น "มูมแดง" และ "มูมน้ำเงิน" รายงานแบบสถานการณ์คับขันไปวันต่อวัน เน้นเหตุการณ์เคลื่อนไหวและตื่นตื่นเร้าอารมณ์มากกว่าจะมุ่งสร้างความเข้าใจและสร้างความตระหนักถึงการแก้ไขในระยะยาว วิธีการเช่นนี้ทำให้ประชาชน "ตื่นตื่น" กับข่าวเป็นพัก ๆ แต่มิได้ "ตื่นตัว" ต่อการแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมในระยะยาว

(4.2) สื่อนิตยสาร

สุชาติ (2538) ได้วิเคราะห์พัฒนาการของนิตยสารสารคดีตั้งแต่เริ่มแรกจนถึงช่วงเวลาที่ศึกษารวม 9 ปี โดยการวิเคราะห์เนื้อหา และพบว่า ตั้งแต่เปิดตัว เนื้อหาล้านสิ่งแวดล้อมของนิตยสารยุคแรกจะเน้นให้เกิดความรักในชีวิตของสัตว์ป่า เนื่องจากช่วงเวลาดังกล่าว ความขัดแย้งด้านสิ่งแวดล้อมยังจำกัดอยู่ในวงแคบ ๆ ในยุคที่สอง เมื่อเริ่มมีการสัมมนาเกี่ยวกับปัญหาสิ่งแวดล้อมเผยแพร่ต่อสาธารณชนวงกว้าง เนื้อหาของนิตยสารก็เพิ่มความสนใจในเรื่องสิ่งแวดล้อมที่มีลักษณะที่เป็นปัญหาและเรียกร้องความสนใจจากสาธารณชนให้มากขึ้น จนกระทั่งในยุคสุดท้าย นิตยสารเล่มนี้ก็ได้แสดงจุดยืนเป็นกลุ่มอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมอย่างเต็มตัว สอดคล้องไปกับบริบททางสังคมที่ความขัดแย้งเรื่องสิ่งแวดล้อมปะทุขึ้นอยู่ตลอดเวลา

(ค) ข้อสังเกตและข้อเสนอแนะ

(i) สำหรับการศึกษาเรื่องสื่อหนังสือพิมพ์นั้นอาจมีวิธีการแบ่งการผลิตหนังสือพิมพ์ออกได้เป็นหลายแบบ วิธีแรกคือ การใช้ระดับขอบเขตเป็นเกณฑ์ ซึ่งจะทำให้แบ่งหนังสือพิมพ์ออกได้เป็น 2 ระดับ คือ หนังสือพิมพ์จากส่วนกลางและหนังสือพิมพ์ท้องถิ่น

อีกวิธีการหนึ่งคือ การใช้เป้าหมายเป็นเกณฑ์ ซึ่งจะช่วยให้แบ่งหนังสือพิมพ์ออกได้เป็น 2 ประเภทเช่นกัน คือ หนังสือพิมพ์ทั่วไปที่มีเป้าหมายเพื่อการนำเสนอข่าวสารการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมทั่วไป กับหนังสือพิมพ์ที่มีเป้าหมายเฉพาะ ตัวอย่างเช่น หนังสือพิมพ์ข่าวเกษตรที่ปรากฏในงานวิจัย

ในการแบ่งประเภทของหนังสือพิมพ์เหล่านี้ เป้าหมายเพื่อให้ทราบถึงคุณลักษณะจำเพาะของหนังสือพิมพ์แต่ละประเภท และในการวิเคราะห์ทำความเข้าใจกับเรื่องบทบาท ผลกระทบ และมิติอื่น ๆ ของหนังสือพิมพ์แต่ละแบบ ก็ต้องพิจารณาในขอบเขตและคุณลักษณะของตัวเอง

(ii) สำหรับหนังสือพิมพ์ระดับชาติ เนื่องจากการมีขอบเขตการเผยแพร่ (coverage) ที่กว้างขวาง หัวข้อที่ควรจะศึกษาวิจัยให้มากขึ้นคือ บทบาทของหนังสือพิมพ์เหล่านี้ในการสร้างสาธารณมติ (Public opinion) โดยเฉพาะอย่างยิ่งในคอลัมน์ของหนังสือพิมพ์ประเภทประชานิยม (Popular newspaper) ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับเรื่องการพัฒนาที่เช่น การเลือกทิศทางการพัฒนาประเทศ (ตัวอย่างเช่น บทบาทของหนังสือพิมพ์ในช่วงแผนพัฒนาแต่ละแผน) การตัดสินใจเลือกทางเลือกของประเทศ (เช่น การกู้ยืมเงินจากต่างประเทศ)

(iii) สำหรับหนังสือพิมพ์ระดับท้องถิ่น จากผลการวิจัยที่มียังพบว่า ในขณะที่มีความคาดหวังว่า เมื่อขอบเขตของหนังสือพิมพ์มีขนาดเล็กลง การตอบสนองความต้องการของท้องถิ่นจะมีได้มากขึ้น แต่ทว่า ผลการวิจัย 2-3 ชิ้นที่มียังพบว่า สภาพความเป็นจริงนั้นยังไกลจากที่คาดหวังเอาไว้อยู่มาก อย่างไรก็ตาม เรายังไม่อาจแน่ใจได้ว่าตัวอย่าง 2-3 ชิ้นที่หยิบยกมาศึกษานั้นสามารถเป็นตัวแทนได้หรือไม่ ดังนั้น ควรมีการศึกษาในแง่ภาพรวมของหนังสือพิมพ์ท้องถิ่น (เช่น การวิเคราะห์เนื้อหาเพื่อคู่สัดส่วนของคอลัมน์ต่าง ๆ) เพื่อประเมินศักยภาพปัจจุบันของหนังสือพิมพ์ท้องถิ่น นอกจากนั้นควรใช้วิธีการแบบ positive approach คือเลือกหยิบกรณีศึกษาที่หนังสือพิมพ์ท้องถิ่นสามารถทำหน้าที่ได้ใกล้เคียงตามที่คาดหวังไว้ (ตัวอย่างเช่น หนังสือพิมพ์ท้องถิ่นชื่อ โฟกัส สงขลา) หรือหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นที่สามารถยืนหยัดมาได้เป็นเวลายาวนาน (เช่น หนังสือพิมพ์ท้องถิ่นในจ.ลำปางที่มีป่าเล็กเป็นเจ้าของ) ทั้งนี้เพื่อนำมาเป็นบทเรียนแก่หนังสือพิมพ์ท้องถิ่นในที่อื่น ๆ

(iv) สำหรับหนังสือพิมพ์ที่มีเป้าหมายเฉพาะเช่น หนังสือพิมพ์ข่าวเกษตรนั้น ผลการวิจัยให้ข้อยืนยันอย่างดีว่า แนวคิดในการทำหนังสือแบบ "ผู้ผลิตเป็นผู้รู้ทุกอย่างและเป็นผู้ให้ (paternalistic) นั้น จะไม่ประสบความสำเร็จตามเป้าหมายที่ตั้งเอาไว้ เนื่องจากลักษณะของเนื้อหาทั้งหมดจะถูกฝ่ายข้าราชการซึ่งเป็นผู้ผลิตเป็นฝ่ายกำหนดทั้งหมด ความสนใจของข้าราชการย่อมมุ่งไปที่ข่าวการเคลื่อนไหวของข้าราชการเกษตรมากกว่าข่าวความรู้ด้านการเกษตร ฉะนั้น บทเรียนดังกล่าวจึงตกย้ำถึงความจำเป็นในของการสร้างและใช้สื่ออย่างมีส่วนร่วม กล่าวคือจะต้องมีกลุ่มผู้รับสาร (เกษตรกร) เข้ามามีส่วนร่วมในระดับต่าง ๆ ของกระบวนการสร้างสื่อ

(v) ควรมีการวางแผนคิดเรื่องการสร้างสื่อหนังสือพิมพ์ชนบทแบบมีส่วนร่วม (Participatory Rural Newspaper) ที่ Kasama (1994) (ดูรายละเอียดในบทที่ 4) ได้นำเสนอไว้มาเป็นแนวทางในการศึกษาหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นของไทยบ้าง

(vi) การสำรวจแบบแผนการอ่านหนังสือพิมพ์ ถึงแม้จะมีการศึกษาแบบแผนการอ่านหนังสือพิมพ์จำนวนมากในเมืองไทย แต่ทว่าการศึกษาที่มีลักษณะ "ร้อยเนื้อท่านองเดียว" คือมีการศึกษาในเชิงปริมาณเท่านั้น หากทว่ายังขาดการวิจัยเรื่องแบบแผนการอ่านในเชิงคุณภาพ เช่น การสังเกตการอ่านหนังสือพิมพ์ตามร้านกาแฟในต่างจังหวัด พฤติกรรมกลุ่มหลังจากการอ่านหนังสือพิมพ์แล้ว คอลัมน์อะไรที่มีการอ่านตามลำดับก่อนหลัง ทั้งนี้เพื่อเติมภาพแบบแผนการอ่านหนังสือพิมพ์ของไทยให้สมบูรณ์ ดังเช่นตัวอย่างงานวิจัยที่พบนี้ก็ได้ให้ข้อคิดว่า จากทัศนคติของผู้อ่านในชนบท เกษตวิทย์คุณค่าข่าวอาจจะเป็นคนละเกณฑ์กับที่นักหนังสือพิมพ์ได้ตั้งเอาไว้ (เช่น เรื่องความเร็วความสด) เป็นต้น

(2.2) การศึกษาสื่อวิทยุเพื่อการพัฒนา

สื่อวิทยุเป็นสื่อที่ถูกนำมาใช้เพื่อการพัฒนาชนบทมากที่สุด เนื่องจากธรรมชาติทุกด้านที่เหมาะสมของสื่อวิทยุ ในทางเทคนิค สื่อวิทยุสามารถส่งกระจายเสียงไปได้อย่างกว้างขวาง ในด้านเศรษฐกิจ เครื่องรับวิทยุมีราคาถูก พกพาได้ และหากพิจารณาในแง่ของการมีส่วนร่วมของประชาชนแล้ว สื่อวิทยุก็เป็นสื่อที่ให้โอกาสเข้ามามีส่วนร่วมได้ง่ายที่สุด ขีดจำกัดของสื่อวิทยุที่มีก็อาจจะเป็นธรรมชาติที่มีแต่เสียง ทำให้อัตราการรับรู้และจดจำได้น้อย แต่ที่สำคัญยิ่งกว่านั้นก็คือเป้าหมายและนโยบายในการสื่อวิทยุที่เน้นหนักในด้านบันเทิงและธุรกิจมากกว่าจะถูกใช้เพื่อการพัฒนาและผลประโยชน์ส่วนร่วม

(ก) ปริมาณงานวิจัย

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2523	สุเมธ ภิบุญสุนิต	ปัจจัยบางประการที่มีผลต่อการรับฟังวิทยุประเภทต่าง ๆ ของเกษตรกรในอำเภอสีคิ้ว จ.นครราชสีมา	เกษตร
2524	สมมิตร โชติแก้ว	การศึกษาพฤติกรรมการรับฟังวิทยุกระจายเสียงและความต้องการรายการวิทยุเพื่อการศึกษา นอกโรงเรียนของประชาชนในเขตเมือง และเขตชนบท จ.พิษณุโลก	จุฬาฯ

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2525	พรทิพย์ ไตสกุล	การศึกษาเปรียบเทียบประสิทธิผลของการเผยแพร่ข่าวสารการเกษตรทางวิทยุกระจายเสียง โดยรูปแบบการบรรยายกับรูปแบบบทละครของศูนย์การศึกษานอกโรงเรียนภาคกลาง ราชบุรี	จุฬาฯ
2526	พัชรินทร์ เทมวรรณ	การสื่อสารในชนบท : ศึกษาเฉพาะกรณีการเรียนทางวิทยุและไปรษณีย์ในรายการวิชา “สร้างเสริมประสบการณ์ชีวิต”	จุฬาฯ
2526	วัชร จันทาโก	ความคิดเห็นเจ้าหน้าที่ผลิตรายการวิทยุกระจายเสียงต่อหน้าที่ที่มอบหมายเพื่อการพัฒนาประเทศ	จุฬาฯ
2527	ราตรี รวีเจริญ	การใช้สื่อวิทยุกระจายเสียงโฆษณาแก้ไขความขัดแย้ง : ศึกษากรณีแก้ไขความขัดแย้งเกี่ยวกับการจัดการแหล่งผลิตไฟฟ้าพลังน้ำใน จ.กาญจนบุรี ของการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย	จุฬาฯ
2527	ประทุม ฤกษ์กลาง	การประสานสัมพันธ์การใช้รายการวิทยุเพื่อขูวเกษตรกรรมและการแพร่กระจายสารสนเทศระหว่างบุคคลเพื่อถ่ายทอดวิชาการทางการเกษตร ศึกษาเปรียบเทียบกลุ่มขูวเกษตรไกรกตะโกถึ อ.คง และกลุ่มเกษตรโคกเพชร อ.ชุมพวง จ.นครราชสีมา	จุฬาฯ
2530	ทัศนาว บุญปาล	ปัจจัยบางประการที่มีผลต่อการเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมทางการศึกษาของหัวหน้าครัวเรือนในเขตพื้นที่ ต.ลวก อ.เมือง จ.น่าน	เกษตร
2530	สุภัทวดี อภินันท์	บทบาทของวิทยุกระจายเสียงในการพัฒนาชนบท: ศึกษาการใช้วิทยุกระจายเสียงในงานส่งเสริมการเกษตรของประเทศไทย	ธรรมศาสตร์
2532	เอื้อจิต วิโรจน์ไตรรัตน์	การศึกษาแนวทางการวางแผนใช้สื่อวิทยุกระจายเสียงเพื่อการศึกษาตลอดชีวิตในช่วงแผน 7 (2535-2539) ภายใต้ความรับผิดชอบของกระทรวงศึกษาธิการ	ธรรมศาสตร์

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2534	สุรินทร์ แผลงประสพโชค	การทดลองจัดวิทยุกระจายเสียงชุมชนสำหรับ	จุฬาฯ
2535	สุฤทัย เลิศเกษม	ชุมชนชนบทในเขตเมือง จ.จันทบุรี	จุฬาฯ
2535	อุษา จันทร์ประภาส	การวิเคราะห์ “ข่าวท้องถิ่น” ของสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย จ.ราชบุรี	จุฬาฯ
2535	อุษณีย์ จินาพงษ์	การใช้ประโยชน์และความพึงพอใจของผู้ฟังรายการวิทยุกระจายเสียงชุมชนของสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย จ.จันทบุรี	จุฬาฯ
2535	อุษณีย์ จินาพงษ์	การศึกษาทัศนคติของสมาชิกที่มีต่อรายการโรงเรียนเกษตรทางอากาศ ของสถานีวิทยุกระจายเสียงเพื่อการเกษตร	ธรรมศาสตร์
2541	ทิวาพร แสนเมืองชิน	การเปรียบเทียบการจัดรายการวิทยุกระจายเสียงชุมชน (ยังไม่เสร็จ)	จุฬาฯ

(ข) ผลการวิจัย

จากตัวอย่างงานวิจัยเรื่องสื่อวิทยุเพื่อการพัฒนาทั้งหมด สามารถจัดแบ่งเป็นหัวข้อได้ดังนี้

- (1) การสำรวจแบบแผนการเปิดรับฟัง
- (2) การใช้สื่อวิทยุเพื่อการพัฒนาชนบท
- (3) การศึกษาวิทยุชุมชน/วิทยุท้องถิ่น
- (4) การศึกษาวิทยุเพื่อการศึกษา

(1) การสำรวจแบบแผนการเปิดรับฟัง

(i) ในช่วงระยะแรก ๆ ที่เริ่มมีการศึกษาค้นคว้าตั้งแต่ช่วงปี 2520 งานศึกษาเรื่องวิทยุในชนบทมักจะเป็นการสำรวจพฤติกรรมการเปิดรับสารของชาวชนบท งานวิจัยชิ้นแรกที่น่าสนใจคืองานวิจัยของสุเมธ (2523) ที่สำรวจการรับฟังวิทยุของเกษตรกรใน จ.นครราชสีมา และได้ข้อค้นพบที่แตกต่างจากความเข้าใจโดยทั่วไป เนื่องจากโดยทั่วไป ภาพลักษณ์ของวิทยุนั้นดูเหมือนจะเป็นสื่อบันเทิงนำหน้าหน้าที่อื่น ๆ อย่างไรก็ตาม สุเมธก็พบว่าชาวชนบทนั้นจะใช้วิทยุเพื่อเป้าหมาย 3 ประการเรียงตามลำดับความสำคัญคือ คิดตามข่าวสารเป็นอันดับแรก ซึ่งแสดงให้เห็นว่าชาวชนบทได้ใช้วิทยุเป็นเครื่องมือสำหรับการเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตทางสังคม รองลงมาจึงเป็นรายการบันเทิง โดยมีเป้าหมายเพื่อการศึกษาเป็นอันดับสุดท้าย (ซึ่งยังคงเป็นปริศนาว่ามีสาเหตุมาจากฝ่ายวิทยุหรือฝ่ายผู้ฟังกันแน่)

(ii) สำหรับการสำรวจหน้าที่พิเศษของวิทยุที่นอกเหนือจากการติดตามข่าวสารและความบันเทิง คือหน้าที่ด้านการศึกษาของวิทยุ กลุ่มตัวอย่างในงานวิจัยของสุเมธตอบคำถามเกี่ยวกับเนื้อหาของรายการวิทยุในต่างจังหวัดว่า ไม่ค่อยจะมีรายการที่เกี่ยวกับการเกษตรที่มีลักษณะเป็นบทความ เป็นนิตยสารทางอากาศที่สามารถให้ความรู้ได้อย่างเต็มที่ (อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยไม่ได้ใช้วิธีการวิเคราะห์เนื้อหาของรายการวิทยุเพื่อตรวจสอบกับคำตอบจากการสัมภาษณ์ของกลุ่มตัวอย่าง) ดังนั้น เมื่อผู้วิจัยสำรวจความต้องการของผู้ฟัง จึงได้คำตอบที่สอดคล้องกับคำตอบที่กล่าวมาแล้วคือ ต้องการให้มีการจัดรายการเกษตรอย่างแท้จริง ไม่ใช่เป็นเพียงบทความสั้น ๆ เพียง 1-2 นาทีเท่านั้น จากผลการวิจัยของสุเมธ (2523) มีข้อเสนอแนะว่า ปัจจุบันในสื่อการผลิตรายการอื่น ๆ เช่น หนังสือพิมพ์ นิตยสาร โทรทัศน์ ฯลฯ มีการจัดรายการเกษตรอย่างเต็มรูปแบบอยู่ไม่น้อย เช่น ในนิตยสารวิเคราะห์การเมืองรายสัปดาห์บางฉบับ จะมีการแนะนำตัวอย่างเกษตรกรที่บุกเบิกเทคโนโลยีการเกษตรแบบใหม่ ๆ จึงน่าจะมีการนำเอาเนื้อหาจากสื่อสิ่งพิมพ์ (ซึ่งมีข้อจำกัดในการเข้าถึง) ไปเผยแพร่ซ้ำในรายการวิทยุ

(iii) จากงานวิจัยของสุภัทวดี (2530) ยังให้ข้อยืนยันที่สอดคล้องกับงานวิจัยชิ้นอื่น ๆ ว่า สื่อวิทยุเป็นสื่อที่ใช้แพร่กระจายข่าวสาร ความรู้และความบันเทิงได้อย่างค่อนข้างดีในชนบท เนื่องจากธรรมชาติของตัวสื่อที่สามารถแพร่กระจายผ่านคลื่นแม่เหล็กไฟฟ้าไปได้ในอาณาเขตกว้างขวาง เป็นสื่อที่ใช้เพียงเสียงจึงง่ายต่อการผลิตของผู้ส่งสาร และไม่เรียกร้องการอ่านออกเขียนได้จากผู้รับสาร เป็นสื่อที่มีราคาถูก และยังเหมาะสมกับสภาพชีวิตของเกษตรกร กล่าวคือ สามารถฟังในระหว่างทำงานในไร่นาได้ อย่างไรก็ตาม แม้จะเป็นสื่อที่มีลักษณะดีค่อนข้างดีในชนบทเพียงใด แต่ทว่างานวิจัยเรื่องการใช้วิทยุเพื่อการพัฒนาที่ยังมีไม่มากเท่าที่ควร

(2) การใช้สื่อวิทยุเพื่อการพัฒนาชนบท

งานวิจัยที่เกี่ยวกับการใช้วิทยุเพื่อการพัฒนาชนบทนั้น มุ่งที่จะตอบคำถามว่า ได้มีการนำเอาวิทยุมาใช้ในการพัฒนาชนบทมากหรือน้อยเพียงใด อะไรเป็นปัจจัยส่งเสริมหรือเป็นอุปสรรคต่อการนำมาใช้ดังกล่าว และถ้าจะนำมาใช้ควรจะมีรูปแบบการใช้อย่างไร ดังนั้น หากจัดหมวดหมู่ของงานวิจัยตามคำถามที่ดังก่อนหน้านี้ เราจะประมวลงานวิจัยเรื่องการใช้สื่อเพื่อการพัฒนาชนบทได้ดังนี้

(i) ปริมาณการนำสื่อวิทยุมาพัฒนาชนบท

นับตั้งแต่ยุคแรก ๆ ของการเกิดแนวคิดเรื่องการใช้สื่อเพื่อการพัฒนา ศิริชัย (2525) ก็ได้เริ่มประเมินผลแนวคิดดังกล่าวโดยเลือกเขตศึกษาเมืองปนชนบทที่ประชาชนมีโอกาสจะเข้าถึงสื่อสมัยใหม่เช่นวิทยุ ผลจากการวิจัยให้ข้อสรุปว่า ถึงแม้สื่อมวลชนจะได้ทำหน้าที่เป็นสื่อเพื่อการพัฒนาในบางแง่มุม แต่ก็ยังมีหน้าที่อีกหลายประการที่พึงมีต่อคนอีกหลายกลุ่มที่สื่อมวลชน

ยังไม่ได้กระทำ เช่น หน้าที่ในการให้ความรู้แก่ประชาชน มีกลุ่มตัวอย่างถึง 67% ระบุว่าไม่ได้เรียนรู้อะไรจากการฟังวิทยุ และมี 5% เท่านั้นที่ระบุว่าได้ความรู้ด้านการเกษตรจากการเปิดรับสื่อมวลชน

ต่อจากนั้นมาอีก 5 ปี สุภักดี (2530) ก็จะมาศึกษาเฉพาะสื่อวิทยุและจำกัดขอบเขตการศึกษาเฉพาะในเรื่องการส่งเสริมการเกษตรที่มีกลุ่มเป้าหมายอยู่ในชนบท ผลการวิจัยได้ยืนยันศักยภาพที่ดีเด่นของสื่อวิทยุในการพัฒนาการเกษตร โดยผู้วิจัยพบว่าทั้งในทางเทคนิค และสังคม-เศรษฐศาสตร์ วิทยุเป็นสื่อที่มีศักยภาพสูงสุดในการเผยแพร่ข่าวสารไปสู่ชนบท เพราะแพร่กระจายด้วยคลื่นแม่เหล็กไฟฟ้า เป็นสื่อราคาถูก ไม่เรียกร้องการอ่านเขียนจากผู้ฟัง และยังสอดคล้องกับวิถีการดำเนินชีวิตของเกษตรกร เนื่องจากนำไปในระหว่างทำงานได้

(ii) สถานการณ์ที่เป็นจริงและอุปสรรคของการใช้สื่อวิทยุเพื่อพัฒนาชนบท

ดังที่กล่าวมาแล้วถึงข้อดีเด่นของสื่อวิทยุที่เหมาะสมจะนำมาใช้พัฒนาชนบท อย่างไรก็ตาม ก็มีคำถามว่า ในสภาพความเป็นจริงแล้ว ศักยภาพดังกล่าวได้ถูกนำมาใช้หรือไม่ วชิร (2526) มีความเห็นว่า หากจะนำเอาสื่อวิทยุซึ่งเป็นเพียงอุปกรณ์เทคนิคเท่านั้นไปใช้ ปัจจัยที่สำคัญกว่านั้น ก็คือนักวิทยุซึ่งเป็นผู้ควบคุมทิศทางของอุปกรณ์ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงศึกษาเจ้าหน้าที่ผลิตรายการวิทยุกระจายเสียงที่ผ่านการอบรมของโรงเรียนประชาสัมพันธ์ 209 คน ว่ามีความคิดเห็นอย่างไร ต่อบทบาทในด้านการพัฒนาของสื่อวิทยุ และบทบาทที่กำลังทำอยู่จริง ๆ เป็นอย่างไรบ้าง

ผู้วิจัยได้นำเอากรอบแนวคิดการใช้สื่อเพื่อการพัฒนาของ W. Schramm ที่ระบุบทบาทของวิทยุเอาไว้ 13 ข้อมาสอบถามกลุ่มตัวอย่าง ผลการวิจัยพบว่า

- เจ้าหน้าที่ผลิตรายการส่วนใหญ่เห็นด้วยกับแนวคิดของ W. Schramm ทั้งหมด หากทว่าในทางปฏิบัติ เจ้าหน้าที่เหล่านี้สามารถจะปฏิบัติหน้าที่ได้เพียง 4 ประการจาก 13 ข้อ คือทำหน้าที่ติดตาม เพิ่มพูนประสบการณ์ สร้างบรรยากาศที่เอื้อต่อการพัฒนา และให้ความรู้เท่านั้น ส่วนหน้าที่อื่น ๆ เช่น การเป็นเวทีเสรีทางความคิด (Forum) การสร้างสรรค์ค่านิยมใหม่ ๆ นั้น วิทยุไม่อาจจะทำได้

- ข้อจำกัดสำคัญที่ทำให้สื่อวิทยุไม่สามารถแสดงบทบาทได้อย่างเต็มที่มิได้อยู่ 5-6 ประการ ประการแรกคือ เจ้าหน้าที่น้อย แต่ภาระหน้าที่มีมาก ทำให้ไม่มีเวลา ขาดแหล่งข้อมูลด้านการพัฒนา ช่วงเวลาที่ไม่เอื้ออำนวย และรสนิยมของผู้ฟังที่ยังนิยมความบันเทิง

- ข้อค้นพบที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งก็คือ ปัจจัยที่เกี่ยวกับตัวบุคคลคือ เจ้าหน้าที่ไม่ว่าจะเป็นคุณลักษณะเรื่องค่านิยมสมัยใหม่หรือวิธีปฏิบัติงาน ยังมีความสำคัญน้อยกว่าบรรดาปัจจัยเงื่อนไขจากภายนอก เช่น นโยบาย เวลาทำงาน งบประมาณ เป็นต้น

(iii) รูปแบบการนำสื่อวิทยุไปใช้เพื่อการพัฒนา

ถึงแม้สื่อวิทยุจะมีข้อดีเด่นทางเทคนิค สังคม-เศรษฐศาสตร์ที่ได้กล่าวมาแล้ว แต่ทว่ารูปแบบการใช้วิทยุก็ยังเป็นปัจจัยสำคัญที่จะส่งผลกระทบต่อประสิทธิภาพการใช้วิทยุ รูปแบบการใช้วิทยุที่ประชาชนในเมืองมักจะคุ้นเคยคือการใช้วิทยุแบบปัจเจก (individual use) ซึ่งรูปแบบดังกล่าวไม่เอื้ออำนวยต่อการพัฒนาความคิด ความรู้ ทักษะคิด และการลงมือปฏิบัติเท่าใดนัก ดังนั้น จึงมีการประสานเอารูปแบบการใช้สื่อวิทยุเข้ากับการสื่อสารระหว่างบุคคล ในรูปแบบที่เรียกว่า Radio Forum (การอภิปรายรายการวิทยุ)

รูปแบบ Radio Forum ดังกล่าวเกิดขึ้นครั้งแรกในครอบครัวชาวนาเคนาดา ช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 และต่อมาได้แพร่ขยายไปยังประเทศอินเดีย รวมทั้งประเทศกำลังพัฒนาอื่น ๆ ลักษณะที่สำคัญของรูปแบบนี้ก็คือ การจัดรวมประชาชนเป้าหมายเข้าเป็นกลุ่มเล็ก ๆ มีการพบปะกันเป็นประจำเพื่อรับฟังวิทยุร่วมกัน และร่วมกันพูดคุยอภิปรายเนื้อหาของรายการวิทยุ นั้นหลังจากฟังจบแล้ว

ประทุม (2527) ศึกษาการใช้ Radio Forum ที่โครงการส่งเสริมการเกษตรไทย-เยอรมันจัดให้แก่สมาชิกของกลุ่มยุวเกษตรกรจาก 2 อำเภอในจ.นครราชสีมา สมาชิกของกลุ่มจะมาฟังรายการวิทยุเพื่อยุวเกษตรกรร่วมกันที่บ้านสมาชิกคนใดคนหนึ่ง เมื่อฟังจบแล้วจะมีผู้นำการอภิปรายกระตุ้นให้เกิดการพูดคุย ซึ่งผลสรุปของการพูดคุยอาจนำไปสู่การยอมรับหรือไม่เป็นปัญหาที่ผู้วิจัยสนใจ

ผลการวิจัยพบว่า

- ในระดับบุคคล รูปแบบ Radio Forum สามารถส่งผลให้เกิดการยอมรับนวัตกรรมการเกษตรในกลุ่มตัวอย่างทั้ง 2 กลุ่ม

- ในระดับการแพร่กระจาย กลุ่มตัวอย่างที่ยอมรับแนวคิดใหม่ ๆ แล้ว จะไปทำหน้าที่แพร่กระจายข่าวสารแก่คนอื่น ๆ ในชุมชน ในด้านหนึ่ง จึงมีบทบาทเป็นเสมือนตัวกลางระหว่างเจ้าหน้าที่ส่งเสริมวิทยุกับคนอื่น ๆ ในชุมชน

- อย่างไรก็ตาม ข้อจำกัดของกลุ่ม Radio Forum ก็คือ แม้จะมีการยอมรับในระดับแนวคิด แต่ทว่ายุวเกษตรกรก็ยังไม่ค่อยได้นำความรู้ที่ได้จากการฟังและการอภิปรายไปปฏิบัติจริงเป็นส่วนบุคคล (นอกเหนือจากการปฏิบัติร่วมกันในกลุ่ม) ซึ่งคงต้องค้นหาเหตุผลต่อไป

รูปแบบของ Radio Forum นี้ถือได้ว่าเป็นรูปแบบการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมได้ในระดับหนึ่ง ซึ่งควรจะมีการค้นคว้าว่า นอกจากระดับการมีส่วนร่วมด้วยการพูดคุยอภิปรายแล้ว ในแง่ตัวสื่อวิทยุได้เปิดโอกาสให้ผู้ฟังมีส่วนร่วมในกระบวนการสร้างเนื้อหาอันเป็นการเชิขระดับการมีส่วนร่วมให้สูงขึ้นไปอีกได้หรือไม่

(3) การศึกษาวิทยุชุมชน/วิทยุท้องถิ่น

เป็นที่น่าสนใจว่ามิจำนวนวิจัยที่เกี่ยวกับวิทยุชุมชน/วิทยุท้องถิ่นอยู่จำนวนไม่มากนัก และจากจำนวนงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในหัวข้อนี้ สามารถจะจัดแบ่งกลุ่มย่อยของความสนใจในหัวข้อดังกล่าวได้เป็น 3 กลุ่มคือ

- (ก) กลุ่มที่ศึกษาเรื่องวิทยุชุมชนอย่างเต็มรูปแบบ (community radio)
- (ข) กลุ่มที่เลือกศึกษาเฉพาะบางรายการสำหรับชุมชน
- (ค) กลุ่มที่ศึกษาบทบาทของวิทยุท่ามกลางความขัดแย้งของชุมชน

(ก) กลุ่มที่ศึกษาเรื่องวิทยุชุมชน (community radio)

ในยุคปัจจุบัน สถานภาพของวิทยุในชนบทกำลังต้องเผชิญกับการแข่งขันของโทรทัศน์ที่กระจายไปทั่วในหมู่บ้านชน ส่วนกลุ่มผู้นำในชนบทก็จะชอบอ่านหนังสือพิมพ์ นี่จึงดูเหมือนว่า วิทยุกำลังตกอยู่ในที่นั่งลำบาก รวมทั้งยังต้องแข่งขันกันเองเนื่องจากมีการเปิดให้เอกชนเข้ามาประมูลจัดทำรายการวิทยุ ซึ่งมีผลทำให้เป้าหมายการใช้วิทยุจะเป็นไปทางด้านธุรกิจเป็นส่วนใหญ่ ฉะนั้น แม้ว่าในเชิงปริมาณ จะมีสถานีวิทยุเพิ่มขึ้น แต่โอกาสและบทบาทที่จะใช้วิทยุเพื่อการพัฒนาชนบทกลับยิ่งริบหรี่ลงไป และยังเทคโนโลยีมีความก้าวหน้ามากขึ้นเพียงใด ข่าวสารก็มักจะมีการแสกนทางไกลในแบบทางเดียวมากยิ่งขึ้น คือ ข่าวสารความบันเทิงจากส่วนกลางจะไหลไปสู่ท้องถิ่นชนบท

สถานะที่กล่าวมาข้างต้นจึงทำให้เกิดแนวคิดใหม่ในการใช้สื่อวิทยุเพื่อการพัฒนา คือ "วิทยุชุมชน" อันเป็นระบบการกระจายเสียงที่มีกลุ่มเป้าหมายเฉพาะในท้องถิ่นและมุ่งที่จะตอบสนองความต้องการของกลุ่มเป้าหมาย (แต่ทว่าก็มีขอบเขตที่กว้างกว่าหอกระจายข่าว) เป้าหมายการใช้นั้นเป็นไปเพื่อการพัฒนาท้องถิ่น และมีลักษณะเป็นการสื่อสารแบบสองทาง หากกล่าวเลียนแบบการปกครองระบอบประชาธิปไตยแล้ว วิทยุชุมชนก็คือ วิทยุของชุมชน เพื่อชุมชน และโดยชุมชนนั่นเอง

ในต่างประเทศมีการทดลองเรื่องการส่งกระจายเสียงในระบบวิทยุชุมชนที่กล่าวมาข้างต้นอย่างมากมาย ทั้งในประเทศที่พัฒนาแล้วเช่น อังกฤษ สหรัฐ สวีเดน ฯลฯ เช่น สถานี KPFA ในเขตเบิร์กลีย์ แคลิฟอร์เนีย เมื่อปี 2491 โดยใช้เครื่องส่งวิทยุที่มีรัศมีการส่งไม่กว้างนัก ครอบคลุมกลุ่มผู้ฟังที่มีลักษณะคล้าย ๆ กัน การดำเนินงานไม่แสวงหากำไร และได้รับการสนับสนุนจากผู้ฟัง เป็นต้น

(i) การวิจัยบุกเบิก

ในกรณีของประเทศไทย ยังไม่มีการดำเนินงานในรูปแบบวิทยุชุมชนดังกล่าว ดังนั้นสุรินทร์ (2534) จึงสนใจที่จะศึกษาว่าการดำเนินงานของวิทยุชุมชนดังกล่าวจะมีความเป็นไปได้

ได้มากนักน้อยเพียงใด ผู้ฟังจะพอใจหรือไม่ และควรจะมีรูปแบบอย่างไร ผู้วิจัยใช้วิธีการวิจัยแบบกึ่งทดลอง (Field Experiment) โดยทดลองกระจายเสียงรายการวิทยุชุมชนในเขตอ.เมือง จ.จันทบุรี ให้มีพื้นที่ครอบคลุม 6-10 กิโลเมตร ออกอากาศทุกวันผ่านสถานีวิทยุของกรมประชาสัมพันธ์ จ.จันทบุรี วันละ 1 ชั่วโมง เป็นเวลา 2 เดือน ส่วนรูปแบบการดำเนินงานนั้น ใช้รูปแบบคณะกรรมการที่ประกอบด้วย เจ้าหน้าที่รัฐ ผู้นำชุมชน และนักวิชาการด้านวิทยุ

ผลการวิจัยที่น่าสนใจมีดังนี้

- เพื่อให้เป็นไปตามหลักการที่กล่าวมาข้างต้น ในการดำเนินการผลิตรายการ คณะกรรมการจะต้องออกไปสำรวจชุมชนเพื่อซักถามความต้องการและนำเอาข้อมูลจากชาวบ้านมาเป็นเนื้อหารายการ ในกรณีของจ.จันทบุรีนั้น เนื้อหาที่ชาวบ้านต้องการจะสอดคล้องกับสภาพท้องถิ่น คือ เรื่องการทำสวนผลไม้ อัญมณี การเลี้ยงกุ้ง โรคเอดส์ ป่าชายเลน คณะกรรมการได้กำหนดให้ 70% เป็นเนื้อหาความรู้และข่าวสาร

- นอกเหนือจากการสำรวจเนื้อหาแล้ว ผลจากการสำรวจความต้องการของชาวบ้านยังเป็นข้อมูลสำหรับการตัดสินใจของคณะกรรมการในเรื่องช่วงเวลา (ได้เวลา 11.30-12.30 น.) รูปแบบการนำเสนอ (ใช้ทั้งภาษากลางและภาษาท้องถิ่น) รวมทั้งการวางแผนประชาสัมพันธ์รายการ

- สำหรับแหล่งข้อมูลนั้น คณะกรรมการได้กำหนดให้มีการใช้แหล่งข้อมูลอย่างหลากหลาย ทั้งหน่วยงานของรัฐ เอกชน โดยเฉพาะประชาชนกลุ่มต่าง ๆ ผู้ผลิตรายการได้นำเอาเทปบันทึกกระเป่าหัวไปอัดเสียงแหล่งข้อมูลเหล่านี้มาออกรายการ

หลังจากที่ได้กระจายเสียงออกไปแล้ว คณะกรรมการจะทำการติดตามผลการวิจัย และความคิดเห็นจากประชาชน แล้วนำมาปรับปรุงในการประชุมประจำของคณะกรรมการอยู่ตลอดเวลา ซึ่งเท่ากับประชาชนได้มีส่วนร่วมทั้งในขั้นตอนก่อนการผลิต ระหว่างผลิต และหลังจากผลิตรายการแล้ว

- ผู้วิจัยได้สรุปบทเรียนที่สำคัญ ๆ หลังจากการทดลองในช่วงเวลา 2 เดือนนี้ว่า

- ◆ **ด้านนโยบาย** การดำเนินงานของวิทยุชุมชนดังกล่าวสอดคล้องกับความต้องการของท้องถิ่นและมีความเป็นไปได้ที่จะใช้วิทยุเป็นศูนย์กลางของการพัฒนาชุมชน

- ◆ **สถานี** สามารถที่จะใช้เป็นส่วนหนึ่งของสถานีทั่วไปได้ โดยใช้เวลาเพียงบางส่วนเพื่อมิให้เป็นภาระหนักเกินไปสำหรับคณะกรรมการดำเนินงาน

- ◆ **คณะกรรมการ** เป็นหัวใจสำคัญที่สุดของการดำเนินงาน ในระยะแรกๆ การดำเนินงานจะมีปัญหาบ้างเนื่องจากเป็นเรื่องแปลกใหม่ แต่เมื่อมีประสบการณ์ ปัญหาต่าง ๆ ก็คลี่คลายไป อย่างไรก็ตาม เนื่องจากการดำเนินงานนี้เป็น โครงการทดลอง คณะกรรมการจึงเข้ามาทำ

งานแบบอาสาสมัคร แต่หากเป็นการดำเนินงานอย่างแท้จริง อาจต้องมีการทบทวนกันใหม่

◆ แหล่งข้อมูล สำหรับในรัศมีการส่ง 6-10 ก.ม.นั้น สามารถมีแหล่งข้อมูลที่จะให้เนื้อหาได้อย่างเพียงพอ และเมื่อชาวบ้านมีประสบการณ์กับรูปแบบวิทยุชุมชนมากขึ้น ก็จะสามารถเข้ามามีส่วนร่วมทั้งในฐานะผู้ฟังและผู้ส่งได้

◆ ความพึงพอใจของผู้ฟัง ผลจากการติดตามผลการรับฟัง ปรากฏว่าผู้ฟังจะนิยมมาก เห็นได้จากจำนวนผู้ฟังในสถานีที่ออกอากาศมีเพิ่มมากขึ้น ผู้ฟังเปลี่ยนจากการฟังเพลงมาฟังรายการวิทยุชุมชน และผู้ฟังรายงานว่าพอใจรายการดังกล่าวเนื่องจากได้ประโยชน์ และต้องการจะให้ดำเนินงานต่อไป (ซึ่งสถานีวิทยุกรมประชาสัมพันธ์ จ.จันทบุรีก็ตอบสนอง) นอกจากนั้น ลักษณะการสื่อสารแบบสองทางเช่นการติดต่อเข้ามาขังรายการก็มีจำนวนเพิ่มมากขึ้นตลอดเวลา

(ii) งานวิจัยชิ้นที่สอง

หลังจากที่สุรินทร์ (2534) ได้ทำการทดลองวิทยุชุมชนที่จ.จันทบุรีในช่วงปี 2533 เมื่อได้รับการทดลองเสร็จสิ้น กรมประชาสัมพันธ์ได้รับดำเนินงานต่อไปจนกระทั่งถึงปี 2534 อุษา (2535) จึงสนใจที่จะติดตามผลต่อว่า ชาวบ้านยังคงติดตามรับฟังและพอใจกับรายการวิทยุดังกล่าวหรือไม่ ในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยได้สำรวจพฤติกรรมการรับฟังวิทยุชุมชนจากกลุ่มตัวอย่าง 300 คนใน 8 หมู่บ้าน โดยใช้แบบสอบถาม ผลการวิจัยพบว่า

- ส่วนใหญ่ของกลุ่มตัวอย่างจะเคยฟังรายการดังกล่าวทั้งสิ้น เนื่องจากช่วงเวลาเหมาะสม (11.30-12.30 น.) อัตราการฟังจะเป็น 2-3 วัน/ครั้ง และที่รู้จักรายการดังกล่าวเนื่องจากได้ยินคนพูดถึง

- ปัจจัยที่ทำให้ชอบฟังรายการ คือเนื้อหาสาระของรายการที่ตรงกับความต้องการของผู้ฟัง คือเป็นรายการความรู้ที่ใช้ประโยชน์ในการประกอบอาชีพ และใช้ในชีวิตประจำวัน

- สำหรับรูปแบบรายการนั้น ชอบการสัมภาษณ์บุคคล
- ความคิดเห็นโดยทั่วไปต่อรายการนี้ กลุ่มตัวอย่างเห็นว่าเนื่องจากมีการดำเนินงานโดยคนท้องถิ่น ทำให้สามารถรู้ความต้องการของคนท้องถิ่นด้วยกัน นอกจากนั้นรูปแบบรายการก็ยังเปิดโอกาสให้ผู้ฟังมีส่วนร่วมทำให้เกิดความรู้สึกเป็นเจ้าของรายการและสนใจจะติดตามรับฟังอย่างต่อเนื่อง

ผลจากการวิจัยที่ให้ผลตรงกันว่า รูปแบบของวิทยุท้องถิ่นนั้นเป็นรูปแบบการใช้สื่อวิทยุเพื่อการพัฒนาท้องถิ่นที่มีประสิทธิภาพ ดังนั้น ในปีพ.ศ.2541 กรมประชาสัมพันธ์ได้อนุมัติโครงการวิทยุชุมชนอีก 16 สถานีให้ดำเนินการ และมีเจ้าหน้าที่กรมประชาสัมพันธ์ที่เข้ามาศึกษาต่อไปในระดับปริญญาโท คือ ทิวพร แสนเมืองจีน (2541) กำลังทำวิจัยติดตามผลการดำเนินงานวิทยุชุมชนใน 2 จังหวัดคือ ขอนแก่น และนครราชสีมา แต่ขณะนี้ผลการวิจัยยังไม่เสร็จสิ้น

(ข) กลุ่มที่เลือกศึกษาเฉพาะบางรายการสำหรับชุมชน

ในขณะที่รายการของวิทยุชุมชนจ.จันทบุรีที่ได้กล่าวไปแล้วนั้น ยังอาจถือได้ว่าเป็นกรณีพิเศษที่ยังไม่ใช่ตัวแทนของรายการวิทยุในท้องถิ่น สุดฤทัย (2535) ได้หยิบเอากรณีทั่วไปของสถานีวิทยุภูมิภาคที่จะมีบางรายการที่เป็นตัวแทนของท้องถิ่น เช่น กรณีของสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย จ.ราชบุรี มีรายการ "ข่าวท้องถิ่น" วันละ 15 นาที ซึ่งเป็นรายการที่ทางท้องถิ่นผลิตเองโดยมีเจ้าหน้าที่รับผิดชอบ 5 คน ออกไปทำข่าว ดังนั้น ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะวิเคราะห์เนื้อหาของรายการ "ข่าวท้องถิ่น" ในช่วงเวลา 1 ปีว่าได้ตอบสนองท้องถิ่นมากน้อยเพียงใด จากจำนวนชิ้นข่าว 1,826 ข่าว ผู้วิจัยพบว่า

- แหล่งข่าว ยังคงเรียงลำดับจากผู้มีอำนาจมากไปหาน้อย คือ จากผู้ว่าราชการจังหวัด ตัวแทนภาคเอกชน แต่ก็มีตัวแทนของประชาชนร่วมอยู่ด้วย เช่น พระภิกษุ กำนัน ครู เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ข่าวจากตัวบุคคลก็มีความน่าสนใจสำหรับนักข่าวมากกว่าข่าวจากเอกสาร

- สัดส่วนของประเภทข่าว 33% เป็นข่าวข้าราชการปฏิบัติงาน 11% เป็นข่าวเศรษฐกิจ และ 7% เป็นข่าวเกษตร

- ความคิดเห็นต่อวิทยุ เมื่อสัมภาษณ์ความคิดเห็นและการประเมินผลความพอใจจากคนกลุ่มต่าง ๆ แบบแผนที่พบก็คือ หากเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ก็จะมี ความพอใจที่วิทยุได้เป็นสื่อกลางถ่ายทอดเผยแพร่ข่าวสารจากทางราชการให้ประชาชนได้รับรู้ แต่หากเป็นทัศนะของฝ่ายประชาชนก็จะยังรู้สึกว้าวยังไม่ได้ทำหน้าที่เป็นสื่อกลางส่งข่าวสารจากฝ่ายประชาชนขึ้นมาหาทางราชการ เช่น กำนันอยากให้เป็นข่าวท้องถิ่นจริง ๆ เช่น อบต. หรือสุขาภิบาล พวกนักหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นก็เห็นว่าวิทยุยังละเลยการกล่าวถึงปัญหาที่แท้จริงของชุมชน เช่น ปัญหาสิ่งแวดล้อม และยังทำได้เพียงการเสนอข่าว แต่ขาดการวิพากษ์วิจารณ์หรือให้ข้อเสนอแนะ ในขณะที่กลุ่มครูเห็นว่าเนื่องจากภารกิจหลักของนักข่าวคือการติดตามข้าราชการระดับสูง ทำให้ขาดโอกาสที่จะเข้าถึงแหล่งข่าวระดับล่าง เพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าว จึงควรจัดตั้งเครือข่ายตัวแทนหรือผู้นำประชาชนกลุ่มต่าง ๆ เช่น ครู พระ ผู้ใหญ่บ้าน อาสาสมัครข่าว ฯลฯ แล้วให้บุคคลเหล่านี้เป็นฝ่ายส่งข่าวขึ้นมา

กล่าวโดยสรุป ผู้วิจัยได้ประเมินว่า รายการ "ข่าวท้องถิ่น" นี้สามารถจะทำหน้าที่ที่เป็นสื่อเพื่อการพัฒนาท้องถิ่นได้ในระดับแรก ๆ เช่น หน้าที่การติดตามสอดส่อง (Surveillance) การถ่ายทอดข่าวสาร แต่สำหรับหน้าที่ในระดับที่สูงขึ้นมา รายการดังกล่าวยังเล่นบทบาทไม่ได้ อย่างชัดเจน

(ค) บทบาทของสื่อวิทยุท่ามกลางความขัดแย้ง

คำนิยามของ "การพัฒนา" นั้น โดยทั่วไปมักหมายความว่า การเปลี่ยนแปลงไป

ในทางที่ดีขึ้น แต่ทว่า "การเปลี่ยนแปลง" นั้นย่อมหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะต้องมีความขัดแย้งเกิดขึ้น 'ไม่ว่าจะเป็นความขัดแย้งในระดับแนวคิดหรือระดับผลประโยชน์ก็ตาม' ดังที่ได้เห็นตัวอย่างของสื่อสิ่งพิมพ์ (หนังสือพิมพ์) ในประเด็นเรื่องสิ่งแวดล้อม เป็นที่น่าสังเกตว่า งานศึกษาบทบาทสื่อวิทยุและโทรทัศน์ที่มีต่อความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในสังคมนั้นมักจะไม่ค่อยมี อันอาจจะเนื่องมาจากสภาพการณ์ที่เป็นจริงที่สื่ออิเล็กทรอนิกส์ทั้ง 2 ประเภทก็ไม่ได้มีบทบาทอยู่แล้ว ทั้งนี้เนื่องจากโครงสร้างการเป็นเจ้าของสื่อทั้ง 2 ประเภทนั้นเป็นของรัฐ และมีระบบการควบคุมที่เข้มงวดกว่าสื่อสิ่งพิมพ์ ในงานวิจัยครั้งนี้ได้พบตัวอย่างกรณีศึกษาเรื่องการใช้วิทยุเพื่อแก้ไขความขัดแย้งเพียงเรื่องเดียว และเป็นงานศึกษาที่ทำมาจากมุมหนึ่งของกรณีที่เกิดขึ้น

ธাত্রี (2527) ซึ่งเป็นผู้รับผิดชอบการจัดรายการวิทยุของการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย (กฟผ.) ได้กล่าวถึงบทบาทของสื่อที่มีต่อความขัดแย้งว่าอาจเป็นไปได้ใน 2 ลักษณะ ลักษณะแรกคือเป็นผู้กระตุ้นและขยายความขัดแย้ง (เช่น ในกรณีเรื่องบทบาทหนังสือพิมพ์กับการรายงานข่าวมลพิษเหมืองแม่เมาะของวิลาสินี (2538) ในอีกด้านหนึ่งสื่อสามารถจะแสดงบทบาทเป็นผู้ช่วยคลี่คลายหรือแก้ไขความขัดแย้งอันเป็นมุมมองที่ผู้วิจัยสนใจอยู่ ในขอบเขตงานของผู้วิจัยการสร้างเงื่อนไขเพื่อหาแหล่งผลิตกระแสไฟฟ้าแห่งใหม่ ๆ มักจะสร้างความขัดแย้งอยู่เสมอ ผู้วิจัยจึงต้องการจะศึกษาว่ามีสื่อประเภทใดโดยเฉพาะสื่อวิทยุที่จะมีบทบาทช่วยจัดการความขัดแย้งดังกล่าวได้

ผู้วิจัยได้สำรวจกรณีความขัดแย้งเรื่องการสร้างเขื่อนที่เกิดขึ้นในช่วงปีพ.ศ.2523-2526 และศึกษาบทบาทของสื่อ 4 ประเภทที่กฟผ. ใช้อยู่คือ

(1) สื่อบุคคล ได้แก่กลุ่มบุคคลที่กฟผ.ถือเป็นกลุ่มเป้าหมายกลุ่มแรกที่จะให้ข้อมูลเพื่อให้กลุ่มบุคคลดังกล่าวไปเผยแพร่ข่าวสารต่อไป กลุ่มบุคคลเหล่านี้ได้แก่ผู้นำชุมชน นักวิชาการและนักศึกษา กลุ่มนักอนุรักษ์ ข้าราชการในท้องถิ่น เจ้าหน้าที่รัฐที่เกี่ยวข้อง กิจกรรมด้านข่าวสารที่กฟผ.ดำเนินการกับกลุ่มดังกล่าวก็เช่น การให้ข้อมูลชี้แจง การพาไปดูสถานที่จริง การเปิดอภิปราย เป็นต้น

(2) สื่อหนังสือพิมพ์ รูปแบบกิจกรรมที่ดำเนินการก็คือ การส่งข่าวสารให้ การพาไปดู รวมทั้งการติดต่ออย่างไม่เป็นทางการ

(3) สื่อโทรทัศน์ ดำเนินการคล้ายหนังสือพิมพ์ รวมทั้งการให้ข้อเท็จจริงชี้แจง

(4) สื่อวิทยุ เนื่องจากธรรมชาติของสื่อวิทยุที่มีความรวดเร็วมากกว่าสื่ออื่น ๆ ดังนั้นจึงมีความสนใจใช้สื่อวิทยุมากเป็นพิเศษ

(4) การศึกษาวิทยุเพื่อการศึกษา

เนื่องจากรายการต่าง ๆ ในวิทยุจะมีรายการที่มีเป้าหมายให้ความรู้โดยตรงที่เรียกว่า

"รายการการศึกษา" หรือมีคลื่นวิทยุบางคลื่นจัดทำขึ้นเพื่อการศึกษา โดยเฉพาะที่เรียกว่า "วิทยุศึกษา" ดังนั้นจึงมีงานวิจัยหลายชิ้นที่สนใจศึกษาวิทยุเพื่อศึกษานี้เป็นพิเศษ และเป็นที่น่าสังเกตว่า เนื่องจากรายการวิทยุเพื่อศึกษานั้นเป็นรายการที่ทราบถึงเป้าหมายของการใช้สื่ออย่างแน่นอนอยู่แล้ว ดังนั้น งานวิจัยที่เกี่ยวกับวิทยุเพื่อการศึกษาจึงมีลักษณะของการใช้สื่อแบบมีส่วนร่วมในระดับแรก ๆ คือ ในระดับของการสำรวจความต้องการของผู้ฟังบ้าง การประเมินผลรายการวิทยุเพื่อการศึกษาที่มีอยู่บ้าง ดังรายละเอียดดังนี้

(i) การสำรวจความต้องการรายการวิทยุเพื่อการศึกษาของประชากรกลุ่มต่าง ๆ สมมิตร (2524) สำรวจพฤติกรรมการรับฟังรายการวิทยุเพื่อศึกษานอกโรงเรียนของประชาชน จ. พิษณุโลก ในเบื้องต้นผลการวิจัยสอดคล้องกับงานของสุเมธ (2523) ที่ศึกษาในภาคอีสาน กล่าวคือ ประชาชนชนบทมีความต้องการใช้วิทยุเพื่อเป็นช่องทางแสวงหาความรู้เพิ่มเติมโดยเฉพาะความรู้ด้านการเกษตร เนื้อหากฎหมาย เพื่อการป้องกันตนเองและทรัพย์สิน อย่างไรก็ตาม สมมิตรยังพบอีกว่า ความต้องการเนื้อหาความรู้จะแปรเปลี่ยนไปตามคุณลักษณะของประชากร คือ อายุ (รุ่น/วัย) อาชีพ และเพศ เช่น ผู้ชายจะฟังรายการพวงวาทวิทยุ ช่วงไฟฟ้า ส่วนผู้หญิงจะฟังรายการทำขนม ทำอาหาร ตัดเสื้อผ้า เป็นต้น

(ii) แบบแผนการเปิดรับฟัง ในช่วงปี 2524 สถานีวิทยุของไทยยังไม่มีการจัดรายการประเภท Format Station คือคลื่นวิทยุที่มีรายการอยู่ประเภทเดียว เช่น รายการข่าว รายการกีฬา ฯลฯ หรือในแต่ละชั่วโมงจะมีส่วนผสมของรายการที่แน่นอน เช่น เพลงและข่าว ดังนั้นแบบแผนการเปิดรับฟังวิทยุของกลุ่มผู้ฟังที่สมมิตร (2524) ค้นพบและสอดคล้องกับงานวิจัยชิ้นอื่น ๆ ก็คือ ชาวชนบทไทยจะใช้วิธีเปิดหมอนหาคคลื่นไปเรื่อย ๆ เมื่อพบรายการใดที่น่าสนใจก็จะหยุดฟัง โดยไม่มีการถือเครื่องฟังที่คลื่นใดคลื่นหนึ่ง แบบแผนการฟังดังกล่าวจะทำให้ผู้จัดรายการวิทยุเพื่อการศึกษาจะต้องแสวงหาวิธีการทำรายการที่น่าสนใจทุกรายการเพื่อครั้งผู้ฟังให้ได้ หรืออย่างน้อยก็ต้องสามารถทำให้ผู้ฟังหมอนมาหาช่วงรายการที่มีประโยชน์ในเวลาที่กำหนดไว้ให้ได้

(iii) ช่วงเวลาที่รับฟัง ในงานวิจัยทุกชิ้นที่เกี่ยวกับวิทยุและโทรทัศน์ซึ่งเป็นสื่อประเภทร้อน (hot media) เมื่อเทียบกับสื่อสิ่งพิมพ์ เนื่องจากเรียกร้องให้ผู้รับสารต้องมาเปิดรับภายในเวลาที่กำหนดเอาไว้ ดังนั้น ตัวแปรเรื่อง "ช่วงเวลาที่ย่อออกอากาศ" จึงเป็นตัวแปรที่สำคัญมาก สมมิตร (2524) ค้นพบว่า ช่วงเวลาเปิดรับฟังวิทยุมักจะสอดคล้องกับแบบแผนในชีวิตประจำวันของคนแต่ละกลุ่มเช่น เกษตรกร ช่วงเวลาที่เปิดรับฟังวิทยุมากที่สุดคือ ช่วง 6-4 โมงเช้ามืดก่อนไปนา ช่วงพักเที่ยงกินอาหาร และ 16.00-18.00 น. อันเป็นช่วงก่อนเข้านอน น่าสังเกตว่า ช่วงเวลาดังกล่าวนั้นมักจะเป็นช่วงเวลาของข่าว และหากต้องการจะจัดรายการเพื่อการศึกษา ก็ควรใช้ช่วงเวลาดังกล่าวนั้น

(iv) การศึกษาเรื่องรูปแบบรายการ เนื่องจากนักวิชาการด้านสื่อมวลชนมักมีแนวคิดเบื้องต้นว่า บรรดารายการที่มีเนื้อหาให้สาระประโยชน์เช่น รายการความรู้การเกษตรนั้นประชาชนจะไม่ค่อยให้ความสนใจ เพราะมีรูปแบบรายการที่ไม่น่าสนใจ เช่น มีการเชิญวิทยากรมาบรรยายแค่เพียงอย่างเดียว ระดับของผลกระทบที่เกิดขึ้นจากรูปแบบรายการดังกล่าวที่มีต่อ K-A-P (Knowledge-Attitude-Performance) จะให้ผลกระทบในระดับขั้นแรก ๆ เท่านั้น พรทิพย์ (2525) จึงทดสอบแนวคิดดังกล่าวด้วยการใช้วิธีการวิจัยเชิงทดลองนำเสนอรูปแบบรายการเกษตร 2 รูปแบบ คือ รูปแบบการบรรยายและรูปแบบบทละครเพื่อวัดระดับขั้นของผลกระทบในเรื่องความสนใจ/ปริมาณความรู้ที่ได้รับและการคงอยู่ของความรู้ กลุ่มตัวอย่างคือกลุ่มที่เรียนวิชาชีพเกษตรในโครงการการศึกษานอกโรงเรียนทางวิทยุและไปรษณีย์

ผลการวิจัยที่ได้ขัดแย้งกับแนวคิดเบื้องต้นของนักวิชาการและนำไปสู่การตั้งคำถามใหม่ ๆ คือ

- ในเรื่องความสนใจ กลุ่มผู้ฟังสนใจรูปแบบการบรรยายมากกว่ารูปแบบละคร ทั้งนี้ทำให้เกิดคำถามต่อมาว่า อาจเป็นไปได้ว่า เฉพาะประเภทของรายการเช่น การบรรยายหรือบทละครนั้น ยังไม่ใช่ว่าตอบในตัวเองที่จะดึงดูดความสนใจของผู้ฟังได้ หากจะต้องเจาะลึกลงไปในเรื่องวิธีการนำเสนอว่า เป็นรูปแบบบรรยายแบบใด (อาจจะน่าสนใจ/ไม่น่าสนใจ) หรือเป็นรูปแบบละครแบบใด (น่าสนใจ/ไม่น่าสนใจ)

- ในเรื่องประสิทธิผล/ปริมาณความรู้ที่ได้ ผลการวิจัยพบว่ารูปแบบละครมีประสิทธิผลสูงกว่ารูปแบบการบรรยาย ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากรูปแบบละครมีลักษณะการสื่อสารเป็นแบบโต้ตอบกัน

- ในเรื่องการคงอยู่ของความรู้ ปรากฏว่า รูปแบบการบรรยายให้ผลสูงกว่ารูปแบบละคร

จากผลการวิจัยทั้ง 3 ประการอาจสรุปเป็นแบบแผนเกี่ยวกับมิติเชิงปริมาณ และเชิงคุณภาพของผลกระทบจากรูปแบบรายการ 2 แบบ กล่าวคือ รูปแบบบรรยายแม้จะให้ปริมาณความรู้ได้น้อยแต่จะคงอยู่ได้นาน ในขณะที่รูปแบบละครให้ความรู้ได้มาก แต่ความรู้จะสลายตัวไปตามกาลเวลา

การวิจัยเรื่องรูปแบบรายการกับผลกระทบที่เกิดขึ้นนี้ควรจะมีการวิจัยซ้ำและขยายกลุ่มเป้าหมายให้มากขึ้น เนื่องจากความรู้ที่ได้จากการวิจัยจะเป็นประโยชน์ต่อการจัดทำเนื้อหาความรู้ทางสื่อวิทยุ และนอกเหนือจากรูปแบบรายการและวิธีการนำเสนอแล้ว ตัวแปรเรื่อง "เนื้อหา" ก็น่าจะมีส่วนเกี่ยวข้องอย่างมาก ตัวอย่างเช่น รายการประเภทที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับเกษตรกร เช่น เกษตรสนทนา มองต่างมุม ลานบ้านลานเมือง ฯลฯ ทั้ง ๆ ที่รูปแบบรายการและวิธี

การนำเสนอเป็นไปอย่างเรียบง่าย แต่ทว่าผู้ชมในชนบทก็ให้ความสนใจอย่างมาก ซึ่งอาจจะเป็นเพราะลักษณะของเนื้อหามากกว่ารูปแบบรายการ

(v) การวิจัยเพื่อประเมินผลรายการวิทยุศึกษา

มีงานวิจัยถึง 3 ชิ้นที่ประเมินผลรายการวิทยุในแง่มุมต่าง ๆ

(1) พัทธินทร (2526) ศึกษาประสิทธิผลของการเรียนทางวิทยุและไปรษณีย์ในชุดวิชา "สร้างเสริมประสบการณ์ชีวิต" ของนักเรียนที่ลงทะเบียนของศูนย์การศึกษานอกโรงเรียนจำนวน 120 คน เนื่องจากผู้วิจัยมีความเห็นว่า ถึงแม้การนำเสนอเนื้อหาเรื่องการนำเอาสื่อวิทยุมาใช้ในการศึกษาคือจะช่วยเอาชนะเรื่องระยะทางได้ ทำให้ "การศึกษากลายเป็นเรื่องไร้พรมแดน" แต่ทว่าก็ยังไม่มีการประเมินผลการจัดการศึกษาผ่านทางสื่อวิทยุเลยว่าตรงกับความต้องการของผู้เรียนหรือไม่ ผู้วิจัยได้ออกแบบการวิจัยโดยการเปรียบเทียบกลุ่มที่เรียนแบบผ่านสื่อวิทยุกับกลุ่มที่เรียนตามปกติ ผลการวิจัยพบว่า

- ในระดับของความรู้ กลุ่มทั้งสองมีระดับความรู้ไม่แตกต่างกัน ทั้งนี้ผู้วิจัยได้อภิปรายว่า อาจเป็นเพราะเนื้อหาวิชาง่ายเกินไปจนการใช้สื่อวิทยุเสริมเพิ่มเติมก็ไม่สร้างความแตกต่างให้เกิดขึ้นได้

- ในระดับนำความรู้ไปใช้ปฏิบัติ ปรากฏว่ากลุ่มที่เรียนผ่านสื่อวิทยุสามารถนำไปใช้ได้จริงมากกว่าอย่างแตกต่างจากกลุ่มที่เรียนตามปกติ

ผลการวิจัยได้แสดงให้เห็นแง่มุมที่มีประโยชน์ของสื่อวิทยุในเรื่องการศึกษา อย่างไรก็ตามเมื่อสำรวจปัญหาและอุปสรรคจากกลุ่มผู้เรียนก็พบว่ามีปัญหาอยู่ 2 ด้านใหญ่ ๆ คือ ปัญหาเชิงเทคนิค อันได้แก่ คลื่นวิทยุรับฟังได้ไม่ชัด และช่วงเวลาที่กระจายเสียงไม่เหมาะสม อีกด้านหนึ่งคือลักษณะเนื้อหาไม่สอดคล้องกับความต้องการของผู้เรียน

(2) งานวิจัยอีกชิ้นหนึ่งที่เกี่ยวกับผลกระทบและประสิทธิผลของสื่อวิทยุในด้านศึกษาโดยได้ทำการวิจัยในระดับของลงมือปฏิบัติเลย (Performance) ทักดาว (2530) ทำการศึกษากลุ่มตัวอย่างที่เป็นหัวหน้าครัวเรือนในอ.เมือง จ.น่าน ที่ค่อนข้างเป็นเมืองปิดจำนวน 220 ราย เพื่อสอบถามปัจจัยที่มีผลต่อเข้าร่วมมีกิจกรรมทางการศึกษา เพื่อสำรวจคุณลักษณะต่าง ๆ ของประชากร เช่น เพศ จำนวนถือครองที่ดิน การศึกษา การคาดหวังผลประโยชน์ที่จะได้รับทั้งต่อตนเองและบุตรหลาน รวมทั้งปัจจัยการเปิดรับฟังวิทยุ ปัจจัยเหล่านี้มีผลต่อการเข้ามีส่วนร่วมด้านการศึกษา ซึ่งผู้วิจัยได้วัดในหลายมิติ เช่น การแสดงความคิดเห็น การบริจาคเงินวัสดุสิ่งของ การใช้แรงงานเข้าช่วยเหลือ การเข้าร่วมกิจกรรมของโรงเรียน การเข้าร่วมฝึกอบรมต่าง ๆ สำหรับภาพรวมของการมีส่วนร่วมนั้น ผู้วิจัยพบว่ามีกลุ่มที่มีส่วนร่วมมากและน้อยอย่างละครึ่งหนึ่ง

ปัจจัยด้านคุณลักษณะประชากรที่ส่งผลกระทบต่อระดับการเข้าร่วมก็ได้แก่ การถือครองที่ดินและการศึกษาที่ยังมีมากก็จะมีส่วนร่วมมาก เพศชายจะเข้าร่วมมากกว่าเพศหญิง และ

หัวหน้าครัวเรือนที่มีระดับการฟังวิทยุสูงจะเข้าร่วมกิจกรรมทางการศึกษามากกว่ากลุ่มที่ฟังน้อย ซึ่งก็หมายความว่าสื่อวิทยุเป็นปัจจัยที่มีส่วนต่อการกระตุ้นให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมทางการศึกษา

(3) งานวิจัยประเมินผลวิทยุศึกษาขั้นสุดท้าย ได้แก่ อุษณีย์ (2535) ทำการวิจัยซึ่งอาจถือได้ว่าเป็นรูปแบบหนึ่งของการใช้สื่ออย่างมีส่วนร่วมในระดับแรก ๆ คือการศึกษาทัศนคติของกลุ่มผู้ฟังที่เป็นสมาชิกรายการโรงเรียนเกษตรทางอากาศของกรมส่งเสริมการเกษตร ซึ่งมีเครือข่ายครอบคลุม 73 จังหวัด เนื่องจากกลุ่มผู้รับสารเป็นกลุ่มที่มีลักษณะเฉพาะคือเป็นสมาชิกของรายการ ผลการวิจัยจึงพบว่าปริมาณการเปิดรับมีสูงถึง 76% แต่ปริมาณการฟังมีเพียง 2-3 ครั้ง/อาทิตย์เท่านั้น (ไม่สม่ำเสมอ)

สำหรับแบบแผนการเปิดรับนั้น จะเห็นได้ว่า กลุ่มผู้ฟังจะฟังวิทยุประกอบกับการดูหนังสือประกอบการเรียน ทำให้มีบรรยากาศคล้าย ๆ กับการเรียนในห้องเรียน แต่ทว่ายังมีลักษณะเป็นการสื่อสารแบบทางเดียว และผู้ฟังจะฟังคนเดียวตามลำพัง จึงไม่มีโอกาสที่จะซักถามผู้บรรยายหรือพูดคุยอภิปรายในกลุ่มผู้เรียน (ซึ่งแตกต่างจากตัวอย่างงานวิจัยเรื่อง Radio Forum ในต่างประเทศ)

ข้อมูลที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งก็คือ การป้อนกลับ (feedback) จากกลุ่มผู้ฟังในรูปแบบของจดหมายมีสูงถึง 47.6% โดยเฉลี่ยผู้ฟังจะเขียนจดหมายประมาณ 1-2 ฉบับเพื่อขอเอกสารหรือขอคำแนะนำทางการเกษตร ตัวเลขดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงความต้องการจะมีส่วนร่วมในการสื่อสารของฝ่ายผู้ฟังได้อย่างดี

(vi) การศึกษาการวางแผนงานเพื่อการใช้สื่อวิทยุเพื่อการศึกษา เอื้อจิต (2532) ระบุว่าทั้ง ๆ ที่วิทยุเป็นสื่อที่มีศักยภาพสูงสุดเมื่อเปรียบเทียบกับสื่ออื่น ๆ ที่จะนำมาใช้เพื่อการศึกษา แต่ทว่าสภาพการณ์ที่เป็นจริงของวิทยุไทยในช่วงปีพ.ศ.2530 ก็คือ จำนวนของสถานีวิทยุมียุ่บนับเป็นร้อย ๆ สถานี แต่ทว่าสถานีเหล่านั้นต่างดำเนินงานในลักษณะธุรกิจการค้าทั้งหมด ทำให้ไม่มีช่องว่างสำหรับที่จะนำมาใช้เพื่อประโยชน์ส่วนรวม (public interest)

ในส่วนของวิทยุศึกษา ซึ่งได้มีการก่อตั้งมาเป็นเวลาเกือบ 40 ปีแล้ว (เริ่มปีพ.ศ. 2496) โดยแยกเป็นวิทยุสำหรับการศึกษาในโรงเรียน และการศึกษาสำหรับประชาชนทั่วไป ในปี 2527 สถานีวิทยุศึกษาภายใต้ความรับผิดชอบของกระทรวงศึกษาธิการได้จัดระบบเป็นเครือข่ายขึ้น แต่ทว่าปัญหาของวิทยุศึกษาเองก็มีอยู่หลายประการ เริ่มตั้งแต่พื้นที่ครอบคลุมการส่งกระจายเสียงมีเพียง 40% ลักษณะการนำมาใช้ประโยชน์ยังจำกัดขอบเขตอยู่เพียงแค่การใช้เรียนวิชาสายสามัญ และมุ่งเน้นเฉพาะทางด้าน เช่น เกษตร สุขภาพ เท่านั้น ทั้ง ๆ ที่ในชีวิตจริง ประชาชนต้องการการเรียนรู้ที่กว้างขวางกว่านั้น และการใช้วิทยุศึกษาควรขยายขอบเขตให้ครอบคลุมการศึกษาดลล

ชีวิตที่ไม่ใช่การเรียนเพื่อสอบในระบบโรงเรียนเท่านั้น และอุปสรรคประการสำคัญที่สุดก็คือ ประชาชนผู้ฟังยังไม่ค่อยรู้จักและไม่ค่อยยอมรับรายการของวิทยุศึกษา

ด้วยเหตุดังกล่าว เอื้อจิต (2532) จึงเห็นว่าควรต้องมีการวางแผนการใช้สื่อวิทยุ เพื่อการศึกษาให้ครอบคลุมการใช้วิทยุทั้ง 2 ประเภทที่กล่าวมา คือวิทยุทั่วไป และวิทยุศึกษา ผู้วิจัยใช้วิธีการวิจัยที่เรียกว่า เทคนิคเดลฟายด้วยการเลือกกลุ่มผู้ให้ข้อมูลที่เป็นผู้ทรงคุณวุฒิ ผู้มีประสบการณ์กับวิทยุศึกษาและเจ้าหน้าที่ผู้รับผิดชอบ 26 คน ทำการซักถาม 3 รอบ รอบแรกเพื่อประมวลความคิดเห็น รอบที่สอง เพื่อดูโอกาสความเป็นไปได้ และรอบสุดท้ายเพื่อการยืนยัน ทั้งนี้ เพื่อนำผลการวิจัยไปประกอบการวางแผนการใช้วิทยุกระจายเสียงเพื่อการศึกษาตลอดชีวิตในช่วงแผน 7 (2535-2539) ภายใต้ความรับผิดชอบของกระทรวงศึกษาธิการ

ผลการวิจัยที่น่าสนใจมีดังนี้

● สำหรับสถานีวิทยุทั่วไปนั้น แผนการดำเนินการที่ควรกระทำคือ

◆ การเน้นความร่วมมือระหว่าง 3 ฝ่าย คือ หน่วยงานการศึกษา งานพัฒนา และฝ่ายวิทยุ ด้วยรูปแบบการตั้งคณะกรรมการขึ้นมา

◆ ให้มีการดำเนินกิจกรรมอื่น ๆ ควบคู่ไปกับรายการวิทยุ รวมทั้งมีการประชาสัมพันธ์วิทยุที่มีรายการเพื่อการศึกษาให้มากขึ้น

◆ ให้มีการสำรวจผู้รับสารทั้งก่อนและหลังจากฟังรายการแล้ว (การประเมินผล)

◆ หลักการที่สำคัญที่สุดคือ การให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินงาน โดยแบ่งการมีส่วนร่วมออกเป็นระดับต่าง ๆ เช่น

— ระดับแรกสุดคือ การสร้างแรงจูงใจให้ประชาชนประเมินผลย้อนกลับมา (feedback)

— ระดับสอง เปิดโอกาสให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการผลิต เช่น การแนะนำตัวบุคคลที่จะมาให้ความรู้

— ระดับสาม กระตุ้นให้เกิดการรวมตัวในรูปแบบของสโมสรนักฟังวิทยุ เพื่อการศึกษา (แบบชมรมจส.100) เพื่อเข้าร่วมกิจกรรมกับทางวิทยุ หรือเป็นผู้คิดกิจกรรม

— ระดับสุดท้าย เป็นการเปิดโอกาสให้ผู้นำชุมชนได้เข้ามามีส่วนในการกำหนดนโยบายของวิทยุในรูปแบบของการเข้ามาเป็นคณะกรรมการ อันเป็นแนวคิดเดียวกับเรื่องวิทยุชุมชน

● สำหรับกรณีวิทยุศึกษาของกรมการศึกษานอกโรงเรียน มีข้อเสนอให้มีแผนงานสำคัญ ๆ 4 แผน คือ

◆ แผนการสร้างเครือข่ายสถานีวิทยุ

- ◆ แผนการสร้างหรือพัฒนาศูนย์เทคโนโลยีทางการศึกษา
- ◆ แผนพัฒนาคุณภาพของบุคลากรทุกระดับ
- ◆ แผนการเป็นศูนย์กลางข้อมูลด้านวิชาการ เช่น การจัดทำเทปสำหรับกิจกรรมที่ควรจะต้องดำเนินงานก็คือ
- ◆ การวางแผนงานเรื่องการผลิตรายการ
- ◆ การจัดกิจกรรมอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง/ควบคู่ไปกับการจัดรายการวิทยุ
- ◆ การดำเนินการของศูนย์ข้อมูลรายการและเทปคือ เสริมจากการฟังวิทยุ
- ◆ การแสวงหารายได้
- ◆ การปรับปรุงเทคโนโลยีภายในองค์กรที่เอื้ออำนวยต่อกิจกรรมที่กล่าวมา

ข้างต้น เช่น รถถ่ายทอดคนนอกสถานที่ เป็นต้น

ทั้งนี้ผู้วิจัยก็ให้ข้อสรุปว่า การดำเนินงานตามแผนดังกล่าวน่าจะประสบความสำเร็จภายใต้เงื่อนไขที่ว่า ผู้รับผิดชอบแผนงานวิทยุเพื่อการศึกษา มีความชัดเจนในเรื่องเป้าหมายในเรื่องกลุ่มเป้าหมาย และการจัดสื่อกิจกรรมอื่น ๆ ประกอบการฟังวิทยุอย่างได้ผล

(4) ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยในอนาคต

นอกเหนือจากข้อเสนอแนะที่กระจัดกระจายอยู่ตามหัวข้อต่าง ๆ แล้ว ในที่นี้มีข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยในอนาคตดังนี้คือ

(i) ในเชิงปริมาณ ควรมีการวิจัยเรื่องการใช้วิทยุโดยเฉพาะเพื่อการพัฒนาท้องถิ่นให้มากขึ้น แม้แต่ในประเภทรายการทั่ว ๆ ไป เช่น ชาวชนบทมีแบบแผนการรับฟังข่าวสารจากส่วนกลางและส่วนท้องถิ่นมากน้อยเพียงใด เป็นต้น ทั้งนี้เพราะวิทยุเป็นเครื่องมือสำคัญในการผนวกท้องถิ่นให้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐชาติ

(ii) ในเชิงคุณภาพ การวิจัยที่มีมาทั้งหมดเป็นการวิจัยเชิงปริมาณและใช้การหาค่าสหสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรหรือคุณสมบัติของประชากร ซึ่งงานวิจัยลักษณะนี้ยังไม่สามารถช่วยให้เข้าใจแบบแผนพฤติกรรมที่เป็นจริงของการใช้สื่อวิทยุของชาวชนบทได้ ดังนั้น ควรออกแบบใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ เช่น วิธีการวิจัยแบบ Ethnography

(iii) ควรมีการวิจัยเชิงทดลอง การนำเอาแนวคิดเรื่อง Radio Forum ซึ่งเป็นรูปแบบการใช้สื่อวิทยุประสานกับการสื่อสารระหว่างกลุ่ม ทำให้มีคุณลักษณะที่สำคัญ ๆ คือ

- มีเป้าหมายเพื่อพัฒนาการศึกษาด้านต่าง ๆ ของประชาชน
- เนื้อหาเป็นไปตามความต้องการของเกษตรกรในแต่ละพื้นที่
- ผลิตโดยคนท้องถิ่น
- ใช้ภาษาง่าย ๆ ให้เข้ากับกลุ่มเป้าหมาย

- มีการรวมกลุ่มกันฟัง มีการอภิปรายหลังจากฟังรายการ โดยอาจมีวิทยากร/ผู้นำประจำกลุ่ม

- มีการติดตั้งกลไกเพื่ออำนวยความสะดวกให้เกิดการสื่อสารสองทาง
- ต้องกระทำอย่างค่อเนื่อง

(iv) ปัจจุบันเริ่มมีการเคลื่อนไหวเรื่อง "วิทยุชุมชน" (community radio) ซึ่งในทางปฏิบัติแล้วยังมีวิธีการดำเนินการหลายรูปแบบดังที่กล่าวไว้ในรายงานวิจัยของต่างประเทศ ดังนั้นจึงควรมีการวิจัยเพื่อติดตามรูปแบบต่าง ๆ ของการดำเนินงานวิทยุชุมชน

(v) ควรมีการวิจัยติดตามผลจากการวางแผนเรื่องการใช้สื่อวิทยุเพื่อการศึกษาที่เอื้อจิตได้ศึกษาไว้ตั้งแต่ปีพ.ศ.2532 ว่าได้มีความคืบหน้าไปอย่างไรบ้าง โดยอาจจะนำตัวอย่างงานวิจัยของ Radio Sutatenza (ดูรายละเอียดในบทที่ 4) ซึ่งเป็นวิทยุศึกษาของโคลัมเบียมาเป็นกรอบแนวคิด

(vi) เมื่อนำผลงานศึกษาของ H.V. Desai (1976) ที่วิจัยให้เห็นว่า แม้แต่ในรายการวิทยุที่มีรัฐเป็นเจ้าของเช่น วิทยุในรัฐทมิฬนาฑู ก็ยังมี "โอกาส" และ "ช่องว่าง" ที่จะใช้วิทยุเพื่อให้ชุมชนท้องถิ่นเข้ามามีส่วนร่วมได้ เช่น ผ่านรายการประเภทสนทนาพูดคุย (Talk) เพียงแต่ต้องมีวิธีการบริหารจัดการและกระบวนการผลิตสื่อแบบมีส่วนร่วม คณะผู้วิจัยเข้าใจว่า ในกรณีของวิทยุกระจายเสียงในชนบทของไทยก็น่าจะมีปรากฏการณ์เช่นเดียวกับวิทยุในรัฐทมิฬนาฑูมี จึงควรศึกษาประเภทรายการดังกล่าวบ้าง (งานวิจัยของไทยเท่าที่มี มีแค่การศึกษารายการ "ข่าวท้องถิ่น" เท่านั้น)

(vii) เนื่องจากวิทยุเป็นสื่อที่มีธรรมชาติเหมาะสมอย่างยิ่งสำหรับนำมาใช้เพื่อการพัฒนาทั้งยังเป็นสื่อที่สามารถเปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วมได้ง่าย เพราะกระบวนการผลิตไม่ซับซ้อนนัก และสามารถใช้ประสานกับสื่อเฉพาะกิจอิเล็กทรอนิกส์แบบอื่น ๆ เช่น หอกระจายข่าว เทปบันทึกเสียง ดังนั้น จึงควรมีการศึกษายบทบาทของสื่อวิทยุในการสร้างสรรค์ประชาสังคม (civil society) หรือบทบาทในการเป็นตัวเชื่อมต่อ (linkage) เพื่อการสร้างสรรค์/เสริมความเข้มแข็งให้ชุมชน ตัวอย่างเช่น การเกิดรายการวิทยุชุมชนในเมือง (city radio) การเกิดรายการที่มีรูปแบบ interactive ในรายการ "ข่าวและสนทนา" (News & Talks) ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ที่พบเห็นได้ในกรุงเทพ ในต่างจังหวัดได้มีความเคลื่อนไหวในเรื่องต่าง ๆ อย่างไรบ้าง

(viii) ลักษณะ Centralism v.s. Localism ปัจจุบันด้วยความเจริญด้านเทคโนโลยี ทำให้ขอบเขตการกระจายเสียงของวิทยุขยายกว้างขวางออกไปด้วยการส่งสัญญาณผ่านดาวเทียม ในปัจจุบันจึงเกิดสถานีวิทยุหลายแห่งจากกรุงเทพที่ส่งสัญญาณไปครอบคลุมต่างจังหวัด (Radio Satellite) จึงควรมีการวิจัยผลลัพธ์ด้านลบและด้านบวกของปรากฏการณ์ดังกล่าว และความก้าวหน้าดังกล่าวได้ถูกนำมาใช้ในด้านการพัฒนาสังคมและการศึกษาอย่างไรบ้าง

(2.3) การศึกษาสื่อโทรทัศน์เพื่อการพัฒนา

เมื่อเทียบกับความแพร่หลายของสื่อโทรทัศน์แล้ว ต้องนับว่าเป็นเรื่องน่าแปลกใจมากที่งานศึกษาเฉพาะการใช้สื่อโทรทัศน์เพื่อการพัฒนาชุมชนยังมีอยู่น้อย ทั้งนี้อาจจะเนื่องมาจากเหตุผล 2-3 ประการ ประการแรกอาจจะเนื่องมาจากโทรทัศน์เป็นสื่อที่มีภาพลักษณ์ว่าเป็นสื่อเพื่อความบันเทิงมากกว่าถูกนำมาใช้เพื่อการพัฒนา บรรดารายการในโทรทัศน์ที่มีเป้าหมายเพื่อการพัฒนาจึงมีน้อย และไม่มีจุดเด่นเพียงพอที่จะกระตุ้นให้เกิดความสนใจศึกษาวิจัย หรืออาจเป็นไปได้ว่ามีงานวิจัยสื่อโทรทัศน์ควบคู่ไปกับการศึกษาสื่อประเภทอื่น ๆ ซึ่งแสดงว่าความสนใจศึกษาสื่อโทรทัศน์เป็นการเฉพาะยังมีอยู่น้อย

(ก) ปริมาณงานวิจัย

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2526	ปราโมช รัฐวินิจ	บทบาทของข่าวโทรทัศน์กับการกำหนดวาระให้ประชาชน : ศึกษากรณีข่าวสารการสร้างงานในชนบทในแผนพัฒนา 5 (2525-2529)	จุฬาฯ
2533	คุณากร เพชรคง	การวิเคราะห์ข่าวเมืองหลวง ข่าวท้องถิ่น ข่าวระดับชาติ ในรายการข่าวโทรทัศน์ไทย	จุฬาฯ
2535	วไลรัตน์ พูนวสิน	การศึกษาความต้องการรายการโทรทัศน์ของเด็กชนบท จ.สุรินทร์	จุฬาฯ
2535	วิริยะ กลิ่นเสาวคนธ์	การวิเคราะห์รายการเพื่อท้องถิ่นของโทรทัศน์ช่อง 12 จ.สุราษฎร์ธานี	จุฬาฯ
2535	อมรา จุลวงศ์	การศึกษาภาวะความสัมพันธ์ระหว่างความจำเป็นในการสื่อสารทรัพยากรทางการสื่อสาร และสิทธิเพื่อการสื่อสาร เพื่อพิจารณาความเหมาะสมในการจัดตั้งสถานีวิทยุโทรทัศน์เพื่อการศึกษาแห่งประเทศไทย	จุฬาฯ
2535	อุทัยวรรณ อินทร์โต	การให้บริการข่าวสารการเกษตรผ่านสื่อโทรทัศน์	จุฬาฯ
2536	กฤติพล แก้วโพธิ์	ความต้องการและปัญหาของเกษตรกรในการรับรู้ข่าวสารการเกษตร	แม่โจ้
2536	พูนสุข กระจมรด	บทบาทของบรรณาธิการต่อการคัดเลือกข่าวโทรทัศน์เพื่อการพัฒนาประเทศ	จุฬาฯ

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2537	วชิรา รินทร์ศรี	การศึกษาสถานีวิทย์โทรทัศน์แห่งประเทศไทย ช่อง 8 ลำปาง ในฐานะสื่อมวลชนภูมิภาค	จุฬาฯ
2538	นารากร ดิษยาน	ปัจจัยที่มีผลต่อการรับชมรายการ โทรทัศน์เพื่อการเกษตรของสมาชิกกลุ่มแม่บ้านเกษตรกร อ.เมือง จ. อ่างทอง	เกษตร
2540	กองทอง วนเกียรติ	ประสิทธิผลของโครงการการศึกษาทางไกลผ่านดาวเทียมไทยคม: วิจัยกรณีศึกษาแบบนอกระบบโรงเรียน อ.สันกำแพง จ.เชียงใหม่	จุฬาฯ
2540	อรุณมาศ สาระวานิช	บทบาทของสถานีโทรทัศน์ช่อง 11 ลำปางในรายการส่งเสริมวิถีชีวิตและภูมิปัญญาท้องถิ่นล้านนา	จุฬาฯ

(ข) ผลการวิจัย

จากจำนวนงานวิจัยทั้งหมด สามารถจัดเป็นหัวข้อได้ดังนี้

- (1) การสำรวจพฤติกรรมของผู้ชม/ผู้รับสาร
- (2) การศึกษาบทบาทของโทรทัศน์ในงานพัฒนา
- (3) บทบาทของโทรทัศน์ต่างจังหวัดในฐานะสื่อมวลชนท้องถิ่น
- (4) การใช้สื่อโทรทัศน์เพื่อการพัฒนาการศึกษา

(1) การสำรวจพฤติกรรมของผู้ชม/ผู้รับสาร

กลุ่มผู้ชมที่มีการสำรวจในงานวิจัยสื่อโทรทัศน์ แบ่งได้เป็น 2 กลุ่มคือ

- (1.1) กลุ่มผู้ชมที่เป็นเกษตรกร
- (1.2) กลุ่มผู้ชมที่เป็นเด็กในชนบท

(1.1) การสำรวจพฤติกรรมผู้ชมที่เป็นเกษตรกร

มีงานวิจัย 2 ชิ้นที่ต่างสำรวจการรับชมรายการโทรทัศน์เพื่อการเกษตรเหมือนกัน เพียงแต่กฤติพล (2536) สำรวจกลุ่มตัวอย่างแบบรวม ๆ หากแต่นารากร (2538) ศึกษาเฉพาะกลุ่มตัวอย่างที่เป็นสตรี โดยที่แบบแผนการสำรวจการรับชมและความต้องการรายการนั้นจะคล้ายคลึงกัน

ผลการวิจัยเรื่องการรับชมรายการโทรทัศน์ที่น่าสนใจมีดังนี้

กฤติพล (2536) สํารวจผู้ชมเกษตรกร 207 คนในจ.เชียงใหม่ ซึ่งส่วนใหญ่ผู้ตอบแบบสอบถามจะเป็นผู้ชาย พบว่า

(i) โทรทัศน์ยังเป็นแหล่งข่าวสารด้านการเกษตรที่สำคัญและถูกใช้มากที่สุดของเกษตรกร

(ii) รูปแบบรายการเกษตรที่เกษตรกรต้องการเรียงตามลำดับคือ รายการสารคดีเกษตร รายการสาธิต และรายการตอบปัญหาทางการเกษตร หากพิจารณาจากรูปแบบรายการทั้ง 3 ก็จะสะท้อนให้เห็นว่า ผู้ชมต้องการให้รายการความรู้มีขนาดความยาวพอสมควร เช่น รายการสารคดี ซึ่งมีความยาว 15-30 นาที ซึ่งสอดคล้องกับความต้องการของกลุ่มแม่บ้านในงานของนารากร (2538) ที่แม่บ้านให้ความเห็นว่า รายการโทรทัศน์เพื่อการเกษตรมักเป็นรูปแบบรายการข่าวช่วงสั้น ๆ ประมาณ 3-5 นาทีเท่านั้น ซึ่งทำให้มีเนื้อหาสั้นไม่ละเอียดพอ

ส่วนความต้องการรายการสาธิตก็แสดงให้เห็นว่า ผู้ชมต้องการจะนำเอาความรู้จากโทรทัศน์ไปใช้จริง ๆ ดังนั้นจึงต้องการให้ใช้รูปแบบการสาธิตซึ่งสอดคล้องกับคำตอบที่ระบุว่า 91% เคยนำความรู้จากโทรทัศน์ไปใช้ประโยชน์ปรับปรุงอาชีพ

และสำหรับความต้องการรูปแบบรายการตอบปัญหาทางการเกษตรนั้น ก็เนื่องมาจากธรรมชาติของตัวสื่อเองที่เป็นสื่อทางเดียว ในขณะที่เนื้อหาความรู้นั้นต้องการการทำความเข้าใจและเหมาะกับการสื่อสารแบบสองทางมากกว่า ดังนั้น กลุ่มแม่บ้านในงานวิจัยของนารากร (2538) จึงเรียกร้องให้ผู้ผลิตรายการแจ้งแหล่งที่มาของข้อมูลเพื่อที่ผู้ชมจะได้ติดต่อสอบถามกลับไปได้ในกรณีที่เนื้อหาหรือต้องการข้อมูลเพิ่มเติม นอกจากนั้น เนื่องจากธรรมชาติของโทรทัศน์ที่จะนำเสนอเพียงครั้งเดียว ทั้งกลุ่มเกษตรกรและกลุ่มแม่บ้านจึงเสนอว่า ควรมีการนำเอามาฉายซ้ำเพื่อทบทวน เนื่องจากการฉายเพียงครั้งเดียวจะไม่สามารถจดจำได้

(iii) เนื้อหารายการ ในงานวิจัยของกฤติพล (2536) กลุ่มเกษตรกรชายส่วนใหญ่จะระบุความต้องการประเภทของเนื้อหาอยู่ 2 ประเภท คือ ความรู้เกี่ยวกับการพัฒนาการเกษตรแผนใหม่ เช่น การใช้ปุ๋ย การกำจัดศัตรูพืช ฯลฯ และความรู้ในการจัดตั้งกลุ่ม ซึ่งเป็นที่น่าสนใจเกตุว่า เกษตรกรไม่ค่อยเรียกร้องเนื้อหาเกี่ยวกับเรื่องการตลาด ทั้ง ๆ ที่เป็นปัญหาหลักสำหรับเกษตรกร

ในกรณีของกลุ่มแม่บ้าน งานวิจัยของนารากร (2538) สะท้อนว่ารายการโทรทัศน์เพื่อการเกษตรมักจะมุ่งเน้นไปที่เรื่องอาชีพหลัก ๆ คือการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ แต่ยังขาดเนื้อหาเรื่องการประกอบอาชีพเสริมซึ่งเป็นงานของแม่บ้าน เช่น การแปรรูปผลผลิตในไร่ การทำสวนผัก การถนอมอาหาร การผลิตงานหัตถกรรมจิตรสาน

(iv) ช่วงเวลา การสำรวจช่วงเวลาที่เหมาะสมกับการดูโทรทัศน์เกษตรกรสำหรับเกษตรกรชายคงมีช่วงเวลาเดียวที่สะดวกคือเวลา 18.00-20.00 น. ส่วนแม่บ้านนั้น นารากร

พบว่าสามารถเพิ่มช่วงเวลา 15.00-17.00 น.ด้วย เพราะเป็นช่วงที่กลับจากไรรานแล้วกำลังเตรียมจะประกอบอาหารเย็น

(จ) ปัญหาและอุปสรรค

ในการแสวงหาความรู้จากรายการโทรทัศน์ด้านเกษตรทางโทรทัศน์นั้น จะมีปัญหาอยู่ 2 ประการคือ

(ก) ปัญหาอันเนื่องมาจากตัวรายการ ในรายการวิจัยทั้ง 2 ชิ้น ระบุปัญหาของการรับชมรายการเกษตรทางโทรทัศน์ที่สอดคล้องกัน กล่าวคือ นอกเหนือจากปัญหาการจดจำเนื้อหาไม่ได้ เนื่องจากดูเพียงครั้งเดียวแล้ว ก็ยังมีปัญหาเรื่องการไม่เข้าใจเนื้อหารายการอันอาจจะเนื่องมาจากการใช้ภาษาที่เป็นวิชาการหรือเป็นทางการ เมื่อไม่เข้าใจก็มีผลต่อเนื่องไปถึงการนำไปปฏิบัติไม่ได้ ผู้ชมจึงมีข้อเสนอแนะให้ดำเนินรายการให้ช้าลง มีการสรุปเป็นช่วง ๆ มีการเน้นจุดสำคัญ ๆ เป็นต้น

(ข) ปัญหาการนำไปปฏิบัติไม่ได้ในชีวิตจริง ทั้งนี้เนื่องจากเงื่อนไขที่พิเศษเฉพาะของเนื้อหารายการเกษตร เช่น ต้องมีการลงทุนสูง ต้องใช้เวลาดูแลกระบวนการผลิตอย่างมาก ฯลฯ ดังนั้น การฟังเสียงสะท้อนประเมินผลจากผู้ชมเพื่อนำมาแสวงหาวิธีการทำการเกษตรให้สอดคล้องกับสภาพชีวิตที่เป็นจริงของเกษตรกรจึงเป็นเรื่องที่สำคัญ เนื่องจากความรู้ด้านการเกษตรนั้น มิใช่มีแต่มีติดทางเทคนิคเท่านั้น หากแต่มีมิติด้านเศรษฐกิจสังคม-วัฒนธรรมเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย

(1.2) การสำรวจพฤติกรรมผู้ชมที่เป็นเด็กในชนบท

การสำรวจพฤติกรรมผู้รับสารของโทรทัศน์อีกกลุ่มหนึ่งที่แตกต่างไปจากงานวิจัย 2 ชิ้นแรก คือ การศึกษาความต้องการรายการโทรทัศน์ของเด็กชนบท จ.สุรินทร์ โดย วไลรัตน์ (2535) งานวิจัยชิ้นนี้เกิดมาจากข้อเท็จจริง 2 ประการคือ เด็ก ๆ ไม่ใช่ผู้ใหญ่ตัวเล็ก ๆ ดังนั้น รสนิยม ความสนใจและความต้องการของเด็กจึงมีความแตกต่างไปจากผู้ใหญ่ทั้งในเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ ในส่วนที่เกี่ยวกับโทรทัศน์ มีข้อเท็จจริงเพิ่มเติมว่า เด็ก ๆ ชอบดูโทรทัศน์มากกว่าผู้ใหญ่ แต่ในอีกด้านหนึ่ง รายการที่มีอยู่ในโทรทัศน์จะเป็นรายการสำหรับผู้ใหญ่มากกว่าเด็ก ผลลัพธ์จากสภาพที่ขัดแย้งดังกล่าวจึงทำให้เด็กต้องมาดูรายการของผู้ใหญ่อ้างเช่นกรณีของละครหลังข่าว

ข้อเท็จจริงอีกประการหนึ่งก็คือ รสนิยม ความสนใจ และความต้องการดูรายการโทรทัศน์ของเด็กในชนบทย่อมไม่เหมือนกับเด็กในกรุง นอกจากนั้นโครงสร้างของสังคมและสภาพทางเศรษฐกิจของเด็กในชนบทก็แตกต่างจากในเมือง ในขณะที่โครงสร้างในกรุงเทพนั่น โทรทัศน์เป็นสื่อของแต่ละบ้าน แต่ในชนบทโทรทัศน์ยังเป็นสื่อที่มีลักษณะทางสังคม กล่าวคือถึงแม้เด็กบางคนจะมีฐานะยากจนไม่มีโทรทัศน์เป็นของตนเอง แต่เด็กก็สามารถจะไปดูที่บ้านเพื่อนได้ อีกประการหนึ่ง โครงสร้างอำนาจในครอบครัวระหว่างเมืองกับชนบทก็แตกต่างกัน เด็กใน

ชนบทมีอำนาจน้อย ดังนั้น การควบคุมการดูโทรทัศน์จึงมาจากผู้ใหญ่มากกว่า (เช่น จะเปิดดูทีวีช่องไหน เมื่อไหร่ เป็นต้น)

วไลรัตน์ (2535) สํารวจความคิดเห็นของเด็กในจ.สุรินทร์ จำนวน 249 ราย รวมทั้งเลือกทำการสังเกตพฤติกรรมการดูโทรทัศน์ของเด็กอีก 20 ราย ผลการวิจัยที่น่าสนใจพบว่า

(i) ความต้องการและพฤติกรรมในการดูโทรทัศน์ของเด็กชนบทนั้นจะถูกกำหนดมาจากแบบแผนการใช้ชีวิตของเด็ก ซึ่งถูกแบ่งออกเป็น 3 กิจกรรม คือ การเรียน การช่วยงานในบ้าน และการมีเวลาว่าง โดยยังคงมีรายละเอียดปลีกย่อยในเรื่องเพศและอายุเข้ามาเกี่ยวข้อง (เช่น เด็กผู้หญิงทำงานบ้าน เด็กผู้ชายเอาวัวไปกินหญ้า) ในช่วงมีเวลาว่างนี้เองที่เด็กจะเลือกทำกิจกรรมระหว่างการเล่นกับการดูโทรทัศน์ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากเด็กชนบทจำเป็นต้องช่วยงานบ้านด้วย ดังนั้นเด็ก ๆ จึงต้องมีการเตรียมตัวก่อนจะดูรายการโทรทัศน์ที่ชื่นชอบ คือ ต้องทำงานให้เสร็จก่อน มิฉะนั้นจะถูกขัดจังหวะ หรือในระหว่างดูโทรทัศน์ เด็กอาจจะทำการบ้าน (การเรียน) หรือหาตุ๊กตามาเล่นไปด้วย

(ii) สถานที่ดูโทรทัศน์ ผู้วิจัยพบว่า ส่วนใหญ่เด็กจะดูโทรทัศน์ที่บ้าน แต่ก็มีความไม่น้อยที่ออกไปดูโทรทัศน์ที่บ้านเพื่อน และเด็กจะชื่นชอบการดูโทรทัศน์เป็นกลุ่มมากกว่า เนื่องจากได้มีโอกาสแสดงความคิดเห็นวิพากษ์วิจารณ์ร่วมกัน ดังนั้น การดูโทรทัศน์สำหรับเด็กชนบทจึงเป็นรูปแบบหนึ่งของการมีกิจกรรมทางสังคม

(iii) ช่วงเวลาที่ใช้ดู จะมีอยู่ 2 ช่วงเวลาใหญ่ ๆ ตามแบบแผนวิถีชีวิตของเด็ก คือ ในวันธรรมดาจะเป็นช่วง 16-18 น. ซึ่งเป็นหลังเลิกเรียน และช่วง 21-22 น. ซึ่งเป็นช่วงหลังจากที่อาบน้ำ กินข้าวเรียบร้อยแล้ว ส่วนเสาร์-อาทิตย์ก็จะเป็นช่วงครึ่งเช้า สำหรับแบบแผนในการดูโทรทัศน์ของเด็กชนบทนั้นจะมีลักษณะร่วมกับชาวชนบททั่วไป กล่าวคือ จะมีการทำกิจกรรมอย่างอื่น ๆ ไปพร้อม ๆ กับการดูโทรทัศน์ เช่น เด็ก ๆ มักจะทำการบ้าน แม่มักจะสาวไหม พ่อมักจะจักสานไปพร้อม ๆ กัน

(iv) สำหรับการสำรวจรายการที่เด็กชื่นชอบ แบบแผนโดยทั่วไปก็เหมือนกับเด็กในที่อื่น ๆ กล่าวคือ เด็กชนบทจะชอบรายการที่ให้ความบันเทิง โดยไม่ชอบให้มีการสั่งสอนมาแทรกอยู่ด้วย รายการในดวงใจ 3 รายการของเด็กคือ รายการการ์ตูน (โดยเฉพาะการ์ตูนหลังข่าว) รายการเด็ก และละคร ซึ่งเด็ก ๆ จะชอบละครจบในตอนเดียว (แตกต่างจากผู้ใหญ่) และจะสนใจตัวแสดงมากกว่าเนื้อหา

(v) สถานภาพของโทรทัศน์สำหรับเด็กในชนบท หากวิเคราะห์รูปแบบการเปิดรับโทรทัศน์ของเด็กชนบทซึ่งมีอยู่ 2 รูปแบบคือ รูปแบบการใช้โทรทัศน์เป็น background (เช่น ทำงานบ้านเป็นหลัก เปิดโทรทัศน์เอาไว้ ถึงตอนที่น่าสนใจจึงจะมาดู) กับรูปแบบการใช้กิจกรรมอื่น

เป็น background เช่น ช่วงดูแลครอบครัวอย่างตั้งใจแต่ก็ช่วยทำงานเล็ก ๆ น้อย ๆ ไปด้วย ก็อาจจะกล่าวได้ว่าโทรทัศน์ยังไม่ได้มีสถานภาพเป็นศูนย์กลางในชีวิตประจำวันของเด็กชนบทแต่เพียงอย่างเดียว หากทว่ายังจำเป็นต้องเชื่อมโยงกับกิจกรรมอื่น ๆ นอกจากนั้นเด็ก ๆ ในชนบทยังมีความต้องการมีส่วนร่วมในกลุ่มสังคมตามลักษณะโครงสร้างสังคมชนบทดั้งที่เล็ก ๆ ยังชอบที่จะดูโทรทัศน์เป็นกลุ่ม หรือในกรณีที่มีหนังกลางแปลงมาฉายเด็ก ๆ ก็จะกระโดดรื้อคันที่จะไปเสยสังสรรค์กันเป็นกลุ่มโดยละทิ้งจากโทรทัศน์ไปได้ทันที

(2) การศึกษาบทบาทของโทรทัศน์ในงานพัฒนา

การศึกษารายการของโทรทัศน์ในงานพัฒนานั้น เริ่มมีจุดแห่งความสนใจจากงานวิจัยของอรนุช เลิศจรยารักษ์ (2529) เรื่อง "โทรทัศน์: วิถีคัดเลือกและจัดลำดับความสำคัญของสถานีโทรทัศน์ในกรุงเทพมหานคร (คณะวารสารศาสตร์ ม.ธรรมศาสตร์) ที่พบว่า โทรทัศน์ให้ความสำคัญน้อยกับการพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ของเกษตรกรไทย และนอกจากข่าวสารเกี่ยวกับการพัฒนาชนบทจะไม่ได้ได้รับความสนใจแล้ว ในเรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาที่ยังมีน้อยลงไป จากผลการวิจัยดังกล่าวจึงได้มีงานวิจัยอีก 4 ชิ้นที่ทำการตรวจสอบซ้ำข้อสรุปดังกล่าวในแง่มุมต่าง ๆ กัน

(i) งานศึกษารายการของโทรทัศน์ในงานพัฒนาชิ้นแรกเป็นของ कुमार (2533) ที่ทำการเปรียบเทียบสัดส่วนของข่าวเมืองหลวง ข่าวท้องถิ่น และข่าวระดับชาติในรายการข่าวโทรทัศน์ไทย เพื่อตรวจสอบว่าสัดส่วนของข่าวดังกล่าวสอดคล้องกับสัดส่วนของประชากรไทยที่อาศัยอยู่ในต่างจังหวัดถึง 80% อยู่ในเมืองหลวงเพียง 20% หรือไม่ ผู้วิจัยได้วิเคราะห์รายการข่าวภาคค่ำเป็นเวลา 35 วัน ผลการวิจัยที่สำคัญ ๆ มีดังนี้

- ในขณะที่โทรทัศน์ขยายเครือข่ายออกไปทั่วประเทศ แต่ปริมาณของเนื้อหาของท้องถิ่นกลับไม่ได้ขยายตามความก้าวหน้าทางความทันสมัยการสื่อสาร

- ในแง่ตัวบุคคล/วัสดุที่เป็นข่าวโดยส่วนใหญ่แล้ว ยังเป็นตัวบุคคลระดับชาติ เช่นเดียวกับในแง่สถานที่ก็ยังเป็นสถานที่ในเมืองหลวงมากกว่าท้องถิ่น

ดังนั้นไม่ว่าจะพิจารณาจากคุณลักษณะด้านใดของข่าว (ตัวบุคคล สถานที่ ความยาว/จำนวนข่าว) ก็ล้วนแล้วแต่แสดงว่าข่าวท้องถิ่นนั้น ไม่มีความสำคัญเท่ากับข่าวของเมืองหลวง หรือข่าวระดับชาติ ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าพื้นที่ในต่างจังหวัดไม่สำคัญเท่ากับกรุงเทพ

(ii) เสริมจากงานของ कुमार (2533) ที่ศึกษารายการข่าวโดยทั่ว ๆ ไป ปราโมช (2526) เจาะลึกลงมาที่รายการข่าวสร้างงานในชนบทในช่วงใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแผน 5 (2525-2529) เพื่อดูว่าโทรทัศน์มีการกำหนดความสำคัญให้กับข่าวการสร้างงานในชนบทนั้นอย่างไรบ้าง ผลจากการวิเคราะห์ข่าวโทรทัศน์ทั้ง 4 ช่อง (3,5,7,9) ในช่วง 6 เดือน ผู้วิจัยพบว่ามีข่าว

สร้างงานในชนบทเพียง 0.6% เท่านั้น ซึ่งหมายความว่าข่าวเกี่ยวกับการพัฒนาชนบทนั้นมีความสำคัญน้อยมากเมื่อเทียบกับข่าวอื่น ๆ

ผู้วิจัยได้สัมภาษณ์ผู้ที่ทำงานด้านข่าวเพื่อศึกษาถึงปัจจัยกำหนดเกณฑ์การคัดเลือกข่าวดังกล่าว ก็พบผลที่คล้ายคลึงกับงานวิจัยชิ้นอื่น ๆ ที่กล่าวมาแล้ว ปัจจัยหลักก็คือ นโยบายของสถานีแต่ละช่องที่ต่างเน้นข่าวทหารบ้างหรือข่าวราชการบ้าง นอกจากนั้น ผลจากการสัมภาษณ์ยังแสดงว่า เกณฑ์ที่ใช้เลือกข่าวนั้นจะดู "ตัวบุคคล" ในข่าวเป็นสำคัญมากกว่า "ตัวเนื้อโครงการ" เอง ดังนั้น ผลจากการตรวจสอบข่าวที่ออกมา จึงพบว่า ตัวข่าวนั้นจะเป็นเรื่องของการเล่นนโยบาย การตรวจงาน และการแถลงผลงานจากตัวบุคคล มากกว่าจะเป็นข่าวรายละเอียดของโครงการสร้างงาน

(iii) งานวิจัยของพูนสุข (2536) ก็ให้ผลการวิจัยที่ยืนยันถึงความไม่สำคัญของการพัฒนาในสายตาของโทรทัศน์ โดยที่พูนสุขได้เจาะลึกลงไปในการข่าวโทรทัศน์ที่มีเนื้อหาข่าวเกี่ยวข้องกับการพัฒนาประเทศโดยเฉพาะ ผู้วิจัยได้ใช้คำนิยาม "ข่าวพัฒนา" จากทัศนะของ Hester ที่ระบุคุณลักษณะ 6 ประการของข่าวพัฒนามาตรวจสอบข่าวพัฒนาในโทรทัศน์ทั้ง 5 ช่องของไทย คุณลักษณะทั้ง 6 ก็คือ

- เป็นข่าวที่ตอบสนองความต้องการของประชาชน
- เป็นข่าวที่สะท้อนความต้องการของประชาชนสู่ระดับนโยบาย
- เป็นข่าวที่ช่วยให้ประชาชนปรับตัวได้
- เป็นข่าวที่มีความรับผิดชอบต่อสังคม สร้างความสามัคคีไม่ก่อให้เกิดความแตกแยก
- เป็นข่าวที่ให้ความรู้กับประชาชน
- เป็นข่าวที่สร้างความภาคภูมิใจในเอกลักษณ์ของประเทศ

หลังจากที่วิเคราะห์ข่าวพัฒนาของไทยแล้ว ผู้วิจัยพบว่าข่าวพัฒนาส่วนใหญ่จะมีลักษณะให้ความรู้และสร้างความสามัคคีมากกว่าลักษณะอื่น ๆ ส่วนคุณลักษณะที่สะท้อนความต้องการของประชาชนหรือนำความต้องการของประชาชนขึ้นสู่ระดับนโยบายนั้นจะไม่ค่อยมี แบบแผนดังกล่าวอาจนำไปสู่ข้อสรุปได้ว่า ข่าวพัฒนาของไทยนั้นมีลักษณะเป็นข่าวสารทางเดียว (one-way communication) และมีลักษณะอบรมสั่งสอนจากผู้ใหญ่สู่ผู้น้อย (paternalistic)

ข้อค้นพบที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งก็คือ ตัวบุคคลที่ปรากฏในข่าวพัฒนานั้นจะเป็นตัวบุคคลของรัฐมากกว่าตัวบุคคลในภาคเอกชนหรือองค์กรพัฒนาเอกชน ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าแนวคิดที่ว่างานพัฒนานั้นเป็นบทบาทความรับผิดชอบของรัฐ เป็นแนวคิดหลักในสายตาของโทรทัศน์

ผลจากการสัมภาษณ์บรรณาธิการข่าวของโทรทัศน์ช่องต่าง ๆ ว่าเพราะเหตุใด

ลักษณะของข่าวจึงมีลักษณะดังนี้ บรรดาบรรณาธิการข่าวระบุว่าปัจจัยกำหนดจะได้แก่ นโยบายของสถานี ระบบธุรกิจ และนโยบายของรัฐ โดยที่บรรณาธิการข่าวไม่สามารถจะเป็นผู้ตัดสินใจได้อย่างอิสระหรือนอกเหนือกรอบดังกล่าว

(iv) งานวิจัยชิ้นสุดท้ายที่ยังคงยืนยันว่าโทรทัศน์ยังไม่มีบทบาทอย่างแท้จริงต่อเรื่องการพัฒนาชนบทได้แก่ งานวิจัยของอุทัยวรรณ (2535) ที่ศึกษาการให้บริการข่าวสารการเกษตรผ่านสื่อโทรทัศน์ โดยเลือกวิเคราะห์เนื้อหาการเกษตร 2 รายการคือ ข่าวเกษตรกร และข่าวเกษตรดิน น้ำ ร่ม ผลการวิจัยยังพบแบบแผนเช่นวิจัยที่กล่าวมาแล้วคือ

- ในขณะที่เนื้อหาของรายการมีอยู่ 6 ประเภทคือ เนื้อหาเกี่ยวกับกลุ่มเกษตรกรโดยตรง เป็นกลุ่มที่เกี่ยวข้องกับเกษตรกร (เช่น เจ้าหน้าที่ โรงสี) ความสำเร็จของโครงการเกษตร ความล้มเหลวและให้กำลังใจ สภาพปัญหา และสาระสำหรับคนทั่ว ๆ ไป ปรากฏว่าเนื้อหา 3 ใน 4 จะเป็นเรื่องกลุ่มที่เกี่ยวข้องกับเกษตรกรและสาระทั่วไป

- เหตุผลเบื้องหลังดังกล่าวก็เนื่องจากความสะดวกในการผลิต เนื่องจากบรรดาพวกข้าราชการเป็นกลุ่มที่เข้าถึงได้ง่าย และปัจจัย 3 ประการที่ทีมผู้ผลิตใช้เป็นกรอบแนวทางการผลิตก็คือ เป้าหมายของรายการ ผลประโยชน์ของผู้อุปถัมภ์รายการ และกลุ่มเป้าหมาย (ซึ่งมีอยู่ 2 กลุ่มคือ เกษตรกรและบุคคลทั่วไป) โดยที่ทางรายการยังไม่มีมีการประเมินผลว่า รายการดังกล่าวตอบสนองความต้องการของเกษตรกรหรือไม่ หากแต่ผลจากการวิเคราะห์เนื้อหาทำให้ผู้วิจัยสรุปว่า การให้และรับส่งข้อมูลข่าวสารด้านการเกษตรของทั้ง 2 รายการยังคงเป็นประโยชน์สำหรับผู้ที่ไม่ได้เป็นเกษตรกร (เพียงแต่เกี่ยวข้อง) มากกว่าเกษตรกรตัวจริง

(3) บทบาทของโทรทัศน์ต่างจังหวัดในฐานะสื่อมวลชนท้องถิ่น

ประวัติศาสตร์ของสถานีโทรทัศน์ในต่างจังหวัดนั้นเริ่มต้นหลังจากการถือกำเนิดของสถานีโทรทัศน์ในส่วนกลางเพียงไม่กี่ปี (เริ่มในปีพ.ศ.2498) เช่น สถานีโทรทัศน์ช่อง 8 ลำปาง ก็เริ่มก่อตั้งในปี 2505 อย่างไรก็ตาม เป้าหมายเริ่มแรกของสถานีโทรทัศน์ในท้องถิ่นเหล่านี้ดูเหมือนจะเป็นช่องทางการถ่ายทอดข่าวสารจากส่วนกลางไปภูมิภาคเป็นเป้าหมายหลัก อย่างไรก็ตาม เนื่องจากสถานีที่ตั้งของสถานีเป็นเขตต่างจังหวัด บรรยากาศและสภาพแวดล้อมเป็นแบบภูมิภาค และเนื่องจากแต่ละท้องถิ่นต่างมีเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่เฉพาะตัว ดังนั้น สถานีโทรทัศน์ดังกล่าวจึงจำเป็นต้องพยายามแสดงบทบาทในฐานะสื่อมวลชนท้องถิ่นไปพร้อม ๆ กัน จากลักษณะที่ถกเถียงกันที่กล่าวมานี้ ทำให้มีงานวิจัย 3 ชิ้นที่พยายามตอบคำถามว่า ในปัจจุบันนี้ สถานีโทรทัศน์ท้องถิ่นสามารถทำหน้าที่ตอบสนองความต้องการของท้องถิ่นตามฐานะสื่อมวลชนท้องถิ่นได้มากน้อยเพียงใด พร้อมทั้งมีปัจจัยที่เอื้ออำนวยหรือเป็นอุปสรรคต่อการแสดงบทบาทเหล่านี้อย่างไร (วิริยะ: 2535, วชิรา: 2537, อรุณมาศ: 2540)

วิธีการวิจัยที่งานศึกษาทั้ง 3 ชิ้นใช้เป็นหลักคือ การวิเคราะห์เนื้อหารายการโดยใช้เกณฑ์เรื่อง "ความเป็นส่วนกลาง" และ "ความเป็นท้องถิ่น" เป็นตัววัด การสัมภาษณ์ผู้ปฏิบัติงาน สื่อมวลชน รวมทั้งการสอบถามจากผู้รับสาร ผลการวิจัยที่น่าสนใจมีดังนี้

(i) **สัดส่วนของรายการ** การวิจัยทั้ง 3 ชิ้นให้ข้อสรุปที่ตรงกันว่า ผลการวิเคราะห์รายการนั้นแสดงให้เห็นว่าสถานีโทรทัศน์ท้องถิ่นยังไม่สามารถแสดงบทบาทเพื่อท้องถิ่นได้อย่างเต็มที่ เช่น วชิรา (2537) ซึ่งศึกษาสัดส่วนของรายการจากส่วนกลางและส่วนท้องถิ่นของสถานีโทรทัศน์ช่อง 8 ถ้าปาง ตั้งแต่อดีตมาจนปัจจุบัน (30 ปี) พบว่า สัดส่วนของรายการท้องถิ่นมีอยู่ระหว่าง 20%-35% เท่านั้น อรุณมาศ (2540) ก็พบว่า ปัจจุบันมีรายการที่เรียกได้ว่ามีบทบาทในการส่งเสริมวิถีชีวิต และภูมิปัญญาท้องถิ่นเหลืออยู่เพียง 3-4 รายการเท่านั้น เช่นเดียวกับที่วิริยะ (2535) พบว่า รายการเพื่อท้องถิ่นของช่อง 12 สุราษฎร์ธานีถูกยกเลิกหมด คงเหลือเพียงรายการข่าวท้องถิ่นภาคใต้เท่านั้นที่ยังคงอยู่ได้อย่างต่อเนื่อง

(ii) **ปัจจัยที่เกี่ยวข้อง** ในการวิเคราะห์ปัจจัยที่มีผลทำให้สัดส่วนของรายการท้องถิ่นมีน้อยกว่ารายการจากส่วนกลาง งานวิจัยทั้ง 3 ชิ้นก็พบผลที่สอดคล้องกันคือ มีปัจจัยอยู่ 2 ประเภทหลักคือ ปัจจัยจากภายใน และปัจจัยจากภายนอกที่ดูเหมือนว่า ปัจจัยหลักจะมาจากภายใน

● **ปัจจัยภายใน** ซึ่งส่วนใหญ่เป็นปัจจัยที่เป็นอุปสรรค ได้แก่

(1) **นโยบายจากส่วนกลาง/ส่วนท้องถิ่น และ โครงสร้างการบริหารงาน** เนื่องจากสถานีโทรทัศน์ของท้องถิ่นล้วนแล้วแต่ถูกจัดตั้งขึ้นเพื่อเป็นลูกข่ายที่มีสถานีโทรทัศน์ส่วนกลางเป็นแม่ข่าย โดยมีเป้าหมายเพื่อจะถ่ายทอดข่าวสารจากส่วนกลางไปสู่ท้องถิ่น ดังนั้น ในแง่ปริมาณ ข่าวสารและเนื้อหาจากส่วนกลางจึงมีสัดส่วนสูงกว่า ในแง่คุณภาพ การที่ไม่มียุทธศาสตร์ส่งเสริมรายการของท้องถิ่น ทำให้วิริยะ (2535) พบว่า รายการข่าวท้องถิ่นที่ศึกษาขาดความหลากหลาย และไม่น่าสนใจ ช่วงเวลาที่นำเสนอก็อยู่ในช่วง 17.30-18.00 น. ซึ่งไม่สะดวกต่อการเปิดรับชม

(2) **ปัญหาเรื่องคุณภาพของบุคลากร** ซึ่งเป็นปัญหาสืบเนื่องมาจากเรื่องนโยบาย บุคลากรที่ทำงานในสื่อท้องถิ่นเหล่านี้ ยังไม่มีขีดความสามารถถึงระดับมืออาชีพ นอกจากนั้นยังขาดโอกาสที่จะได้รับการสนับสนุน ขีดความสามารถที่จำกัดของบุคลากรจึงแสดงออกมาในการผลิตรายการที่ยังไม่ได้มาตรฐาน เช่น ในการจัดหาผู้อ่านข่าว การแต่งกาย การแต่งฉาก การนำเสนอภาพและเสียง ฯลฯ

(3) **ปัญหาเรื่องอุปกรณ์ทางเทคโนโลยีและงบประมาณ** ซึ่งมีปัญหาเช่นเดียวกับปัญหาบุคลากร คือมีขีดจำกัดทั้งด้านปริมาณ (มีจำนวนไม่พอ) และด้านคุณภาพ (เช่น อุปกรณ์ถ่ายภาพและตัดต่อไม่เข้าชุดกัน) การบริหารงบประมาณของท้องถิ่นไม่เป็นอิสระ ถูกรวมศูนย์ (centralize) จากส่วนกลาง ดังเช่น อรุณมาศ (2540) พบว่า รายการเพื่อส่งเสริมวิถีชีวิตท้องถิ่น 3

รายการของสถานีโทรทัศน์ช่อง 11 ลำปางนั้น เนื่องจากมีงบประมาณในการผลิตน้อย ทำให้ต้องถ่ายทำเฉพาะในบริเวณใกล้ ๆ ต้องใช้รูปแบบง่าย ๆ สร้างสรรค์มากไม่ได้ เพราะต้องมีการใช้จ่ายในการผลิตสูง ทำให้รายการที่ออกมาไม่น่าสนใจ การผลิตรายการเพื่อท้องถิ่นดังกล่าวจึงทำได้เป็นระยะ ๆ แต่ไม่ต่อเนื่อง เช่น ในช่วงรณรงค์วัฒนธรรมท้องถิ่น และมีงบประมาณจากหน่วยงานราชการจัดสรรมาให้ ก็สามารถผลิตได้ แต่หมดช่วงรณรงค์ก็ต้องเลิกไป

● ปัจจัยภายนอก มีหลายปัจจัยที่เกี่ยวข้องคือ

(1) แหล่งข้อมูล ซึ่งอาจจะเป็นทั้งปัจจัยเกื้อหนุนและเป็นอุปสรรค เช่น ในกรณีของโทรทัศน์ลำปาง เนื่องจากมีกลุ่มบุคคลที่สนใจงานด้านวัฒนธรรมท้องถิ่นอยู่มาก ดังนั้นผู้จัดทำรายการจึงสามารถมีแหล่งข้อมูลจัดทำรายการได้ อย่างไรก็ตาม แหล่งข้อมูลเหล่านี้ก็เป็นตัวบุคคลในหน่วยงานราชการและสถาบันการศึกษาเท่านั้น แต่ยังขาดแหล่งข้อมูลที่เป็นชาวบ้าน ซึ่งอยู่กันอย่างกระจัดกระจาย เมื่อทางสถานีมีงบประมาณจำกัด ก็ไม่สามารถเข้าถึงแหล่งข้อมูลชาวบ้านได้

(2) การแข่งขันจากที่ต่าง ๆ ในขณะที่สถานีโทรทัศน์ที่ศึกษาทั้งหมดเป็นสถานีของรัฐ (เช่น ช่อง 11) ทำให้ไม่มีการแข่งขันจากเอกชน ซึ่งอาจจะเป็นทั้งข้อดีและข้อเสีย (เช่น ทำให้หมดแรงจูงใจและความกระตือรือร้น) แต่ทว่าบรรดาสถานีเหล่านี้ก็ต้องเผชิญกับการแข่งขันของสถานีจากส่วนกลางที่ขยายเครือข่ายมาถึงท้องถิ่น วชิรา (2537) พบว่า ในขณะที่มีทั้งรายการของท้องถิ่นและส่วนกลางนั้น บรรดาผู้อุปถัมภ์รายการจะสนใจให้การสนับสนุนรายการจากส่วนกลางมากกว่า

(iii) ผลจากการสำรวจความนิยมและความพึงพอใจจากผู้ชม

ในแง่ปริมาณ อรุณมาศ (2540) พบว่า ผู้ชมรายการเฉพาะของท้องถิ่นมีอยู่น้อย (ซึ่งมีผลไปถึงเรื่องผู้สนับสนุนรายการตามหลักการของระบบโทรทัศน์เชิงพาณิชย์) และตัวรายการเองก็มีน้อยทำให้ไม่สามารถตอบสนองความต้องการของคนทุกกลุ่มได้ เช่น ผู้วิจัยพบว่า กลุ่มประชาชนในเขตเทศบาลจะพอใจรายการโทรทัศน์ที่ส่งเสริมวิถีชีวิตท้องถิ่นมากกว่าประชาชนในเขตรอบนอก ความนิยมของผู้ชมก็จะย้อนกลับไปเป็นตัวแปรที่เป็นปัจจัยอุปสรรคในการพัฒนารายการท้องถิ่น

(4) การใช้สื่อโทรทัศน์เพื่อการพัฒนาการศึกษา

งานวิจัยที่อยู่ภายใต้หัวข้อนี้จะมีอยู่ 2 กลุ่มคือ

(4.1) การศึกษาความเป็นไปได้ในการขยายบทบาทของโทรทัศน์ที่จะนำมาใช้ประโยชน์ในการศึกษา

(4.2) การประเมินผลการใช้โทรทัศน์เพื่อการศึกษาที่มีอยู่

(4.1) การศึกษาความเป็นไปได้ของการขยายบทบาทของโทรทัศน์เพื่อพัฒนาการศึกษา

ศึกษา

ทั้ง ๆ ที่ในเชิงเทคนิค สื่อโทรทัศน์เป็นสื่อที่มีคุณสมบัติที่เหมาะสมอย่างยิ่งที่จะนำมาใช้ประโยชน์ในด้านการศึกษา เนื่องจากมีทั้งภาพและเสียงที่สามารถอธิบายให้ข้อมูลและสถิติให้เห็นได้ รวมทั้งบันทึกภาพจากสถานที่จริงได้ แต่เนื่องจากมิติด้านการเป็นเจ้าของ การควบคุมและเป้าหมายการใช้ ทำให้อมรา (2535) กล่าวในที่มาของปัญหานำการวิจัยว่า เมืองไทยไม่เคยมีสถานีโทรทัศน์ที่ติดพอสำหรับการศึกษานานพอ ไม่ว่าจะเป็นการศึกษาในระบบโรงเรียน นอกโรงเรียน โรงเรียน หรือการศึกษาตามอัธยาศัย ไม่ว่าจะเป็นการศึกษาที่ดำเนินงานเชิงธุรกิจทั้ง 4 สถานี หรือสถานีช่อง 11 ที่มีเป้าหมายหลักคือ การประชาสัมพันธ์ผลงานของรัฐ ดังนั้นผู้วิจัยจึงตั้งปัญหาของการวิจัยว่า จะมีความเป็นไปได้มากน้อยเพียงใดที่จะมีการตั้งสถานีโทรทัศน์เพื่อการศึกษาขึ้นมาเป็นการเฉพาะ

สำหรับวิธีการวิจัยนั้น ผู้วิจัยใช้เทคนิคเคลฟายด้วยการเลือกสัมภาษณ์บุคคล 2 กลุ่มคือ กลุ่มผู้บริหาร/นักวางแผน และกลุ่มผู้รับ-ผลิตบริการจำนวน 32 ท่าน ตัวแปรที่เกี่ยวข้องกับการใช้โทรทัศน์เพื่อการศึกษาให้ได้ผลนั้น จะเกี่ยวข้องกับ 3 ปัจจัยคือ

(i) การมองเห็นความจำเป็นจากภาครัฐ

(ii) ทรัพยากรที่ใช้อำนวย เช่น เครื่องมืออุปกรณ์ เทคโนโลยี บุคลากร งบประมาณ

(iii) การตระหนักและความเข้าใจเรื่องสิทธิในการสื่อสารทั้งจากฝ่ายผู้ผลิตและผู้รับสาร

ผลการวิจัยที่น่าสนใจมีดังนี้

• 3 ทางเลือกที่เป็นไปได้ในการใช้สื่อโทรทัศน์เพื่อการศึกษา คือ

◆ การจัดตั้งสถานีใหม่เพื่อการศึกษาเป็นการเฉพาะ สำหรับทางเลือกนี้ ผู้วิจัยพบว่าน่าจะเป็นความจำเป็นที่จะต้องมียุทธศาสตร์ที่ถ่ายทอดความรู้แบบง่าย ๆ ไม่ซับซ้อน แต่ในแง่ทรัพยากรการสื่อสารคงน่าจะมีปัญหา

◆ การปรับปรุงสถานีโทรทัศน์ช่อง 11 ที่มีอยู่ ทางเลือกนี้มีโอกาสที่จะเป็นไปได้มากที่สุด

◆ การจัดตั้งสถาบันการผลิตรายการเพื่อการศึกษา ทางเลือกนี้ก็มีโอกาสที่จะเป็นไปได้เช่นกัน

(4.2) การประเมินผลการใช้สื่อโทรทัศน์ที่มีอยู่

นอกเหนือจากการนำสื่อโทรทัศน์ที่มีอยู่มาจัดรายการเพื่อการศึกษา เช่น รายการของมหาวิทยาลัยรามคำแหง มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราชแล้ว เมื่อพัฒนาการด้านเทคโนโลยีที่เกี่ยวกับระบบการถ่ายทอดโทรทัศน์พัฒนาไป เช่น มีการส่งสัญญาณผ่านดาวเทียม ก็เกิดแนวคิดในการนำเทคโนโลยีใหม่นี้มาใช้ในด้านโทรทัศน์เพื่อการศึกษา คือ การเรียนผ่านโทรทัศน์ดาวเทียม

แนวคิดเรื่องการเรียนทางไกลนั้นมีประวัติความเป็นมายาวนานแล้ว เกือบ 200 ปีแล้ว โดยเริ่มต้นในประเทศอังกฤษตั้งแต่ปีพ.ศ.2379 สำหรับในประเทศไทย เริ่มมีการศึกษาทางไกลโดยนำเอาสื่อต่าง ๆ เช่น ไปรษณีย์ วิทยุ มาช่วยตั้งแต่ปีพ.ศ.2495 จนกระทั่งมาถึงประมาณปี พ.ศ.2537 ก็เริ่มมีโครงการทดลองเรียนทางไกลผ่านดาวเทียมไทยคมที่อ.สันกำแพง จ.เชียงใหม่ เป็นแห่งแรก โดยมีเป้าหมายเพื่อขยายโอกาสทางการศึกษาให้เสมอภาคแก่คนทุกกลุ่มมากขึ้น

หลังจากโครงการดังกล่าวดำเนินงานไปได้ 3 ปี กองทอง (2540) ได้ทำการวิจัย ประเมินประสิทธิผลของโครงการดังกล่าวโดยการสอบถามจากกลุ่มนักเรียนที่เรียน 2 ระบบ (ทั้ง ดาวเทียมและระบบธรรมดา) กับกลุ่มที่เรียนระบบเดียว (เรียนจากดาวเทียมเท่านั้น) จำนวน 200 คน พร้อมทั้งสัมภาษณ์ครูประจำกลุ่ม และผู้บริหาร 7 คน และการวิเคราะห์เอกสารที่เกี่ยวข้อง

ผลการวิจัยที่น่าสนใจมีดังนี้

- **ประสิทธิผลในแง่เป้าหมาย** ผลจากการวิเคราะห์เอกสารการลงทะเบียนของนักเรียน พบว่า โครงการเรียนทางไกลผ่านดาวเทียมนี้ได้ผลตามเป้าหมายที่ตั้งเอาไว้ คือการเปิดโอกาสให้นักเรียนทุกเพศวัย อายุ อาชีพ รายได้สามารถเข้าถึงระบบการศึกษาได้อย่างเสมอภาคเท่าเทียมกัน นอกจากนั้นยังขยายโอกาสให้แก่กลุ่มอาชีพใหม่ ๆ ได้เข้าถึงการศึกษาด้วย เช่น กลุ่มช่าง กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มพนักงานขายของ เป็นต้น

- **ประสิทธิภาพของการให้บริการ** ผลจากการสัมภาษณ์ครูประจำกลุ่มพบว่า ครูยังไม่ค่อยได้ใช้โทรทัศน์ดาวเทียมช่วยการสอนมากนัก ทั้งนี้เนื่องมาจากปัญหาด้านการบริหารจัดการและด้านเทคนิค เช่น ไม่มีตารางเวลาออกอากาศส่งมาให้ล่วงหน้า เวลาออกอากาศจริงไม่ตรงกับตารางที่แจ้งไว้

- **รูปแบบการนำมาใช้** เนื่องจากการสอนโดยผ่านครูจริง ๆ และผ่านครูโทรทัศน์มีข้อเด่นข้อด้อยไปคนละอย่างตามธรรมชาติของสื่อแต่ละชนิด จึงเกิดคำถามตามมาว่า การนำเอาสื่อโทรทัศน์มาใช้นั้น จะใช้ในลักษณะมาใช้แทนครูจริงหรือมาใช้เสริมครูจริง คำถามดังกล่าวนี้ ผลจากการสัมภาษณ์บุคคลทั้ง 3 กลุ่มคือ ผู้บริหาร ครูประจำกลุ่ม และนักเรียนต่างให้คำตอบไปในทิศทางเดียวกันคือ สื่อโทรทัศน์จะเอามาใช้ได้เพียงการสอนเสริม ครูจริงเท่านั้น แต่ยังไม่

อาจจะทดแทนครูจริงได้ นอกจากนั้นก็ยังคงตัวแปรเรื่อง “เนื้อหาวิชา” เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย กล่าวคือ วิชาพวกขยายประสบการณ์ให้กว้างขวางขึ้น สื่อโทรทัศน์อาจจะใช้ได้ดี แต่วิชาที่ต้องการการอธิบาย (เช่นคณิตศาสตร์) ครูจริงจะทำหน้าที่ได้ดีกว่า เนื่องจากเป็นระบบการสื่อสารสองทาง

- **คุณภาพของการศึกษา** ผลการสอบถามและสัมภาษณ์คนทุกกลุ่มพบว่า สื่อโทรทัศน์สามารถช่วยให้มีผลการเรียนดีขึ้น และนำไปประยุกต์ใช้จริงได้ด้วย แต่ว่าการเรียนจากโทรทัศน์ยังไม่สามารถปูพื้นฐานความรู้ให้นักแน่นมากพอที่จะเรียนต่อขั้นสูงในระบบได้

- **การบริหารจัดการ** ดูเหมือนจะเป็นปัญหาสำคัญของการใช้ดาวเทียมทางไกลเพื่อการศึกษา ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการบริหารจัดการในการผลิตรายการ การจัดการเวลา ความสามารถของบุคลากร เทคโนโลยีและงบประมาณ ในมิตินี้ กลุ่มผู้บริหารให้ข้อเสนอแนะว่าให้มีการกระจายอำนาจการบริหารโดยใช้ชุมชน (เช่น อบค.) เข้ามามีส่วนร่วมในการบริหารจัดการ โดยให้มีครูอาสาเป็นผู้ประสานงาน

(ค) ข้อสังเกตและข้อเสนอแนะ

(i) ในขณะที่สื่อโทรทัศน์เป็นสื่อที่มีศักยภาพอย่างมหาศาลได้เปรียบสื่ออื่น ๆ ทั้งหมด แต่ผลจากการวิจัยของไทยเกือบทั้งหมดให้ข้อสรุปค่อนข้างตรงกันว่า สื่อโทรทัศน์มีบทบาทน้อยมากในการช่วยพัฒนาสังคมชนบทของไทย แต่ทว่าในงานวิจัยที่ผ่านมาจะวิเคราะห์ปัจจัยที่เกี่ยวข้องโดยหยุดอยู่เพียงแค่ระดับนโยบายของสถานีเท่านั้น มีเพียงงานวิจัยของอุบลรัตน์ ศิริยุวศักดิ์ (2541) ในเรื่อง “โครงสร้างทางเศรษฐกิจการเมืองของระบบสื่อวิทยุและโทรทัศน์ไทย และผลกระทบต่อสิทธิเสรีภาพ” (คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาฯ) ที่ได้เจาะลึกปัจจัยในเรื่องโครงสร้างของระบบโทรทัศน์และวิทยุของไทยที่มีผลถึงการแสดงบทบาทอย่างจำกัดของสื่อโทรทัศน์ในเชิงการพัฒนาสังคม แต่ทว่างานวิจัยของอุบลรัตน์ก็ยังจำกัดขอบเขตอยู่ในระดับของส่วนกลางเป็นหลัก ดังนั้นจึงควรมีงานวิจัยดังกล่าวที่เจาะลงในระดับของสถานีโทรทัศน์ท้องถิ่นบ้าง

(ii) การแสวงหาแนวทางเพื่อเพิ่มบทบาทของสื่อโทรทัศน์จากที่เคยเน้นหนักในด้านการให้ความบันเทิงและด้านข่าวสารให้หันเหมาทางด้านการให้ศึกษา การพัฒนาศักยภาพของประชาชน และการเสริมความเข้มแข็งให้แก่ชุมชน ทิศทางดังกล่าวอาจจะทำได้ใน 2 ระดับที่คล้ายคลึงกับงานศึกษาแผนการใช้วิทยุเพื่อการศึกษาของเอ็จิด (2532) กล่าวคือ

- **ในระดับแรก** คือการตั้งสถานีโทรทัศน์เพื่อการศึกษาโดยเฉพาะตามผลงานวิจัยของอมรา (2535) ควรมีการวิจัยติดตามผลสืบเนื่องจากงานวิจัยของอมราว่า ได้มีความก้าวหน้าไปอย่างไรบ้าง

• ในระดับที่สอง คือ การสำรวจภาพรวมของรายการที่มีเป้าหมายเพื่อการศึกษาและเพื่อการพัฒนาสังคมในด้านต่าง ๆ ที่มีอยู่เป็นอย่างไรบ้าง รวมทั้งสำรวจพฤติกรรมการเปิดรับและความคิดเห็นของผู้ชมในชนบทที่มีต่อรายการดังกล่าว

(iii) เป็นที่น่าสังเกตว่า งานวิจัยเกี่ยวกับพฤติกรรมผู้ชมโทรทัศน์ส่วนใหญ่ยังมักจะรวมศูนย์อยู่ในกรุงเทพ อันอาจจะเนื่องมาจากความสะดวกของผู้วิจัย จึงทำให้มีงานวิจัยพฤติกรรมผู้ชมโทรทัศน์ในต่างจังหวัด โดยเฉพาะที่ใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพอยู่น้อยมาก จึงควรมีการเลือกศึกษารายการที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับชาวชนบทและศึกษาพฤติกรรมการชมของชาวชนบทอย่างละเอียดมากขึ้น เพื่อประเมินผลกระทบที่แท้จริงของโทรทัศน์

(iv) เมื่อเปรียบเทียบกับอิทธิพลอันมหาศาลของโทรทัศน์แล้ว ต้องนับว่างานวิจัยเกี่ยวกับโทรทัศน์ในต่างจังหวัด ไม่ว่าจะเป็นแง่มุมองค์ประกอบด้านใดของการสื่อสาร คือผู้ส่งสาร เนื้อหา ช่องทาง และผู้รับสาร ยังมีงานวิจัยอยู่น้อยมาก ดังนั้น ควรมีการเพิ่มปริมาณงานวิจัยในต่างจังหวัดให้มากขึ้น

บทที่ 8

การศึกษาสื่อเฉพาะกิจและสื่อพื้นบ้านเพื่อการพัฒนา

สำหรับเนื้อหาในบทนี้จะแบ่งออกเป็น 3 ส่วนใหญ่ ๆ คือ

ส่วนที่ 1: การศึกษาสื่อเฉพาะกิจเพื่อการพัฒนา

- (1.1) สื่อสิ่งพิมพ์ขนาดเล็ก
- (1.2) หอกระจายข่าวและเสียงตามสาย
- (1.3) สื่อเทปบันทึกเสียงเพื่อการพัฒนา
- (1.4) สื่อวิดีโอเพื่อการพัฒนา
- (1.5) ข้อสังเกตและข้อเสนอแนะ

ส่วนที่ 2: การศึกษาสื่อพื้นบ้านเพื่อการพัฒนา

ส่วนที่ 1: การศึกษาสื่อเฉพาะกิจเพื่อการพัฒนา

ถึงแม้สื่อมวลชนจะมีข้อดีเด่นตรงที่สามารถกระจายข่าวสารไปยังกลุ่มเป้าหมายได้จำนวนมากในเวลาเดียวกัน และทำให้เป็นวิธีการเผยแพร่ข่าวสารที่มีราคาถูกกว่าวิธีการอื่น ๆ แต่ทว่าสื่อมวลชนก็มีข้อจำกัดในตัวเองหลายประการ เช่น

- มีพื้นที่และเวลาอันจำกัด ทำให้ไม่สามารถบรรจุเนื้อหาเรื่องราวทุกเรื่องลงไปนในสื่อมวลชนได้ หรือหากมีพื้นที่และเวลาให้น่าเสนอ ก็ไม่สามารถทำได้อย่างละเอียด

- เนื่องจากมีกลุ่มเป้าหมายกว้างขวาง ทำให้ขอบเขตของเนื้อหา มักจะมุ่งครอบคลุมประเด็นกว้าง ๆ เรื่องราวที่เป็นสากลหรือเป็นระดับชาติ

- กระบวนการผลิตของสื่อมวลชนค่อนข้างจะซับซ้อนใช้เทคโนโลยีมากและมีราคาแพง

จากข้อจำกัดต่าง ๆ ที่กล่าวมา หากกลุ่มที่มีเป้าหมายในการใช้สื่ออย่างเฉพาะเจาะจงกับกลุ่มเป้าหมายเล็ก ๆ ก็จำเป็นต้องลดข้อจำกัดต่าง ๆ ของสื่อมวลชนให้น้อยลง ดังนั้น จึงเกิดสื่ออีกประเภทหนึ่งที่เรียกว่า "สื่อเฉพาะกิจ" (Specific media) หรือสื่อขนาดเล็ก (Small media) ซึ่งมีคุณลักษณะที่สำคัญดังนี้

- เป็นสื่อที่ถูกผลิตขึ้นมาเพื่อเป้าหมายเฉพาะ ๆ เช่น ธรรมนูญโรคเอดส์ ให้ความรู้เรื่องการเลือกตั้ง ฯลฯ

- เป็นสื่อที่มุ่งใช้กับกลุ่มเป้าหมายเฉพาะ ๆ เช่น กลุ่มชาวนาที่ถูกศัตรูข้าวรบกวน กลุ่มแม่ที่ ต้องการให้พาลูกไปฉีดวัคซีน ฯลฯ

- มีลักษณะความเป็นท้องถิ่น (localized) หรือเฉพาะกลุ่มมากกว่าสื่อมวลชน
- ใช้เทคโนโลยีง่าย ๆ ในการผลิต และมีค่าใช้จ่ายน้อยกว่าการผลิตในระบบของสื่อมวลชน

สื่อเฉพาะกิจหรือสื่อขนาดเล็กนี้มีอยู่มากมายหลายรูปแบบ เช่น หอกระจายข่าวประจำหมู่บ้าน เสียงตามสาย หน่วยเคลื่อนที่ การจัดนิทรรศการ ที่อ่านหนังสือพิมพ์ประจำหมู่บ้าน เอกสาร แผ่นพับ จดหมายข่าว เทปบันทึกเสียง วิดิทัศน์ สไลด์ประกอบเสียง แผ่นพลิก ฯลฯ

งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการใช้สื่อเฉพาะกิจเพื่องานพัฒนา แบ่งได้ตามประเภทของสื่อได้ดังนี้

- (1.1) สื่อสิ่งพิมพ์ขนาดเล็ก
- (1.2) หอกระจายข่าวและเสียงตามสาย
- (1.3) สื่อเทปบันทึกเสียง
- (1.4) สื่อวิดีโอ

(1.1) สื่อสิ่งพิมพ์ขนาดเล็กเพื่อการพัฒนา

(ก) สื่อสิ่งพิมพ์ขนาดเล็กคืออะไร

อันที่จริงสื่อสิ่งพิมพ์ขนาดเล็กเช่นใบปลิวเป็นสื่อที่มีบทบาทมาช้านานแล้วในประวัติศาสตร์การสื่อสารมวลชนของมนุษยชาติ และยังคงมีบทบาทสืบทอดต่อเนื่องมาจนปัจจุบัน รูปแบบของสื่อสิ่งพิมพ์ขนาดเล็กมีหลากหลายรูปแบบ เริ่มตั้งแต่แผ่นประกาศ ป้ายโปสเตอร์ เอกสาร แผ่นพับ (brochure) ใบปลิว ใบปิดหนังสือ จดหมายข่าว ฯลฯ ที่พบเห็นได้อยู่เสมอในฐานะสื่อประกอบตัวหนึ่งในโครงการรณรงค์ต่าง ๆ

- ข้อเด่นของสื่อสิ่งพิมพ์ขนาดเล็กมีหลายประการคือ
 - ◆ ง่ายต่อการผลิต
 - ◆ สามารถนำเอามาใช้ซ้ำได้เหมาะสำหรับเก็บไว้อ้างอิงหรือทบทวน
 - ◆ พกติดตัวไปใช้ในที่ต่าง ๆ ได้
 - ◆ มีพื้นที่ให้ข้อมูลได้มาก
 - ◆ เหมาะสำหรับผลิตเพื่อแจกเป็นจำนวนมาก
- ข้อจำกัดของสื่อสิ่งพิมพ์ขนาดเล็กก็มีอยู่หลายประการเช่นกันเช่น
 - ◆ เรียกร้องการอ่านออกเขียนได้จากผู้รับสาร
 - ◆ สิ่งพิมพ์ที่ดีและน่าสนใจ ต้องอาศัยการผลิตกับแบบและระบบพิมพ์ที่มีคุณภาพ
 - ◆ ข้อมูลล้าสมัยได้ง่าย

(ข) ปริมาณงานวิจัย

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2523	กิตติมา คำดา	การเผยแพร่ข่าวสารการวางแผนครอบครัวโดยสื่อไปรษณีย์	จุฬาฯ
2523	ลักขณา มนธาตุกลิน	การเผยแพร่ข่าวสารด้านสาธารณสุขมูลฐานด้วยเอกสารเผยแพร่เรื่องอนามัยครอบครัว กับผลสัมฤทธิ์จากการใช้เอกสารเผยแพร่	จุฬาฯ
2524	วิไล แฉ่มสาขา	ความคิดเห็นของผู้อ่านหนังสือพิมพ์สารผู้ใหญ่ในจ.ราชบุรี เกี่ยวกับบทบาทของนสพ.ที่มีต่อการรณรงค์ในด้านส่งเสริมอาชีพเกษตรกรรม	จุฬาฯ
2532	พิชัย ตรีอนุรักษ์	ความคิดเห็นประชาชนในจ.ลำปางต่อสื่อสิ่งพิมพ์ที่ผลิตโดยการศึกษาออกโรงเรียนภาคเหนือ ลำปาง	มศว. ประสานมิตร
2533	นันทวัน ชันตะคิดก	รูปแบบจดหมายข่าวที่เหมาะสมในการเผยแพร่ความรู้ เรื่องการพัฒนาท้องถิ่นแก่กำนันและผู้ใหญ่บ้านสตรี	จุฬาฯ
2534	จิระวรรณ อยู่ดี	การติดตามความรู้ ทักษะคิด และการปฏิบัติของเกษตรกรผู้รับสารจากการรณรงค์ระบบการติดตามสถานการณ์ศัตรูข้าว จ.ชัยนาท	จุฬาฯ
2535	วรทัย เมฆสุด	การประเมินผลสื่อที่ใช้เผยแพร่ในโครงการแรงงานเด็ก มูลนิธิเพื่อการพัฒนาเด็ก	จุฬาฯ
2536	จิตาภา สุขพถำ	การเปรียบเทียบสัมฤทธิ์ผลในการเผยแพร่ข่าวสารเรื่องโรคท้องร่วงระหว่างเอกสารภาษาถิ่น (เขมรถิ่นไทย) กับภาษาไทยมาตรฐานใน อ.ท่าตูม จ.สุรินทร์	จุฬาฯ

จากงานวิจัยทั้งหมด สามารถแยกแยะแนวทางการวิจัยได้เป็น 3 แนวใหญ่ ๆ คือ

- (1.1.1) การประเมินประสิทธิผลของสื่อสิ่งพิมพ์ขนาดเล็ก
- (1.1.2) การสำรวจความคิดเห็นต่อสื่อสิ่งพิมพ์ขนาดเล็ก
- (1.1.3) การใช้สื่อสิ่งพิมพ์ขนาดเล็ก

(1.1.1) การประเมินประสิทธิผลของสื่อสิ่งพิมพ์ขนาดเล็ก

งานวิจัยส่วนใหญ่ที่เกี่ยวข้องกับสื่อสิ่งพิมพ์ขนาดเล็กนั้น มักจะออกแบบการวิจัยเพื่อการประเมินผลประสิทธิภาพของสื่อชนิดนี้แทบทั้งสิ้น รวมทั้งวิธีการวิจัยที่ใช้ก็คล้ายคลึงกันคือ การวิจัยกึ่งทดลอง/ทดลอง ซึ่งช่วยให้คำตอบเกี่ยวกับการประเมินประสิทธิผลมีความแม่นยำมากขึ้น

ผลจากการประเมินประสิทธิภาพของสื่อสิ่งพิมพ์ขนาดเล็กรูปแบบต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นเอกสารแผ่นพับ (brochure) หนังสือเล่มเล็ก (ลักษณะ: 2523, กิตติมา: 2523, วรทัย: 2535, ชิดาภา: 2536, จีระวรรณ: 2534) ได้พบผลการวิจัยที่น่าสนใจดังนี้

(i) ระดับของประสิทธิผล ส่วนใหญ่ผู้วิจัยจะตั้งระดับการหวังผลเอาไว้ 3 ระดับ คือ ความรู้ (K) ทักษะ (A) และการลงมือปฏิบัติ (P) ผลการวิจัย 4 ใน 5 ขึ้นพบว่า การใช้สื่อสิ่งพิมพ์ขนาดเล็กนั้นจะสามารถให้ผลในการเพิ่มความรู้ของผู้รับสารได้อย่างค่อนข้างแน่นอน

อย่างไรก็ตาม สำหรับการหวังผลในระดับทักษะและลงมือทำนั้นยังไม่อาจจะแน่ใจได้ ในกรณีของลักษณะ (2523) ที่ใช้เอกสารเผยแพร่เรื่องอนามัยครอบครัวแก่กลุ่มแม่บ้านนั้น กลุ่มตัวอย่างตอบว่า ได้มีทัศนคติใหม่ ๆ เกี่ยวกับการเลี้ยงดูเด็ก และ 64% คิดว่าจะนำไปปฏิบัติต่อไป แต่สำหรับวรทัย (2535) ที่เอาหนังสือชีวิตแรงงานเด็กและแผ่นพับข้อควรระวังไปเผยแพร่โดยตรงกับเด็กนักเรียนชั้น 6 จ.อุบลราชธานี แม้ว่าเด็กนักเรียนจะมีทัศนคติตามที่ทางผู้เผยแพร่ต้องการ แต่เด็ก ๆ ส่วนใหญ่ก็ยังคงตอบว่า ไม่แน่ใจว่าตนจะเข้ามาทำงานที่กรุงเทพหรือไม่ (ทั้ง ๆ ที่ทางโครงการเผยแพร่ไม่อยากจะให้เข้ามา) และไม่แน่ใจว่าจะสามารถช่วยเหลือตัวเองได้หรือไม่ เมื่อมาอยู่ในกรุงเทพ ประสิทธิภาพที่เกิดขึ้นนี้สะท้อนให้เห็นว่า ในระดับของการลงมือปฏิบัติตามนั้น อาจจะไม่ได้นับอยู่กับประสิทธิผลของสื่อเสมอไป หากทว่าขึ้นอยู่กับเงื่อนไขที่เป็นจริงของผู้รับสารมากกว่า

(ii) ระบบการเผยแพร่ จากลักษณะธรรมชาติของสื่อสิ่งพิมพ์ขนาดเล็กนั้น ในท่ามกลางข้อดีเด่นต่าง ๆ ของสื่อสิ่งพิมพ์ที่เหมาะสมและเอื้ออำนวยอย่างยิ่งต่อการนำมาใช้เผยแพร่ข่าวสารข้อมูล โดยเฉพาะข้อมูลที่เป็นประเภทความรู้ แต่ทว่าอุปสรรคเฉพาะตัวประการหนึ่งของสื่อสิ่งพิมพ์ก็คือ เรื่องระยะทางที่ปิดกั้นการเข้าถึง (Accessibility) เนื่องจากการเผยแพร่ของสื่อสิ่งพิมพ์ต้องใช้การขนส่ง (ซึ่งแตกต่างไปจากวิทยุและโทรทัศน์ที่ใช้คลื่นแม่เหล็กไฟฟ้าในอากาศ) ดังนั้น การวิจัยทั้ง 5 ชิ้นที่สามารถวัดประสิทธิผลของตัวสื่อได้นั้นก็เนื่องจากสามารถเอาชนะระยะทางได้ทั้งสิ้น ในกรณีนี้งานวิจัยของกิตติมา (2523) ที่ศึกษาด้วยการทดลองส่งเอกสารข่าวสารการวางแผนครอบครัวโดยส่งผ่านระบบไปรษณีย์ จึงเป็นงานวิจัยที่มองเห็นได้อย่างชัดเจนว่า ผู้วิจัยได้มุ่งที่แสวงหาช่องทาง (channel) การเผยแพร่ข่าวสารที่มีประสิทธิภาพเพื่อจัดส่งสื่อสิ่งพิมพ์ และเนื่องจากผู้วิจัยเลือกเขตศึกษาเป็น जननบทบุรี จึงมีความเป็นไปได้สูงที่จะใช้ระบบการเผยแพร่ด้วย

ไปรษณีย์เนื่องจากเป็นชุมชนเมืองที่มีโครงสร้างพื้นฐานและเครือข่ายการสื่อสารไปรษณีย์ที่ดี แต่หากเป็นชุมชนชนบทที่ขาดเงื่อนไขดังกล่าว ก็น่าสงสัยว่า จะมีความเป็นไปได้มากน้อยเพียงใด ดังนั้นจึงควรมีการศึกษากระบวนการเผยแพร่ข่าวสารผ่านสื่อสิ่งพิมพ์ในชนบทดูด้วยว่าเป็นอย่างไร เนื่องจากสื่อสิ่งพิมพ์เป็นสื่อที่มีประโยชน์มากและได้ผลแน่นอนในเรื่องการให้ความรู้ แต่ยังคงติดขัดเรื่องช่องทางการเผยแพร่

(iii) ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับประสิทธิผลของสื่อสิ่งพิมพ์ขนาดเล็ก

จากงานวิจัย 4-5 ชิ้นที่กล่าวมาได้วิเคราะห์ปัจจัยบางประการที่มีความเกี่ยวข้องกับประสิทธิภาพของสื่อสิ่งพิมพ์ขนาดเล็ก สื่อสิ่งพิมพ์ดังกล่าวจะสามารถให้ผลตรงตามเป้าหมายที่ผู้ส่งสารตั้งไว้มากน้อยเพียงใด ขึ้นอยู่กับ

- การมีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับลักษณะกลุ่มเป้าหมาย เช่น ลักษณะ (2523) ได้ทดลองใช้เอกสารเผยแพร่เรื่องความรู้เฉพาะสำหรับสตรีและความรู้เรื่องการเลี้ยงเด็กกับกลุ่มตัวอย่างที่เป็นแม่บ้านและมีบุตรแล้ว ลักษณะของกลุ่มตัวอย่างจะสอดคล้องกับประเภทของเนื้อหา ความใกล้ชิดกับเนื้อหา ทำให้การใช้สื่อเป็นไปอย่างได้ผล

- การใช้รูปแบบที่เหมาะสมกับลักษณะกลุ่มเป้าหมาย ดังเช่นงานของจิตาภา (2536) ที่ทดลองให้กลุ่มตัวอย่างที่พูดภาษาเขมรถิ่นไทย 2 หมู่บ้าน (เป็นกลุ่มทดลอง 1 และกลุ่มควบคุม 1) ทดลองอ่านเอกสารที่เขียนด้วยภาษาถิ่นและภาษาไทย แม้ว่าโดยรวมแล้วกลุ่มตัวอย่างจากทั้ง 2 หมู่บ้านจะมีความรู้เพิ่มขึ้นมากกว่าก่อนการทดลอง แต่พบว่ากลุ่มที่ได้อ่านภาษาถิ่นจะมีความสนใจและจดจำได้ดีกว่า เนื่องจากเป็นภาษาที่ใช้ในชีวิตประจำวัน แม้ว่าอาจจะอ่านยากในตอนแรก แต่เมื่ออ่านออกแล้วก็จะเกิดความสนุกสนานและไม่ต้องแปลให้เกิดความผิดพลาด ความใกล้ชิดด้านรูปแบบทำให้การใช้สื่อได้ผลดี

(iv) ดังนั้น หากกล่าวโดยสรุป ประสิทธิภาพของการใช้สื่อสิ่งพิมพ์ขนาดเล็กนั้นจะมีมากหรือน้อย ขึ้นอยู่กับปัจจัยและเงื่อนไขต่าง ๆ เริ่มตั้งแต่ปัจจัยเรื่องการเข้าถึงกลุ่มเป้าหมายที่ดูเหมือนจะเป็นปัญหาใหญ่ของสื่อสิ่งพิมพ์ทุกประเภท ต่อจากนั้นก็เงื่อนไขที่ผู้ส่งสารจำเป็นต้องรู้อย่างแน่นอนว่า กลุ่มเป้าหมายของตนคือใครเพื่อสร้างเนื้อหาและรูปแบบของสื่อให้สอดคล้องกับกลุ่มเป้าหมาย และเงื่อนไขที่ขาดไม่ได้ก็คือ กลุ่มเป้าหมายจำเป็นต้องอ่านออกเขียนได้ ฉะนั้น สื่อสิ่งพิมพ์ขนาดเล็กจึงมักจะมีกลุ่มเป้าหมายขนาดเล็ก หากขาดเงื่อนไขและปัจจัยที่กล่าวมานี้ การใช้สื่อดังกล่าวก็จะไม่ได้ผล ดังเช่น จีวรธรรม (2535) พบว่า การใช้สื่อแผ่นพับเพื่อรณรงค์เรื่องศัตรูข้าวในจ.ชัยนาท ก็มีกลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่ที่ไม่ได้ใช้ประโยชน์จากแผ่นพับดังกล่าว เนื่องจากอ่านไม่รู้เรื่อง ไม่เข้าใจเนื้อหา ไม่เคยเปิดดูและหลังจากรับแจกไปแล้วก็ทำหายเป็นต้น

(1.1.2) การสำรวจความคิดเห็นของประชาชนต่อสื่อสิ่งพิมพ์ขนาดเล็ก

มีงานวิจัย 2 ชิ้นที่มีการซักถามความคิดเห็นของผู้ใช้ที่มีต่อสื่อสิ่งพิมพ์ขนาดเล็กที่หน่วยงานต่าง ๆ ผลิตขึ้นมา ทศณะดังกล่าวนั้น ถึงแม้จะเป็นเรื่องเฉพาะของสื่อเฉพาะกิจในแต่ละหน่วยงาน แต่คำตอบที่ได้ก็แสดงให้เห็นความต้องการที่น่าจะเป็นลักษณะร่วมของประชาชนในการใช้สื่อท้องถิ่น

(i) ในช่วงปี 2510 กองการศึกษาผู้ใหญ่ (ชื่อเดิมของกรมการศึกษานอกโรงเรียน) สำรวจพบว่า ผู้ที่เรียนชั้นประถม 4 (การศึกษายากระดับชั้นในขณะนั้น) ไปแล้ว หลังจากนั้น 3 ปีจะมีอัตราการลืมหนังสือถึง 35% เนื่องจากขาดหนังสือที่จะอ่าน ดังนั้น จึงจำเป็นต้องให้การศึกษานอกระบบโรงเรียนต่อไปโดยใช้ระบบสื่อสารมวลชนเป็นสื่อกลาง

จากแนวคิดดังกล่าว ตั้งแต่ปีพ.ศ.2508 กองการศึกษาผู้ใหญ่ได้ออกหนังสือพิมพ์ฝ่าผนังชื่อ "สารผู้ใหญ่" โดยมีเป้าหมาย 2 ประการ คือเพื่อส่งเสริมการอ่านป้องกันการลืมหนังสือ และมุ่งให้เนื้อหาที่มีประโยชน์ต่อชีวิตประจำวัน ซึ่งวิไล (2524) ผู้วิจัยสนใจว่า หนังสือพิมพ์ฝ่าผนัง "สารผู้ใหญ่" นี้จะตอบสนองเป้าหมายทั้ง 2 ประการได้หรือไม่

รูปแบบของ "สารผู้ใหญ่" เป็นหนังสือขนาดเท่าหนังสือพิมพ์ทั่วไป พิมพ์หน้าเดียวสำหรับปิดฝาผนัง ตัวอักษรโต มีภาพประกอบ ออกเป็นรายปักษ์ ครึ่งละ 50,000 เล่ม และจัดส่งให้ตามห้องสมุดประชาชน วัด บ้านกำนันผู้ใหญ่บ้าน เป็นต้น เนื้อหาประกอบด้วยเรื่องเกร็ดความรู้ ข่าวสาร การวางแผนครอบครัว กฎหมายในชีวิตประจำวัน โฆษณาการ สังคมและประเพณี

ผู้วิจัยได้สำรวจความคิดเห็นของกลุ่มตัวอย่าง 307 คนในจ.ราชบุรีว่ามีความเห็นต่อ "สารผู้ใหญ่" อย่างไรบ้าง ผลการวิจัยที่น่าสนใจมีดังนี้

- คุณลักษณะของผู้อ่าน กลุ่มผู้อ่านส่วนใหญ่เป็นผู้ชายมากกว่าผู้หญิง อายุต่ำกว่า 30 ปี ปริมาณการอ่านจะอ่านนาน ๆ ครั้ง โดยสถานที่ที่จะอ่านจะเป็นในห้องสมุดประชาชน โดยที่เมื่อผู้วิจัยสำรวจแบบแผนการอ่านหนังสือพิมพ์ทั่วไป จะพบว่าอ่านเกือบทุกวัน โดยอ่านที่ร้านกาแฟ ร้านของชำและร้านค้าทั่วไป นี่จึงเป็นแง่คิดเกี่ยวกับเรื่อง "ช่องทาง" (channel) ที่จะส่งสารว่าไม่สอดคล้องกับแบบแผนการเปิดรับสื่อของประชาชน

- ความคิดเห็นต่อด้านรูปแบบ ในเรื่องขนาดหนังสือ ขนาดภาพและตัวอักษร กลุ่มตัวอย่างมีความเห็นว่าดีแล้ว ปัญหาที่มีคือปัญหาการใช้ภาษา ซึ่งกำกวม เข้าใจยาก ทั้งนี้มีกลุ่มตัวอย่างจำนวนหนึ่งระบุว่า เคยเขียนจดหมายมาถามผู้จัดทำ แต่น้อยมากที่จะได้คำตอบ แสดงให้เห็นว่าฝ่ายผู้ส่งสารมีความสนใจน้อยมากต่อการมีส่วนร่วมของผู้รับสารในแง่ feedback

- ปัญหาการผลิตและการกระจาย ดูเหมือนว่าปัญหาที่สำคัญของหนังสือเล่มนี้คือ ความล่าช้าในการผลิตซึ่งมีมากจนผู้อ่านคิดว่าเลิกจัดทำไปแล้ว รวมทั้งปัญหาด้านการเผยแพร่กระจายไม่มีประสิทธิภาพ ทำให้ขาดความสม่ำเสมอ ซึ่งเป็นคุณลักษณะสำคัญของ "หนังสือพิมพ์"

• การแสดงบทบาทในการพัฒนาคุณภาพชีวิต ในการตอบคำถามข้อนี้ ผู้วิจัยได้ใช้การวิเคราะห์เนื้อหาของหนังสือตลอดปี 2522 และพบว่าเนื้อหาโภชนาการมากเป็นอันดับหนึ่ง รองมาเป็นเรื่องเกษตร โดยไม่มีเรื่องกฎหมายในชีวิตประจำวันเลย ทั้ง ๆ ที่เรื่องการเกษตรและกฎหมายเป็นเรื่องที่ชาวบ้านมีความต้องการมาก จึงนำมาสู่ข้อสรุปที่ว่า "สารผู้ใหญ่" ยังแสดงบทบาทได้ไม่สมบูรณ์นัก

(ii) ในปีพ.ศ.2532 พิชัย (2532) ศึกษาความคิดเห็นของประชาชน 220 คน จาก 22 หมู่บ้าน จ.ลำปาง ที่มีต่อสื่อสิ่งพิมพ์ที่ผลิตโดยกรมการศึกษานอกโรงเรียน (กศ.น.) เนื่องจากกศ.น.ได้ผลิตสื่อเฉพาะกิจที่เป็นสิ่งพิมพ์หลายประเภท เช่น หนังสือพิมพ์กำแพง/ฝาผนัง สารท้องถิ่น จุลสาร แผ่นพับ โปสเตอร์ หนังสือเล่ม ฯลฯ โดยบรรจุเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวันของประชาชน อันได้แก่ เรื่องการเกษตร สาธารณสุข กฎหมาย การศึกษา และวัฒนธรรม อย่างไรก็ตาม ในปี 2522 ได้มีการสอบถามความคิดเห็นของประชาชนผู้ใช้สื่อเหล่านี้ไปแล้ว และพบว่า เท่าที่ทำมาสื่อเหล่านี้ยังไม่สอดคล้องกับความต้องการของผู้รับบริการ รวมทั้งมีข้อเสนอแนะจากผู้ใช้อย่าง

• หนังสือพิมพ์ฝาผนัง ซึ่งมี 2 เล่มคือ "เพื่อนชาวบ้าน" และหนังสือพิมพ์ชนบทคือ "เพื่อน" ซึ่งออกเป็นประจำ ทั้ง 2 เล่มนี้อาจจะมีขนาดเท่ากันได้ แต่ควรมีเอกลักษณ์ที่แตกต่างกัน

• จุลสาร เป็นสิ่งพิมพ์ที่ควรจัดตามความเหมาะสม เป้าหมายการใช้คือเสริมหนังสือพิมพ์กำแพงซึ่งมีเนื้อที่จำกัด

• หนังสือเล่ม โดยลักษณะสื่อจะเป็นรูปแบบที่มีเนื้อหาที่เสริมเรื่องราวที่ทำความเข้าใจได้มากที่สุด ในหนังสือเล่มควรมีภาพประกอบ ซึ่งต้องเป็นภาพที่ชัดเจนและสื่อความหมาย โดยเฉพาะเนื้อหาที่มีลักษณะเป็นคำแนะนำไปสู่การปฏิบัติ (Instruction)

กล่าวโดยสรุปก็คือ ควรจะกำหนดเป้าหมายของการให้เนื้อหาในสื่อแต่ละประเภทให้ชัดเจนโดยต้องสอดคล้องกับธรรมชาติของสื่อแต่ละชนิด นอกจากนั้นเพื่อแก้ปัญหาเรื่องการให้เนื้อหาที่สอดคล้องกับความต้องการของชาวบ้าน ควรจะให้ชาวบ้านเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดทำโดยค่อย ๆ ดำเนินการไปที่ละเล็กทีละน้อย

สำหรับในงานวิจัยครั้งนี้ พิชัย (2532) ได้เลือกสื่อสิ่งพิมพ์ 2 ประเภท คือ หนังสือพิมพ์ฝาผนัง "เพื่อนชาวบ้าน" และหนังสือพิมพ์ชนบท "เพื่อน" มาประเมินผลเป็นการเฉพาะ ผลการวิจัยสอดคล้องกับงานศึกษาสื่อเฉพาะกิจโดยทั่ว ๆ ไป กล่าว ชาวบ้านมีความพอใจในเนื้อหาสาระไม่ว่าจะเป็นด้านการศึกษา เกษตรหรือสาธารณสุขก็ตาม

(1.1.3) การใช้สื่อสิ่งพิมพ์ขนาดเล็ก

ในขณะที่งานวิจัยประสิทธิผลนั้นจะมีแนวคิดทฤษฎีผลกระทบ (Impact Theory) รองรับอยู่เบื้องหลัง ก็มีงานวิจัยอีกประเภทหนึ่งที่ใช้นแนวคิดเรื่องการใช้ประโยชน์และความพึงพอใจ (Uses & Gratifications Approach) ที่เริ่มมองผู้รับสารอย่าง active มากขึ้น เช่น นันทวัน (2533) ศึกษากลุ่มตัวอย่างที่เป็นกลุ่มพิเศษคือ ผู้นำสตรีที่เป็นกำนันและผู้ใหญ่บ้านเพื่อจะดูว่า กลุ่มผู้นำสตรีเหล่านี้ได้ใช้ประโยชน์จากจดหมายข่าวที่ราชการได้จัดทำขึ้นเพื่อเป็นสื่อเสริมการศึกษาหลังจากจบการอบรมไปแล้วอย่างไรบ้าง ผลจากวิจัยพบว่า กำนันและผู้ใหญ่บ้านสตรีได้ใช้จดหมายข่าวดังกล่าวในหลายรูปแบบ เช่น ใช้ในการประชาสัมพันธ์กับลูกบ้าน ใช้เพิ่มความรู้ให้ตนเอง ใช้เป็นช่องทางการติดต่อสื่อสารระหว่างผู้นำสตรีด้วยกัน และใช้เพื่อแก้ปัญหาบางอย่างในการปฏิบัติงาน นอกจากนี้ กลุ่มตัวอย่างยังเห็นว่า น่าจะมีการใช้ประโยชน์จากจดหมายข่าวดังกล่าวได้มากกว่าที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน หากมีการเปลี่ยนระบบจากการสื่อสารแบบทางเดียวมาเป็นการสื่อสารแบบสองทาง รวมทั้งได้ให้ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับการปรับปรุงเนื้อหา รูปแบบ และการบริหารจัดการอีกด้วย งานวิจัยชิ้นนี้แสดงให้เห็นถึงบทบาทในการที่จะเปิดโอกาสให้ผู้รับสารได้เข้ามามีส่วนร่วมในระบบการสื่อสารมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้อเสนอให้มีการหมุนเวียนคัดเลือกเอาผู้นำสตรีผลัดเปลี่ยนมาเป็นผู้จัดทำจดหมายข่าวนั้นก็เป็นรูปแบบการมีส่วนร่วมที่เพิ่มระดับมากยิ่งขึ้น

(1.2) หอกระจายข่าวและเสียงตามสาย

(ก) หอกระจายข่าวและเสียงตามสายคืออะไร

"หอกระจายข่าวเป็นสื่อท้องถิ่นขนาดเล็กระดับหมู่บ้านประเภทสื่อกระจายเสียง ในทางเทคนิค หอกระจายข่าวจะประกอบด้วยลำโพงกระจายเสียง เครื่องกระจายเสียงที่อาจจะตั้งอยู่บ้านของกำนันหรือผู้ใหญ่บ้าน เครื่องเล่นเทป วิทยุ ไมโครโฟน และอุปกรณ์อื่น ๆ ที่ใช้ประกอบการกระจายเสียงเพื่อให้คนในชุมชนหมู่บ้านทั้งหมดได้รับฟัง

"เสียงตามสาย" เป็นสื่อเฉพาะกิจประเภทการกระจายเสียงในระดับชุมชนอีกประเภทหนึ่งเช่นเดียวกับหอกระจายข่าว หลักการทำงานของเสียงตามสายก็เหมือนกับหอกระจายข่าว หรืออาจจะดัดแปลงจากหอกระจายข่าว คือมีศูนย์กลางที่มีเครื่องกระจายเสียงอยู่ที่หนึ่ง จากนั้นก็จะมีการต่อลำโพงเป็นเครือข่ายไปทั่วอาณาบริเวณชุมชน สำหรับระบบการกระจายข่าวสารก็ดำเนินการเช่นเดียวกับหอกระจายข่าวทุกประการ

● การริเริ่มและการบริหารจัดการ การริเริ่มจัดตั้งหอกระจายข่าวส่วนใหญ่มาจากการริเริ่มของชาวบ้านเอง (โดยอาจจะเห็นตัวอย่างในหมู่บ้านอื่น หรือได้รับแนวคิดมาจากเจ้าหน้าที่ของทางราชการ) เริ่มตั้งแต่เงินทุนในการจัดตั้งซื้อหาอุปกรณ์ ซึ่งมักได้มาจากการบริจาคและการจัดงาน

หาเงิน แต่ละแห่งใช้เงินริเริ่มจัดตั้งเฉลี่ยประมาณแห่งละ 14,000 บาท จากจุดเริ่มต้นดังกล่าว ทำให้หอกระจายข่าวมีลักษณะของการเป็นสื่อที่ชาวบ้านมีส่วนร่วมอยู่สูงมาก เริ่มตั้งแต่มีส่วนร่วมในการเป็นเจ้าของร่วมกัน ซึ่งจะมีผลไปถึงการมีศักยภาพที่จะมีส่วนร่วมในการใช้ประโยชน์และการบริหารจัดการร่วมกัน

- ในแง่บทบาทหน้าที่ของสื่อท้องถิ่นขนาดเล็กนี้ หอกระจายข่าวสามารถจะทำหน้าที่เช่นเดียวกับที่สื่อมวลชนโดยทั่ว ๆ ไปดำเนินการอยู่ได้ คือ การให้ข่าวสาร การให้ความรู้ การให้ความบันเทิง ตลอดจนการใช้เป็นเครื่องมือโฆษณาประชาสัมพันธ์บริการและสินค้าต่าง ๆ และเนื่องจากเป็นสื่อขนาดเล็กที่ผู้ใช้สามารถเข้าถึงได้ง่าย จึงมีศักยภาพที่จะทำหน้าที่สำหรับการสื่อสารแบบสองทาง (Two-way communication) และใช้เป็นเครื่องมือประสานงานระหว่างชาวบ้านกับชาวบ้านหรือชาวบ้านกับเจ้าหน้าที่ได้

- วิธีการดำเนินงานของหอกระจายข่าว นั้น โดยส่วนใหญ่ผู้ดำเนินการส่งกระจายเสียงมักจะเป็นกำนันหรือผู้ใหญ่บ้าน หรืออาจเป็นอาสาสมัครคนอื่น ๆ ผู้ดำเนินการเหล่านี้อาจจะได้รับการฝึกอบรมเพิ่มเติมให้มีความรู้เรื่องการกระจายเสียง

- สำหรับวิธีการกระจายเสียงนั้นมีหลายรูปแบบ เช่น การจัดรายการสดของผู้กระจายเสียง ตัวอย่างเช่น ผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันอาจจะเอาข่าวของทางราชการมาอ่านประกาศให้ลูกบ้านทราบ หรือการใช้วิธีการถ่ายทอดเสียงจากวิทยุ และวิธีการเปิดเทปบันทึกเสียงผ่านไมโครโฟนให้ได้ยินตลอดทั้งหมู่บ้าน สำหรับในรูปแบบสุดท้ายนี้ มีหน่วยงานราชการบางแห่งที่ทำงานให้บริการอย่างใกล้ชิดกับประชาชนในชนบท เช่น กรมส่งเสริมการเกษตรได้เริ่มทดลองผลิตเทปเสียงบันทึกความรู้ด้านเกษตรลงในคassetเทปและจัดส่งไปเผยแพร่ออกทางหอกระจายข่าวจำนวน 35 แห่งในปี 2530 นอกจากนั้นทางกรมฯ ยังมีโครงการจะเพิ่มจุดดำเนินการทั่วประเทศเป็น 3,000 แห่ง

(ข) ปริมาณงานวิจัย

หอกระจายข่าวและเสียงตามสายอาจถือได้ว่า เป็นสื่อที่มีความสำคัญมากต่อการพัฒนาชนบท ทั้งนี้เนื่องจากเป็นแหล่งข่าวสาร 1 ใน 4 ที่พบจากการสำรวจว่า ประชาชนในชนบทใช้เป็นแหล่งติดตามข่าวสาร และแสวงหาความรู้ คือ โทรทัศน์ วิทยุ เอกสารสิ่งพิมพ์เฉพาะ และหอกระจายข่าว และจากงานวิจัยหลายชิ้นที่ได้กล่าวมาแล้ว จะพบอยู่เสมอว่า ในการติดตามข่าวสารเรื่องการเมือง การแสวงหาความรู้ทางการเกษตร สาธารณสุข และอื่น ๆ ประชาชนจะอ้างอิงถึงหอกระจายข่าวรวมอยู่ในแหล่งข่าวเสมอ แต่ทว่าเมื่อเปรียบเทียบกับสื่อมวลชนขนาดใหญ่ ๆ เช่น โทรทัศน์และวิทยุแล้ว หอกระจายข่าวจะมีข้อเด่นเฉพาะตัวตรงที่เป็นสื่อขนาดเล็กในชุมชน ดังนั้นโอกาสที่ประชาชนจะเข้ามามีส่วนร่วมตั้งแต่ระดับกำหนดความต้องการ ร่วมการผลิต ร่วมดำเนินการ ตลอดจนถึงร่วมวางแผนการใช้งาน ย่อมมีสูงกว่าสื่อขนาดใหญ่ เช่น วิทยุ และโทรทัศน์

งานวิจัยเกี่ยวกับหออกระจ่ายข้าวและเสียงตามสายมีดังนี้

ปี พ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2525	ธนพล โล่ห์สุวรรณ	ประสิทธิผลของเสียงตามสายที่มีต่อความรู้/ความเข้าใจของประชาชนเกี่ยวกับการปกครองท้องถิ่นในรูปแบบเทศบาล : ศึกษากรณีเทศบาลเมือง จ.สิงห์บุรี	จุฬาฯ
2532	มุกดา แก้วมณีโชค	ประสิทธิผลของสื่อเสียงตามสายที่มีต่อความรู้ ทักษะคิด และการปฏิบัติงานเกี่ยวกับสุขภาพโภชนาการของประชาชน เขตเทศบาล จ. ชลบุรี	จุฬาฯ
2533	ประไพพรรณ ธงอินเนตร	หน้าที่ของหออกระจ่ายข้าวในด้านการให้ความรู้ความเข้าใจด้านสาธารณสุขมูลฐานแก่ประชาชนในนครปฐม	จุฬาฯ
2533	วิชัย วิริยา	ประสิทธิผลการให้การศึกษาเรื่องโรคอุจจาระร่วงแก่ประชาชนโดยวิธีการฝึกอบรมและการพึ่งพาทางหออกระจ่ายข้าวสารประจำหมู่บ้าน จังหวัดน่าน	จุฬาฯ
2534	ปาริชาติ สายธนู	การศึกษาเปรียบเทียบประสิทธิภาพของหออกระจ่ายข้าวในการเผยแพร่รายการเพื่อการเกษตรระหว่าง 2 หมู่บ้าน	ธรรมศาสตร์
2536	จิรพรรณ ไตรอินทร์	การศึกษาเรื่องการเปิดรับข่าวสารการเกษตร จากหออกระจ่ายข้าวของเกษตรกรในท้องที่ จ.นครนายก	แม่โจ้
2536	เลอสิทธิ์ สายแก้วมา	ความต้องการความรู้ของเกษตรกร จากหออกระจ่ายข้าวของหมู่บ้าน : กรณีศึกษาในอำเภอป่าซาง จ.ลำพูน	แม่โจ้
2539	ภูวคณ จันทศร	ความคิดเห็นของเกษตรกรที่มีต่อการเผยแพร่ความรู้ทางการเกษตรโดยวิธีการใช้เทปบันทึกเสียงผ่านหออกระจ่ายข้าวในจังหวัดนครราชสีมา	ขอนแก่น
2539	ศุมน โมรากุล	การศึกษาแนวทางการปรับปรุงหออกระจ่ายข้าวของชุมชน	จุฬาฯ

(ค) ผลการวิจัย

จากปริมาณการวิจัยทั้งหมด สามารถแบ่งได้เป็น 4 หัวข้อดังนี้

- (1) การสำรวจสถานภาพปัจจุบันของหอกระจายข่าว/เสียงตามสาย
- (2) การสำรวจความต้องการของประชาชนที่มีต่อหอกระจายข่าว
- (3) การประเมินประสิทธิผลของหอกระจายข่าว
- (4) การศึกษารูปแบบการบริหารของหอกระจายข่าว

(1) งานวิจัยสำรวจสถานภาพปัจจุบันของหอกระจายข่าว/เสียงตามสาย

ในปี 2539 หลังจากที่มีการนำเอาสื่อหอกระจายข่าวและเสียงตามสายไปใช้อย่างแพร่หลายในชนบท ชุมชน (2539) ก็ได้สำรวจสถานภาพปัจจุบันของหอกระจายข่าว/เสียงตามสายเพื่อแสวงหาแนวทางปรับปรุงสื่อชุมชนตัวนี้

ผู้วิจัยสำรวจพบว่า การกระจายเสียงนั้นมีทิศทางอยู่ 2 แบบคือ การกระจายเสียงผ่านดาวเทียมซึ่งเป็นช่องทางแบบโลกาภิวัตน์ (Globalized) และหอกระจายข่าวซึ่งเป็นช่องทางแบบชุมชน (localized) ใช้เทคโนโลยีระดับต่ำ ต้นทุนต่ำ และในขณะที่สื่อทางเสียงนั้นเป็นสื่อที่มีอิทธิพลต่อชนบทในยุคก่อนหน้าโทรทัศน์ แต่ทว่าเนื่องจากเป้าหมายการใช้วิทยุในท้องถิ่นนั้นถูกเน้นหนักไปในด้านธุรกิจ จนเอามาใช้ประโยชน์เพื่อการพัฒนาสังคมไม่ได้ ด้วยเหตุนี้จึงเกิดหอกระจายข่าวและเสียงตามสายมาเติมช่องว่างทางหน้าที่ดังกล่าว

• ประวัติความเป็นมา

ประวัติความเป็นมาของหอกระจายข่าวนั้นเริ่มเกิดขึ้นพร้อม ๆ กับเมื่อวิทยุถือกำเนิดขึ้นในปี 2475 เนื่องจากประชาชนส่วนใหญ่ยังไม่มีเครื่องรับวิทยุ ดังนั้น จอมพลป.จึงมีแนวคิดให้มีการทำวิทยุสาธารณะด้วยการต่อสายไปยังลำโพงที่ตั้งไว้ตามยอดไม้ยอดเสาสูง ๆ ต่อมาเมื่อเครื่องวิทยุมีราคาถูกลง ระบบวิทยุสาธารณะดังกล่าวจึงหายไปจากเขตเมืองหลวง

สำหรับประวัติของเสียงตามสายนั้น เกิดในช่วงจอมพลสฤษดิ์ ที่ชาวจีนชอบรับฟังวิทยุภาษาจีนจากปักกิ่ง จอมพลสฤษดิ์เกรงจะเกิดอิทธิพลจากความคิดทางการเมือง จึงได้จัดตั้งบริษัทส่งเสริมตามสายเป็นภาษาจีน จากกรมประชาสัมพันธ์ โดยต่อสายจากห้องส่งไปยังบ้านสมาชิก และเก็บค่าสมาชิก 30 บาท/เดือน บริษัทดังกล่าวล้มเลิกไปในปีพ.ศ.2525 แต่แม้ว่าทั้งหอกระจายข่าวและเสียงตามสายจะสูญหายไปในเขตกรุงเทพ หากทว่าในต่างจังหวัดกลับถือเป็นนโยบายที่จะใช้สื่อรูปแบบดังกล่าว โดยให้ทางเทศบาลเข้ามาจัดการดูแลในรูปแบบของหอกระจายข่าวบ้าง เสียงตามสายบ้าง

• จำนวนหอกระจายข่าว/เสียงตามสาย ผลจากการสำรวจในปีพ.ศ.2525 มี 20,000 แห่ง ประชาชนเป็นผู้ตั้งเอง 65% องค์กร/บุคคลภายนอกมาตั้งให้ 25% ในปีพ.ศ.2536 มีจำนวนเพิ่ม

มากขึ้นถึง 34,077 แห่ง ส่วนใหญ่กระทรวงมหาดไทยจะเป็นผู้ดูแล

● **สถานที่ตั้งและรูปแบบดำเนินงาน**

สถานที่ตั้งส่วนใหญ่จะอยู่ที่บ้านผู้ใหญ่บ้าน/กำนัน ศาลาประชาคม วัด โรงเรียน โดยมีรูปแบบการดำเนินงานอยู่ 3 รูปแบบคือ

(ก) มีบุคคลเดียวดำเนินงาน กล่าวคือ เป็นทั้งผู้บริหารจัดการวางแผนรายการและผู้ประกาศ มักไม่มีการวางแผนรายการไว้ล่วงหน้า

(ข) ดำเนินงานโดยกลุ่มบุคคล โดยมีกลุ่มบุคคลที่รวมตัวกันอย่างแน่นนอน ภายใต้การสนับสนุนของหน่วยราชการ การบริหารและการกระจายเสียงจะเป็นไปตามใจของกลุ่มบุคคลนี้

(ค) ดำเนินงานในรูปแบบคณะกรรมการ ส่วนใหญ่มักจะเป็นคณะกรรมการหมู่บ้าน มีความมั่นคงในการทำงาน บริหารและกระจายเสียงตามความต้องการของชุมชน สำหรับภาระหน้าที่ของผู้รับผิดชอบก็มีตั้งแต่เป็นผู้ประกาศ เป็นผู้ควบคุมการเปิดเทป เป็นผู้ดูแลอุปกรณ์ และซ่อมแซมเมื่อเกิดชำรุด เป็นต้น

● **การบริหารการเงิน** แล้วแต่รูปแบบการบริหาร ในกรณีที่ส่วนบุคคลเดียวดำเนินงานก็มักจะใช้เงินส่วนตัว ถ้าหากชุมชนเป็นผู้สร้างและบริหารแบบคณะกรรมการก็มักจะใช้การบริจาค การจัดงานมหรสพหารายได้ การให้เช่าอุปกรณ์ ฯลฯ

● **หน่วยงานที่ให้การสนับสนุน** มักจะเป็นหน่วยงานรัฐที่ทำงานเกี่ยวข้องกับการพัฒนาชนบทในด้านต่าง ๆ เช่น กระทรวงมหาดไทย (กรมพัฒนาชุมชน) กระทรวงศึกษา ศาสนาและวัฒนธรรม และกลาโหม รูปแบบการสนับสนุนจะเป็นด้านงบประมาณ ข่าวสาร และอุปกรณ์

● **ปัญหาของการดำเนินงาน** ผลจากการสำรวจหออกระจายข่าวที่มีอยู่ พบว่ามีปัญหาสำคัญ ๆ ดังนี้

(i) การขาดผู้รับผิดชอบและควบคุมดูแลที่แน่นอน ในกรณีที่ผู้ใหญ่บ้านต้องรับผิดชอบ ก็จะออกกระจายเสียงได้ต่อเมื่อผู้ใหญ่บ้านอยู่ในหมู่บ้านเท่านั้น หากต้องออกไปประชุม ก็จะต้องงดการกระจายเสียงหรือในกรณีอุปกรณ์เกิดชำรุดเสียหาย ก็ต้องหยุดดำเนินงาน ทำให้ขาดความต่อเนื่อง

(ii) ขาดงบดำเนินการ ทำให้ชาวบ้านต้องคืนเงินตัวเอง

(iii) ในปัจจุบัน ยังไม่มีหน่วยงานที่รับผิดชอบสื่อตัวนี้อย่างแน่นอน ขาดการจัดทำระบบทะเบียน ดังนั้น เมื่อจะจัดส่งเทปไปให้จึงขาดฐานข้อมูล

(2) **การสำรวจความต้องการของประชาชนที่มีต่อหออกระจายข่าว**

การสำรวจความต้องการของประชาชนนับเป็นบันไดขั้นแรกของการเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในสื่อเพื่อปูทางไปสู่การเป็นสื่อของชุมชนอย่างแท้จริง จิรพรรณ (2536)

และเลอสิทธิ (2536) ทำการสำรวจความต้องการของประชาชนต่อหอกระจายข่าว โดยจิรพรรณ ศึกษาในจ.นครนายก ส่วนเลอสิทธิศึกษาในจ.ลำพูน

ประเด็นที่งานวิจัยทั้ง 2 ชิ้นสำรวจมีดังนี้

(i) ความต้องการด้านเนื้อหา ผลการวิจัยสามารถสรุปได้ว่า ความต้องการเนื้อหาจะแปรเปลี่ยนไปตามลักษณะการทำมาหากินของประชาชนในแต่ละเขตพื้นที่ เช่น เลอสิทธิ (2536) พบว่า ถ้าประชาชนปลูกพืชเพื่อกินใช้เอง ก็อยากจะได้เนื้อหาความรู้เกี่ยวกับเทคโนโลยีในการเพาะปลูก แต่ถ้าปลูกเพื่อขาย ก็ต้องการข้อมูลเกี่ยวกับการตลาด อย่างไรก็ตาม เนื่องจากหอกระจายข่าวเป็นสื่อท้องถิ่นที่ครอบคลุมกลุ่มเป้าหมายไม่กว้างขวางมากนัก ดังนั้น การจัดสรรเนื้อหาให้ตอบสนองต่อความต้องการของกลุ่มเป้าหมายจึงน่าจะเป็นไปได้สูง

(ii) ช่วงเวลาเผยแพร่ ผลการวิจัยทั้ง 2 ชิ้นพบช่วงเวลาที่ประชาชนต้องการให้เผยแพร่ข่าวสารเช่นเดียวกับวิทยุโทรทัศน์ และเป็นช่วงเวลาที่สอดคล้องกับแบบแผนวิถีชีวิตของชาวชนบท คือช่วงเวลาเช้า 6.00-8.00 น. ก่อนไปไร่ นา และช่วงเย็นและค่ำที่กลับจากไร่ นาแล้ว

(iii) การกระจายข่าวสาร (distribution) งานวิจัยทั้ง 2 ชิ้นได้พบปัญหาอุปสรรคสำคัญของหอกระจายข่าวคือ ความไม่สม่ำเสมอและไม่ต่อเนื่องของการกระจายเสียงอันมีสาเหตุสำคัญมาจาก 2 ประการคือ

- การบริหารจัดการภายใน เนื่องจากเครื่องส่งมักจะอยู่ที่บ้านของกำนัน/ผู้ใหญ่บ้านซึ่งเป็นผู้ดำเนินงานและเป็นผู้ที่มีภารกิจมากมายหลายด้าน ดังนั้น หากคิดภาระการประชุมหรืองานอื่น ๆ ก็ต้องหยุดกระจายเสียงไปโดยปริยาย ดังนั้น กลุ่มตัวอย่างจึงมีข้อเสนอแนะในเรื่องการดำเนินงานบริหารจัดการเสียใหม่โดยเปลี่ยนจากระบบ "ข้าราชการ" (ต้องให้กำนัน/ผู้ใหญ่บ้านดำเนินงาน) มาเป็นระบบ "ชุมชน" คือให้มีการจัดหาอาสาสมัครที่เป็นผู้ดำเนินงานหอกระจายข่าวเป็นการเฉพาะ และให้มีการฝึกอบรมอาสาสมัครดังกล่าวให้รู้วิธีการดำเนินงานและการกระจายเสียง

- การสนับสนุนจากภายนอก เนื่องมาจากหน่วยงานภายนอกที่สนับสนุนแก่ความรู้ไม่ได้จัดส่งเทปมาให้อย่างสม่ำเสมอ หรือเทปที่จัดส่งมาไม่ตรงกับความต้องการของชุมชน

(iv) การบำรุงรักษาและซ่อมแซมเทคโนโลยี หากระบบการบริหารจัดการหอกระจายข่าวเป็นแบบราชการ เมื่อมีอุปกรณ์เสียหาย ก็จะถูกปล่อยทิ้งไว้เป็นเวลานานกว่าที่จะทำการซ่อมแซมหรือบางแห่งอาจปล่อยทิ้งไปเลย ปัญหาดังกล่าวมีรากฐานมาจากการที่ประชาชนไม่มีความรู้สึกเป็นเจ้าของ (Some of belonging) และมีส่วนร่วมในสื่อดังกล่าว ดังนั้น หากต้องการให้เป็นปัญหาต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับหอกระจายข่าวแก้ไขได้ จำเป็นต้องปรับระบบการบริหารจัดการให้เป็นของชุมชน

(v) การนำเอาความรู้ที่ได้ไปใช้ประโยชน์ จิรพรรณ (2536) พบว่า ความรู้จากหอกระเจาขาวนั้น มีแต่เกษตรกรที่มีฐานะดีเป็นส่วนใหญ่ที่สามารถนำไปประยุกต์ใช้ได้ แต่เกษตรกรที่มีรายได้น้อย (ซึ่งเป็นส่วนใหญ่ของเกษตรกรทั้งหมด) ไม่สามารถจะนำไปประยุกต์ใช้ได้ อันมีสาเหตุเนื่องจากไม่มีเงินลงทุน หรือไม่มีเวลามากพอจะปฏิบัติตามคำแนะนำได้ ผลการประเมินดังกล่าวจะช่วยให้หน่วยงานราชการที่รับผิดชอบด้านการอัดเทปความรู้นำไปเป็นข้อควรคำนึงถึงด้วย

(vi) ความพร้อมของประชาชนที่จะเข้ามามีส่วนร่วมในสื่อ เลอสิทธิ (2536) พบว่า ตามปกติ เกษตรกรก็นำเอาความรู้ที่ได้รับฟังไปพูดคุยกับญาติและเพื่อนบ้านอยู่แล้ว ซึ่งเท่ากับทำหน้าที่เป็นช่องทางเผยแพร่ข่าวสารให้ขยายออกไป นอกจากนั้น ผู้วิจัยยังพบอีกว่า ประมาณครึ่งหนึ่งของเกษตรกรพร้อมและมีความยินดีที่จะให้การสนับสนุนการดำเนินงานหอกระเจาขาวในรูปแบบต่าง ๆ ตั้งแต่การให้ความร่วมมือในการให้ข้อมูลข่าวสารไปผลิตรายการ ยินดีไปร่วมรายการ ยินดีร่วมเป็นสมาชิกกลุ่มเรียนรู้/สนับสนุนการดำเนินงาน ข้อมูลดังกล่าวสะท้อนให้เห็นความพร้อมที่จะเข้ามามีส่วนร่วมในสื่อท้องถิ่นประเภทนี้ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงเสนอแนะว่า ควรที่จะได้นำกลุ่ม/สถาบันสังคมที่มีอยู่แล้วในชุมชนเข้ามาสนับสนุนการดำเนินงานของหอกระเจาขาวให้มากขึ้น

(3) การประเมินประสิทธิผลของหอกระเจาขาวและเสียงตามสายที่มีอยู่

เป็นกลุ่มงานวิจัยที่เกี่ยวกับหอกระเจาขาวที่มีมากที่สุด

(i) เริ่มต้นจากงานของธนพล (2525) ที่ประเมินประสิทธิผลของเสียงตามสายที่มีต่อความรู้/ความเข้าใจของประชาชนเกี่ยวกับการปกครองท้องถิ่นในรูปแบบของเทศบาล จ.สิงห์บุรี ผู้วิจัยใช้การวิจัยแบบการทดลองสนาม (field experiment) ด้วยการวัดความรู้ก่อนและหลังจากที่กลุ่มตัวอย่าง 290 คนได้ฟังรายการเสียงตามสายที่มีเนื้อหาเรื่องความรู้ความเข้าใจเรื่องการปกครองท้องถิ่นในรูปแบบเทศบาล 13 ตอน ตอนละ 10 นาที

ผลการวิจัยที่น่าสนใจมีดังนี้

- **ความสนใจรับฟัง** กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่รายงานว่า ชอบฟังรายการจากเสียงตามสาย และฟังทั้งช่วงเช้าและเย็น อย่างไรก็ตาม ความสนใจในระหว่างรับฟังก็มีไม่มากนัก เนื่องจากฟังไปและทำงานอย่างอื่นไปด้วย

- **ประสิทธิผลด้านการให้ความรู้** จากการวัดผลเปรียบเทียบความรู้ระหว่างก่อน-หลัง ส่วนใหญ่พบว่ากลุ่มตัวอย่างที่มีความรู้เพิ่มมากขึ้นแต่ในระดับที่ไม่มากนัก ทั้งนี้คงน่าจะเนื่องมาจากเนื้อหาของรายการนั้นเป็นความรู้ที่ชาวบ้านมีอยู่แล้ว และมีการกระจายเสียงเพียง 13 ตอนเท่านั้น

• ตัวแปรด้านคุณลักษณะประชากร กลุ่มตัวอย่างที่สูงอายุและมีการศึกษาจะมีการเปิดรับข่าวสารมากขึ้น แต่ทว่าความเข้าใจในกลุ่มที่มีการศึกษาสูงจะดีกว่า

• การประเมินผล กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่เห็นว่า เนื้อหาจากเสียงตามสายเป็นเรื่องราวที่มีประโยชน์ต่อชาวบ้าน ส่วนรูปแบบเสียงตามสายนั้นก็ควรจะใช้ เพราะเสียค่าใช้จ่ายไม่มากและยังยืดหยุ่นต่อความต้องการของชาวบ้าน

(ii) งานชิ้นต่อมาเป็นการประเมินผลประสิทธิผลของเสียงตามสายเช่นเดียวกัน แต่เปลี่ยนเนื้อหาเป็นเรื่องโภชนาการและได้ขยายจำนวนรายการมากขึ้น มุกดา (2532) ใช้วิธีการทดลองเช่นเดียวกับชนพลโดยทดลองส่งกระจายเสียงบทความประกอบเพลง เรื่องสุขภาพอาหาร จำนวน 42 ตอน ความยาว 5 นาที เป็นเวลาประมาณ 2 เดือน ให้กลุ่มชาวบ้าน 200 คน ในเขตเทศบาล จ.ชลบุรี รับฟัง แล้ววัดผลเปรียบเทียบความรู้ ทักษะคิด และการปฏิบัติตน ผลการวิจัยพบว่า

• ประสิทธิภาพของสื่อ

◆ ในด้านความรู้ความเข้าใจ จะเพิ่มขึ้นอย่างชัดเจน เนื่องจากกลุ่มตัวอย่างเห็นว่า เนื้อหาฟังเข้าใจง่าย ใช้ศัพท์ง่าย ๆ ใช้ภาษาง่าย ๆ

• ในด้านทัศนคติ ก็มีการเปลี่ยนไปในทางที่พึงปรารถนามากขึ้น

• ในด้านการปฏิบัติ แม้ว่ากลุ่มตัวอย่างจะรายงานว่า มีการปฏิบัติที่ดีขึ้น แต่ทว่าก็ไม่สามารถจะปฏิบัติตามเนื้อหาที่รับฟังมาได้ทุกครั้ง ทั้งนี้เนื่องจากเรื่องการทำและการกินอาหารยังเป็นเรื่องความเคยชินที่ต้องใช้เวลาในการเปลี่ยนแปลง

• ความคิดเห็นโดยทั่วไป

◆ ปัญหาทางเทคนิค เป็นจุดอ่อนที่กลุ่มตัวอย่างต้องการให้แก้ไขมากที่สุดคือระดับความดังค่อยและความชัดเจนของเสียง

◆ สำหรับบทวิทยุ ควรเพิ่มเติมลักษณะการโน้มน้าวชักชวน จะได้ผลดีกว่าให้ข้อมูลความรู้เฉย ๆ

◆ รูปแบบรายการ ควรเป็นข่าวแล้วมีบันเทิงสอแทรก

◆ ควรมีการประเมินผลเป็นระยะ ๆ เพื่อนำเอาความคิดเห็นของผู้ฟังมาปรับปรุงรายการ

(iii) วิชัย (2533) ประเมินประสิทธิผลของหอกระจายข่าวในการให้ความรู้ด้านสาธารณสุข (โรคท้องร่วง) โดยเปรียบเทียบกับรูปแบบการให้ความรู้ด้วยการฝึกอบรม วิธีการวิจัยนั้นใช้วิธีการกึ่งทดลอง ซึ่งให้คำตอบเรื่องประสิทธิผลได้อย่างแน่นอน รวมทั้งวัดประสิทธิผลของสื่อในระดับ K-A-P ทั้ง 3 ระดับ ผลการวิจัยในระดับแรกพบว่า กลุ่มแม่บ้านในจ.น่านที่ได้รับความรู้จากทั้งการฝึกอบรมและจากเทปที่ฟังจากหอกระจายข่าว จะมีความรู้-ทัศนคติ-และการลงมือปฏิบัติ

ในเรื่องท้องร่วงได้ดีกว่าเดิม และเมื่อมีการเปรียบเทียบระหว่างวิธีการฝึกอบรมและจากหอกระจายข่าวแล้ว พบว่า K-A-P ของกลุ่มตัวอย่างทั้งสองล้วนไม่แตกต่างกัน ซึ่งหมายความว่า หอกระจายข่าวสามารถจะนำมาใช้รูปแบบสื่อที่ทดแทนการฝึกอบรมได้

(iv) ปารีชาติ (2534) ทำการวิจัยเปรียบเทียบรูปแบบการนำเสนอในรายการแบบต่างๆ ที่ใช้ในหอกระจายข่าว (ซึ่งคล้ายคลึงกับการวิจัยเรื่องสื่อมวลชน) และยังทำการเปรียบเทียบระดับการพัฒนาของกลุ่มเป้าหมายซึ่งแบ่งเป็นเขตพื้นที่ก้าวหน้าและล้าหลัง ผู้วิจัยได้ใช้วิธีการวิจัยแบบกึ่งทดลองเช่นเดียวกัน โดยการส่งบทความรู้เรื่องมะนาวใน 3 รูปแบบรายการ คือ รูปแบบบทความ ละคร และสนทนาไปให้ หลังจากทิ้งเทปคังให้เปิดเผยแพร่ในหมู่บ้าน 2 แห่งประมาณ 2 อาทิตย์ ผู้วิจัยก็เดินทางไปวัดระดับความรู้ของกลุ่มตัวอย่าง

ผลการวิจัยในส่วนที่เกี่ยวกับเขตพื้นที่นั้นยังสรุปไม่ได้แน่นอน แม้ว่าผู้วิจัยจะพบว่า ความรู้ของกลุ่มตัวอย่างในพื้นที่เขตล้าหลังจะมีสูงกว่าเขตก้าวหน้า ทั้งนี้ เนื่องจากวิธีการออกแบบการวิจัยนั้น ผู้วิจัยไม่ได้วัดความรู้ก่อนการทดลองเอาไว้เปรียบเทียบ

อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยก็ได้ค้นพบรูปแบบรายการนำเสนอที่ประชาชนชื่นชอบคือ รูปแบบสนทนา ซึ่งเป็นรูปแบบกึ่งกลางระหว่างการอ่านบทความ (ที่เป็นทางการมากเกินไป) และรูปแบบละคร (ซึ่งเป็นการละเล่นการแสดงมากเกินไป) ความชื่นชอบดังกล่าวไม่แตกต่างจากสื่อที่เป็นวิทยุและโทรทัศน์มากนัก

นอกเหนือจากการทดสอบประสิทธิภาพตามประเด็นการวิจัยแล้ว ผู้วิจัยยังได้การประเมินผลป้อนกลับ (feedback) ของประชาชนต่อหอกระจายข่าวที่มีอยู่ในแง่มุมอื่นๆ เช่น ยังไม่ค่อยมีเรื่องราวที่เป็นแนวคิดใหม่ ๆ มาเผยแพร่ทางหอกระจายข่าว และประชาชนไม่ต้องการให้มีการนำรายการบันเทิง เช่น เพลง หมอลำ มาเผยแพร่ผ่านหอกระจายข่าว กล่าวคือ เรื่องความบันเทิงนั้นควรจะเป็นการใช้สื่อส่วนตัว เช่น วิทยุและโทรทัศน์ ในขณะที่สื่อส่วนรวมเช่น หอกระจายข่าวควรจะใช้เพื่อข่าวสารและความรู้มากกว่า

และเนื่องจากข้อเท็จจริงที่ว่า กลุ่มประชากรที่มีอยู่ในชุมชนนั้นมีความหลากหลายในแง่อายุ เพศ อาชีพ ฯลฯ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงพบว่า กลุ่มแรงงานเยาวชนที่มีได้ประกอบอาชีพเกษตรจะไม่สนใจรับฟังหอกระจายข่าวเลย นี่ก็เป็นข้อคิดว่า เนื้อหาของหอกระจายข่าวจะต้องมีลักษณะหลากหลายให้ครอบคลุมคนหลายกลุ่ม

(v) งานวิจัยหอกระจายข่าวอีกชิ้นหนึ่ง เป็นงานประเมินผลหอกระจายข่าวในระดับที่กว้างขวางกว่า 2 ชิ้นที่กล่าวมา ภูวดล (2539) ดำรวจความคิดเห็นทั้งจากฝ่ายผู้ควบคุมเลหอกระจายข่าวจำนวน 10 ราย และเกษตรกรผู้ฟัง 301 ราย ในจ.นครราชสีมา เพื่อคุณภาพรวมของหอกระจายข่าว ผลการวิจัยไม่แตกต่างจากที่กล่าวมามากนักคือ

- ส่วนใหญ่หออกระจ่ายข้าวจะสร้างมาจากเงินของ ส.ส. และตั้งอยู่ที่บ้านของกำนันหรือผู้ใหญ่บ้านที่จะทำหน้าที่เป็นผู้ดูแลควบคุมการกระจายข้าว
- ส่วนกลุ่มผู้นำก็จะติดตามรับฟังข่าวสารจากหออกระจ่ายข้าวอย่างสม่ำเสมอ โดยมักฟังในช่วงเช้าเป็นส่วนใหญ่
- เนื้อหารายการจะนำเอามาจากสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย และแปลความรู้จากเกษตรตำบล
- ปัญหาอุปสรรคที่สำคัญคือ อุปกรณ์การกระจายเสียงมักจะเสียบ่อย ทำให้ขาดความต่อเนื่อง และไม่มีเงินทุนสำหรับการซ่อมแซม

(4) การศึกษารูปแบบการบริหารของหออกระจ่ายข้าว

หลังจากที่มีการใช้หออกระจ่ายข้าวเป็นสื่อเพื่อการพัฒนาอย่างแพร่หลายและมีงานวิจัยจำนวนไม่น้อยพิสูจน์แล้วว่า หออกระจ่ายข้าวเป็นสื่อที่สามารถใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพ กลุ่มคำการใช้ รวมทั้งยังเป็นสื่อที่มีขอบเขต ระดับ และคุณลักษณะที่เอื้อต่อการมีส่วนร่วมของประชาชน ในระยะเวลาต่อมา งานวิจัยเกี่ยวกับหออกระจ่ายข้าวจึงเริ่มเจาะลงมาที่องค์ประกอบย่อยต่าง ๆ ของสื่อตัวนี้ เช่น รูปแบบการบริหารจัดการ

ประไพพรรณ (2533) ศึกษารูปแบบการจัดการบริหาร 3 รูปแบบของหออกระจ่ายข้าว คือ การบริหารรูปแบบคณะกรรมการ รูปแบบกิ่งคณะกรรมการ และรูปแบบเฉพาะตัวบุคคลที่ดำเนินงานให้ความรู้ด้านสาธารณสุขมูลฐานแก่ประชาชนในจ.นครปฐม ผู้วิจัยได้ใช้รูปแบบการวิจัยกึ่งทดลองโดยเลือกหมู่บ้าน 5 หมู่บ้าน 2 หมู่บ้านเป็นหมู่บ้านควบคุมที่ไม่มีหออกระจ่ายข้าว อีก 3 หมู่บ้านเป็นหมู่บ้านที่มีหออกระจ่ายข้าว และมีรูปแบบการบริหาร 3 รูปแบบที่กล่าวมาข้างต้น ปัญหาที่ผู้วิจัยต้องการค้นคว้าก็คือ

(1) การมีหออกระจ่ายข้าวได้มีส่วนช่วยเพิ่มความรู้เรื่องสาธารณสุขมูลฐาน 4 เรื่องให้แก่ชาวบ้านได้จริงหรือไม่

(2) รูปแบบการบริหารทั้ง 3 รูปแบบจะมีผลต่อการเพิ่มความรู้ของชาวบ้านหรือไม่

(3) รูปแบบการบริหารทั้ง 3 รูปแบบจะมีผลต่อการแสดงบทบาท 4 บทบาทของหออกระจ่ายข้าวหรือไม่ ซึ่งในเรื่องบทบาทนั้น ผู้วิจัยได้แบ่งเป็น 4 ประเภทคือ

(ก) บทบาทการสำรวจปัญหา เช่น การสอบถามความต้องการของชาวบ้าน การประชุม การเปิดรับฟังความคิดเห็น

(ข) บทบาทการจัดรายการ ได้แก่ การเลือกเนื้อหารายการ

(ค) บทบาทการกระจายเสียง ได้แก่ การจัดวางตารางเวลา

(ง) บทบาทการประเมินผล เช่น การจัดประชุม การใช้แบบสอบถาม การสัมภาษณ์ผู้ฟัง

ผลการวิจัยที่น่าสนใจมีดังนี้

- จำนวนผู้รับผิดชอบในการบริหารแต่ละรูปแบบ พบว่าในรูปแบบคณะกรรมการมีจำนวนผู้รับผิดชอบมากที่สุด (ประมาณ 8 คน) รูปแบบกึ่งกรรมการมีจำนวนมากรองลงมา (ประมาณ 5 คน) และรูปแบบเฉพาะบุคคลมีจำนวนน้อยที่สุด (2 คน) ตัวบุคคลที่เข้าร่วมรับผิดชอบมีตั้งแต่ พระ ครู เจ้าหน้าที่สาธารณสุข ผู้ใหญ่บ้าน และชาวบ้านทั่วไป

- สำหรับสถานที่ตั้งนั้น มีทั้งที่สถานีอนามัย วัด และบ้านผู้ใหญ่บ้าน ค่าใช้จ่ายหลักคือค่ากระแสไฟฟ้า คตกอยู่ระหว่าง 100-300 บาท/เดือน

- สำหรับคำตอบในคำถามข้อแรกนั้น พบว่า สำหรับบทบาทการสำรวจปัญหา การจัดรายการและการกระจายเสียงนั้น รูปแบบการบริหารคณะกรรมการและกึ่งกรรมการจะปฏิบัติหน้าที่ได้ใกล้เคียงกัน และปฏิบัติได้มากกว่ารูปแบบเฉพาะบุคคล คงมีแค่บทบาทประเมินผลเท่านั้นที่รูปแบบคณะกรรมการจะปฏิบัติได้มากกว่ารูปแบบอื่น ๆ อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาจากภาพรวมแล้ว ไม่อาจสรุปได้ว่ารูปแบบการบริหารทั้ง 3 รูปแบบสามารถก่อให้เกิดผลในการปฏิบัติหน้าที่ที่แตกต่างกันอย่างเห็นได้ชัด ทั้งนี้ ผู้วิจัยให้คำอธิบายว่า เนื่องจากเรื่องการบริหารหรือกระจายข่าวยังเป็นเรื่องใหม่ และถึงแม้จะจัดตั้งในรูปแบบคณะกรรมการ แต่เวลาปฏิบัติจริงก็มักจะทำไปรวม ๆ กัน ไม่ได้แบ่งแยกหน้าที่ชัดเจน หรือบางคนมีแค่ตำแหน่ง แต่ไม่ได้ทำงาน ก็มีแค่เพียง 1-2 คน ที่ปฏิบัติงานจริง ๆ

- สำหรับคำถามที่สองนั้น โดยภาพรวม รูปแบบการบริหารทั้ง 3 แบบยังไม่สามารถสร้างความแตกต่างด้านความรู้ของผู้ฟังให้เห็นได้ชัดเจน ซึ่งผู้วิจัยก็ประมาณว่า น่าจะเป็นเพราะความรู้ที่นำมาถ่ายทอดผ่านหอกระจายข่าวนั้นได้เคยถูกเผยแพร่มานานแล้วทางสื่ออื่นๆ ชาวบ้านจึงมีความรู้เดิมอยู่ในระดับสูง ยกเว้นความรู้เรื่องการจัดหาน้ำ และสุขภาพาส่งแวดล้อม ที่รูปแบบการบริหารแบบคณะกรรมการจะให้ผลสูงกว่าแบบอื่น

- เมื่อเปรียบเทียบความรู้ของผู้ฟังในหมู่บ้านทดลองที่มีหอกระจายข่าวและหมู่บ้านควบคุมที่ไม่มี ผลการวิจัยไม่พบว่ามี ความแตกต่างอย่างชัดเจน ซึ่งก็คงจะเป็นเหตุผลเดียวกับข้อสอง

ผลจากการวิจัยที่กล่าวมา ทำให้ผู้วิจัยให้ข้อสรุปว่า เนื่องจากการใช้หอกระจายข่าวนั้นจะให้ผลดีในกรณีของข่าวสารเฉพาะ ๆ บางเรื่องซึ่งไม่ได้เผยแพร่ผ่านสื่อมวลชนแบบอื่น ๆ หรือในกรณีของชุมชนที่อยู่ห่างไกลความเจริญที่สื่ออื่น ๆ เดินทางไปไม่ถึง

(1.3) การใช้สื่อเทปบันทึกเสียงเพื่อการพัฒนา

เทปบันทึกเสียงเป็นสื่อเฉพาะกิจอีกประเภทหนึ่งที่มีราคาถูก การจัดทำรายการทำได้ง่ายไม่ มีขั้นตอนที่ยุ่งยากซับซ้อนเท่ากับสื่อเฉพาะกิจตัวอื่น ๆ (เช่น วิดีโอ) นอกจากนั้นในแง่เครื่องใช้เทปก็ หาได้ง่าย มีราคาไม่แพงนัก และไม่จำเป็นต้องใช้ไฟฟ้า อย่างไรก็ตาม แม้สื่อเทปบันทึกเสียงจะมี คุณภาพที่เหมาะสมที่จะนำมาใช้ในงานพัฒนา แต่ทว่าในสภาพความเป็นจริงของสังคมไทย ก็ยังมิ การนำเอาสื่อตัวนี้มาใช้งานพัฒนาไม่มากนัก เมื่อเทียบกับความเจริญเติบโตของสื่อเทปบันทึกเสียง ที่ถูกนำไปใช้ในด้านความบันเทิง (เช่น เทปเพลง) อันเป็นแบบแผนเดียวกับสื่อวิดีโอ

ในแวดวงงานพัฒนาที่มีการนำเทปบันทึกเสียงมาใช้มากที่สุด น่าจะได้แก่วงการสาธารณสุข ดังนั้นงานศึกษาวิจัยสื่อเทปบันทึกเสียงจึงมีอยู่ในวงการนี้มากตามไปด้วย ดังตัวอย่างงานวิจัย ของสุทธิลักษณ์ สมิตะสิริ "บทบาทของเครื่องบันทึกเสียงในการให้โภชนศึกษาแก่มารดาในเขต ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (จุฬา, 2524)

ผู้วิจัยกล่าวว่าสำหรับการแก้ปัญหาเรื่องโภชนาการซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญของการมีสุขภาพที่ดี หลังจากที่ได้มีการทดลองใช้สื่อมวลชนขนาดใหญ่เช่น การรณรงค์ด้านวิทยุ โทรทัศน์ หนังสือพิมพ์ แล้ว มักจะพบว่าไม่ได้ผล เพราะเรื่องโภชนาการเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับปัจจัยด้านเศรษฐกิจสังคม-วัฒนธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งอุปนิสัยและความคุ้นเคยซึ่งสื่อมวลชนไม่มีอิทธิพลมากพอที่เปลี่ยนแปลงได้ และจำเป็นต้องใช้สื่อเฉพาะกิจประเภทต่าง ๆ ตัวอย่างเช่น เทปบันทึกเสียง

สุทธิลักษณ์ได้เลือกศึกษาหมู่บ้าน 6 หมู่บ้านในจ.อุบลราชธานี โดยแบ่งหมู่บ้านออกได้เป็น 2 กลุ่มใหญ่ ๆ คือ หมู่บ้านที่มีความกระตือรือร้นต่อกิจกรรมของหมู่บ้าน และหมู่บ้านที่ไม่กระตือ รือร้น วิธีการวิจัยนั้นใช้วิธีการทดลองให้กลุ่มตัวอย่างฟังเทปแล้ววัดระดับความรู้ ทักษะคิด และการลงมือปฏิบัติเปรียบเทียบกับช่วงก่อน-หลังฟังเทป โดยมีหมู่บ้านควบคุมที่ไม่ได้ฟังเทปเป็นฐานเปรียบ เทียบ เนื้อหาในเทปนั้นเป็นบทเรียนโภชนาการ 6 บทที่ผู้วิจัยและผู้เชี่ยวชาญร่วมกันสร้างขึ้น

ในระดับแนวคิด เนื่องจากผู้วิจัยตระหนักดีว่า การใช้สื่อเฉพาะกิจนั้น มิได้สำคัญแต่ที่ "ตัว สื่อ" เท่านั้น หากยังสำคัญที่ "วิธีการใช้" ดังนั้น ในการวิจัยครั้งนี้ "วิธีการใช้เทปบันทึกเสียง" จึงเป็น ตัวแปรตัวหนึ่งด้วย วิธีการใช้เทปนั้นมีอยู่ 4 แบบจำลองคือ

(i) Yates Model : การจัดการเทปจะดำเนินการโดยเจ้าหน้าที่ โดยจะจัดส่งให้แก่ชาวบ้าน เป็นประจำ แต่ชาวบ้านแต่ละคนจะฟังกันเอง

(ii) Essex Model: ให้ผู้ฟังคนแรกส่งเทปผ่านไปยังคนอื่น ๆ (อาศัยเครือข่ายของชาวบ้าน)

(iii) Plantation Model: ทำในรูปแบบ Radio forum คือนั่งฟังร่วมกันเป็นกลุ่ม มีการอภิปรายพูดคุยกันหลังจากฟังจบ และขอืมเทปไปฟังต่อที่บ้าน

(iv) Oriented Model: เจ้าหน้าที่เป็นคนเอาไปเปิดให้ฟังเอง

จากแนวคิดแบบจำลองทั้ง 4 แบบ ผู้วิจัยได้แบ่งวิธีการใช้ออกเป็น 2 วิธีคือ

(1) นักวิจัยเป็นผู้ดำเนินการใช้เทป แบ่งเป็นอีก 2 วิธีย่อย ๆ

(1.1) ไปเยี่ยมบ้านแต่ละคน พร้อมเปิดเทปให้ฟัง

(1.2) จัดกลุ่มฟังร่วมกัน นักวิจัยเป็นคนเปิดเทปให้ฟัง

(2) ส่งเทปให้ชาวบ้านไปดำเนินการเอง

และเพื่อให้การวิจัยบรรลุเป้าหมายขั้นคิดตามผล ผู้วิจัยได้เดิมตัวแปรเรื่อง "การมี
 ชาติในรูปแบบของครัวชุมชน" คือ นักวิจัยจะสาธิตการทำอาหารตามบทเรียนในเทปให้ดูด้วย
 ผลการวิจัยที่น่าสนใจมีดังนี้

• ประสิทธิภาพด้าน K-A-P

◆ ในเรื่องการเพิ่มพูนความรู้ นั้น ปรากฏว่าหมู่บ้านทั้ง 6 หมู่บ้านต่างมีความรู้เพิ่ม
 ขึ้น แม้แต่กลุ่มควบคุม ซึ่งผู้วิจัยให้เหตุผลว่า เป็นเพราะข่าวสารเรื่องโภชนาการในเขตที่ศึกษานั้น
 อาจจะไหลผ่านช่องทางอื่น ๆ เช่น ผดุงครรภ์เยี่ยมบ้าน เนื่องจากอยู่ในเขตที่กำลังมีโครงการรณรงค์
 ของกระทรวงสาธารณสุข

◆ ในด้านทัศนคติ ก็ปรากฏว่าได้กลุ่มทดลองมีทัศนคติที่ถูกต้องมากขึ้น

◆ แต่ทว่าในด้านการลงปฏิบัติ ปรากฏว่าไม่มีการเปลี่ยนแปลงเลยหลังจากฟัง
 เทปแล้ว ผู้วิจัยให้เหตุผลว่าเพราะช่วงเวลาที่วัดก่อน-หลังทดลองมีเพียง 6 อาทิตย์ซึ่งเร็วเกินไป
 สำหรับการเปลี่ยนการกระทำ

• ตัวแปรเรื่องการมีครัวชาติ

พบว่า ในด้านความรู้ทำให้แตกต่างกัน แต่ทัศนคติและการลงมือปฏิบัติไม่แตก
 ต่างกัน ซึ่งด้านแนวคิดที่ตั้งเอาไว้

• ตัวแปรเรื่องความกระตือรือร้นของชุมชน ไม่ปรากฏว่า K-A-P แตกต่างกันเลย

• ตัวแปรเรื่องวิธีการใช้เทป

ปรากฏว่าไม่ว่าจะเป็นวิธีการใช้เทปแบบใด K-A-P ของกลุ่มก็ไม่แตกต่างกัน
 จากผลวิจัยข้อนี้ ทำให้นักวิจัยสรุปว่า การใช้สื่อเทปบันทึกเสียงนั้นจะเลือกใช้วิธีการแบบใดก็ได้ ไม่
 ว่าจะเป็นฟังคนเดียวแล้วมีเจ้าหน้าที่ไปเยี่ยมบ้าน การฟังเป็นกลุ่ม หรือแม้แต่การให้ชาวบ้าน
 จัดการกันเอง ดังนั้น เจ้าหน้าที่จึงไม่จำเป็นต้องไปเองตลอดเวลา เพราะชาวบ้านสามารถจะจัดการ
 กันเองได้

• ผลต่อเนื่องหลังการฟังเทป

ผู้วิจัยได้เปรียบเทียบกลุ่มที่ฟังเลย ๆ กับกลุ่มที่ฟังแล้วจัดให้มีการพูดคุยในรูป
 แบบ radio forum ปรากฏว่า ระดับความรู้และทัศนคติมีการเปลี่ยนไป หากแต่การกระทำยังคงไม่
 เปลี่ยนแปลง

• การติดตามผลหลังจากการฟัง

ผู้วิจัยได้ศึกษาพฤติกรรมหลังจากที่มีการฟังเทปแล้ว ปรากฏว่ากลุ่มตัวอย่างจะนำเอาไปปรึกษาหารือกับเพื่อนบ้าน เอาไปเล่าให้คนในครอบครัวฟัง หรือเอาไปเล่าให้คนอื่น ๆ ที่ไม่ได้ฟังเทป กล่าวคือ บุคคลที่เปิดรับสื่อนั้นได้ทำหน้าที่เป็นสื่อบุคคลที่ไปเผยแพร่ข่าวสารตามธรรมชาติทั่วไประหว่างกลุ่ม ภายในกลุ่ม และภายนอกกลุ่ม

(1.4) การศึกษาสื่อวิดีโอเทปเพื่อการพัฒนา

จากการรวบรวมงานวิจัยที่เกี่ยวกับการใช้สื่อวิดีโอเทปเพื่อการพัฒนา ข้อที่น่าสนใจประการแรกก็คือ งานวิจัยเกี่ยวกับสื่อประเภทนี้มีน้อยมาก และเป็นปรากฏการณ์ที่ตรงกันข้ามกับกรณีในต่างประเทศที่มีการใช้วิดีโอในงานพัฒนาด้านต่าง ๆ อย่างมากมาย ปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้เป็นสิ่งที่น่าสนใจศึกษา

(ก) ปริมาณงานวิจัย

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2530	ลักณา ศรีสวัสดิ์	บทบาทของสื่อวิดีโอ: สถานภาพปัจจุบันและแนวโน้ม	จุฬาฯ
2533	วิภาตนา จันทร์จรัสวัฒนา	ประสิทธิผลของสื่อวิดีโอทัศน์ที่ใช้ในการประชาสัมพันธ์เผยแพร่โครงการอีสานเขียว	จุฬาฯ
2533	สุธี พลพงษ์	ระบบดำเนินงานด้านธุรกิจของศูนย์วิดีโอเทปในเขตอ.เมือง จ.พิจิตร	จุฬาฯ

(ข) ผลการวิจัย

(i) งานวิจัยชิ้นแรกของสุธี (2533) ได้สำรวจลักษณะการแพร่กระจายของสื่อวิดีโอที่แนวคิดระยะแรกคิดว่าเป็นไปตามลักษณะของภูมิศาสตร์-วัฒนธรรมเป็นหลัก แต่ในระยะต่อมาก็เริ่มเปลี่ยนแนวคิดมาเป็นเรื่องพฤติกรรมของผู้ใช้เนื่องจากการเผยแพร่ของเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่เป็นไปอย่างรวดเร็วและเอาชนะระยะทางได้อย่างแทบไม่มีขีดจำกัด นอกเหนือจากการศึกษาด้านพฤติกรรมของผู้ใช้แล้ว การแพร่กระจายของเทคโนโลยีตัวใหม่ ๆ ยังต้องคำนึงถึงด้านคุณลักษณะของตัวสื่อเอง เช่น สื่อวิดีโอ นั้นได้รับความนิยมเนื่องจากข้อจำกัดของสื่อตัวเดิม คือโทรทัศน์ เช่น การมีรายการที่จำกัด มีโฆษณาเกินไป เป็นต้น ในส่วนของสื่อวิดีโอเองก็มีลักษณะใช้ได้ง่าย ไม่ซับซ้อน

• ประวัติการนำวิดีโอเทปมาใช้ในเมืองไทย เริ่มต้นครั้งแรกในฝ่ายผู้ส่งสารคือ สถานีโทรทัศน์ช่อง 4 บางขุนพรหม แต่การใช้วิดีโอในลักษณะของการใช้ที่บ้านผู้ชม (domestic use) ได้เริ่มต้นประมาณต้นทศวรรษ 2520 และมีอัตราการเพิ่มขยายอย่างรวดเร็ว ในปี 2523 มีการนำเข้าเครื่องเล่นวิดีโอเพียง 25,000 เครื่อง แต่ในปี 2529 ก็เพิ่มขึ้นถึง 10 เท่า (200,000 เครื่อง) เช่นเดียวกับตัวเลขการนำเข้าม้วนเทปที่สำรวจการนำเข้าได้ประมาณ 1.3 ล้านม้วนในเดือน 2526 ตัวเลขนี้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วในทุกปี องค์ประกอบอีกส่วนหนึ่งของการแพร่กระจายก็คือ ร้านเช่าวิดีโอซึ่งเติบโตอย่างรวดเร็ว เฉพาะในปี 2525 ก็มีถึง 150 ศูนย์แล้ว เมื่อปี 2531 เพิ่มขึ้นเป็น 1,176 ศูนย์ทั่วประเทศ โดยมีม้วนวิดีโอในตลาดทั่วประเทศถึง 2 ล้านม้วน

• แบบแผนการแพร่กระจายของสื่อวิดีโอในประเทศไทยจะเป็นไปตาม 3 ขั้นตอน คือ เริ่มจากการกระจายจากประเทศที่เจริญแล้วมาสู่ประเทศด้อยพัฒนา โดยเริ่มต้นที่ถนนในกรุงเทพฯ ที่มีฐานะดี ต่อมาก็เป็นการกระจายจากคนในกรุงเทพฯ ที่มีฐานะดีไปสู่คนต่างจังหวัดที่มีฐานะดี โดยไล่จากระดับจังหวัดแล้วไหลลงไปสู่อำเภอ ตำบล หมู่บ้าน ตามลำดับ ในกรณีของหมู่บ้านในชนบทนั้น ปัจจัยที่มีส่วนช่วยแพร่กระจายสื่อวิดีโออย่างมากก็คือ เมื่อแรงงานไทยอพยพไปทำงานในประเทศตะวันออกกลาง เมื่อกลับมาบ้านจะต้องซื้อเครื่องเล่นวิดีโอกลับมาเป็นของขวัญ

ผลจากการแพร่กระจายอย่างรวดเร็วของสื่อวิดีโอนี้มีข้อสังเกตว่า ประเภทของสื่อวิดีโอที่แพร่ขยายนับล้านแล้วแต่เป็นสื่อวิดีโอเพื่อความบันเทิงเท่านั้น ในขณะที่การใช้สื่อวิดีโอเพื่อพัฒนานั้นมิได้มีการแพร่กระจายตามไปด้วย

(ii) งานวิจัยชิ้นที่สองเป็นงานที่ศึกษาในลักษณะเดียวกับสุธี (2533) แต่ทว่าจะเน้นหนักไปในการคาดการณ์ในอนาคต ลักนา (2530) ได้ทำการสำรวจประวัติการนำเข้ามาของวิดีโออย่างคร่าว ๆ ตั้งแต่ปี 2523 และพบว่า เป้าหมายของการใช้วิดีโอซึ่งยังคงมีต่อเนื่องมาถึงปัจจุบันก็คือ มีการใช้ใน 2 ลักษณะ

• ลักษณะแรก คือการนำมาใช้เพื่อความบันเทิง เช่น วิดีโอเทปตลก ภาพยนตร์ต่างประเทศ

• ลักษณะที่สอง คือการนำมาใช้เพื่อการศึกษาและการพัฒนา ซึ่งผู้วิจัยสำรวจพบว่า มีการนำวิดีโอมาใช้ในลักษณะนี้ในด้านของการแพทย์และสื่อมวลชน แต่ทว่าทางด้านเกษตรยังมีอยู่น้อยมาก และเป็นปัญหาหนึ่งที่ผู้วิจัยต้องการจะคาดเดาเดาโน้มน้าว ในอนาคตการใช้เพื่อขยายไปสู่ประเด็นอื่น ๆ ของการพัฒนาจะเป็นไปได้ไหม

ลักนามีความเห็นสอดคล้องกับสุธี (2533) ที่ว่า ด้วยคุณลักษณะที่ดีเด่นของสื่อวิดีโอจะทำให้สื่อตัวนี้มีศักยภาพในการพัฒนาได้ คุณลักษณะดังกล่าวก็เช่น

◆ เปิดโอกาสให้มีการแสวงหาความรู้แบบปัจเจกได้

♦ ทำให้ความคิดเรื่องเสรีภาพของการสื่อสารเป็นจริงได้ เพราะผู้ใช้สามารถจะกำหนดช่วงเวลา สถานที่ และแบบแผนการใช้ได้

♦ เปิดโอกาสให้สามารถชมรายการต่าง ๆ ของโทรทัศน์ซ้ำอีกได้เป็นส่วนตัว และหลายครั้ง

♦ แก้ปัญหาการผูกขาดของโทรทัศน์

ผู้วิจัยได้สำรวจคุณภาพปัจจุบันของการใช้สื่อวิดีโอเพื่อการพัฒนาและภาคการศึกษาดูแนวโน้มในช่วงทศวรรษ 2530-2540 ว่าจะสามารถเพิ่มเติมศักยภาพของสื่อวิดีโอในการพัฒนาได้หรือไม่ โดยใช้วิธีการสัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญด้านสื่อจำนวน 20 ท่าน ผลการวิจัยที่น่าสนใจพบว่า

♦ ในปัจจุบัน การแพร่กระจายของสื่อวิดีโอจะเน้นหนักในลักษณะการใช้เพื่อความบันเทิงเป็นอย่างมาก และในอนาคต วิดีโอบันเทิงก็จะแตกตัวออกไปเป็นประเภทรายการแบบต่าง ๆ อีกมากขึ้น เช่น หนังสือ ละคร ดลก รวมทั้งจะมีการขยายตัวลงไปในชนบทมากยิ่งขึ้น ปัญหาที่น่ากังวลก็คือ การแพร่ระบาดของวิดีโอลามก

♦ สำหรับการใช้อำนาจวิดีโอเพื่อเป้าหมายงานพัฒนานั้น จะสามารถใช้ได้ในหลายรูปแบบคือ ใช้ประกอบการบรรยาย ใช้ในการสื่อสารกลุ่มย่อย ช่วยในการตัดสินใจ และน่าจะใช้ในการสร้างความร่วมมือในชุมชน ส่วนขอบเขตปริมาณของเนื้อหาวิดีโอ นั้น ผู้วิจัยสรุปว่า อาจจะขยายตัวได้ในปริมาณเรื่องการศึกษา เศรษฐกิจ สังคม-วัฒนธรรม และสื่อมวลชน แต่ในเรื่องการเมืองการปกครองซึ่งยังมีการใช้อยู่น้อยมากในปัจจุบัน ในอนาคตก็ไม่น่าจะมีการขยายตัวได้

♦ กล่าวโดยสรุป ผู้วิจัยลงความเห็น ว่า สำหรับบทบาทด้านการพัฒนาของวิดีโอ เทปในช่วงทศวรรษ 2530-2540 นั้น ไม่น่าจะขยายตัวมากกว่าที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

(iii) งานวิจัยขั้นสุดท้ายเป็นการประเมินประสิทธิผลของการนำเอาสื่อวิดีโอมาใช้ในการประชาสัมพันธ์โครงการอีสานเขียวของวัดพัฒนา (2533) เนื่องจากทางโครงการได้นำสื่อวิดีโอเผยแพร่เรื่องอีสานเขียว ผู้วิจัยซึ่งได้ซักถามกลุ่มตัวอย่างในจ.นครราชสีมาที่ได้ดูวิดีโอนี้ ผลการวิจัยพบว่า

• หลังจากดูวิดีโอแล้ว ได้ความรู้เพิ่มขึ้น หากทว่าไม่ได้เปลี่ยนความคิดเห็นไปจากเดิม ทั้งนี้ผู้วิจัยให้เหตุผลว่า เนื่องจากการดูเพียงครั้งเดียว และความยาวของเนื้อหาที่มีเพียง 15 นาที

• ผลจากการวิจัยที่น่าสนใจพบว่า ถ้าฟังเพียงแค่ "ตัวสื่อ" (Medium) นั้น ยังไม่สามารถจะอธิบายอะไรได้ หากต้องการจะวัดประสิทธิผล จำเป็นจะต้องเจาะลงไปถึงเรื่อง "วิธีการนำเสนอ" ด้วย ดังที่ผู้วิจัยได้ประมวลความคิดเห็นของกลุ่มตัวอย่างที่มีต่อวิดีโอของโครงการคือ

♦ เรื่องภาษา ถึงแม้จะใช้ภาษาพื้นเมือง แต่การพูดนั้นไม่รู้เรื่อง ภาษาที่ใช้ยากเกินไป

- ◆ วิธีการตัดต่อภาพเร็วเกินไป ดูไม่ทัน
 - ◆ ภาพที่ใช้ไม่สอดคล้องกับเนื้อหาและประสบการณ์ของกลุ่มตัวอย่าง เช่น เนื้อหาบรรยายความยากจนว่าอีสานอดอยาก แต่ตัวควายในภาพอ้วนเกินไปจริง
 - ◆ ปัญหาทางเทคนิค เช่น ภาพไม่ชัด บางตอนไม่มีคำบรรยาย
- ข้อคิดเห็นดังกล่าวชวนให้นามาสู่ข้อสรุปที่ว่าคงต้องมีการค้นคว้าเรื่องวิธีการนำเสนอในสื่อประเภทนี้ต่อไปอีกมาก

(1.5) ข้อสังเกตและข้อเสนอแนะ

(i) เมื่อเปรียบเทียบสื่อเฉพาะกิจประเภทต่าง ๆ กับสื่อมวลชนแล้ว ถึงแม้สื่อเฉพาะกิจจะเป็นสื่อที่มีขอบเขตของกลุ่มเป้าหมายในระดับแคบ มีศักยภาพทางเทคโนโลยีไม่สูงมากนัก แต่ทว่าคุณภาพการในด้านการพัฒนาสังคมชนบทของสื่อเฉพาะกิจนั้นมีมากกว่าสื่อมวลชน หากทว่าคุณภาพการดังกล่าวของสื่อเฉพาะกิจนั้นอาจจะถูกมองข้ามไปและไม่ได้ได้รับความเอาใจใส่เท่าที่ควร ทั้งนี้เนื่องจากเทคโนโลยีที่ใช้กับสื่อเฉพาะกิจนั้นเป็นเทคโนโลยีแบบง่าย ๆ ซึ่งอาจจะไม่น่าสนใจในสายตาของนักสื่อสารที่นิยมเทคโนโลยีที่มีราคาแพงและทันสมัย

(ii) ปัญหาหลักของบรรดาสื่อเฉพาะกิจทั้งหลายก็คือ การขาดการสนับสนุนให้สามารถดำเนินงานได้อย่างต่อเนื่องและการเข้าถึง (Accessibility) กลุ่มเป้าหมายให้ได้ เช่น ในกรณีการจัดส่งหนังสือพิมพ์ปิดฝาผนังไปให้ถึงหมู่บ้าน การจัดส่งเทปกระจายเสียงให้กับหอกระจายข่าว การมีศูนย์แก้ไขปัญหาเทคนิคของหอกระจายข่าว เป็นต้น

(iii) วิธีแก้ไขปัญหาเรื่องการเข้าถึงและความต่อเนื่องของการใช้สื่อเฉพาะกิจนั้นน่าจะกระทำได้ใน 2 ทาง หนทางแรก คือ การเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการบริหารจัดการสื่อ ตัวอย่างเช่น รูปแบบการบริหารหอกระจายข่าว หรือการจัดทำสื่อสิ่งพิมพ์ขนาดเล็ก หนทางที่สองคือ การระดมการสนับสนุนจากภายนอกในรูปแบบที่มีความยั่งยืน เช่น การจัดตั้งศูนย์สนับสนุนหอกระจายข่าวของชุมชน เป็นต้น

(iv) ในการศึกษาวิจัยเรื่องสื่อเฉพาะกิจนั้น มักจะมีความสนใจแต่เฉพาะในเรื่องแหล่งผลิตสื่อเท่านั้น หากทว่างานวิจัยเรื่องการแพร่กระจายสื่อวิทยุเทปของสุธี (2533) ได้แสดงให้เห็นความสำคัญของการมีศูนย์ที่จะทำหน้าที่แพร่กระจาย โดยที่แหล่งแพร่กระจายในทางธุรกิจนั้นขยายตัวไปได้อย่างรวดเร็ว หากทว่าแหล่งแพร่กระจายสื่อในเชิงประโยชน์สาธารณะนั้นยังไม่ค่อยเกิดขึ้น ปัจจุบันนี้ ตามกลุ่ม/องค์กรต่าง ๆ ได้มีการผลิตสื่อเฉพาะกิจประเภทต่าง ๆ ออกมาบ้างแล้ว ดังนั้นควรมีการวิจัยแสวงหาความเป็นไปได้ที่จะมีศูนย์กลางที่ทำหน้าที่เป็นเครือข่ายแลกเปลี่ยนสื่อเฉพาะกิจเหล่านี้

(v) การค้นคว้าเรื่องรูปแบบการใช้งาน จากตัวอย่างงานวิจัยเรื่องการใช้สื่อเฉพาะกิจ เช่น วิดีโอในต่างประเทศ (ดูรายละเอียดในบทที่ 4) เช่นในกรณีของบังกลาเทศ ได้มีการนำสื่อวิดีโอมาใช้ในหลายเป้าหมายและหลายรูปแบบ เช่น เพื่อการเคลื่อนไหวทางสังคม เพื่อการฝึกอบรม และเพื่อการเป็นปากเป็นเสียงของประชาชน ซึ่งในแต่ละรูปแบบนั้น จำเป็นต้องศึกษาค้นคว้ารูปแบบวิธีการใช้อย่างละเอียด เช่น การทำ Video Forum รวมทั้งควรมีการค้นคว้าเรื่องช่องทาง/โอกาสในการแพร่กระจายสื่อเฉพาะกิจแบบต่าง ๆ โดยประสานเข้ากับสื่อประเภทอื่น ๆ เช่น สื่อประเพณี ตัวอย่างเช่น เวลามีสงานวัด มีงานนิทรรศการตามศูนย์การค้าในต่างจังหวัด ก็น่าจะมียุมนิทรรศการหรือห้องฉายวิดีโอเพื่อการพัฒนาแทรกเข้าไปด้วย

(vi) ผลจากการวิจัยเรื่องสื่อเฉพาะกิจแทบจะทุกชนิด จะปรากฏว่าปริมาณที่นำเอาสื่อเฉพาะกิจไปใช้ในงานพัฒนานั้น ยังมีอยู่อย่างจำกัดมาก เช่น มีแรงงานด้านสาธารณสุขและการศึกษาเป็นส่วนใหญ่ ดังนั้นจึงควรมีการวิจัยเพื่อขยายบทบาทและปริมาณของการนำสื่อเฉพาะกิจไปใช้ เช่น ด้านการเมือง ด้านเศรษฐกิจ ด้านสิ่งแวดล้อม เป็นต้น

(vii) เนื่องจากสื่อเฉพาะกิจส่วนใหญ่มีความเกี่ยวข้องกับสื่อมวลชน เช่น เทปบันทึกเสียงเกี่ยวข้องกับวิทยุ วิดีโอเกี่ยวข้องกับโทรทัศน์ สื่อสิ่งพิมพ์ขนาดเล็กเกี่ยวข้องกับหนังสือพิมพ์ และในขณะที่แต่ละฝ่ายต่างก็มีข้อเด่นและข้อด้อยของตัวเอง ดังนั้น จึงควรมีงานศึกษาวิจัยเพื่อประสานความเกี่ยวข้องที่มีอยู่โดยธรรมชาติของสื่อ (by natural) ให้มีการจัดระบบ (organized) ขึ้นมาเพื่อเสริมข้อเด่นและลดข้อด้อยของแต่ละสื่อ ตัวอย่างเช่น เมื่อมีรายการ "ลานบ้านลานเมือง" ในโทรทัศน์ของมูลนิธิสื่อสร้างสรรค์ ในหมู่บ้านก็อาจจะใช้โทรทัศน์ของชุมชนเปิดดูเทปจากรายการดังกล่าวร่วมกันในวันพระ (หลังจากไปทำบุญที่วัดแล้ว) และมีการพูดคุย อภิปราย โดยใช้แนวคิดแบบวิดีโอเพื่อการศึกษาของบังกลาเทศ (ดู S.Stuart, 1996 ในบทที่ 4) มาเป็นแนวทาง

ส่วนที่ 2:" การศึกษาสื่อพื้นบ้านเพื่อการพัฒนา

เนื่องจากสื่อพื้นบ้านเป็นสื่อที่มีมาก่อนการเกิดขึ้นของสื่อมวลชนสมัยใหม่ ดังนั้นสื่อพื้นบ้านย่อมมีบทบาทหน้าที่ในการพัฒนาชุมชนในด้านต่าง ๆ อยู่แล้ว อย่างไรก็ตาม หลังจากเริ่มมีสื่อมวลชนสมัยใหม่แทรกเข้าไปในชุมชน ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นก็คือ สื่อพื้นบ้านในหลายพื้นที่จำเป็นต้องหลีกเลี่ยงให้แก่สื่อสมัยใหม่ที่มาทีหลัง แต่ถึงอย่างไรก็ตาม เนื่องจากสื่อแต่ละประเภทต่างก็มีข้อเด่นข้อด้อยในตัวเอง ทั้งสื่อพื้นบ้านหรือสื่อมวลชนเองก็เป็นไปตามหลักการดังกล่าว ดังนั้นในท่ามกลางหมุ่กสื่อสารเพื่อพัฒนาจึงมีแนวคิดว่า ยังจำเป็นต้องนำเอาสื่อพื้นบ้านมาใช้ในการพัฒนาสังคม

(ก) ปริมาณงานวิจัย

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2521	กองอนามัยครอบครัว กระทรวงสาธารณสุข	การทดลองใช้หนังสือคู่มือเพื่อเผยแพร่ความรู้ เกี่ยวกับการทำหมันชาย จ.ศรี	จุฬาฯ
2521	จุมพล รอดคำดี และคณะ	บทบาทสื่อพื้นบ้านต่อการศึกษาของชาวบ้าน	
2527	จุมพล รอดคำดี และคณะ	การสำรวจสื่อพื้นเมืองในจังหวัดภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	
2528	สุประณีต ชกกลาง	การสร้างและทดลองเทปโทรทัศน์สื่อพื้น บ้านหมอลำเรื่องยาเสพติด สำหรับฝึกอบรม กลุ่มเยาวชนนอกโรงเรียนในจ.ร้อยเอ็ด	มศว. ประสานมิตร
2529	สุรพล วิรุฬห์รักษ์	การใช้สื่อประเพณีสำหรับการสื่อสารเกี่ยว กับสิ่งแวดล้อม	จุฬาฯ
2530	จันทร์เพ็ญ ชาติพันธุ์	การรับข่าวสารด้านจริยธรรมจากสื่อพื้นบ้าน ประเภทของประชาชนใน อ.สันกำแพง จ. เชียงใหม่	จุฬาฯ
2533	จิตตนา หนูณะ	บทบาทและการเชื่อมโยงสลายของร่องเงืง คันหยง	จุฬาฯ
2534	อมรทิพย์ กวรวพันธ์	พฤติกรรมการเปิดรับสื่อและการยอมรับการ พัฒนาที่ดินของเกษตรกรใน จ.น่าน ลำพูน กำแพงเพชร และขอนแก่น	จุฬาฯ
2537	สุริรา เฝ้าโลกสถิตย์	การศึกษาความคิดเห็นของคนเชื้อสายมอญ เกี่ยวกับบทบาทของสื่อบุคคล สื่อประเพณี และสื่อมวลชนในการอนุรักษ์วัฒนธรรม	ธรรมศาสตร์
2538	ปาริชาติ บุทธะพาทีกุล	การรับข่าวสารด้านสาธารณสุขจากสื่อพื้น บ้านประเภทหนังสือของประชาชน อ. เมือง จ.นครศรีธรรมราช	จุฬาฯ
2538	ศรีปาน รัตติกาลชากร	บทบาทของสื่อพื้นบ้านในวัฒนธรรมมอญ ใน อ.พระประแดง	จุฬาฯ
2539	พรพิไล เทพคำ	เพลงคำเมืองกับวัฒนธรรมชาวล้านนา	จุฬาฯ

ปีพ.ศ.	ชื่อผู้ศึกษา	ชื่อผลงาน	สถาบัน
2540	ประยุทธ วรรณอุดม	บทบาทและการดำเนินกลยุทธ์ของสื่อมวลชนเพื่อส่งเสริม "หมอลำ"	จุฬาฯ
2540	อินทรี สุวรรณ	บทบาทหนังตะลุงทางโทรทัศน์ในการถ่ายทอดความรู้	จุฬาฯ

(ข) ผลการวิจัย

จากจำนวนงานวิจัยเรื่องสื่อพื้นบ้านเพื่อการพัฒนา มีแนวทางในการศึกษาที่อาจประมวลได้ดังนี้

- (1) การสำรวจสถานภาพปัจจุบันของสื่อพื้นบ้านในแต่ละพื้นที่ว่ายังมีอยู่มากน้อยเพียงใด อันเนื่องมาจากข้อเท็จจริงที่ได้กล่าวมาข้างต้น
- (2) การวิเคราะห์ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการดำรงอยู่ การสูญสลายรวมทั้งความพยายามในการปรับตัวของสื่อพื้นบ้านเพื่อจะมีบทบาทในสังคมปัจจุบัน
- (3) การประสานระหว่างสื่อมวลชนสมัยใหม่กับสื่อพื้นบ้าน
- (4) การสำรวจบทบาทปัจจุบันของสื่อพื้นบ้านในด้านต่าง ๆ
- (5) การนำเอาสื่อพื้นบ้านมาใช้ในงานพัฒนาด้านต่าง ๆ เช่น ด้านการเกษตร สาธารณสุข การเมือง สิ่งแวดล้อม และอื่น ๆ

(1) การสำรวจสถานภาพปัจจุบันของสื่อพื้นบ้าน

(i) เริ่มตั้งแต่ปีพ.ศ.2521 จุมพล รอดคำดีและคณะ (2521) ได้ทำการสำรวจ "บทบาทสื่อพื้นบ้านต่อการศึกษาของชาวบ้าน" โดยเน้นสื่อพื้นบ้านในภาคเหนือ คือ เพลงซอ คำว ลีเก กลองสะบัดชัย และกองเท่งทึง กลุ่มตัวอย่างคือประชาชนในจ.เชียงใหม่ ผู้วิจัยมีเป้าหมายที่จะสำรวจพฤติกรรมการรับฟังและชมสื่อพื้นบ้านที่ได้กล่าวมาแล้วของประชาชนในภาคเหนือ ผลการวิจัยพบว่า ชาวชนบทในจ.เชียงใหม่ส่วนใหญ่ (ประมาณ 90%) เคยมีประสบการณ์ในการฟังและชมพื้นเมืองดังกล่าว โดยมีการฟังและชมเพลงซอมากเป็นอันดับแรก ตามมาด้วยลีเก สำหรับบทบาทของสื่อพื้นบ้านต่อเรื่องการศึกษาของชาวบ้านนั้น ผู้วิจัยประเมินว่า สื่อพื้นบ้านมีศักยภาพที่จะใช้เป็นสื่อการศึกษาได้ แต่ทว่าต้องใช้กลวิธีนำเสนอที่ให้นื้อหาสาระควบคู่ไปกับความสนุกสนานบันเทิงอันเป็นหน้าที่เดิมของสื่อพื้นบ้าน

(ii) ในปีพ.ศ.2527 จุมพล รอดคำดี และคณะ ได้ทำการสำรวจสื่อพื้นบ้านในจังหวัดภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า สื่อพื้นบ้านนั้นเป็นสื่อที่มีอยู่คู่กับสังคมชนบทมานานแล้ว โดยได้พัฒนาตนเองมาจนมีเนื้อหาที่ตอบสนองความต้องการและใกล้ชิดกับประชาชน มีรูป

แบบที่ประชาชนคุ้นเคยจนตกผลึกเป็นรสนิยมของประชาชน รวมทั้งหน้าที่ต่าง ๆ คอชุมชน ไม่ว่าจะเป็นการให้ความรู้ ให้ความบันเทิง อบรมสั่งสอน วิชาภูมิปัญญา ฯลฯ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากอิทธิพลของสื่อสมัยใหม่ที่ก้าวเข้าไปในพื้นที่ทางวัฒนธรรมของชนบทพร้อม ๆ กับบรรดาโครงสร้างพื้นฐาน เช่น ถนน ไฟฟ้า น้ำประปา ดังนั้นจึงเป็นที่น่าสงสัยว่า สื่อคู่บ้านดั้งเดิมคือสื่อพื้นบ้านจะมีชะตากรรมเป็นเช่นไร จะดำรงอยู่ได้มากน้อยเพียงใด และเพราะสาเหตุใด ต่อคำถามดังกล่าว จุมพลและคณะได้สืบค้นงานที่สำรวจสื่อพื้นบ้านในภาคเหนือเมื่อปี 2521 โดยขยายมาสำรวจในภาคอีสาน และพบว่าสื่อพื้นบ้านตัวสำคัญของภาคอีสานคือ หมอลำนั้น ยังคงเป็นสื่อที่ได้รับความนิยมอย่างแพร่หลาย ทั้งนี้น่าจะเนื่องมาจากเหตุผลหลายประการคือ ประการแรก สื่อหมอลำเป็นสื่อพื้นบ้านที่มีความผูกพันกับวิถีชีวิตของคนอีสานทั้งในชีวิตการทำงาน ชีวิตประจำวันและชีวิตพิธีกรรมอย่างแยกไม่ออก ประการที่สอง สื่อหมอลำนั้นได้พัฒนามาจนมีรูปแบบและเนื้อหาที่หลากหลายมาก ดังนั้นจึงมีศักยภาพในการปรับตัวอย่างมหาศาล และประการสุดท้าย ยังมีกระบวนการสืบทอดองค์ประกอบต่าง ๆ ของหมอลำอยู่อย่างต่อเนื่อง

(iii) อมรทิพย์ (2534) สำรวจพฤติกรรมการเปิดรับสื่อมวลชนและสื่อพื้นบ้านของเกษตรกรใน 4 จังหวัด คือ ลำพูน น่าน กำแพงเพชร และขอนแก่น ซึ่งอาจจะถือได้ว่าเป็นตัวแทนของประชาชนใน 3 ภาคคือ ภาคเหนือ ภาคกลาง และภาคอีสาน ผู้วิจัยได้พบว่า สถานภาพของสื่อพื้นบ้านในแต่ละท้องถิ่นมีความแตกต่างกันกล่าวคือ เกษตรกรจ.ขอนแก่นยังมีความนิยมนที่จะเปิดรับสื่อพื้นบ้านประเภทหมอลำอย่างมาก ในขณะที่เพลงขอในจ.น่านและลำพูน และลิเกในจ.กำแพงเพชรได้เสื่อมความนิยมไป เพราะมีสื่อมวลชนคือ วิทยูและโทรทัศน์เข้ามามีบทบาทแทน ดังนั้น พฤติกรรมการเปิดรับสื่อโดยรวมของเกษตรกรตัวอย่างทั้งหมดจึงเป็นการเปิดรับวิทยูเป็นอันดับแรก รองมาเป็นโทรทัศน์ และอันดับสามคือสื่อพื้นบ้าน อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยก็ยังพบอีกว่า หากมีการนำเอาสื่อพื้นบ้าน เช่น เพลง ขอ ลิเก หรือหมอลำมาเผยแพร่ในสื่อมวลชนเช่น วิทยูหรือโทรทัศน์ เกษตรกรจะนิยมนมากเพราะสะดวกในการเปิดรับ

(2) การวิเคราะห์ปัจจัยที่เกี่ยวกับการดำรงอยู่ของสื่อพื้นบ้าน

ถึงแม้จะมีการร่ำบ่นก่อนข้างมากจากผู้รักและชื่นชมในสื่อพื้นบ้านที่เป็นกังวลว่า ในอนาคต สื่อประเภทนี้จะยังคงหลงเหลือเอาไว้เป็นมรดกให้ลูกหลานได้ดูค่างหน้าบรรพบุรุษหรือไม่ แต่ทว่างานที่ศึกษาค้นคว้าสาเหตุและปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการดำรงอยู่ของสื่อพื้นบ้านนั้นกลับมีไม่มากนัก

จิตนา (2533) วิเคราะห์ปัจจัยที่ทำให้การแสดงร้องเงิ้ง (มีลักษณะคล้ายรำวง) อันเป็นสื่อการแสดงแบบพื้นเมืองของภาคใต้ค่อย ๆ สูญหายไปจากความนิยมของชาวบ้าน และพบว่า มี 3 ปัจจัยคือ

● **ปัจจัยตัวแรก** คือการเข้ามาของสื่อมวลชนสมัยใหม่ เช่น วิทยุ โทรทัศน์ ภาพยนตร์ที่เข้ามาช่วงชิงเวลาที่ใช้ในการพักผ่อน รวมทั้งมหรสพรูปแบบความบันเทิงอย่างใหม่ ๆ อีกมากมายที่พุ่งติดยากับสื่อมวลชน เช่น การแสดงคอนเสิร์ต การเดินดิสโกเธค เป็นต้น ที่จะไปเบียดแทนที่การแสดงของสื่อพื้นบ้าน โดยที่อัตราการแข่งขันที่ทางวัฒนธรรมนั้นอาจมาน้อยไปตามแต่ละท้องถิ่น ดังที่อมรทิพย์ (2534) ได้ศึกษาเอาไว้

● **ปัจจัยประการที่สอง** คือขีดจำกัดของตัวสื่อประเพณีเอง ตัวอย่างเช่น สื่อพื้นบ้านมักจะล้มเหลวที่จะหาผู้มาติดต่อคานวณความต้องการของตน เพราะเขาวนเวียนใหม่ได้หันไปฝึกฝักฝักกับสื่อมวลชนเสียแล้ว ดังที่มีหลักฐานว่า ในการสำรวจกลุ่มผู้ชมสื่อพื้นบ้านหลายชิ้นที่ผู้วิจัยตั้งเงื่อนไขว่า ต้องเป็นผู้ที่ชมสื่อพื้นบ้านเกิน 10 ครั้งขึ้นไป อายุของกลุ่มตัวอย่างมักเป็นกลุ่มอายุ 30-55 ปีขึ้นไป (ปาริชาติ: 2538, จันทรเพ็ญ: 2530) ซึ่งหมายความว่าสื่อพื้นบ้านเป็นสื่อของผู้ใหญ่และผู้สูงอายุเท่านั้น เมื่อขาดโอกาสที่จะชม การชื่นชมและเห็นคุณค่าถึงระดับที่จะเป็นผู้ติดต่อคอยมเป็นไปไม่ได้

คุณลักษณะอีกข้อหนึ่งของสื่อพื้นบ้านที่เป็นปัจจัยกำหนดการคงอยู่ของสื่อพื้นบ้านก็คือ สื่อดังกล่าวเป็นสื่อที่ถูกคิดกับประเพณีพิธีกรรมซึ่งมีเงื่อนไขทำให้ปรับตัวยาก เช่น ต้องแสดงเฉพาะมีพิธีกรรม ภายในช่วงเวลาและสถานที่อันจำกัด สื่อประเภทนี้มักจะสูญสลายได้ง่าย ส่วนสื่อพื้นบ้านบางชนิดเช่น หมอลำอันเป็นสื่อที่มีขอบเขตกว้างขวาง มีทั้งที่ถูกคิดกับพิธีกรรมและที่เล่นได้อย่างอิสระ ก็จะมีโอกาสปรับตัวได้ง่าย ดังเช่นที่จันทรเพ็ญ (2530) พบว่า เพลงซอของเชียงใหม่มีโอกาที่จะเล่นได้อย่างกว้างขวางไม่ว่าจะเป็นงานบวช ทำบุญขึ้นบ้านใหม่ งานฉลองต่าง ๆ เป็นสื่อที่หาได้ง่าย ราคาถูก การจัดเวทีก็ทำได้ง่าย ทำให้เพลงซอยังคงแพร่หลายอยู่ได้

● **ปัจจัยประการที่สาม** คือ กลุ่มผู้ชมซึ่งจะเป็นตัวตัดสินสำคัญถึงการดำรงอยู่ของสื่อพื้นบ้าน ปัจจุบันโอกาสที่จะได้ชมสื่อพื้นบ้านได้ลดน้อยถอยลงไป เนื่องจากปัจจุบันมีสื่อหลายประเภทให้เลือกมากขึ้น หรือวิถีชีวิตของผู้ชมที่แปรเปลี่ยนไปจนไม่เอื้ออำนวยให้เข้าร่วมกับสื่อประเพณี (เช่น ต้องมาทำงานในเมืองหลวง ไม่ได้กลับไปร่วมงานบุญพระเวส) และเนื่องจากสื่อประเพณีทุกอย่างมีลักษณะดั้งรับ คือตัวผู้ส่งสาร/ศิลปินจะอยู่กับที่ ฝ่ายผู้ชมต้องเดินทางออกไปหา ซึ่งต่างจากสื่อมวลชนที่เป็นสื่อรุกเข้ามาถึงในบ้าน ดังนั้นโอกาสถาวรของสื่อประเพณีจึงมีอยู่ยาก

(3) การประสานระหว่างสื่อพื้นบ้านกับสื่อมวลชนสมัยใหม่

มีตัวอย่างงานวิจัย 2 ชิ้นที่ให้ความสนใจในการปรับประสานระหว่างสื่อพื้นบ้านกับสื่อมวลชนสมัยใหม่ ชิ้นแรกเป็นงานของประยุทธ (2540) ที่สนใจบทบาทและกลยุทธ์ของสื่อมวลชนที่เข้าไปส่งเสริมสื่อพื้นบ้าน "หมอลำ" ของภาคอีสาน และพรพิไล (2539) ศึกษาปรากฏการณ์ของการเกิดเพลงคำเมืองที่นำเอาเพลงพื้นบ้านภาคเหนือมาผสมกับกระบวนการผลิตของสื่อสมัยใหม่ และ อินทิรา (2540) ในการศึกษาหนังตะลุงโทรทัศน์

(i) ในงานวิจัยของประยูทธ (2540) ผู้วิจัยได้ศึกษาบทบาทของสื่อมวลชนสมัยใหม่ 5 อย่างคือ วิทยุ โทรทัศน์ สื่อสิ่งพิมพ์ ภาพยนตร์ และโสตทัศนูปกรณ์ (เช่น เทปเพลง วิดีทัศน์ แผ่นเสียงซีดี) ที่ช่วยส่งเสริมสื่อพื้นบ้านคือหมอลำ โดยสื่อสมัยใหม่เหล่านี้ได้แสดงบทบาทใน 2 ด้าน ด้านแรกคือ การเป็นช่องทางในการเผยแพร่สื่อพื้นบ้าน เช่น กรณีที่โทรทัศน์ช่อง 5 ขอนแก่น ได้นำเอาคณะหมอลำไปแสดงถ่ายทอดผ่านโทรทัศน์ ด้านที่สองคือ บทบาทในการผลิต เช่น บริษัทเทปเพลงได้นำเอาการเล่นหมอลำไปอัดแผ่นเสียงหรือเทปเพลง

สำหรับกลยุทธ์ในการส่งเสริมนั้น ผู้วิจัยพบว่าขึ้นอยู่กับปัจจัย 3 ประการคือ

- **ประการแรก** เป้าหมายของการนำมาส่งเสริมเป็นอย่างไร ซึ่งผู้วิจัยพบว่า สื่อมวลชนมีเป้าหมายอยู่ 2 ประการ คือนำมาส่งเสริมเพื่อประโยชน์สาธารณะ เช่น การนำเอาหมอลำที่รณรงค์เรื่องไม่กินปลาดิบ โรคเอดส์ เลิกคั่ง ไล่หมวกกันน็อก ฯลฯ มาเผยแพร่ทางวิทยุ-โทรทัศน์ และเป้าหมายเพื่อผลประโยชน์ในเชิงพาณิชย์ เช่น การผลิตมิวสิกวิดีโอหมอลำเผยแพร่ทางโทรทัศน์เพื่อขายแผ่นเสียง/เทปเพลง เป็นต้น

- **ประการที่สอง** การใช้กลยุทธ์ส่งเสริมนั้นจะขึ้นอยู่กับธรรมชาติทางเทคนิคของสื่อเอง เช่น ถ้าเป็นสื่อสิ่งพิมพ์ก็จะเป็นสื่อเสริมเพื่อประชาสัมพันธ์การแสดงหมอลำ ถ้าเป็นสื่อโทรทัศน์ก็สามารถจะแสดงภาพและเสียงได้ หากทว่าต้องกระทำภายในพื้นที่และเวลาอันจำกัด เป็นต้น

- **ประการที่สาม** การใช้กลยุทธ์ส่งเสริมนั้นจะขึ้นอยู่กับธรรมชาติเชิงธุรกิจของสื่อมวลชน ปัจจัยที่สามนี้ดูเหมือนจะเป็นปัจจัยที่สำคัญที่สุด ดังนั้น ในขณะที่สื่อพื้นบ้านเช่น หมอลำนั้นมีอยู่มากมายหลายประเภท เช่น หมอลำผีฟ้า หมอลำกลอน หมอลำพื้น หมอลำเพลิน หมอลำเดิน หมอลำผญา ฯลฯ แต่ทว่าธรรมชาติของสื่อมวลชนนั้นเป็นสื่อที่มุ่งให้ความบันเทิงเป็นหลัก และมีขอบเขตการแพร่กระจายระดับชาติ ดังนั้น หมอลำประเภทที่จะถูกเลือกมาส่งเสริมจึงเป็นหมอลำเพลิน หมอลำเดิน ซึ่งเป็นหมอลำที่ประยุกต์ให้สนุกสนานได้ และตัวหมอลำที่ถูกจะคัดเลือกมาเผยแพร่ก็ต้องเป็นคนที่มีชื่อเสียงระดับประเทศแล้วเท่านั้น

กระบวนการทำงานร่วมกันระหว่างสื่อพื้นบ้านและสื่อมวลชนเป็นการส่งเสริมกันและกันนี้จะให้ผลออกมาเป็นอย่างไร ย่อมขึ้นอยู่กับอำนาจของแต่ละฝ่าย ในระยะแรกที่เริ่มเกิดสื่อมวลชนใหม่ ๆ เช่น การตั้งสถานีวิทยุหรือโทรทัศน์ในภาคอีสาน ช่วงระยะเวลาดังกล่าวอำนาจของทั้งสองฝ่ายจะเท่าเทียมกัน แต่ในระยะต่อมา สื่อมวลชนเริ่มมีอำนาจทางสังคมมากขึ้น ในขณะที่สื่อพื้นบ้านกลับถดถอยร่นลง ดังนั้นในระยะหลังๆ สื่อมวลชนจึงมีอำนาจในการทั้งคัดเลือกและปรับเปลี่ยนรูปแบบและเนื้อหาของสื่อพื้นบ้านเช่นหมอลำ

ประยูทธ ผู้วิจัยได้ประเมินผลว่า การที่สื่อมวลชนได้เข้าไปส่งเสริมสื่อหมอลำนั้นให้ผลทั้งด้านบวกและลบ ในด้านบวกก็คือ สื่อมวลชนได้ช่วยต่ออายุของสื่อพื้นบ้านประเภทนี้ให้

ขึ้นชาวอยู่ในความนิยมของประชาชน แต่ผลในด้านลบก็คือ เนื่องจากการถูกเลือกและถูกปรับปรุง คัดแปลงโดยถือเอาความต้องการของสื่อมวลชนเป็นตัวตั้ง ทำให้สื่อพื้นบ้านต้องสูญเสียเอกลักษณ์ ของตัวเอง เช่น การประยুক্তีหมอลำซึ่ง ซึ่งได้แต่ "จึง" โดยแทบจะ "ลำ" ไม่เป็นแล้ว ข้อสรุปคือ กล่าวนี้สามารถนำมาประยুক্তีใช้แม้แต่การนำเอาสื่อพื้นบ้านมาใช้ประโยชน์เพื่อสาธารณะ เช่น ใช้ ในงานพัฒนาในด้านต่าง ๆ เช่นกัน

(ii) ในขณะที่งานของประยูร (2540) สนใจศึกษาบทบาทของสื่อมวลชนในการเข้าไป ประสานส่งเสริมสื่อพื้นบ้านหมอลำ อินทรา (2540) ก็ได้แสดงให้เห็นว่าการพบกันระหว่างสื่อทั้ง 2 ประเภทนั้น ถือเป็นการพบกันระหว่าง 2 วัฒนธรรมที่ต่างฝ่ายต่างต้องมีการปรับประสานเข้าหากัน สำหรับในกรณีการนำเอาหนังตะลุงไปเผยแพร่ทางโทรทัศน์นั้น ผู้วิจัยได้แสดงให้เห็นว่าสื่อพื้น บ้านเช่น หนังตะลุงจำเป็นต้องปรับตัวให้เข้ากับวัฒนธรรมอย่างมาก นับตั้งแต่การปรับสถานที่ การ แสดงจากกลางแจ้งเข้ามาเป็นภายในห้องสตูดิโอ เปลี่ยนจากการเล่นกลางคืนมาเล่นกลางวัน เปลี่ยน จากการเล่นหลายชั่วโมงมาย่อให้เหลือชั่วโมงเดียว รวมทั้งต้องปรับภาษาให้เข้ากับการออก โทรทัศน์ เป็นต้น ดังนั้น คำถามของประยูร (2540) ที่สรุปว่า การปรับตัวของสื่อพื้นบ้านให้เข้ากับ สื่อมวลชนสมัยใหม่นี้จะต้องทำไปถึงระดับใดจึงจะไม่เป็นการทำลายเอกลักษณ์ของสื่อพื้นบ้านก็ คงต้องถูกนำมาถามอีกครั้งหนึ่ง

(iii) งานวิจัยเรื่องเพลงคำเมืองของภาคเหนือโดยพรทิไล (2539) ก็พบปรากฏการณ์ คล้าย ๆ กัน เพลงคำเมืองซึ่งเป็นเพลงที่เกิดขึ้นในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 (พ.ศ.2490) ที่มี ลักษณะเป็นเพลงราวพื้นบ้านที่ใช้ภาษาถิ่น "ภาษาคำเมือง" แต่ใส่ทำนอง จังหวะ และเล่นด้วย คนตรีสากล โดยมีการผลิตและเผยแพร่ในรูปแบบของเทปเพลง ผู้วิจัยพบว่า ในช่วงแรก การผลิต เพลงดังกล่าวนี้จะมีลักษณะพิถีพิถัน แต่ในยุคปัจจุบันจะเน้นไปทางธุรกิจ อย่างไรก็ตาม ผลจากการ วิจัยวิเคราะห์เนื้อหาของเพลงคำเมือง ผู้วิจัยก็พบว่าเพลงในรูปลักษณะสมัยใหม่นี้ยังคงทำหน้าที่แบบ สื่อพื้นบ้านคือ การบันทึกปฏิบัติการความรู้สึกร่วมของประชาชนที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงของสังคม (เช่น เพลงบ้าเล่นหุ่น หนุ่มแพคลิ้งค์ หัวอกผู้นำ ฯลฯ) เช่นเดียวกับเพลงลูกทุ่งของภาคกลาง

(4) การสำรวจบทบาทปัจจุบันของสื่อพื้นบ้านในด้านต่าง ๆ

ดังที่ได้กล่าวมาในข้างต้นว่า ในอดีตสื่อพื้นบ้านเคยมีบทบาทต่าง ๆ มากมายต่อชุมชน แต่ในปัจจุบันนี้ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงบทบาทดังกล่าวไปตามสภาพการเปลี่ยนแปลงของสังคม มี งานวิจัย 2-3 ชิ้นที่ทำการสำรวจบทบาทปัจจุบันของสื่อพื้นบ้าน โดยเฉพาะในเรื่องการสืบทอดทาง วัฒนธรรมของกลุ่มชน

สุธีรา (2537) และศรีปาน (2538) มีความสนใจตรงกันที่จะศึกษาบทบาทของสื่อพื้น บ้านในการสืบทอดวัฒนธรรมของกลุ่มชาวไทยเชื้อสายมอญ ศรีปาน (2538) พบว่าสื่อพื้นบ้านของ

ชาวนมอยู่ไม่ว่าจะเป็นการทะเล่เล่น คนตรี พิธีกรรม ยังมีบทบาทในการสืบทอดวัฒนธรรม รวมทั้งยัง ทำหน้าที่เชื่อมความสัมพันธในชุมชนอีกด้วย อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยก็ตั้งข้อสังเกตว่า การสืบทอด ประเพณีที่มีอายุยืนยาวมา 200 กว่าปีนั้นกำลังมีปัญหาเรื่องการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนเริ่มมี น้อยลงไปตามลำดับ ส่วนในงานวิจัยของสุริรา (2537) นั้นได้เปรียบเทียบบทบาทของสื่อพื้นบ้าน กับบทบาทของสื่อบุคคลและสื่อมวลชน และพบว่า ในแง่บทบาทแล้ว สื่อบุคคลจะมีบทบาทมาก กว่าสื่อพื้นบ้านและสื่อมวลชน แต่หากกล่าวในแง่ของประสิทธิภาพแล้ว สื่อพื้นบ้านจะมีประสิทธิ ภาพมากที่สุด เพราะคุณลักษณะพิเศษของสื่อพื้นบ้านที่สามารถสื่อให้เห็นของจริงและทุกคนมีส่วน ร่วมได้

(5) การนำสื่อพื้นบ้านมาในงานพัฒนาต่าง ๆ

มีงานวิจัยจำนวนมากที่ได้นำเอาสื่อพื้นบ้านประเภทต่าง ๆ มาใช้ในงานพัฒนาหลาย ๆ ด้าน นับตั้งแต่ด้านสาธารณสุข (การทำหมัน โรคเอดส์ ยาเสพติด) ด้านการเมือง ด้านการเกษตร ด้านสิ่งแวดล้อม ด้านจริยธรรม การศึกษา (กองอนามัยครอบครัว กระทรวงสาธารณสุข: 2521, จุมพล: 2521, สุประณีต: 2528, สุรพล: 2529, อมรทิพย์: 2534) วัตถุประสงค์ของการวิจัยนั้นมักจะตอบคำถาม 3 ข้อสำคัญ ๆ คือ การนำเอาสื่อพื้นบ้านมาใช้ในการพัฒนานั้นได้ผลหรือไม่ การได้ผลจะอยู่ในระดับใด และจะมีเงื่อนไขเอื้ออำนวยหรือปัญหาอุปสรรคอะไรบ้างในการนำเอาสื่อพื้นบ้านมาใช้

(i) ตัวอย่างงานวิจัยที่ต้องการตอบคำถามว่า การนำเอาสื่อพื้นบ้านมาใช้ในงานพัฒนาจะได้ผลหรือไม่ งานวิจัยที่เด่นชัดที่สุดคือ งานศึกษาของกองอนามัยครอบครัว กระทรวงสาธารณสุข (2521) ที่ทดลองนำเอาหนังตะลุงมาใช้เผยแพร่ความรู้เกี่ยวกับการทำหมันชายในจ.ศรีสะเกษ โดยวางแผนเป็น 3 ขั้นตอนคือ

- **ขั้นแรก** ให้เจ้าหน้าที่ที่มีความรู้เรื่องทำหมันขายอย่างดีไปสัมภาษณ์ข้อมูลพื้นฐานจากกลุ่มตัวอย่าง
- **ขั้นที่สอง** นำเอาข้อมูลดังกล่าวสร้างความรู้เรื่องหมันชายและสอดแทรกไปในหนังสือแล้วให้คณะหนังสือที่จะลงตีพิมพ์ แสดงคณะกรรมการประมาณ 37 ครั้ง
- **ขั้นสาม** หลังจากกลุ่มตัวอย่างได้ชมหนังสือแล้ว เจ้าหน้าที่ชุดเดิมก็จะใช้แบบสอบถามชุดเดิมไปสอบถามกลุ่มตัวอย่างอีกครั้ง ผลการวิจัยพบว่า กลุ่มตัวอย่ำนมีทั้งความรู้เรื่องการทำหมันกันมากขึ้น และยังมีทัศนคติที่ถูกต้องว่าการทำหมันไม่ใช่การตอน

(ii) ผลการวิจัยอื่น ๆ ก็ให้ผลไปในทิศทางเดียวกัน กล่าวคือ ขึ้นอยู่กับประสิทธิภาพของสื่อพื้นบ้านว่าสามารถนำมาใช้ในการเป็นสื่อเพื่อการพัฒนาได้ และส่วนที่เป็นเอกลักษณ์แตกต่างไปจากสื่อมวลชน (แต่เป็นจุดร่วมกับสื่อบุคคล) ก็คือ ระดับของประสิทธิภาพนั้น นอกจากจะให้ผล

กระทบในด้านความรู้ความเข้าใจแล้ว (K) ยังสามารถให้ผลถึงด้านทัศนคติ และท้ายสุดคือสามารถเปลี่ยนแปลงการกระทำได้ด้วย (อมรทิพย์: 2534, ปาริชาติ: 2538) ระดับของประสิทธิภาพดังกล่าวสามารถอธิบายได้จาก 2 สาเหตุคือ ประการแรก ประชาชนผู้รับสารมีความไว้วางใจ (trustworthiness) รวมทั้งมีความเชื่อถือในความรู้ความสามารถ (credibility) ในตัวผู้แสดง/ศิลปินสื่อพื้นบ้าน ซึ่งเป็นอารมณ์ความรู้สึกที่สืบทอดมาในประวัติศาสตร์ เช่น ในกรณีของหนังตะลุง ผู้ชมจะเคารพนายหนังโดยถือว่ามีความรู้สูงกว่าคนทั่วไป สาเหตุอีกประการหนึ่งก็คือ สื่อพื้นบ้านเป็นสื่อที่มีความใกล้ชิดกับประชาชน ดังนั้นทั้ง 2 ฝ่ายจึงมีความคุ้นเคยทางวัฒนธรรมซึ่งกันและกัน จึงไม่มีปัญหาเรื่องช่องว่างทางการสื่อสาร การให้ความรู้และคำแนะนำของศิลปินพื้นบ้านก็มีลักษณะสอดคล้องและสามารถนำไปปฏิบัติได้ในชีวิตจริง

(iii) สำหรับคำถามสุดท้ายคือมีเงื่อนไขที่เอื้ออำนวยและเป็นอุปสรรคอะไรบ้างในการนำเอาสื่อพื้นบ้านมาใช้ในการพัฒนา ผลจากการวิจัยหลาย ๆ ชิ้นให้คำตอบเอาไว้ว่า

ปัจจัยที่เอื้ออำนวย มีอยู่ 2 ปัจจัยใหญ่ ๆ คือ

- การตระหนักถึงบทบาทของสื่อพื้นบ้านในงานพัฒนาจากตัวศิลปินพื้นบ้าน ตัวอย่างเช่น ผลการวิจัยของสถาบันทักษิณคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา (2523) ที่สัมภาษณ์ทัศนคติของนายหนังตะลุง และพบว่านายหนังเห็นว่าหนังตะลุงควรมีบทบาทในการพัฒนาประเทศด้านต่าง ๆ ร่วมกับทางราชการให้มากขึ้น เรื่องที่ใช้แสดงควรมีเนื้อหาเพื่อการยกระดับชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนให้ดีขึ้น และนายหนังควรจะปรับปรุงตนเองอยู่เสมอเพื่อให้การแสดงถูกต้องเหมาะสมกับสภาพสังคมปัจจุบันได้

- ศักยภาพในการปรับตัวของสื่อพื้นบ้านมีอยู่อย่างมาก ตัวอย่างเช่น จันทรเพ็ญ (2530) พบว่า นอกจากเนื้อหาจะมีเรื่องราวแบบเดิม ๆ คือ ซอเวสสันดรแล้ว นักเล่นซอก็ยังแต่งซอที่เข้ากับยุคสมัย เช่น ซอพัฒนาเกษตร เป็นต้น

ปัจจัยที่เป็นอุปสรรค ในขณะที่ความไว้วางใจและความเชื่อถือในความรู้ความสามารถเป็นจุดแข็งของสื่อพื้นบ้าน ในเวลาเดียวกัน คุณลักษณะดังกล่าวก็อาจจะกลับกลายมาเป็นจุดอ่อนได้ ตัวอย่างเช่น งานวิจัยของอินทรา (2540) ที่ได้สัมภาษณ์นายหนังตะลุงพบว่า ในการสอดแทรกความรู้เรื่องโรคเอดส์ สิ่งแวดล้อม การเมืองเข้าไปในหนังตะลุงนั้น ในอดีต นายหนังสามารถทำได้อย่างมั่นใจ เนื่องจากสมัยก่อนช่องทางแสวงหาความรู้มีอยู่น้อย ผู้ชมจึงมักจะมีรู้น้อยกว่านายหนัง แต่ทว่าในปัจจุบัน นายหนังมีความลำบากใจตรงที่จะทำให้คนดูเชื่อถือเพราะคนมีการศึกษามากขึ้น ทำให้นายหนังไม่แน่ใจว่าตนเองจะมีความรู้มากกว่าคนดูหรือไม่

ปัจจัยที่เป็นอุปสรรคประการที่สองก็คือ การนำเอาสื่อพื้นบ้านมาใช้ในการพัฒนานั้น เนื่องจากสื่อพื้นบ้านมีเป้าหมายให้ความบันเทิงเป็นหลักสำคัญ ดังนั้น หากงานพัฒนามุ่งแต่จะให้สาระแล้วตัดความบันเทิงออกไป จะทำให้ชาวบ้านเกิดความรู้สึกว่า "สื่อพื้นบ้านไม่ได้ทำหน้าที่

แบบเดิม" แต่ในเวลาเดียวกัน อมรทิพย์ (2534) ก็พบว่า ประชาชนมีความเคยชินกับการรับรู้หน้าที่แบบเดิมของสื่อพื้นบ้าน ดังนั้นเมื่อมีการสอดแทรกความรู้เข้าไปในสื่อ คนดูอาจจะดูเอาสนุกแล้วไม่นำเอาความรู้ที่ได้ไปพูดคุยกัน

(6) ข้อสังเกตและข้อเสนอแนะ

(i) ศึกษาเรื่องสื่อพื้นบ้านเพื่อการพัฒนาเท่าที่ผ่านมายังมีทิศทางของการศึกษาอยู่เพียงแบบเดียวคือการศึกษาที่ถือเอา "งานพัฒนาเป็นตัวตั้ง" แนวทางของการวิจัยก็มีเพียงต้องการพิสูจน์ว่าจะสามารถนำสื่อพื้นบ้านมาใช้ในงานพัฒนาด้านต่าง ๆ ได้หรือไม่ และโดยส่วนใหญ่ ผลการวิจัยก็มักจะพิสูจน์ว่า "ใช้ได้" แต่ทว่าหลังจากที่นำสื่อพื้นบ้านมาใช้แล้ว ชะตากรรมของสื่อพื้นบ้านจะเป็นอย่างไร จะเฟื่องฟูหรือเสื่อมทรุดลงไปหรือไม่ นั่น หรือสื่อพื้นบ้านมีความอึดอัดคับข้องใจในการถูกนำมาใช้อย่างไร (ตัวอย่างเช่น ทศนะจากนายหนังในงานวิจัยของอินทรา - 2540) เป็นแรงมูมที่งานวิจัยยังไม่ให้ความสนใจเท่าใดนัก ตัวอย่างงานวิจัยของ Chu, L.L. (1978) ในกรณีเพลงเด็กพื้นบ้านของจีนน่าจะให้ข้อคิดเตือนใจแก่ผู้ที่จะนำสื่อพื้นบ้านไปใช้ เช่นเดียวกับงานของประยูทธ (2540) ที่ได้พบว่า เมื่อวงการธุรกิจเพลงเข้าไปใช้สื่อหมอลำนั้น ก็แทบจะทำให้เอกลักษณ์ของหมอลำสูญสิ้นไป จึงมีคำถามว่า การนำสื่อพื้นบ้านมาใช้ในงานพัฒนานั้นได้สร้างผลกระทบอย่างไรให้แก่สื่อพื้นบ้านบ้าง

(ii) ในขณะที่มีการนำสื่อพื้นบ้านมาใช้เพื่องานพัฒนานั้น ในอีกด้านหนึ่งจำเป็นต้องมีงานวิจัยเพื่อ "การพัฒนาสื่อพื้นบ้าน" ด้วยเช่นกัน ทั้งนี้เป็นที่น่าสังเกตว่า เมื่อเปรียบเทียบกับสื่อมวลชนสมัยใหม่ที่ได้รับการโอบอุ้มอย่างดีจากสังคมในแง่ที่มีสถาบันการศึกษาอย่างเป็นระบบ มีระบบการฝึกอบรมและสืบทอดบุคลากรในทุกระดับ มีการจัดสรรทรัพยากรให้ แต่ทว่าสำหรับสื่อพื้นบ้านนั้น กลับเป็นสื่อของสังคมที่ถูกปล่อยให้เติบโตไปตามยถากรรม ไม่มีกระบวนการทำนุบำรุงและสืบทอดอย่างเป็นระบบ คงมีแค่การเก็บเกี่ยวมาใช้ประโยชน์เท่านั้น ทำที่ดังกล่าวของสังคมต่อสื่อพื้นบ้านทำให้อนาคตของสื่อพื้นบ้านอาจจะไม่ยืนยาวนัก เนื่องจากการขาดเงื่อนไขที่สำคัญต่อการสืบทอดทั้งในด้านผู้ผลิต และที่สำคัญคือการสืบทอดผู้ชมดังที่ปรากฏว่า ในการสำรวจผู้ชมสื่อพื้นบ้านทุกชนิดจะพบว่า กลุ่มผู้ชมส่วนใหญ่จะมีอายุเกิน 30 ปีขึ้นไปทั้งนั้น และหากขาดการสร้างและสืบทอดผู้ชมซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญของกระบวนการสื่อสารแล้ว สื่อพื้นบ้านก็ไม่ว่าจะดำรงอยู่ได้ จึงควรมีงานวิจัยสื่อพื้นบ้านในทิศทางดังกล่าว และอาจจะโยนคำถามไปที่เพื่อนพ้องผองสื่ออื่น ๆ เช่น สื่อมวลชนว่า จะมีบทบาทในการช่วยสืบทอดสื่อพื้นบ้านได้อย่างไร

บทที่ 9

สรุป อภิปราย และข้อเสนอแนะ

โครงการวิจัยเพื่อประมวลองค์ความรู้เรื่อง "ระบบการสื่อสารเพื่อชุมชน" นี้ เกิดมาจาก เหตุผลหลักคั่นความสนใจใน 3 ปรัชญการณัของคณะผู้วิจัย คือ

ปรัชญการณัแรก เป็นปรัชญการณัในวงวิชาการศึกษาที่คณะผู้วิจัยพบว่า มีงานศึกษาวิจัยเกี่ยวกับ เรื่อง "การใช้สื่อเพื่อการพัฒนา" โดยเฉพาะชุมชนชนบทอยู่มากมาย แต่หากตั้งคำถามต่อไปถึง คุณูปการของการวิจัยเหล่านั้นว่า ในเชิงวิชาการ งานวิจัยเหล่านั้นสามารถให้คำตอบอะไรได้บ้างใน ทางวิชาการ คำถามดังกล่าวยังไม่ผู้มีคำตอบที่หนักแน่นเท่าใดนัก และหากถามถึงคุณูปการในเชิง การนำไปประยุกต์ใช้ คำตอบนั้นก็ยังคงกระจัดกระจายอยู่ นักวิชาการด้านการสื่อสารเพื่อพัฒนาใน ต่างประเทศก็เคยให้ข้อสรุปไว้ว่า ผลจากการศึกษาปรากฏว่าการใช้สื่อเพื่อการพัฒนาในประเทศ โลกทุนนิยมเสรีซึ่งเป็นต้นฉบับของแนวคิดการสื่อสารเพื่อการพัฒนาเอง มักจะไม่ประสบความสำเร็จ ในขณะที่เมื่อประเทศค่ายสังคมนิยมคอมมิวนิสต์นำเอาแนวคิดดังกล่าวไปปฏิบัติมักจะได้ ผลดี จึงเป็นที่น่าสงสัยว่า ในกรณีของประเทศไทยจะเป็นไปตามข้อสรุปดังกล่าวหรือไม่

ปรัชญการณัที่สอง เป็นการเปลี่ยนแปลงทั้งในแวดวงวิชาการและในโลกแห่งความเป็นจริง เนื่องจากแนวคิดเรื่อง "การพัฒนา" และ "การสื่อสาร" ซึ่งเปรียบเสมือน "พ่อ" และ "แม่" ของแนว คิด "การสื่อสารเพื่อการพัฒนา" นั้น ได้มีการปรับเปลี่ยนอย่างมากมาในช่วง 4-5 ทศวรรษที่ผ่านมา จึงน่าสงสัยว่า การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ได้ส่งผลกระทบมาถึงงานวิจัยด้านการสื่อสารเพื่อการพัฒนาในสังคมไทยบ้างหรือไม่

ปรัชญการณัสุดท้าย เป็นการเปลี่ยนแปลงสภาพความเป็นจริงด้านการสื่อสารในสังคมไทย ที่มีทั้งการปรับเปลี่ยนทีละเล็กละน้อย และมีทั้งการเปลี่ยนแปลงอย่างฉับพลันทันที เริ่มตั้งแต่การ เปลี่ยนแปลงความสนใจของประชาชนที่มีต่อรายการโทรทัศน์ในช่วงปี 2532 การเปิดประมูล สัมปทานวิทยุ การเกิดขึ้นของไอทีวี มาจนกระทั่งถึงการเกิดมาตรา 40 ในรัฐธรรมนูญฉบับปี 2540 และพรบ.ข่าวสารข้อมูลของทางราชการในปี 2540 ฯลฯ ปรัชญการณัแห่งความเปลี่ยนแปลงนี้ก่อให้เกิดคำถามแก่วงวิชาการว่า หากจะศึกษาค้นคว้าทำความเข้าใจกับปรัชญการณัเหล่านี้ ปัญหาน่า การวิจัยควรจะเป็นอย่างไรจึงจะทำให้งานวิจัยมีคุณค่าต่อขบวนการเคลื่อนไหวพัฒนาของชุมชน ไทย

จากที่มามีคำถามมาข้างต้นนี้ งานวิจัยเรื่อง "ระบบการสื่อสารเพื่อชุมชน" จึงตั้งวัตถุประสงค์ เอาไว้ 3 ประการคือ

(1) เพื่อประมวลผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับเรื่องการสื่อสารเพื่อพัฒนานักชุมชนชนบทไทยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

(2) เพื่อจะแสวงหากกรอบแนวคิดใหม่ด้านการสื่อสารเพื่อพัฒนาโดยมุ่งเน้นการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมของประชาชน

(3) เพื่อเสนอแนะหัวข้อประเด็นเรื่องการสื่อสารเพื่อชุมชนที่ควรทำวิจัยต่อไปในอนาคต

แนวทางการดำเนินงานเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ทั้ง 3 ข้อนั้น

สำหรับวัตถุประสงค์ข้อที่ 1 คณะผู้วิจัยได้สำรวจงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ทำการคัดเลือกตามเกณฑ์ที่ได้ตั้งไว้ อ่านและบันทึก และนำมาประมวลสังเคราะห์ตามกรอบแนวคิดทฤษฎีที่นำมาใช้

สำหรับวัตถุประสงค์ข้อที่ 2 จะได้มาจากการอ่านค้นคว้างานพัฒนาทฤษฎีในต่างประเทศ (บทที่ 2) กรณีศึกษางานวิจัยในต่างประเทศ (บทที่ 4) และตัวอย่างงานศึกษาวิจัยบางชิ้นของไทย

สำหรับวัตถุประสงค์ข้อที่ 3 นั้น จะได้มาจากการประชุมกลุ่มย่อยของทีมวิจัยในระหว่างที่นักวิจัยแต่ละท่านได้ไปอ่านผลงานวิจัยในหัวข้อที่ได้รับมอบหมายและนำมารายงานผลต่อกลุ่ม รวมทั้งข้อเสนอแนะที่พบในรายงานการวิจัยแต่ละชิ้นด้วย

หลังจากขั้นตอนการอ่านสรุปและประมวลวิเคราะห์ผลงานวิจัยทั้งหมดแล้ว คณะผู้วิจัยได้พบประเด็นที่สมควรจะได้อภิปรายต่อไปดังนี้

- (1) ภาพรวมของงานวิจัยเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนาชนบท
- (2) แนวทางในการศึกษา (Approach)
- (3) วิธีวิทยาการวิจัย
- (4) บทสรุปเรื่องประเภทของสื่อ
- (5) เป้าหมายของการใช้สื่อ
- (6) การทบทวนเรื่องบทบาทหน้าที่ของสื่อ
- (7) การมีส่วนร่วมของประชาชน
- (8) หัวข้อการวิจัยที่ขาดหายไป

(1) ภาพรวมของงานวิจัยเรื่องการสื่อสารเพื่อพัฒนานักชุมชนชนบท

ผลจากการสำรวจพบว่า ในช่วงระยะเวลา 2 ทศวรรษที่ผ่านมา (พ.ศ.2520-2540) มีผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับหัวข้อดังกล่าวอยู่เป็นจำนวนมาก ทั้งนี้จะเนื่องมาจากข้อเท็จจริงที่ว่า มีการเปิดสอนระดับปริญญาโท (ซึ่งจำเป็นต้องทำวิจัยเพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา) ในสาขาที่เกี่ยวข้องโดยตรง (คือสาขานิเทศศาสตร์พัฒนาการที่จุฬาฯ) และสาขาที่เกี่ยวข้องทางอ้อม (เช่น สาขาเกษตร สาขาพัฒนาสังคม ในมหาวิทยาลัยอื่น ๆ) อย่างไรก็ตาม แม้ว่าจะงานวิจัยเรื่องการสื่อสารเพื่อการ

พัฒนาจะมากไปด้วยปริมาณ แต่ในอีกด้านหนึ่ง ผลงานเหล่านี้ก็มีความจำกัดอย่างยิ่งในหลาย ๆ ด้าน กล่าวคือ

- มีความจำกัดในเรื่องกรอบแนวคิด

งานวิจัยส่วนใหญ่อยู่ภายใต้กรอบแนวคิดการพัฒนาแบบ Modernistic Paradigm อยู่ภายใต้กรอบทฤษฎีสื่อสารเรื่อง Impact Theory ที่เชื่อในพลังอำนาจของสื่อ และภายใต้แบบจำลองการสื่อสารแบบ Transmission Model ที่เน้นการสื่อสารแบบทางเดียวเพื่อการโน้มน้าวชักชวน

- มีความจำกัดในเรื่องวิธีวิทยาการวิจัย

เนื่องจากงานวิจัยส่วนใหญ่จะใช้วิธีวิจัยเชิงปริมาณเกือบทั้งหมด อันน่าจะเนื่องมาจากอยู่ในกระแสนิยมที่มีความนิยมแนวทางการวิจัยแบบดังกล่าว มีการใช้กลุ่มตัวอย่างจำนวนมาก ใช้เครื่องมือเก็บข้อมูลคือแบบสอบถาม และใช้วิธีการทางสถิติแบบหาค่าสหสัมพันธ์ระหว่างตัวแปร วิธีวิทยาการวิจัยเช่นนี้เป็นแบบแผนเดียวกับการวิจัยเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนาในประเทศโลกที่สามโดยทั่วไป

- มีความจำกัดในเรื่องเกณฑ์ที่ใช้วิเคราะห์ (categories)

เกณฑ์ที่งานวิจัยส่วนใหญ่นำมาใช้วิเคราะห์จะมีอยู่เพียง 3-4 เกณฑ์คือ พฤติกรรมการเปิดรับ (Media Exposure) การวัด/เปรียบเทียบประสิทธิผลของสื่อ ผลกระทบที่มีต่อผู้รับสาร และบทบาทหน้าที่ของสื่อ ความจำกัดของเกณฑ์ในการวิเคราะห์นี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากความจำกัดในกรอบแนวคิดนั่นเอง

เนื่องจากความจำกัด 3 ประการที่กล่าวมานี้ ทำให้ผลลัพธ์สุดท้ายคือ ผลการวิจัยไม่ได้ให้คำตอบที่แปลกใหม่เท่าใดนัก ดังจะได้กล่าวถึงผลการวิจัยในรายละเอียดต่อไป

(2) แนวทางในการศึกษา (Approach)

(i) สิ่งที่เปลี่ยนแปลงไปและสิ่งที่เหมือนเดิม

ถึงแม้งานวิจัยเพื่อประมวลองค์ความรู้ฯ ครั้งนี้ จะไม่ได้มุ่งแสวงหาคำตอบในเชิงปริมาณ แต่จากการสำรวจและทบทวนอย่างคร่าว ๆ ก็พอจะให้ข้อสรุปได้ว่า งานวิจัยส่วนใหญ่ยังอยู่ภายใต้แนวทางการศึกษาของ Modernistic Paradigm และ Impact Theory ที่มีความเชื่อว่า การพัฒนานั้นต้องเป็น Top-down, paternalistic, การสื่อสารเพื่อการพัฒนาต้องมีลักษณะ persuasive, one-way, sender-centered, เป็นต้น นี่คือนิสัยที่ไม่เปลี่ยนแปลงไปมากนักในช่วง 20 ปีที่ผ่านมา

ส่วนสิ่งที่จะเปลี่ยนแปลงไปก็คือ "ประเภทของสื่อที่ใช้" จากแต่เดิมที่เคยมีความคาดหวังเอาไว้อย่างสูงกับ "สื่อมวลชน" ก็ค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงมาเป็น "สื่อบุคคล" "สื่อเฉพาะกิจ" และ

ถอยร่นมาจนถึง "สื่อพื้นบ้าน" ในที่สุด และเนื่องมาจากการเปลี่ยนทัศนคติความเชื่อในศักยภาพของตัวสื่อเอง ที่ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงคุณลักษณะ (attributes) ของการสื่อสารไปโดยปริยาย เช่น เมื่อเปลี่ยนมาเป็นสื่อบุคคล ก็จะเกิดระบบการสื่อสารแบบสองทางขึ้นมา เมื่อเปลี่ยนมาเป็นสื่อประเพณี/พื้นบ้าน ก็จะเปิดโอกาสให้ผู้รับสารมีส่วนร่วมมากขึ้น เป็นต้น

(ii) การศึกษาผู้รับสาร (Audience Study)

เมื่อเปรียบเทียบองค์ประกอบทั้ง 4 ของการสื่อสารคือ S-M-C-R แล้ว องค์ประกอบด้านผู้รับสารจะมีงานศึกษามากที่สุด (สอดคล้องกับ Impact Theory) การศึกษาผู้รับสารมีพัฒนาการแบ่งได้เป็น 2 ยุคใหญ่ ๆ

ยุคแรก: การศึกษาผู้รับสารจะอยู่ภายใต้ Impact Theory ทั้งหมด งานวิจัยส่วนใหญ่จะมุ่งตั้งคำถาม 2 ประการคือ "สื่อประเภทใดจะสร้างผลกระทบให้แก่ประชากรที่มีลักษณะอย่างไร" และ "ยิ่งเปิดรับสื่อมาก จะยิ่งสร้างผลกระทบได้มากจริงหรือไม่" โดยที่คำถามแรกเรื่องประเภทของสื่อ นั้นค่อนข้างจะได้แบบแผนคำตอบที่ชัดเจนแล้วว่า ในประเด็นเกี่ยวกับการพัฒนานั้น พลัฏฐอำนาจของสื่อประเภทต่าง ๆ อาจจะเรียงตามลำดับเหล่านี้คือ สื่อบุคคล สื่อเฉพาะกิจ สื่อพื้นบ้าน และสื่อมวลชน (ในแง่ของสื่อมวลชนนั้น ยังมีคำถามชวนคิดต่อไปว่า การไร้พลังของสื่อมวลชนนั้นเป็นเพราะศักยภาพของตัวสื่อเอง หรือเป็นเพราะปริมาณอันจำกัดของเนื้อหาเรื่องการพัฒนาในตัวสื่อกันแน่)

ในส่วนเรื่องคุณลักษณะของประชานั้น เกณฑ์ที่ใช้วิเคราะห์มักจะเป็นเกณฑ์ตามประเพณี คือ อายุ เพศ รายได้ การศึกษา อาชีพ ฯลฯ ซึ่งเกณฑ์เหล่านี้อาจไม่มีความเกี่ยวข้องโดยตรงกับประเด็นเนื้อหาที่จะศึกษา ดังนั้น จึงมีงานวิจัยบางชิ้น เช่น เรื่องสิ่งแวดล้อม ที่เสนอแนะให้นำเอาคุณลักษณะของประชากรที่เกี่ยวข้องกับเรื่องสิ่งแวดล้อมมาใช้เป็นเกณฑ์ในการวิเคราะห์ เช่น เป็นกลุ่มคนที่ต้องใช้เชื้อเพลิงฟอสซิลกับประเด็นอนุรักษ์ป่าไม้ เป็นคนงานในโรงงานอุตสาหกรรมกับการสร้างมลพิษทางน้ำ เป็นต้น

นอกเหนือจากปรับเปลี่ยนเกณฑ์วิเคราะห์คุณลักษณะประชากรแล้ว หากต้องการใช้กรอบแนวคิดเรื่อง "การสื่อสารเพื่อชุมชน" ซึ่งต้องเป็นการสื่อสารแบบมีส่วนร่วม ก็ควรนำเอาเกณฑ์เรื่อง "การมีส่วนร่วม" มาเป็นเกณฑ์ในการวิเคราะห์ ดังเช่น ตัวอย่างงานของรุจิรา (2542) ได้ศึกษาเอาไว้ (ดูรายละเอียดในบทที่ 5)

ยุคที่สอง: เริ่มมีการศึกษาผู้รับสารภายใต้ทฤษฎีใหม่คือ Uses & Gratifications ซึ่งมีจุดเปลี่ยนที่สำคัญจากยุคแรกคือ การมองว่าผู้รับสารจะเปิดรับสารอย่างเป็นฝ่ายกระทำ (active) มิใช่เป็นฝ่ายถูกกระทำ (passive) เช่น Impact Theory และผู้รับสารจะมีการเลือกรับสารอันเนื่องมาจากเหตุปัจจัยต่าง ๆ อย่างไรก็ตาม การศึกษาด้วยแนวทาง Uses & Gratification Approach นี้ก็ยังมีขีด

จำกัดที่มีหน่วยการวิเคราะห์เป็นระดับปัจเจกเป็นส่วนใหญ่ เพราะฉะนั้น ควรที่จะขยายหน่วยการวิเคราะห์ออกไปเป็นการวิเคราะห์ระดับกลุ่ม เช่น ตัวอย่างงานศึกษาเรื่องการสื่อสารภายใต้ภาวะความเสี่ยงของพัชรณิ (2539) (ดูรายละเอียดในบทที่ 5)

ข้อเสนอแนะสำหรับการศึกษารับสารที่ควรเป็นไปในอนาคตก็คือ

(ก) แทนที่จะมีการมุ่งเน้นในแง่ปริมาณข่าวสารที่ได้รับ ซึ่งเป็นการศึกษาตัว product ไม่ว่าจะใช้กรอบแนวคิดแบบ Impact หรือ Uses ก็ตาม ควรจะมีการศึกษารับสารในแง่กระบวนการจัดการกับข่าวสาร ซึ่งเป็นการศึกษาในแง่ process ให้มากขึ้น ตัวอย่างที่ดีก็คือ งานศึกษาของวิภาดา (2539) (ดูรายละเอียดในบทที่ 5) ซึ่งได้ศึกษากระบวนการเปิดรับ จัดการ ตรวจสอบ และนำเอาประโยชน์จากข้อมูลข่าวสารไปใช้ โดยเฉพาะหากได้ศึกษาในช่วงเวลาพิเศษ (critical period) ที่มีการแพร่กระจายข้อมูลข่าวสารจากหลายทาง เช่น ช่วงที่มีการเลือกตั้ง ก็จะต้องเข้าใจแบบแผนการรับและใช้ข่าวสารของชาวบ้านได้มากขึ้น

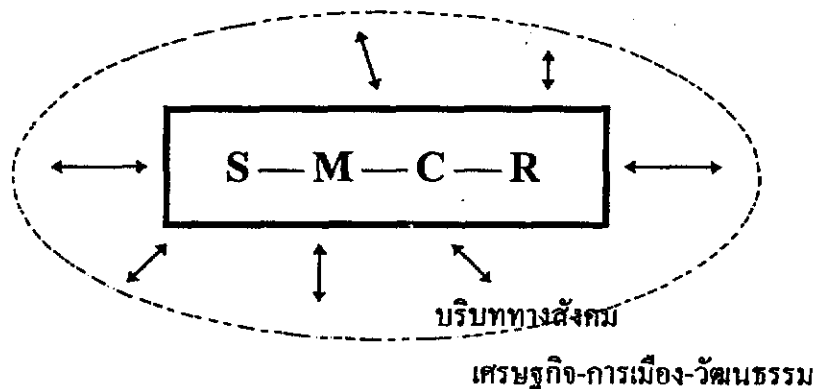
(ข) หากมีการเปลี่ยนแปลงแนวทางการศึกษาโดยถือเอาชาวบ้านเป็นศูนย์กลางของการศึกษาแล้ว จะทำให้เห็นได้ว่า บรรดาสื่อประเภทต่าง ๆ ที่ผู้วิจัยเคยสนใจศึกษานั้นอาจจะเป็นเพียงแหล่งข่าวสารที่ไม่ได้มีความสำคัญมากนักในชีวิตของชาวบ้าน และจะทำให้เห็นแหล่งข่าวสารที่เป็นคู่แข่งกันอื่น ๆ (competing source) ที่เคยเป็น "ม้านอกสายตา" ของนักวิจัย ตัวอย่างเช่น กรณีการใช้สารเคมีฆ่าแมลง ปรากฏว่า แหล่งข่าวสารที่สำคัญคือ ร้านขายของชำ หรือกรณีสาธารณสุข ร้านขายยาก็เป็นแหล่งข่าวสารสุดท้ายที่มีอิทธิพลในชั้นลงมือปฏิบัติการสำหรับประชาชน

(iii) ข้อเสนอแนะสำหรับแนวทางการศึกษา

แนวทางการวิจัยส่วนใหญ่ที่ให้ความสนใจอยู่ที่องค์ประกอบ 2 ด้านของการสื่อสาร คือ ตัวสื่อ (Media/channel) กับตัวผู้รับสาร (audience) นั้น ยังคงใช้มุมมองในเชิงเทคนิค (technical aspect) เป็นส่วนใหญ่ เช่น คำอธิบายเชิงเทคนิคในเรื่องธรรมชาติของสื่อ และคำอธิบายเชิงเทคนิคในเรื่องธรรมชาติของผู้รับสาร ซึ่งเท่ากับพิจารณาว่า การสื่อสารนั้นเป็นประเด็นปัญหาในเชิงเทคนิคเท่านั้น นอกจากนั้น การศึกษาดังกล่าวยังจำกัดอยู่ในกรอบของกระบวนการสื่อสารคือ S-M-C-R เท่านั้น

ในอนาคต จำเป็นต้องมีการขยายขอบแนวคิดดังกล่าวออกไปให้กว้างขวางออกไป โดยพิจารณาว่า การสื่อสารนั้นนอกจากจะมีมิติเชิงเทคนิคแล้ว ยังมีมิติเชิงเศรษฐกิจ การเมือง สังคม-วัฒนธรรมเข้ามาเกี่ยวข้องอย่างมาก และการศึกษาระบบการสื่อสารนั้นเกิดขึ้นท่ามกลางบริบทของโครงสร้างเศรษฐกิจ-การเมือง-สังคม-วัฒนธรรม ตัวอย่างงานศึกษาโทรทัศน์ท้องถิ่นใน Kheda (ดูรายละเอียดในบทที่ 4) ได้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนตั้งแต่ช่วงก่อนจะก่อตั้งโทรทัศน์ท้องถิ่น ในกรณีงานวิจัยของไทย ก็มักจะพบเห็นวีรกรรมของบริบทดังกล่าวปรากฏอยู่อย่าง

ประปรายในกรณีการนำความรู้และนวัตกรรมเข้าไปในชุมชนชนบท ซึ่งปรากฏว่ามีแต่เกษตรกรฐานะดีเท่านั้นที่จะนำไปปฏิบัติตามได้ แต่เกษตรกรยากจนไม่สามารถทำได้ อันหมายความว่าเนื้อหาในนวัตกรรมดังกล่าวก็มีลักษณะเอนเอียงทางชนชั้นอยู่ หรือในกรณีที่ชัดเจนที่สุดก็เช่น ตัวอย่างงานศึกษาของกรณิการ์ (2541) (ดูรายละเอียดในบทที่ 7) ที่ศึกษาบทบาทของหนังสือพิมพ์ที่มีต่อการเสนอข่าวทุมนุมเรียกร้องของกลุ่มเกษตรกรซึ่งเปิดเผยให้เห็นว่า แท้จริงแล้ว หนังสือพิมพ์เสนอข่าวเพื่อผลประโยชน์ของชนชั้นใด ตัวอย่างเหล่านี้ได้ให้รู้ทางการศึกษาสื่อประเภทต่าง ๆ ท่ามกลางบริบทที่เป็นจริงของสังคมที่ควรเป็นทิศทางการศึกษาสื่อเพื่อชุมชนต่อไปในอนาคต

(3) วิธีวิทยาการวิจัย (Research Methodology)

มีข้อสรุปสั้น ๆ เกี่ยวกับวิธีวิทยาการวิจัยที่เป็นมิติที่เกี่ยวเนื่องมากับกรอบแนวคิด เมื่อใช้กรอบแนวคิดแบบ Modernistic Paradigm และ Impact Theory วิธีวิทยาในการวิจัยก็ต้องเป็นการวิจัยในเชิงปริมาณที่มีเป้าหมายเพื่อหาแบบแผนทั่วไปของความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรต่าง ๆ

ในอนาคต หากต้องมีการปรับเปลี่ยนกรอบแนวคิดใหม่มาเป็น Alternative Paradigm และ Participatory Media ก็จำเป็นต้องเพิ่มเติมวิธีวิทยาการวิจัยแบบเชิงคุณภาพเข้าไปด้วย การวิจัยเชิงคุณภาพจะเหมาะสมกับหัวข้อการวิจัยในลักษณะดังต่อไปนี้

- (i) เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการ (Action Research) อันได้แก่ การวิจัยที่มีเป้าหมายจะแก้ไข ปัญหาในภาคปฏิบัติ
- (ii) เป็นการวิจัยระดับนโยบาย (Policy Research) เพื่อเป็นการวางนโยบายให้สอดคล้องกับ สภาพการณ์ที่เป็นจริง
- (iii) เป็นการวิจัยที่มีมุมมองมาจากทัศนะของชาวบ้าน (Emic Perspective) เช่นการศึกษา ความต้องการข่าวสารจากทัศนะของชาวบ้าน

(iv) เป็นงานวิจัยที่ศึกษาในเชิงกระบวนการ (Process study) เนื่องจากเครื่องมือการเก็บข้อมูลของการวิจัยเชิงคุณภาพ เช่น การสังเกตแบบมีส่วนร่วม ฯลฯ การวิจัยเชิงกระบวนการนี้จะให้ภาพที่ใกล้เคียงกับความเป็นจริงได้มากที่สุด ตัวอย่างเช่น งานวิจัยของกิตติพล (2532) (ดูรายละเอียดในบทที่ 5) ที่พบว่าในกระบวนการตัดสินใจปลูกกล้วยเหลืองของเกษตรกรนั้น ในแต่ละขั้นตอนตั้งแต่ขั้นต้นตัวจนถึงขั้นยอมรับนั้น เกษตรกรได้เลือกใช้แหล่งข่าวสารที่ปรับเปลี่ยน ไปอยู่ตลอดเวลา เป็นต้น

(4) บทสรุปเรื่องประเภทของสื่อ

(i) ภาพรวมของงานวิจัย

ผลจากการสำรวจอย่างคร่าว ๆ จะพบว่า งานวิจัยที่ศึกษาสื่อทุกประเภทรวม ๆ กัน (ทั้ง 4 ประเภท: สื่อบุคคล สื่อเฉพาะกิจ สื่อมวลชน และสื่อพื้นบ้าน) มีปริมาณมากกว่าการศึกษาสื่อประเภทหนึ่งประเภทใดอย่างเฉพาะเจาะจงลงไป ปรากฏการณ์ดังกล่าวอาจวิเคราะห์ได้ใน 2 แง่มุม คือ ประการแรก ผู้ใช้สื่อเองก็ยังไม่มีความแน่ใจในประสิทธิภาพของสื่อตัวใดตัวหนึ่งเป็นการเฉพาะ ดังนั้น จึงต้องใช้หลัก "มากเข้าไว้ ปลอดภัยกว่า" หรืออีกประการหนึ่ง ก็อาจจะเป็นข้อเท็จจริงที่ว่าในสภาพความจริง เนื่องจากผู้ใช้สื่อมีความตระหนักถึงคุณภาพและขีดจำกัดของสื่อแต่ละประเภท จึงจำเป็นต้องมีการใช้สื่อหลาย ๆ ชนิดผสมผสานกันไป

แต่ไม่ว่าจะเป็นเหตุผลใด ก็มีข้อน่าสังเกตว่า แนวความคิดในเรื่องการวางแผนใช้สื่อหลาย ๆ อย่างผสมผสานกัน เป็นแนวคิดที่แพร่หลายเช่นเดียวในวงการใช้สื่อในทางธุรกิจ หากว่าการผสมผสานสื่อหลายประเภทดังกล่าวนั้นมิได้ดำเนินการไปตามขบวนการหรือสักเพียงแต่นำสื่อหลาย ๆ ชนิดมาผสมกันอย่างไม่มีความรู้เท่าทันนั้น หากว่าในวงการธุรกิจได้มีการวางแผนกลยุทธ์การใช้สื่อแต่ละชนิดให้สอดคล้องกับข้อเด่นและข้อด้อยของสื่อแต่ละตัว แต่ทว่าปรากฏการณ์การวางแผนกลยุทธ์การใช้สื่อดังกล่าวนั้นยังไม่ค่อยปรากฏให้เห็นในแวดวงการใช้สื่อเพื่อสาธารณประโยชน์เช่น งานพัฒนาเท่าใดนัก

(ii) บทสรุปเรื่องคุณภาพการของสื่อประเภทต่าง ๆ

- อาจกล่าวได้คร่าว ๆ ว่า ผลการวิจัยนั้นเป็นไปตามข้อสังเกตของ McQuail (1983) (ดูรายละเอียดในบทที่ 2) ที่ว่า "สื่อยังมีขนาดเล็กก็ยังมีบทบาทในการพัฒนาได้มากขึ้นเท่านั้น" ดังนั้นคุณภาพการของสื่อที่มีต่อการพัฒนาชนบทจึงเรียงลำดับตามขนาดของสื่อคือ สื่อบุคคล สื่อเฉพาะกิจ สื่อพื้นบ้าน และสื่อมวลชน

- อย่างไรก็ตาม เนื่องจากสื่อแต่ละชนิดล้วนมีข้อจำกัดในตัวเอง เช่น สื่อบุคคลนั้นมีขีดจำกัดเรื่องการเข้าถึง (เมื่อมีกรณีพิเศษสิ้นน้ำลาระบาดในนาข้าว เกษตรกรที่ต้องการความช่วยเหลือ

คำแนะนำจากเกษตรกรอำเภอที่ไม่มีโอกาสจะได้พบเจ้าหน้าที่) ปัญหาเรื่องความรู้ความเชี่ยวชาญ (ในกรณีเป็นสื่อบุคคลในท้องถิ่น) ในเรื่องปริมาณสื่อบุคคลไม่เพียงพอ (เช่นเจ้าหน้าที่จัดการเรื่องน้ำของชลประทาน) ด้วยเหตุนี้ แนวคิดเรื่องการประสานสื่อต่าง ๆ เข้าด้วยกันจึงน่าจะเป็นหัวข้อวิจัยที่จะค้นคว้า ดังที่ทีมงานวิจัยบางชิ้นให้ข้อเสนอแนะว่า ในการจัดวิทยุชุมชนนั้น ให้นำเอาเกษตรกรที่มีความรู้ความสามารถไปออกวิทยุ ก็จะแก้ไขขีดจำกัดของสื่อบุคคลได้ หรือการประสานระหว่างสื่อโทรทัศน์กับวิดีโอ สื่อวิทยุกับหอกระจายข่าว และเทปบันทึกเสียง เป็นต้น

(iii) ความเข้าใจไม่สมบูรณ์เกี่ยวกับสื่อ

เนื่องจากการศึกษาวิจัยส่วนใหญ่จะมีความเชื่อเบื้องต้น (basic assumption) ว่า "ถ้าฟังแค่ตัวสื่อ" ก็สามารถจะอธิบายทุกสิ่งทุกอย่างได้แล้ว ความเชื่อดังกล่าวทำให้มองข้าม "มิติ" หรือ "ปัจจัยอื่น ๆ" ที่ไปไกลกว่า "ตัวสื่อ" เช่น วิธีการสร้างและวิธีใช้สื่อ ตัวอย่างงานวิจัยของ Subhadra (1988) (ดูรายละเอียดในบทที่ 4) ที่พบว่า หากกลุ่มตัวอย่างเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการผลิตวิดีโอ การได้รับฟังผู้สร้างพูดคุยอภิปรายกัน ประสิทธิภาพการเรียนรู้จะเริ่มต้นตั้งแต่ขั้นนี้โดยยังไม่จำเป็นต้องดูผลงานวิดีโอในขั้นสุดท้ายเลย ด้วยเหตุนี้ "สื่อบุคคล" ซึ่งมีได้มีคุณสมบัติเชิงเทคนิคใด ๆ เลย (เพียงแค่ใช้ลมปากเท่านั้น) หากทว่าสื่อบุคคลเหล่านี้มีมิติเรื่อง "ความไว้วางใจ" (Trustworthiness) เช่นเดียวกับสื่อประเพณีที่มีมิติเรื่อง "ความคุ้นเคยกัน" อันเป็นคุณสมบัติที่สื่อสมัยใหม่ที่มีความมหัศจรรย์เชิงเทคโนโลยียังไม่อาจจะสร้างสรรค์ขึ้นมาได้ ดังนั้น จึงควรมีการค้นคว้าบรรดา "มิติ/ปัจจัยแวดล้อมตัวสื่อ" ให้มากขึ้น

(iv) ข้อเสนอต่อสื่อบุคคลและสื่อประเพณี/พื้นบ้าน

หากผลการวิจัยเกือบทุกชิ้นให้ข้อค้นพบที่ค่อนข้างจะสอดคล้องกันว่า สื่อบุคคลและสื่อพื้นบ้านมีคุณูปการที่สำคัญต่อการพัฒนา วงการสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่ควรจะให้ความสนใจกับสื่อ 2 ประเภทนี้ให้มากขึ้น

แนวทางการศึกษาสื่อบุคคลและสื่อพื้นบ้านนั้นยังเป็นการศึกษากรณีที่สื่อเหล่านี้ทำงานได้สำเร็จอย่างเป็นธรรมชาติ (natural) เช่น พระสงฆ์ที่พูด/เทศน์เก่งอยู่แล้ว หากทว่าการศึกษาสื่อ 2 ประเภทนี้ยังขาดแง่มุมอยู่ 2 แ่งมุมคือ จะพัฒนา/สร้างใหม่/สืบทอด (develop/reproduce) สื่อบุคคลและสื่อพื้นบ้านเพื่อมาเป็นประโยชน์ต่องานพัฒนาได้อย่างไร และแง่มุมที่สองก็คือ ในกรณีที่สื่อสองประเภทนี้ทำงานล้มเหลว (failure case) นั้นเป็นเพราะเหตุใด และแม้แต่ในกรณีที่สื่อสองประเภทนั้นทำงานประสบความสำเร็จในระดับที่มีอยู่ ก็ยังจำเป็นต้องมีการพัฒนาระดับสื่อดั้งเดิมที่เคยมีอยู่ให้สูงขึ้น เพราะหากมีแต่ทัศนคติที่จะเข้าไป "เก็บเกี่ยว" สื่อเหล่านี้ออกมาใช้ โดยขาดกระบวนการทำนุบำรุงรักษาและพัฒนาเพิ่มพูน ก็จะทำให้สื่อดังกล่าวหมดประสิทธิภาพไปในท้ายที่สุด

(v) ข้อเสนอต่อสื่อเฉพาะกิจ

(ก) ขยายปริมาณและหน้าที่ของสื่อเฉพาะกิจ สื่อเฉพาะกิจเป็นสื่อที่รวมเอารูปแบบสื่อที่มาจากสื่อสมัยใหม่ เช่น เทปบันทึกเสียง วิดีโอ จดหมายข่าว ฯลฯ และรูปแบบสื่อดั้งเดิม เช่น การแลกเปลี่ยนดูงาน (มาจากรูปแบบการเขียนเขียน) การทำแปลงสาธิต (การเขียนแบบ) ฯลฯ โดยมีเอกลักษณ์เฉพาะตัว คือเป็นสื่อที่สร้างขึ้นมาเพื่อเป้าหมายเฉพาะและกลุ่มเป้าหมายเฉพาะ

ถึงแม้ผลการวิจัยส่วนใหญ่จะให้บทสรุปว่า สื่อเฉพาะกิจเป็นสื่อที่ค่อนข้างไว้ใจได้ในแง่ประสิทธิภาพ แต่ทว่าปริมาณที่นำมาศึกษาและหน้าที่ที่นำมาศึกษาก็ยังมีอยู่อย่างจำกัดมาก เช่น มีการนำเอาเทปบันทึกเสียงมาใช้ในด้านสาธารณสุขเป็นส่วนใหญ่ เทปวิดีโอยังมีการใช้อยู่ในด้านการเกษตร และแทบไม่มีการศึกษาสื่อเฉพาะกิจในการเมืองเลย

เช่นเดียวกับการศึกษาหน้าที่ของสื่อเฉพาะกิจที่ยังมุ่งเน้นด้านผลกระทบ K-A-P เท่านั้น ทั้ง ๆ ที่กรณีตัวอย่างจากต่างประเทศ เช่น งานของ Stuart S. (1996) (ดูรายละเอียดในบทที่ 4) ได้แสดงให้เห็นว่า สามารถจะนำสื่อวิดีโอมาใช้ได้ในหลายแง่มุมมาก เช่น ทำหน้าที่เป็นตัวแทนปากเสียงเรียกร้องสิทธิให้แก่ประชาชน (Advocacy) เป็นต้น

(ข) มีสื่อเฉพาะกิจหลายรูปแบบที่เป็น "สื่อที่แฉว่าจะรุ่งโรจน์" ต่อไปในอนาคต เช่น การแลกเปลี่ยนดูงาน ซึ่งเป็นรูปแบบที่องค์กรพัฒนาเอกชนและองค์กรชาวบ้านนิยมใช้เป็นสื่อกลางในการถ่ายทอดข่าวสารความรู้ ควรจะให้ความสนใจศึกษาวิจัยรูปแบบสื่อดังกล่าวให้มากขึ้น

เช่นเดียวกับสื่อการ์ตูน ซึ่งประมวลเอาข้อดีของสื่อสิ่งพิมพ์ขนาดเล็กเข้าไว้ แต่ได้ขจัดกำแพงด้านความสามารถในการอ่านออกไป ดังนั้น ควรจะมีการศึกษาสื่อการ์ตูนเพื่อการพัฒนาอย่างละเอียดเนื่องจากสื่อที่ชาวบ้านให้ความสนใจและเรียกร้องต้องการอยู่เสมอ

(vi) การประเมินผล

ควรมีการนำกรอบแนวคิดเกี่ยวกับการประเมินผลสื่อทุกประเภท เช่น ที่นำเสนอเอาไว้ในบทที่ 2 มาประเมินผลสื่อที่นำมาใช้ในการพัฒนา เช่น

- เสนอเรื่องความยาก-ง่าย ความน่าสนใจของสื่อ จากทัศนะผู้รับสาร
- เสนอเรื่องประเภทเนื้อหาของสื่อ ว่าเกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวันและเกี่ยวข้องกับปัญหาที่ชาวบ้านกำลังเผชิญอยู่หรือไม่
- เสนอเรื่องวิธีการนำเสนอ นับตั้งแต่มีเทคนิค (ตัวอักษรเล็กใหญ่ การติดต่อเร็วช้า ฯลฯ) ไปจนกระทั่งถึงมีเทคนิคเป้าหมาย เช่น เสนอแต่ปัญหาแต่ไม่มุ่งกระตุ้นวิธีการแก้ไข เป็นต้น
- เสนอเรื่องบทบาทของสื่อ เช่น การผลักดันให้เกิดการแลกเปลี่ยนความคิดเห็น ประสบการณ์ และการมีการทำกิจกรรมอย่างต่อเนื่องหรือเปล่า

(5) เป้าหมายของการใช้สื่อ

(i) เนื่องจากงานวิจัยที่เลือกมานศึกษานั้น ได้ระบุเป้าหมายเอาไว้ว่าจะใช้เพื่อการพัฒนาสังคม แม้ว่างานศึกษาในแนวทางนี้จะมียุ่่มาก แต่ทว่าเมื่อเปรียบเทียบกับงานศึกษาสื่อที่มีเป้าหมายเชิงพาณิชย์ และธุรกิจแล้ว ก็ยังนับว่ามีอยู่น้อยกว่า และเป็นการสะท้อนสภาพสัคส่วนที่เป็นจริงระหว่างการใช้สื่อเพื่อสังคม (public interest) และการใช้สื่อเชิงพาณิชย์ (commercial purpose) ที่เป็นจริงของสังคมไทย (กรณีสื่อวิดีโอเป็นภาพเปรียบเทียบที่ชัดเจนที่สุด) ดังนั้น จึงควรมีการวิจัยเพื่อแสวงหามาตรการที่จะผลักดันให้มีการใช้ทรัพยากรของสังคม เช่น คลื่นแม่เหล็กไฟฟ้า ให้เป็นไปเพื่อประโยชน์ร่วมของสังคมให้มากขึ้น ซึ่งสอดคล้องกับทิศทางของมาตรา 40 ในรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ที่ยังต้องการแนวทางในการปฏิบัติอีกมาก

(ii) เมื่อพิจารณาภาพรวมของการศึกษาสื่อในส่วนกลาง (กรุงเทพ) กับต่างจังหวัด ก็จะพบว่างานศึกษาวิจัยกลุ่มเป้าหมายในส่วนกลางจะมีอยู่มากกว่าในต่างจังหวัดอย่างมาก ซึ่งสะท้อนให้เห็นลักษณะรวมศูนย์ของการใช้สื่อได้ประการหนึ่ง และแม้จะเป็นสื่อที่มีเป้าหมายที่ดูเสมือนว่า "จะทำเพื่อท้องถิ่น" เช่น รายการข่าวเพื่อท้องถิ่น แต่หลังจากมีการตรวจสอบด้วยการวิจัยแล้ว ก็ยังพบว่า รายการดังกล่าวยังไม่สามารถทำเพื่อชุมชนท้องถิ่นได้อย่างแท้จริง ดังนั้นควรมีการศึกษาวิจัยแสวงหาช่องทางแก้ไขลักษณะขาดความเป็นท้องถิ่นดังกล่าว

(iii) แม้แต่ในสื่อที่มีเป้าหมายเพื่อชุมชนอย่างชัดเจนและแท้จริง เช่น การทำหนังสือพิมพ์ปิดฝาผนัง ข่าวเกษตรกร ฯลฯ แต่ทว่าสื่อเหล่านี้ก็ยังกระทำอยู่ภายใต้กรอบการพัฒนาแบบบนลงล่าง (Top-down) แบบผู้ให้เหนือกว่า (paternalistic) ดังนั้น ในการวิจัยต้องแสวงหากรณีศึกษาของสื่อเพื่อชุมชนที่มีกรอบแนวคิดใหม่ที่ต่างไปจากเดิมเพื่อวิเคราะห์กระบวนการทำงาน ซึ่งจะให้แนวทางของการใช้สื่อเพื่อชุมชนอย่างแท้จริง

(6) การทบทวนเรื่องบทบาทหน้าที่ของสื่อ

(i) เนื่องจากกรอบแนวคิดเรื่องบทบาทหน้าที่ของสื่อที่ถูกนำมาใช้ในการวิเคราะห์นั้น มักจะยังจำกัดอยู่ภายใต้ทฤษฎี Social Functionalism คือทฤษฎีที่พิจารณาว่า สื่อจะช่วยสังคมได้อย่างไรบ้าง และมักจะมีการเลือกใช้แค่แนวคิดของ H. Lasswell ที่ระบุหน้าที่ดังกล่าวเอาไว้เพียง 4 หน้าที่เท่านั้น (ติดตามข่าวสาร, ให้ความรู้, ถ่ายทอดมรดก, ให้ความบันเทิง) ในอนาคตควรมีการขยายกรอบแนวคิดเรื่องบทบาทหน้าที่ของสื่อให้กว้างขวางขึ้น ตัวอย่างเช่น พิจารณาการทำหน้าที่จากจุดยืนของปัจเจกบุคคล (Individual Functionalism) ว่าสื่อจะช่วยบุคคลได้อย่างไรบ้าง โดยเฉพาะชาวบ้านในชนบท

(ii) ในกรอบแนวคิดใหม่ของการสื่อสารเพื่อการพัฒนา (Multiplicity Paradigm) (ดูรายละเอียดในบทที่ 2) ได้มีการนำเสนอบทบาทหน้าที่ใหม่ ๆ ของสื่อเอาไว้อย่างมากมาย ตัวอย่างเช่น Berrigan I.J. (1979) ได้เสนอว่า

- สื่อจะต้องเล่นบทบาทเป็นช่องทางถ่ายทอดข้อมูลข่าวสารทั้งหมดให้ประชาชนได้รับรู้การวางแผนงานของรัฐ เพื่อให้เป็นไปตามวิสัยทัศน์ของพรบ.ข่าวสารของทางราชการ ปี 2540 ที่ว่า "รัฐรู้อะไร ประชาชนรู้เรื่องนั้นด้วย"
- สื่อต้องเป็นช่องทางรับฟังเสียงสะท้อน (feedback) ของประชาชน
- สื่อต้องเล่นบทบาทเป็น "ตลาดเสรีทางความคิด" (Platform/Forum) และที่สำคัญคือความคิดของประชาชน
- สื่อต้องเป็นกลไกในการเร่งกระบวนการพบปะแสดงความเห็น รับฟังข้อเสนอแนะ และติดตามผลกระบวนการตัดสินใจ
- สื่อจะเป็นช่องทางรวบรวมความต้องการรวมทั้งวิถีแก้ไขปัญหาของประชาชนนำเสนอไปยังหน่วยงานรัฐที่เกี่ยวข้อง (ดังในกรณีตัวอย่างการใช้วิดีโอของบังกลาเทศ)

ฯลฯ

(iii) หน้าที่ของสื่อในการเสริมสร้างความเข้มแข็งให้แก่ชุมชน จากตัวอย่างวิจัยเรื่องโทรทัศน์ท้องถิ่นในรัฐ Kheda ของ Agrawal B.C. (1994) (ดูรายละเอียดในบทที่ 4) ผู้วิจัยได้ใช้แนวคิดเรื่องสื่อสามารถเล่นบทบาทเป็นผู้คอยสายสัมพันธ์ภายในชุมชน หรือระหว่างชุมชนให้เกิดขึ้นได้ ซึ่งสายสัมพันธ์ดังกล่าว (ในคำศัพท์ของดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา คือ "แรงเกาะเกี่ยวของชุมชน") มีความสำคัญมากต่อความเข้มแข็งของชุมชน ซึ่งอาจรวมไปถึงความเข้มแข็งของประชาคม/ประชาสังคม (civil society) ด้วย ดังนั้น ควรมียานวิจัยที่ศึกษาค้นคว้าบทบาทและกระบวนการทำงานของสื่อในภารกิจหน้าที่ดังกล่าว

(7) การมีส่วนร่วมของประชาชน

(i) ดังที่ได้กล่าวมาข้างแล้วว่า แนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชน "ที่ปรากฏในการสื่อสารเพื่อการพัฒนา" นั้น จะมีความหมายอยู่ 2 นัย นัยแรกคือ การอาศัยสื่อมวลชนเป็นเครื่องมือให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในชีวิตทางสังคม ซึ่งงานวิจัยในความหมายนัยแรกนี้มีปรากฏอยู่พอสมควรในบริบททางการเมือง อันสืบเนื่องมาจากอิทธิพลแนวคิดของ D. Lerner เรื่องการใช้สื่อเพื่อสร้างความทันสมัยและการมีส่วนร่วมทางการเมือง

ในอีกนัยหนึ่งนั้น จะหมายถึงการเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการสื่อสารเอง ในความหมายนัยที่สองนี้ ยังไม่ค่อยมีความเข้าใจดังกล่าวมากนัก และควรมีการวิจัยเพื่อเผยแพร่แนวคิดดังกล่าวให้มากขึ้น ตัวอย่างที่ดีที่สุดคือ งานวิจัยของรุจิรา (2542) (ดูรายละเอียด

ในบทที่ 5) ที่ได้ศึกษาการสร้างและใช้อย่างมีส่วนร่วมในกรณีขององค์กรพัฒนาเอกชนที่ทำงานด้านสิ่งแวดล้อม

(ii) ในขณะที่การวัดระดับการมีส่วนร่วมของประชาชนในสื่อ่นั้นสามารถเป็นไปได้ใน 3 ระดับ คือ การมีส่วนร่วมในฐานะผู้รับสาร การมีส่วนร่วมในกระบวนการผลิต และการมีส่วนร่วมในขั้นวางแผนและบริหารจัดการใช้สื่อ (ขั้นตอนดังกล่าวนี้เรียงลำดับจากน้อยไปหามาก) ผลการวิจัยเท่าที่พบนั้นปรากฏว่า สื่อส่วนใหญ่จะเปิดโอกาสให้ประชาชนได้เข้ามามีส่วนร่วมน้อยมาก แม้แต่การมีส่วนร่วมในระดับแรก ๆ เช่น การเปิดรับฟังเสียงสะท้อน (feedback) ของผู้รับสาร แม้กระทั่งสื่อที่มีขนาดเล็ก ๆ เช่น พวกสื่อเฉพาะกิจ ดังนั้น ในระดับของการมีส่วนร่วมที่สูงขึ้นไปก็แทบจะไม่ต้องพูดถึง เนื่องจากยังมีส่วนร่วมในระดับสูง ก็ยังเรียกร้องเงื่อนไขจากทุกส่วนที่เกี่ยวข้องมากยิ่งขึ้น โอกาสที่จะเข้าร่วมของประชาชนก็จะยิ่งน้อยลง

(iii) จากปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในข้อ (ii) จึงควรมีงานวิจัยเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมของประชาชนในสื่อให้เพิ่มมากขึ้น ทั้งนี้เพื่อให้สอดคล้องไปกับกระแสการมีส่วนร่วมของประชาชนในงานพัฒนา และควรวิจัยเพื่อแสวงหาบทเรียนสำหรับการมีส่วนร่วมแต่ละระดับของประชาชน เช่น การมีส่วนร่วมในระดับผู้รับสารนั้นสามารถทำได้หลายรูปแบบ (ดังรายละเอียดในงานวิจัยของ รุจิรา, 2542) และเปิดกว้างสำหรับชาวบ้านทุกคน การมีส่วนร่วมในระดับการผลิตนั้น คงจะต้องเลือกตัวแทนชาวบ้านบางคนและจำเป็นต้องมีการอบรมเพิ่มเติมเช่นกรณีการใช้สื่อวิดีโอเพื่อการพัฒนาของ Subhadra (1988) (ดูรายละเอียดในบทที่ 4)

(iv) สำหรับระดับการมีส่วนร่วมขั้นสูงสุดคือ จากการวางแผนการใช้และการบริหารจัดการนั้น สื่อที่ดูเหมือนจะน่าสนใจมากที่สุดเนื่องจากมีส่วนผสมที่ลงตัวหลายประการ คือ หอกระจายข่าว หอกระจายเป็นสื่อเสียงที่ไม่เรียกร้องระดับการอ่านออกเขียนได้ของผู้รับ เทคนิคการผลิตไม่ซับซ้อน มีราคาถูก มีขอบเขตการแพร่กระจายในระดับหมู่บ้าน สามารถส่งข่าวสารได้อย่างรวดเร็ว ฯลฯ และที่สำคัญคือ เป็นสื่อที่สามารถเปิดโอกาสให้ชาวบ้านเข้าบริหารจัดการได้มากที่สุด อันที่จริงจากผลการสำรวจพบว่า มีงานวิจัยเกือบ 10 ชิ้นที่สนใจศึกษาหอกระจายและเสียงตามสาย แต่ก็ยังนับว่าน้อยมากเมื่อเทียบกับจำนวนหอกระจายข่าวเกือบ 2 หมื่นแห่งทั่วประเทศ นอกจากนั้น งานวิจัยที่ทำก็ยังคงเป็นการศึกษาประสิทธิผลเป็นส่วนใหญ่ รวมทั้งการค้นพบปัญหาอุปสรรคบางประการในการใช้สื่อชุมชนตัวนี้ให้เต็มศักยภาพ ในอนาคตควรศึกษาสื่อชุมชนตัวนี้อีกละเอียดจนสามารถได้แนวทางไปปรับปรุงในทางปฏิบัติที่เป็นจริง

(v) บทเรียนเรื่องการสร้างและใช้อย่างมีส่วนร่วมในต่างประเทศและจากกรณีศึกษาของไทยเองได้ให้ข้อค้นพบว่า การที่จะปรับเปลี่ยนแนวคิดและแนวปฏิบัติมาสู่การใช้สื่อเพื่อการพัฒนาแบบใหม่นั้น จำเป็นต้องมีการปรับเปลี่ยนในทั้ง 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายผู้ผลิตและฝ่ายผู้รับสาร ตัวอย่างของฝ่ายผู้ผลิตก็เช่น กระบวนการผลิตนั้นจะต้องปรับเปลี่ยนไปทั้งหมดไม่ว่าจะเป็นกรณี

Participatory Rural Newspaper หรือกรณี Local Television ก็ตาม

(vi) หัวข้อการวิจัยอีกหัวข้อหนึ่งที่ควรมีการศึกษาค้นคว้าก็คือ การแสวงหาเงื่อนไขสนับสนุนการสร้างสื่อแบบมีส่วนร่วม ดังที่ได้กล่าวไว้ในบทที่ 2 ว่าเกี่ยวกับการสร้างระบบการสื่อสารเพื่อชุมชนนั้น เพื่อให้ระบบดังกล่าวมีความต่อเนื่องยั่งยืน สามารถทำงานได้อย่างเต็มศักยภาพ ฯลฯ จำเป็นที่จะต้องมีการสร้างเงื่อนไขสนับสนุนต่าง ๆ เริ่มตั้งแต่การมีแนวคิดใหม่ในการพัฒนา การฝึกอบรม การมีเทคโนโลยีที่เหมาะสม การมีเจตนาารมณ์ทางการเมืองของรัฐบาล เป็นต้น

(8) หัวข้อการวิจัยที่ขาดหายไป

นอกเหนือจากหัวข้อย่อยที่ได้เสนอแนะอย่างกระจัดกระจายอยู่ตลอดทั้งรายงานฉบับนี้แล้ว ณ ที่นี้คณะผู้วิจัยจะขอเน้นหัวข้อการวิจัยบางหัวข้อที่คิดว่าสำคัญและจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับงานวิจัยเรื่อง "ระบบการสื่อสารเพื่อชุมชน" และหัวข้อดังกล่าวยังไม่ค่อยปรากฏในงานวิจัยที่ผ่านมา หัวข้อที่ควรศึกษาอย่างมีดังนี้

(i) สิทธิในการสื่อสาร ในคำนิยามแนวใหม่ของการสื่อสารนั้น "การสื่อสารเป็นสิทธิขั้นพื้นฐานประการหนึ่งของชุมชน" และสิทธิในการสื่อสารนี้มีความหมายทั้ง 2 ด้านคือ สิทธิในการเป็นผู้รับสาร และสิทธิในการเป็นผู้ส่งข่าวสาร

สำหรับ "สิทธิในการเป็นผู้รับข่าวสาร" นั้น ประเด็นแรกที่จะเข้ามาเกี่ยวข้องคือ "โอกาสในการเข้าถึงข่าวสารอย่างเท่าเทียมกัน" งานวิจัยที่ทำมายังไม่ค่อยให้ความสนใจหยิบยกประเด็น "การเข้าถึงข่าวสาร" มาเป็นหัวข้อสำคัญมากนัก และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง หากข่าวสารดังกล่าวมีส่วนกำหนดความเป็นความตายของประชาชน ตัวอย่างเช่น งานวิจัยของพัชรณี (2539) (ดูรายละเอียดในบทที่ 5) ที่พบว่า ชาวบ้านไม่ได้รับข่าวสารเลยว่า คณะรัฐมนตรีได้มีมติอนุมัติให้มีการก่อสร้างโรงงานไฟฟ้าพลังความร้อนจากขยะแล้วในเขตหมู่บ้านของตน และชาวบ้านรายงานว่า ตนเองไม่ได้รับข่าวสารเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวมากพอที่จะตัดสินใจดำเนินการต่อไปได้ งานวิจัยที่ควรจะศึกษาก็เช่น กรณีมีข้อพิพาทหรือมีการทำประชาพิจารณ์ในเรื่องต่าง ๆ

สำหรับ "สิทธิในการเป็นผู้ส่งสาร" นั้น ก็ดกหล่นไปจากความสนใจของนักวิจัยส่วนใหญ่โดยสิ้นเชิง ดูเหมือนว่า "อภิสิทธิ์" ในการเป็นผู้ส่งสารนั้นจะอยู่ในชนกลุ่มน้อยกลุ่มหนึ่งเท่านั้น แม้แต่การรายงานข่าวสารในส่วนที่ตัวชาวบ้านเองเป็นเนื้อหาข่าว หากทว่าก็ยังถูก "นักข่าว" ทำหน้าที่เป็น "ผู้รายงานแทน" ในแง่นี้ ควรมีการวิจัยเพื่อกระตุ้นให้เกิดความสนใจเกี่ยวกับสิทธิของชาวบ้านที่จะเป็นผู้ส่งสาร โดยอาจศึกษาในเรื่องความสมดุลย์ของแหล่งข่าว เป็นต้น

(ii) ทิศทางการไหลของข่าวสาร

ในขณะที่ในระดับสากล กลุ่มนักทฤษฎีสาย Dependency จะทำการพิสูจน์ความไม่

พฤติกรรมของการไหลของข่าวสารในระดับนานาชาติอย่างมาก โดยระบุว่า การไหลของข่าวสารและความบันเทิงจากประเทศที่พัฒนาแล้วไปยังประเทศด้อยพัฒนาเป็นแบบทางเดียว ในระดับประเทศก็เช่นเดียวกัน มีการไหลของข่าวสารจากส่วนกลางไปสู่ท้องถิ่นเพียงทางเดียว และไม่ค่อยมีข่าวจากท้องถิ่นไหลมาสู่ส่วนกลาง ดังตัวอย่างงานวิเคราะห์ข่าวระดับต่าง ๆ ของคุณากร (2533) (ดูรายละเอียดในบทที่ 7) งานวิจัยเพื่อติดตามและตรวจสอบทิศทางการไหลของข่าวสารดังกล่าวควรจะมีการศึกษาให้มากขึ้น (ตัวอย่างเช่น สัดส่วนของข่าวในระดับต่าง ๆ การรับชมข่าวระดับต่าง ๆ ของผู้ชม เป็นต้น)

(iii) การศึกษาเนื้อหาสาร

ในขณะที่มีการศึกษาตัวสื่ออย่างมากมาในงานวิจัยเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนา แต่กลับมีงานวิจัยน้อยมากที่ให้ความสนใจกับวิเคราะห์เนื้อหาสาร ทั้งนี้จากแนวคิดเรื่องการสื่อสารเพื่อชุมชนที่กล่าวมาในบทที่ 2 ได้แสดงให้เห็นว่า กลยุทธ์การสร้างเนื้อหาสารนั้น (Message Design/Strategies) เป็นหัวใจของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาแนวใหม่เลยทีเดียว

ความไม่สนใจในการศึกษาเนื้อหาสารนั้นอาจจะเนื่องมาจากเหตุผลที่ได้กล่าวไปข้างแล้วข้างต้นคือ อาจเนื่องมาจากความเชื่อในศักยภาพของตัวสื่อประการหนึ่ง และอาจจะเนื่องมาจากผู้ส่งสารเห็นว่า เรื่องเนื้อหาเป็นอภิสิทธิ์ของผู้ส่งสารฝ่ายเดียว ซึ่งขัดกับหลักเรื่องการสร้างสารเพื่อตอบสนองความต้องการของประชาชน (Need-oriented) ตัวอย่างงานวิจัยหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นของชนินฐา (2532) (ดูรายละเอียดในบทที่ 7) ได้พิสูจน์ให้เห็นอย่างชัดเจนว่า การสร้างเนื้อหาหนังสือพิมพ์นั้นตอบสนองความต้องการของฝ่ายผู้ทำมากกว่าของฝ่ายผู้อ่าน

ในทางตรงกันข้าม หากกระบวนการสร้างสารเกิดมาจากการสำรวจความต้องการของชาวบ้านเสียก่อน เช่น ในกรณีการทดลองวิทยุชุมชนที่สุรินทร์ (2534) ได้ศึกษาไว้ (ดูรายละเอียดในบทที่ 5) ก็จะพบว่า สามารถสร้างผลกระทบได้อย่างมาก เริ่มตั้งแต่ชาวบ้านจะหันมาสนใจฟังทั้ง ๆ ที่เป็นรายการความรู้สาระมิใช่บันเทิง ในขั้นต่อมาก็จะมีปฏิกิริยาตอบสนองกลับมา และท้ายที่สุดก็มีการติดตามรับฟังอย่างต่อเนื่อง จนเกิดความรู้สึกเป็นเจ้าของสื่อ

สำหรับในการศึกษาเนื้อหาสารของสื่ออื่น ๆ เกณฑ์หนึ่งที่ควรนำมาพิจารณาก็คือ การผสมผสานระหว่างเนื้อหาความรู้ใหม่กับความรู้ดั้งเดิมของชาวบ้านว่ามีแบบแผนเป็นอย่างไร คุณลักษณะดังกล่าวเป็นตัวอย่างผลกระทบที่จะมีต่อผู้รับสารได้ประการหนึ่ง กล่าวคือ ถ้าความรู้ใหม่มีทิศทางที่สอดคล้องกับความรู้ดั้งเดิม (เช่น กรณีการณรงค์ให้เลี้ยงลูกด้วยนม) สื่อก็จะสร้างผลกระทบได้ง่าย แต่หากเนื้อหาใหม่และเก่าขัดแย้งกัน (เช่น กรณีกินอาหารดิบจะเป็นโรคพยาธิใบไม้ในตับ) สื่อก็จะสร้างผลกระทบได้ยากขึ้น

(iv) การศึกษาเรื่องความต้องการข้อมูลข่าวสารแบบต่าง ๆ ของชาวบ้าน

หัวข้อดังกล่าวเป็นเรื่องที่ต่อเนื่องมาจากประเด็นเรื่องเนื้อหาที่ได้กล่าวไปแล้ว ปัจจุบันนี้นักสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่ยังคงไม่มีฐานข้อมูลว่า ประชาชนในชนบทมีความต้องการข้อมูลเรื่องอะไรบ้าง เช่น กลุ่มสหกรณ์ออมทรัพย์ กลุ่มผู้ใช้น้ำ กลุ่มแม่บ้าน อบต. ฯลฯ ดังนั้น หากเราต้องการจะสร้างระบบสื่อสารเพื่อชุมชนให้ตอบสนองกับความต้องการที่แท้จริงของชาวบ้าน เราก็ต้องทราบความต้องการของประชาชนเสียก่อน

บรรณานุกรมของบทที่ 2

- Berrigan, F.J. (1979)
Access and Participation, Paris : UNESCO.
- Bordenave Juan D. (1977)
Communication and Rural Development, Paris : UNESCO.
- McQuail, D. (1983)
Mass Communication Theory. Sage Publications.
- Nerfin, M. (1977)
Another Development : Approaches and Strategies, Dag Hammarskjold Foundation, Upsala.
- Reyes Metta, F. (1977)
From Right to Praxis, paper presented at the ILET – Symposium, Amsterdam.
- Reyes Metta, F. (1981)
“A Model for Democratic Communication” *Development Dialogue*, 2
- Roger, E.M.(ed) (1976)
Communication and Development : Critical Perspectives, Sage Publications.
- Servaes, J. (1983)
Communication and Development, Leuven Univ, Belgium.
- Servaes, J. (1989)
One World, Multiple Cultures : A New Paradigm on Communication for Development, ACCO : Belgium.
- Servaes, J. (1991)
“Toward a New Perspective for Communication and Development” in F.L.(ed) *Communication and Development*, 51-86. Norwood : Ablex.
- Servaes, J. et al. (1996)
Participatory Communication for Social Change, Sage Publications.
- Singhal, A. + Rogers, E.M. (1989)
India's Information Revolution, Newdelhi : Sage Publications.
- Somavia, J. (1981)
“The Democratization of Communication” *Development Dialogue*, 2
- Windahl et al. (1992)
Using Communication Theory, Sage Publications.

เชิงอรรถบทที่ 4

- Agrawal, B.C. (1994)
 “Kheda: An Experiment in Participatory Communication” in White, S.V. et al (eds), *Participatory Communication*, Sage Publications.
- Berrigan, F.J. (1979)
Community Communications, UNESCO.
- Bordenave, J.E.D. (1977)
Communication and Rural Development, UNESCO.
- Chu L.L. (1978)
 “Sabers and Swords for the Chinese Children: Revolutionary Children’s Folk Songs” in Chu G.C. (ed), *Popular Media in China*, East-West Communication Institute.
- Desai, H.V. (1976)
 “Community Radio” in P.R.R. Sinha (ed), *Communication and Rural Change*, AMIC.
- Ejembi E.P et al (1996)
 “Agricultural Extension Services in Northwestern States of Nigeria” in *The Journal of Development Communication*, No.1 Vol 7 (June 1996).
- Flynn-Thapalia, C. (1996)
 “Animation and Leadership” in Servaes, J. et al (eds) *Participatory Communication for Social Change*, Sage Publications.
- Huesca R., (1995)
 “A procedural view of participatory communication: lessons from Bolivian tin miners’ radio” in *Media, Culture & Society*, Vol 17 (1995).
- Kasoma F. P., (1994)
 “Participatory Rural Newspapers as Agents of Development” in White, S.V. et al (eds), *Participatory Communication*, Sage Publications.
- Lent, J.A., (1995)
 “Comic and Cartoons” in *The Journal of Development Communication*, Vol 6 No. 12 (1995)
- Lenglet F. (1980)
 “The Ivory Coast: Who benefits from educational/information in Rural Television” in McAnany. E.G. (eds) *Communication in the Rural Third World*, NY: Praeger.

Okunna C.S., (1995)

"Small participatory media technology as a agent of social change in Nigeria"
in *Media, Culture & Society*, Vol 17 (1995).

Stuart S., & Bery R., (1996)

"Powerful Grass-roots Woman Communicators : Participatory Video in Bangladesh" in Servaes J et al (eds), *Participatory Communication for Social Change*.

Subhadra, B. (1988)

"Video Survey" in *Media Asia* Vol 15 No. 2.